

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu: 3. serija - vol. XXXV

Other document types / Ostale vrste dokumenata

Publication year / Godina izdavanja: **2002**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:300:191775>

<https://doi.org/https://doi.org/10.52064/vamz>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-13**

Repository / Repozitorij:

[AMZdepo - Repository of the Archaeological Museum in Zagreb](#)

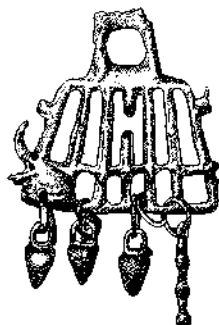
UDK 902/904

ISSN 030-7165

VJESNIK

ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

3. SERIJA-VOL. XXXV
2002.

VAMZ 3. SERIJA

VOL. XXXV, str. 1-288

ZAGREB 2002.

Časopis koji je prethodio:

ARKIVZA POVEŠTNICU JUGOSLAVENSKU, I. (1852); II. (1852);
ARKIV ZA POVJESTNICU JUGOSLAVENSKU, III. (1854); IV. (1857); V. (1859); VI. (1863); VII. (1863); VIII. (1865); IX. (1868); X. (1869); XI. (1872); XII. (1875).

Dosadašnje serije *VJESNIKA*:

VIESTNIK NARODNOGA ZEMALJSKOGA MUZEJA U ZAGREBU, I. (1870); II. (1876).
VIESTNIKHrvatskoga arheološkoga društva, I. (1879); II. (1880); III. (1881); IV. (1882); V. (1883); VI. (1884); VII. (1885); VIII. (1886); IX. (1887); X. (1888); XI. (1889); XII. (1891); XIII. (1891); XIV. (1892);
VJESNIK Hrvatskoga arheološkoga društva, nova serija, I. (1895); II. (1896-8); III. (1898); IV. (1899-1900), V. (1901); VI. (1902); VII. (1903-04); VIII. (1905); IX. (1906-07); X. (1908-09); XI. (1910-1911); XII. (1912); XIII. (1913-14); XIV. (1915-19); XV. (1928); XVI. (1935); XVII. (1936); XVIII-XXI. (1937-1940); XXII-XXIII. (1941-42); XXIV-XXV (1943-44- otisnute samo str. 1-64 + 9. T.);
VJESNIK ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU, 3. SERIJA, I. (1958); II. (1961); III. (1968); IV. (1970); V. (1971); VI-VII. (1972-73); VIII. (1974); IX. (1975); X-XI. (1977-1978); XII-XIII. (1979-80); XIV. (1981); XV. (1982); XVI-XVII. (1983-84); XVIII. (1985); XIX. (1986); XX. (1987); XXI. (1988), XXII. (1989); XXIII. (1990); XXIV-XXV. (1991-92); XXVI-XXVII. (1993-94); XXVIII-XXIX. (1995-96); XXX-XXXI. (1997-1998); XXXII-XXXIV (1999-2000); XXXIV (2001).

Nakladnik:

Publisher:

ARHEOLOŠKI MUZEJ U ZAGREBU, Trg Nikole Šubića Zrinskog 19, HR-10 000 Zagreb

Uredništvo:

Editorial Committee's Address:

ARHEOLOŠKI MUZEJ U ZAGREBU,
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19, HR-10 000 Zagreb, P.P. 13.

Glavni i odgovorni urednik:

Chief Editor

ANTE RENDIĆ-MIOČEVIĆ (Zagreb)

Zamjenik glavnog i odgovornog urednika i tehnički urednik:

Technical Editor:

IVAN MIRNIK (Zagreb)

Međunarodni redakcijski odbor:

International Editorial Committee:

HELMUT BUSCHHAUSEN (Wien), JOHN CHAPMAN (Durham), PETER KOS (Ljubljana),
PRESTON MIRACLE (Cambridge)

Redakcijski odbor:

Editorial Committee:

JACQUELINE BALEN, IVAN RADMAN LIVAJA, KATICA SIMONI

Lektura:

ANA DIKLIĆ, SALIH ISSAC (hrvatski jezik), SONIA WILD BIČANIĆ (engleski jezik)

Prijevod:

VIŠNJA BARBIR, SONIA WILD BIČANIĆ, IVAN MIRNIK (engleski jezik);

DUNJA HERGULA (njemački jezik)

Vjesnik Arheološkog muzeja u zagrebu izlazi jednom godišnje.

IZDAVANJE ČASOPISA FINANCIRAJU: GRADSKI URED ZA KULTURU GRADA ZAGREBA, Ilica 25,
10 000 Zagreb i MINISTARSTVO KULTURE REPUBLIKE HRVATSKE, Trg Burze 6, 10 000 Zagreb

NAKLADA 600 PRIMJERAKA

TISAK: BIROTISAK d.o.o., Zagreb
2003.

SADRŽAJ

CONTENTS - INHALT - SOMMAIRE

Vera Vejvoda (1917-2002). In memoriam (Ivan Mirnik)	7
Izvorni znanstveni radovi:	
Original scientific/scholarly papers:	
NIKŠAPETRIĆ	
Zanimljivi crteži na preповijesnoj keramici hvarske kulture. Prikazi kometa iz približno 3000. g.pr.Kr.?	11
An interesting drawing on a prehistoric Hvar sherd showing a comet about 3000 BC?	17
DINKORADIĆ	
O jednom zoomorfnom prikazu na keramici Hvarske kulture	19
Concerning zoomorphic motifs on Hvar Culture pottery.	29
JACQUELINE BALEN	
Topografija nalazišta kostolačke kulture u sjevernoj Hrvatskoj	35
The topography of the Kostolac Culture in Northern Croatia	50
INA GALE	
Vučedolsko naselje na Ervenici u Vinkovcima	53
The Vučedol settlement at Ervenica in Vinkovci.	58
MARTINA BLEČIĆ	
Kastav u posljednjem tisućljeću prije Krista	67
Kastav im letzten Jahrtausend vor Christus	131
PETER KOS	
A find of Celtic coins from the area of Balina Glavica (<i>Sinotion</i>) in Dalmatia.	147
Nalaz keltskog novca na području Baline Glavice (<i>Sinotion</i>) u Dalmaciji.	158
BORIS ILAKOVAC	
Antički geodetski instrument <i>groma</i>	159
The ancient geodetic instrument <i>groma</i>	169
IRENA RADIĆ ROSSI	
Rimski svijećnjak iz podmorja Palagruže	173
Roman <i>candelabrum</i> found under the sea in Palagruža	181

ADNAN BUSULADŽIĆ

- Villa rustica* u Bihovu kraj Trebinja 191
 The *villa rustica* at Bihovo near Trebinje 195

LUKA BEKIĆ - MILAN LOVENJAK

- Novi natpis vojnog obilježja iz okolice Zagreba 197
 New military inscription from the environs of Zagreb 203

NENAD CAMBI

- Bilješke uz reljef Epone iz Koprna 205
 Notes on a relief of Epona from Koprno 213

IVAN MIRNIK

- Forgeries of Polish coins from the Zagreb Archaeological Museum
 Numismatic Collection 215
 Patvorine poljskog novca u numizmatičkoj zbirci Arheološkog muzeja
 u Zagrebu 229

Stručni članak

Professional paper

MILJENKA GALIĆ - IVAN RADMAN-LIVAJA

- Zaštitno istraživanje u Samoborskim Novakima 2000. godine 239
 Salvage excavations at Novaki near Samobor in 2000. 245

Pregledni članak

Review

SANJIN MIHELIĆ

- Prilog poznavanju pretpovijesne zemljoradnje 249
 A contribution to the knowledge of prehistoric agriculture. 263

PRIKAZI - REVIEWS

- Bryan SYKES. *Sedam Evinih kćeri*. Zagreb, 2002: Naklada Zadro.
 (Marcel BURIC). 265
 Borut KRIŽ. *Kelti v Novem mestu. The Celts in Novo mesto*. (katalog izložbe)
 Novo mesto 2001: Dolenjski muzej. (Marko DIZDAR). 269
 Alenka MIŠKEC. *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Kroatien*. Abt. XVIII.
Istrien. Mainz, 2002: Verlag Philipp von Zabern. (Peter KOS). 274

VERA VEJVODA - IN MEMORIAM

Neobično je lijepo i smirujuće kad nečiji ovozemaljski život završi prelijepom glazbom. Tako je stavak *Vltava* iz ciklusa *Moja domovina* Bedřicha Smetane označio početak oproštaja s jednom izuzetnom osobom: Verom Vejvodom. Tu je skladbu Vera Vejvoda, kao kćerka pohrvacenoga Čeha, posebno voljela, a u njenim uspomjenama ostala je zabilježena kao glazba koju se moglo čuti na praškom radiju upravo u času ulaska njemačke vojske u Češku.

Životna nit Vere Vejvode, arheologa, dugogodišnjeg zaslužnog kustosa Arheološkog muzeja u Zagrebu, a poslije i savjetnika za muzeje pri ondašnjem Komitetu za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu u Zagrebu, prekinuta je dana 30. lipnja 2002. godine. Na ispraćaju dana 5. srpnja u maloj dvorani zagrebačkoga Krematorija, u nazočnosti najužeg kruga obitelji i prijatelja od nje su se toplim riječima, punim ljubavi i poštovanja oprostili njeni rođaci Nikola Turković i dr. dipl. ing. arch. Marijan Vejvoda.

Život Vere Vejvode mogao bi nekom dobrom piscu poslužiti kao tema za roman. Rodila se u Karlovcu dana 8. listopada 1917. god. kao treće i najmlađe dijete Ivana Vejvode (umro 1964. god.) i Štefanije rođene Krznarić (umrla 1968. god.). Nad kolijevkom su joj dobre vile mogle proricati samo lijep, miran i ugodan život, ali se zbilom drugačije. Kao pod staklenim zvonom, djetinjstvo je provela okružena harmonijom zaštićenog kruga imućne građanske obitelji, budući daje njen otac bio vlasnikom poznate karlovačke tvornice pokućstva. U obitelji su se čitale dobre knjige, muziciralo se i poštivale su se sve zadane norme toga vremena i okoline. Nad time je budno bdjela majka Štefanija.

Kao stoje to u ono vrijeme bio čest slučaj u plemićkim ili imućnim građanskim obiteljima, njihova su se djeca znala oduševiti »lijevo« orijentiranom ideologijama. Tako se zbilom i u obitelji Vejvoda, koja je sa zaprepaštenjem primila vijest da se najstariji sin Ivo (Karlovac, 1911 - Beograd,

1991) priklonio lijevo orijentiranim studentskim krugovima u vrijeme svog boravka kao student arhitekture na Visokoj tehničkoj školi u Pragu.

»Einmarsch« je Veru Vejvodu zatekao u Pragu 1938. god., gdje je nakon mature 1936. god. upisala studij unutrašnje arhitekture. Vraća se kući u Karlovac nakon mnogih peripetija. U lipnju 1941. god. zajedno s bratom Ivanom uhićena je u Karlovcu. Obitelj plaća zamašnu svotu novca tadašnjim vlastima, te su Vera i Ivo pušteni nakon dva mjeseca. Nakon toga Ivo odlazi u partizane, a Veru obitelj smještava kod znanaca u Kraljevicu, tada pod talijanskom okupacijom. Vera uzima učešća u ilegalnom sakupljanju i slanju pomoći za partizane te je tako 15. V. 1943. god. završila u talijanskom zatvoru u Kraljevicu i bila 118 dana, sve do 1. IX. 1943. god. Njeno prebacivanje na suđenje u Rijeku slučajno se poklopilo s kapitulacijom Italije i bombardiranjem Rijeke, gdje je u metežu slučajno susrela brata. Tako je spašena i prebacuje se u partizane; usprkos krhkome zdravlju prolazi sve nedaće beskonačnih marševa pod kišom metaka i spavanja na snijegu. Njeno buržujsko porijeklo i uglađeno ponašanje uglavnom ne nalaze na razumijevanje. U to vrijeme se skupa s nekim suborcem duhovito zaklela da će nakon završetka rata preko Like ići samo zrakoplovom, i to noću. Radila je neko vrijeme (1. IX. 1943 - 1. VI. 1944) kao medicinska sestra u XIII. diviziji i Sanitetu XI. korpusa. U bolnici na Petrovoj gori je tako izvršavajući taj zadatak asistirala amputaciji ruke Ivana Očaka, kasnije poznatog povjesničara. Sudjelovala je i na Kongresu kulturnih radnika u Topuskom 1944. god. Te je godine Zlatko Priča potretira u Rakovici. U svibnju 1944. god. dodijeljena je kao referent Kulturnom odjelu ZAVNOH-a, a od 1945. prelazi na rad u Ministarstvo prosvjete NRH u Zagrebu kao osobni referent (12. V. 1945 - 1. VI. 1946).

U međuvremenu se udaje i živi u Zadru, ali nakon tri godine brak je poništen. Poslije je prebolila infektivni encefalitis i nakon te teške bolesti 1950. god. počinje sa svojim prvim radom u Arheološkome muzeju u Zagrebu, kao knjižničar. Bilo je to još u eri glasovitog ravnatelja Viktora Hoffilera, koji je svojom preporukom kod Ministarstva prosvjete isposlovao njeno namještenje. Posebno je važno daje u toj funkciji sredila i popisala gotovo cijelu zbirku vrijednih staklenih negativa muzejske fototeke i sredila muzejski arhiv, složen abecedno prema imenima mjesta, kojim se i danas služe svi stručnjaci Muzeja i drugi korisnici. Kasnije, na nagovor Miroslava Krleže, upisuje studij arheologije na Filozofskom fakultetu koji završava diplomom 1955. god. Tako 1956. god. postaje pripravnikom, pa s položenim stručnim ispitom kustosom, višim kustosom (od 1964. god.) i savjetnikom, a neko vrijeme i dugogodišnjim zamjenikom i vršiocem dužnosti direktora Arheološkog muzeja u Zagrebu. Gorući stambeni je problem riješila tek nakon podosta godina.

Došavši u Arheološki muzej u Zagrebu, premda se namjeravala posvetiti srednjovjekovnoj arheologiji, došla je na pretpovijesni odjel te je sudjelovala na brojnim muzejskim arheološkim iskopavanjima u Lici, Gorskom kotaru, Slavoniji i Srijemu. Od 1965. god. djeluje u Požeškoj kotlini, napose u Kaptolu, kamo ju je uputila poznata hrvatska povjesničarka umjetnosti i konzervator, akademik Anđela Horvat, upozorivši je na grobne humke koje iz godine u godinu razara plug. Prve je godine u Kaptolu vodila iskopavanja skupa s Ružicom Drechsler-Bižić, a od 1966. god. iskopavanja vodi samostalno, uz pomoć diplomiranih arheologa i studenata arheologije: Ivančice Dvoržak Schrunck, Ivane Iskra-Janošić, Vlatke Jungwirth-Podhorsky, Damjana Lapainea, Ivana Mimika te Josipa Šmica. Posebnu je podršku arheološkom timu pružao kaptolski župnik, pokojni preč. Mijo Bestić, također Karlovčanin. U Požegi su pak mnogo pomoći pružali Ing. Zdenko Seissel, voditelj tamošnjeg katastra, i njegova obitelj.

Rezultati tih zaštitnih iskopavanja, po kojima će se Vera Vejvoda uvijek pamtit, upravo su iznenadili i začudili, kako domaću javnost, tako i arheološke krugove u zemlji i inozemstvu. Grobovi u žarama, skriveni pod humcima iz starijeg željeznog doba sadržavali su prekrasne glinene žare presvučene tankim slojem grafita s Papuka te brončani nakit i oružje iz 6. i 5. st. prije Krista. Tu se ističu dva više no rijetka brončana šljema, jedan iz korintskih radionica, a drugi tzv. grčko-ilirskog

tipa, par grčkih nazuvaka, brojni željezni vršci kopalja, jedna unikatna željezna bojna sjekira s brončanom tuljcem te dijelovi konjske opreme, ukrasne igle i kopče. Istraženo je četrnaest humaka na položaju Čemernica i sondirana su još dva južno od prehistorijske gradine Gradca, gdje danas istražuje arheolog Hrvoje Potrebeca. Znanstvena je javnost taj vrijedni materijal upoznala zahvaljujući nizu publikacija i izložaba. Uz redovita iskopavanja koja su potrajala sve do 1975. god., Vera Vejvoda je dosta obilazila Požešku kotlinu u potrazi za novim arheološkim nalazištima, o čemu je redovito izvješćivala i pisala. Bilježila je i promjene na već poznatim lokalitetima.

U muzeju je posebno zaslužna za početak izrađivanja odljeva najzanimljivijih i najprivlačnijih arheoloških predmeta i suvenira šezdesetih godina prošlog stoljeća, što su tada neki kolege smatrali pravom profanacijom struke. K tome zauzimala se za suradnju sa školskim likovnim radionicama, neke od njih pod vodstvom prof. Danice Milazzi. Uspjela je i tiskati vodič po muzejima grada Zagreba na nekoliko jezika, kao i serije razglednica predmeta Arheološkoga muzeja. Njena je zasluga i to da je cjelokupna dužina Zagrebačke lanene knjige, odnosno povića Zagrebačke mumije, trostrukog svjetskog unikata, snimljena pod infracrvenom svjetlošću u Zavodu za kriminologiju u Runjaninovoj ulici, zgradi koja se upravo uređuje za potrebe Ministarstva kulture RH. Tamo je provodila sate i sate, jer je jedna eksponaža dužine trake od 14 cm trajala po sat i pol, a takav se spomenik ne ostavlja bez paske. Prve takve infracrvene fotografije, na kojima se jedino mogu čitati dijelovi teksta zamrljani balzomom mumije, snimio je 1932. god. glasoviti profesor fotokemike Ivan Plotnikov, s time da je je do 1935. god. snimio još daljnjih 90 nečitljivih redaka.

Kao arheolog i muzejski stručnjak Vera Vejvoda je često putovala na stručne i znanstvene kongrese, a bila je i tajnikom muzejskog društva (društvo joj se odužilo Nagradom *Pavao Ritter Vitezović*). Osim što se nekoliko puta vraćala u Prag u posjete obitelji i rođacima, 1965/1966. god. je kao stipendist Republičkog sekretarijata za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu u Zagrebu boravila dva mjeseca u Narodnome muzeju i u Arheološkom institutu Čehoslovačke akademije znanosti. Ove smo godine bili svjedoci poplavama prouzročenoga uništenja cjelokupne knjižnice tog odličnog instituta sa svom dokumentacijom i laboratorijima. Veri Vejvodi su priznanja dodjeljivali srodni muzeji, na primjer Muzej Like 1968. god., Požega 1971. god., Dvor Trakošćan 1979., Krapina 1987. god. itd.

Iz Arheološkog muzeja u Zagrebu odlazi dana. 30. IV. 1976. i nakon Nevenke Prosen preuzima dužnost savjetnika za muzejska pitanja u današnjem Ministarstvu kulture. Na tom položaju bila je osobito cijenjena i voljena od svijeta, a savjesno je s mnogo znanja i iskustva obavljala svoju dužnost i činila mnogo dobra, osobito promicajući mlade muzealce. S mnogo takta i razmišljanja smirivala je brojne nezavidne situacije u muzejskim ustanovama diljem Hrvatske. Zamiljivo je daje na dan prije ispraćaja Vere Vejvode, Katarina Babić, njena nasljednica kao savjetnik za muzejska pitanja pri Ministarstvu kulture, slavila svoj odlazak u mirovinu. Tako je krug zatvoren.

Njen krug prijatelja i znanaca bio je uistinu zanimljiv. Osim u brojnom društvu svojih Karlovčana kreće se i u društvu Miroslava Krleže, obitelji Rotter, Hoffman, Feldman, a osobiti su joj prijatelji slikari Ema Bursać, Jozo Janda, Edo Murtić, Zlatko Priča, Nikola Reiser, Vilim Svećnjak, arhitekt Josip Seissel i dirigent Oskar Danon. Bila je omiljena ne samo radi svoje vanjštine već prvenstveno radi svog optimističkog duha, dobrote i izuzetnog smisla za humor. Zato ćemo je se svi rado sjećati.

BIBLIOGRAFIJA ČLANAKA VERE VEJVODE

1. Japodske dvokrake igle. (Zusammenfassung:) Japodische doppelte Ziernadeln. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.s., 2/1961: 115-123.
2. Kaptol kod SI. Požege - nekropola grobnih humaka starijeg željeznog doba. *Arheološki pregled*, 13/1971: 23-24+ 1 T. (koautor: Ivan MIRNIK)

3. Istraživanja prethistorijskih tumula u Kaptolu kraj Slavonske Požege. Summary: Excavations of prehistoric barrows at Kaptol. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.S., 5/1971: 183-210 + 14 T. (koauktor: Ivan MIRNIK)
4. Rekognosciranja u Požeškoj kotlini godine 1972. *Arheološki pregled*, 14/1972: 155-157 + 1 si. (koauktor: Ivan MIRNIK)
5. Arheološka rekognosciranja u Požeškoj kotlini godine 1971. *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 21/1972,1: 28-31. (koauktor: Ivan MIRNIK)
6. Halštatski kneževski grobovi iz Kaptola kod Slavonske Požege. Summary: Early Iron Age warrior graves from Kaptol near Slavonska Požega. *Arheološki vestnik* (Ljubljana), 24/ 1973 (1975!): 592-603 + 7 T. (koauktor: Ivan MIRNIK)
7. Arheološki podaci Požeške kotline. *Požega 1227-1977*. Slavonska Požega, 1977: 84-94. (koauktor: Josip ŠMIC);
8. Bibliografija radova Josipa Brunšmida. *Corolla memoriae Josepho Brunšmid dicata* (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 4), Vinkovci 1979: 17-22. (koauktor: Ivan MIRNIK)
9. Prethistorijski Kaptol. *Kaptol 1221-1991*. Kaptol 1991: 9-28 (koauktor: Ivan MIRNIK).

Ivan Mirnik

NIKŠA PETRIĆ

*Odsjek za arheologiju HAZU - Zagreb
HR-21450 HVAR
Križni rat 10*

ZANIMLJIVI CRTEŽI NA PRETPOVIJESNOJ KERAMICI HVARSKE KULTURE: PRIKAZI KOMETA IZ PRIBLIŽNO 3000. G. PR. KR*

UDK 903 »631/632«:738.6 (407.5)
Izvorni znanstveni rad

Autor spominje neke zanimljive primjere prikaza na keramičkim zdjelama, primjerice iz Bribira, lokalitet Krivača itd., u određenom razdoblju hvarske kulture, krajem neolitika. U tom je smislu očigledno izrazito zabilježena i pojava kometa, zabilježena na keramici hvarske kulture.

Pretpovijest jadranskog prostora, osobito neolitičko razdoblje, jedan je od zanimljivijih perioda razvoja europske civilizacije. Posebno je kulturološki zanimljiv, sadržajan i izražajan neolitik Dalmacije a osobito kasni neolitik, tj. razdoblje od približno 3500-2800. g. pr. Kr.

U tom razdoblju dominantna je na ovom prostoru *hvarska kultura* kasnog neolitika. Za preciznije datiranje hvarske kulture bit će još potrebno proučavanja, kao i za kraj neolitika, a za sada možemo približno reći i odrediti da se pojedinosti koje opisujemo u ovom članku odnose na približno razdoblje od oko, ili nešto prije, 3000. g. pr. Kr. Ta se kultura razvija i traje na prostoru Dalmacije i Hercegovine, a najznačajnija su dosad istraživana nalazišta Grapčeva spilja, Markova spilja i spilja Pokrivenik na otoku Hvaru, Vela i Jakasova spilja na otoku Korčuli, pećina Rača na otoku Lastovu, spilje Gudnja i Nakovana na poluotoku Pelješcu, pećina Špila kod Perasta u Boki Kotorскоj, Lisičići kod Konjica, Ravlića pećina i Zelena pećina u Hercegovini, te Škarin Samograd, Danilo, Bribir i Smilčić u sjevernoj Dalmaciji. Naziv je dobila po Hvaru, jer je najprije ustanovljena na hvarskim nalazištima, Grapčevoj i Markovoj spilji.¹

Karakteristike ove kulture, prema poznatome, najizražajnije su na keramici. Keramiku hvarske kulture čine dvije osnovne vrste, lijepo i fino glačana i obojena keramika i obična neobojena keramika. Kod fino glačane keramike prevladava poluloptasti oblik zdjele, a slikani motivi su izvedeni crvenom bojom, te obrubljeni urezivanjem ili udubljuvanjem ispunjenim bijelom bojom. Kod neobojene keramike postoji više oblika posuda, a ukrašeni su raznim motivima izvedenim urezivanjem. Osnovni slikovni motivi ukrasa keramike hvarske kulture su spirala, meandar, girlande, trokut, romb, te kombiniranje tih motiva, slično i ponešto izrazitije kao i kod suvremenih joj kultura, butmirske u srednjoj Bosni i Serra d'Alto u Apuliji, južna Italija.

Nije nam nakana u ovom članku opisivati arheološke konkordanse kultura mlađeg neolitika koje spominjemo, nego naglasiti ono što smatramo za ovaj članak značajnim.

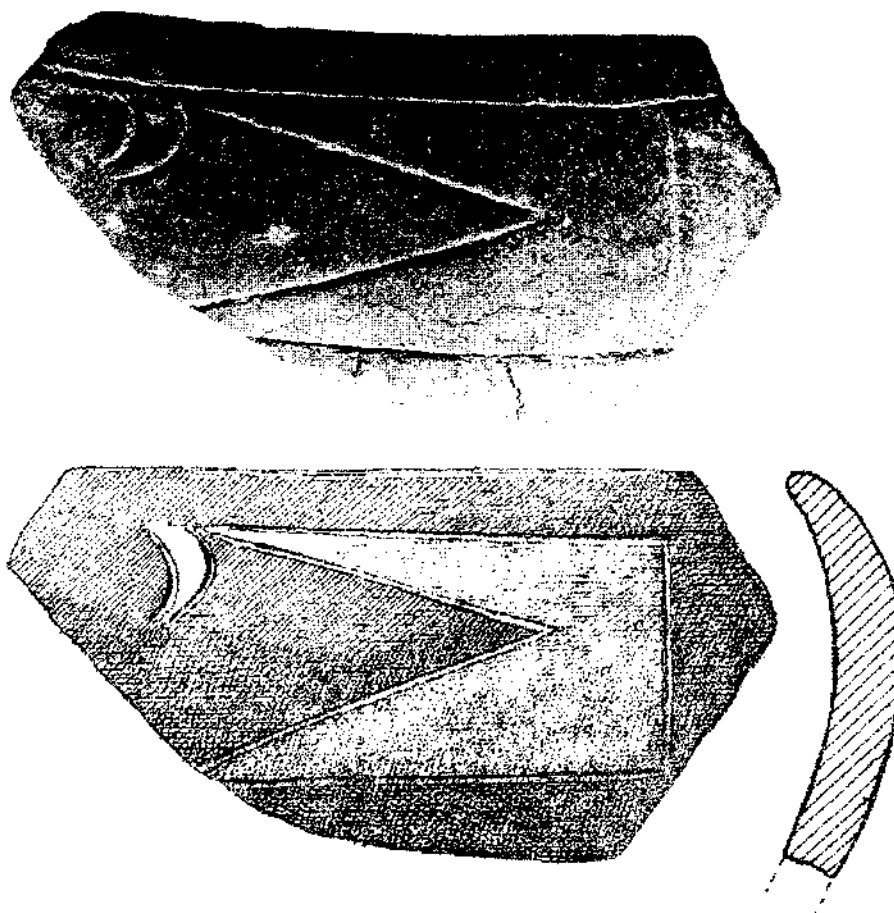
* Crteži su Seada Čerkeza, a fotografija Zdenka Brusića, prijatelja kojima zahvaljujem.

¹ Osnovno o hvarskoj kulturi: NOVAK 1955; BENAC 1956; PETRIĆ 1976; BATOVIĆ 1979; MARUANOVIĆ 1981.

Upravo kod neobojene vrste keramike, osim uobičajenih geometrijskih motiva, pojavljuju se, u određenom razdoblju kasnog neolitika, crteži i motivika koji iskazuju stanovite izrazite pojavnosti i znače novosti i posebne zanimljivosti u pretpovijesti, tj. kasnom neolitiku, s obzirom na susjedne prostore i kulture, gdje takovih izraza nema. Zanimljivih motiva i crteža također ima, i to izrazitih na ovu temu, i na obojanoj keramici.

To je zapravo cijela jedna posebna tema, ne samo u arheološkom nego u likovnom, odnosno spoznajnom i umjetničkom smislu našeg neolitika, o čemu uopće kod nas još nije na adekvatan način pisano, iako su neke pojedinosti na tu temu spominjane (Korošec, Batović, Bregant).

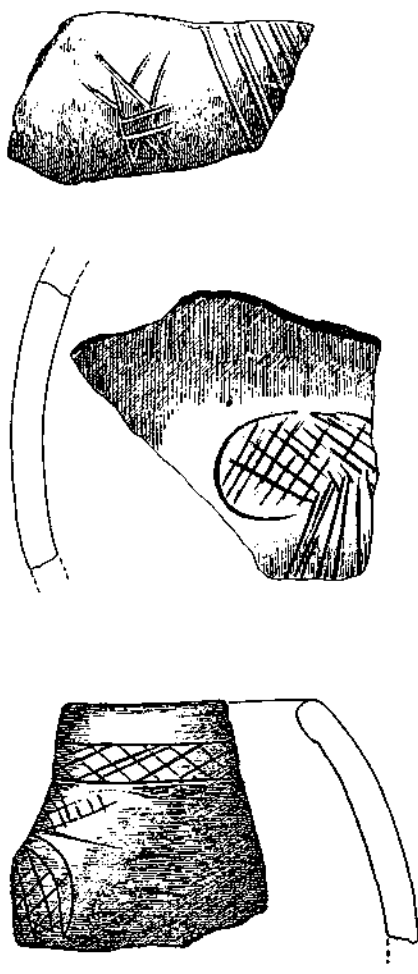
S obzirom na izrazitu posebnost i karakteristike nekih crteža i motiva, a i prema ostalim arheološkim podacima, po kojima se očituje daje postojalo izrazito pomorsko komuniciranje između raznih regija onodobnog svijeta, što potvrđuju i arheološki nalazi na jadranskim otocima i na obje jadranske obale, pretpostavio sam i zaključio daje u tom razdoblju kasnog neolitika postojalo i daje zabilježeno određeno poznavanje astronomije, astronomske navigacije i kalendara.² (SI. 3.)

Slika 1.

2 PETRIĆ 1994; 1980; 1995: 6-7: »Ovdje usputno napominjem da je upravo kod ove vrste keramike, kao i kod bojane keramike hvarske kulture, vidljivo i prepoznat-

ljivo po nekim crtežima i motivima da su postojala i da su zabilježena određena znanja iz astronomske navigacije, čemu će jednom trebati posvetiti posebnu pažnju.«

Slika 2.

U tom je smislu zasigurno značajan i crtež broda na keramičkoj posudi iz Grapčeve spilje na otoku Hvaru, kao najraniji prikaz broda u europskoj civilizaciji.³ (SI. 5/2.) U dosadašnjoj našoj literaturi na ovu temu neki od ovih motiva pripisivani su, dosta općenito, astralnim ili lunarno-solarnim kultovima (Lisičići), te nekim oblicima izraza duhovnog života (BENAC 1956: 92-93; BATOVIĆ 1979: 612-615). (SI. 3.)

3 PETRIĆ 1994. Potrebno je ovdje izreći nekoliko kratkih napomena o prikazu broda na keramičkom fragmentu iz Grapčeve spilje, koji sam arheološki osnovno obradio u citiranom radu. Naime, priložima »pametnim raspravljajinjima« o prikazu slona ili broda, koja se po određenoj inertnosti (ako nije riječ o očitim tendencama) neznalački provlači desetljećima, objelodanjen je i članak, začuđujuće pretenciozan: C. IHDE. Die Elefantendarstellungen der Hvar-Lisičići-Kultur und das Problem ihrer Herleitung. Povzetek: Upodobitve slonov v hvarski kulturi in problem

njihovega izvora. *AVes*, 46/1955. Na taj članak ćemo se posebno bar osnovno osvrnuti nekom prilikom, ne toliko zbog slona, koliko zbog drugih pojedinosti u tekstu, a osobito na tablama, gdje je prava zbrka kultura prema keramičkim prikazima i drugih nezgrapnosi o nekim temama, a sve s čudnom pretencioznošću kojoj nedostaje poznavanja tematike i literature. Te neke teme sam odavno obrađivao, PETRIĆ 1976; 1980; 1994, koje C. Ihde ne citira, ali se ima dojam da poznaje rad iz 1980. god., međutim, to nije važno za »kvalitet« tog teksta.

Dakle, za razliku od dotadašnjeg stiliziranoga geometrizma, izraziti je fenomen, u određenom razdoblju, pojava crteža i motiva dotad neuobičajenih u neolitičkom kulturnom izrazu. To pokazuje izvanredan pomak u ljudskoj svijesti onodobnog mentalnog sklopa pretpovijesnog čovjeka iskazan kroz slikovni izraz, a zasigurno i vjerojatno očituje da su se upravo na ovom području dogodile ili događale neke izvanredne senzacije koje su pokrenule svijest i dotad uobičajeni mentalni sklop, te slikovnim izrazom zabilježile, upotpunile i unaprijedile znanje onodobnog svijeta.

Jer, začudno je da se upravo na određenom prostoru i u određenom razdoblju pojavljuje i izražava, kroz umjetnički izraz, stanovito percipiranje i bilježenje dotad nepoznato i neuobičajeno u neolitičkom svijetu Jadrana i susjednih mediteranskih i kontinentalnih prostora (BATOVIĆ 1979: T. 91/12; 94/2,3, 11; 99/2,6,10; BENAC 1956: T. 10/4; 19/1; 21; 22/1, 2; 23/1; NOVAK 1955: T. 176/2; 1968, T. 2/6; 6/2; KOROŠEC, J. i P. 1974: T. 20/1; 24/12,13; MARIJANOVIĆ 1981: T. 26/1,2) (SI. 1-5.).

Osim prikaza koje ovdje spominjemo, od kojih neke zanimljive primjere prilažemo na tablama uz tekst, posebno želim naglasiti neobično zanimljiv prikaz na keramičkoj zdjeli iz Bribira, lokalitet Krivače (KOROŠEC, J. i P. 1974: T. 24/13; BATOVIĆ 1979, T. 91/12). (SI. 1.). Keramički fragment je dio oboda i trbuha zdjele poluloptastog oblika, fine glačane keramike hvarske kulture. Crteži na posudi, polumjesec i »zastava«, izveden je crvenom bojom, a motivi su obrubljeni urezivanjem ispunjenim bijelom bojom. Prikaz predstavlja »polumjesec« u određenom vremenskom trenutku, a motiv u obliku »zastave« vjerojatno predstavlja komet, stoje očigledno iz samog slikovnog prikaza.⁴ Ovo je najvjerojatnije prvi slikani zabilježeni prikaz kometa i stanovite svemirske senzacije u povijesti naše civilizacije.⁵

Još postoji slikovnih motiva koji bi se mogli slično protumačiti. To se osobito može odnositi i na zanimljiv crtež na keramičkom fragmentu iz Grapčeve spilje, te nekim primjerima iz Markove spilje na otoku Hvaru (NOVAK 1955: 201; T. 177/2; 1968: T. 2/6; 6/2). (SI. 2.) Kao što smo već napomenuli, to su sve primjeri na keramici hvarske kulture s kraja neolitika. Naravno da ima još zanimljivih crteža koji se mogu interpretirati; međutim, ja sam se ovdje usredotočio na neke primjere koji mi se čine najprimjerenijima za ovo što želim napomenuti.

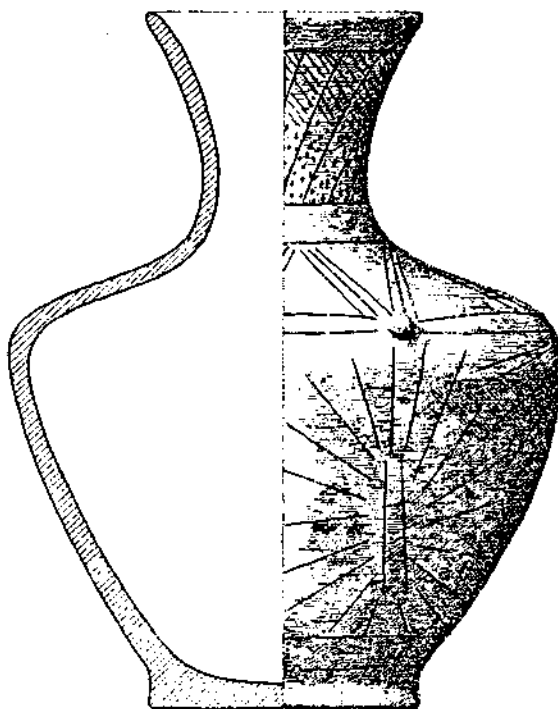
Stoga je zanimljiv jedan primjer iz bliskog područja, u srednjoj Bosni s nalazišta Obre II, iz hvarskoj suvremene butmirske kulture. Naime, na butmirskoj keramici prevladava uobičajeni geometrizam i nema ovakvih slobodno izraženih crteža i motiva kao na hvarskoj keramici. Međutim, prema arheološkim poredbama upravo suvremen pojavama na hvarskoj keramici, jest crtež izveden urezivanjem na jednoj vazi butmirske kulture (SI. 4.), koji prikazuje određeni svjetlosni objekt, po mojem mišljenju, također zabilježeni slikovni prikaz stanovite svemirske pojave, vjerojatno kometa (BENAC 1971: T. 61/6; 1979: T. 65/6).

Sada ću ovdje o fragmentu s prikazom broda tek osnovno nešto reći a i radi nekih kolega. Crtež fragmenta pokazuje i dio sačuvanog postojećeg oboda i prema tome oblik posude je logičan, osobito onome tko poznaje tu keramiku i njenu motiviku, a osobno je kroz moje ruke prošao svaki fragment iz Grapčeve i Markove spilje, dok sam se navedenim fragmentom dugo i pomno bavio. U perceptivnom smislu slikovnog izraza crtež odgovara predodžbi broda, dapače karakteristično i sličnim primjerima iz kasnijih razdoblja. Brod je imao dva, ili točnije jedno jedro i brodsku kućicu. Vidljivo je također izrazito bočno veslo kormilo. O svemu ću ovome ipak detaljnije u cjelovitijem radu, a zagovarateljima slona ipak treba napomenuti da nisu možda prikaz

slona, što bi također bilo rarietno kod takvih prikaza! Sve u svemu, ipak je činjenica, da kakve smo tek onda imali brodove koji su mogli prenositi takve slonove!

4 Zbog percipiranja slikovnog prikaza oblika zastave zanimljiv je opis kometa u fojničkom ljetopisu iz rujna 1664. g. (samostan Fojnica nedaleko Sarajeva). »... *prid sobom rep noseći kao jednu zastavu*« M. MULAOME-ROVIĆ. Zapisi o kometama iz 1664. i 1769. godine u bosanskim ljetopisima. *Nova et vetera*, 29. 2. 1979.

5 Postoji dosta opsežna literatura o ovim temama. Ovdje samo citiram: C.B.F. WALKER. Halley's comet in Babylonia. *Nature*, 1985.

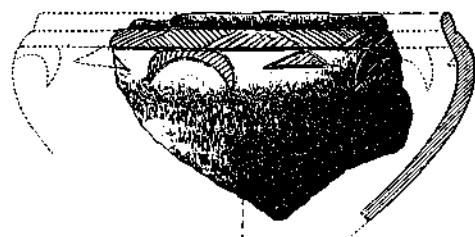
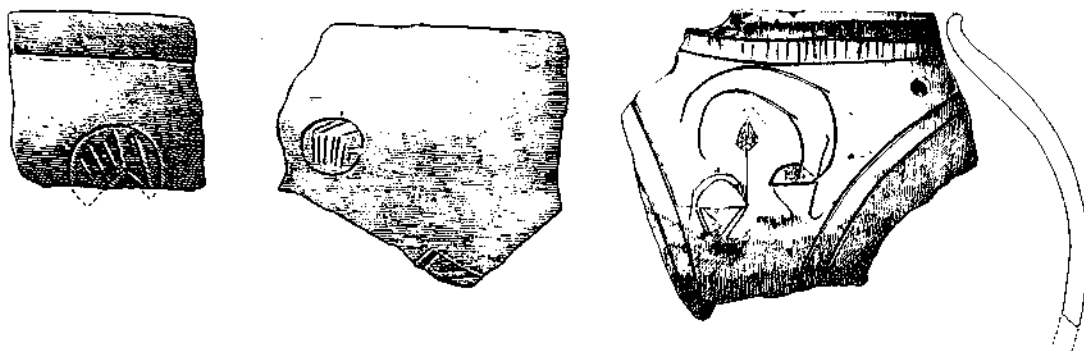
Slika 3.

S ovim kratkim i sažetim napomenama htio bih naglasiti daje očigledno, po mnogim arheološkim pokazateljima i ovim zanimljivim crtežima i motivima, da su se u određenom razdoblju, približno, ili prije, 3000 g. pr. Kr., na određenom prostoru - Dalmacija i Hercegovina - događale stanovite pojave koje su bile začuđujuće, a zabilježene su upravo na hvarskoj keramici, stoje u kulturnom, civilizacijskom i intelektualnom smislu fenomen s obzirom na dotadašnji kulturni i umjetnički izraz.

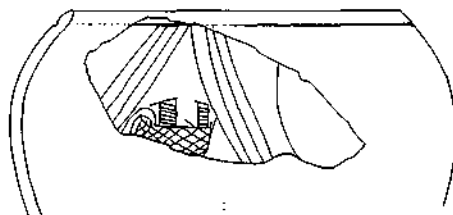
Dakle, pojava zanimljivih crteža i motiva u određenom razdoblju hvarske kulture, kraj neolitika, znači posebne arheološke, kulturološke i znanstvene zanimljivosti i zabilježbe u povijesti ljudskog znanja. U tom je smislu očigledno izrazito zabilježena i pojava kometa, odnosno nekih svemirskih senzacija, koje su, kao što znamo, uvijek izrazito animirale ljudsku svijest i intelekt, a koje su, eto, s ovim primjerima ostale zabilježene na keramici hvarske kulture.⁶ Tako su nam iz tog davnog vremena naše civilizacije ostale zabilježene arheološki i znanstveno veoma zanimljive pojave i teme kojima ćemo, vjerujem, uskoro posvetiti mnogo veću pozornost.⁷

6 Kod starih civilizacija postojalo je vjerovanje da kometa dolazi uvijek kada bogovi ljudima žele prenijeti neku poruku. Zgodno je usporediti i motiviku albanskog i grčkog neolitika, pa da se vidi koliko je motivika i crteži o kojima govorimo o ovom članku raznovrsnija i specifičnija kod hvarske kulture. *Neolithic Greece*. Athens, 1973: Pl. 10-13; 15; 17-18; 25; P. LERA. *Vendbanimi i neolitit te vone ne Bare*. *Iliria*, 1/1987: T. 17-18.

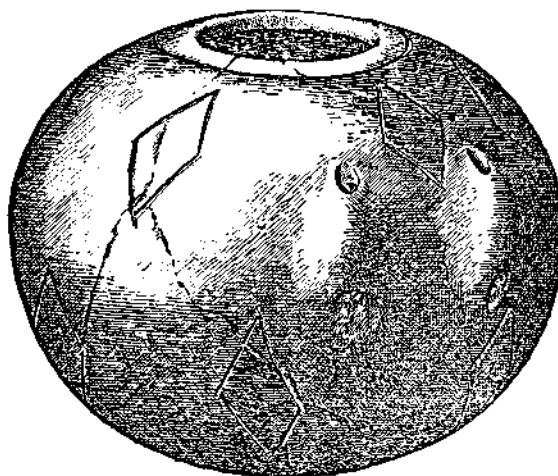
7 Ovako sažeti članak bio je napisan 1995. god. i namijenjen stanovitim prijateljima i kolegama što je bilo učinkovito, pa ga smatram korisnim objaviti u ovom obliku, s kratkim nadopunama, želeći da bude poticajan za razradbu tema koje smo ovdje spominjali. O ovoj tematici sam se dosta razgovarao i konzultirao se s našim poznatim astronomima prijateljima i očigledno je da iz ovog teksta proističe još dosta sadržaja.

Slika 4.

Slika 5.

Slika 6.

Naravno, kao što smo u tekstu već napomenuli da su stanoviti crteži i motivika na određenoj vrsti keramike hvarske kulture cijela jedna višestruko znanstveno zanimljiva tema, o čemu kod nas još nije adekvatno pisano, s nizom sadržajnih zanimljivosti, to sam ja evo s ovim sažetim člankom htio potaknuti te sadržaje, a ovdje sam zasad napomenuo onoliko koliko mislim daje za dobru intelektualnu percepciju određenih fenomena zasigurno poticajno.

BIBLIOGRAFIJA

- BATOVIĆ, Š. 1979 - Neolit. Jadranska zona. *PJZ*, II, 1979.
- BENAC, A.
- 1956. *Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica*. Sarajevo, 1956.
- 1971. Obre II. *GZM*, 26/1971.
- 1979. Neolit. Prelazna zona. *PJZ*, II, 1979.
- C. IHDE. Die Elefantendarstellungen der Hvar-Lisičići-Kultur und das Problem ihrer Herleitung. Povzetek: Upodobitve slonov v hvarski kulturi in problemnjihovega izvora. *AVes*, 46/1955.
- KOROŠEC, J. 1957 -Zanimive upodobitve na keramičnih fragmentih iz »Grabčeve spilje« na Hvaru. *AVes*, 8/1957.
- KOROŠEC, J. - P. KOROŠEC 1974 - Bribir i njegova okolica u prapovijesno doba. *Diadora*, 11191A.
- LERA, P. 1987 - Vendbanimi i neolitit të vonë në Bare. *Iliria*, 1/1987
- MARIJANOVIĆ, B. 1981. -Ravlića pećina. *GZM*, 35-36/1981.
- NOVAK, G.
- 1955. *Prehistorijski Hvar, Grapčeva spilja*. Zagreb, 1955.
- 1968. Markova spilja na otoku Hvaru IV. *ARadRaspr*, 6, 1968.
- PETRIĆ, N.
- 1976. Prehistorijske kulture Pelješca. *Pelješki zbornik*, 1/1976.
- 1980. Komunikacije u prehistoriji Jadrana. *Materijali*, 16/1980.
- 1994. Pretpovijest jadranskog pomorstva. *Adrias* (Split), 4–5/1994.
- 1995. Sjekire od žadeita i nefrita u pretpovijesti Hrvatske. *HistArch*, 26/1955.
- WALKER, C.B.F. 1985 - Halley's comet in Babylonia. *Nature*, 1985.

SUMMARY

AN INTERESTING DRAWING ON A PREHISTORIC HVAR SHERD SHOWING A COMET ABOUT 3000

The prehistoric period in Dalmatia, especially in neolithic times, is an interesting part of the development of European civilization. The late neolithic period 3500-2800 BC is particularly notable and it is from then that the most characteristic Hvar Culture ceramics date.

At this time, on both coloured and uncoloured Hvar Culture ceramics, in addition to the predictable geometric patterns we find drawings and patterns which seem to diverge and be something new and interesting compared with neighbouring regions where the same expression is not found (fig. 1-6)

Taking into account the special characteristics of some of the drawings and subjects, and comparing them with archeological facts we know, we can conclude that there was fairly intense communication between various regions of the world at the time, this can be substantiated by findings on the islands and on both shores of the Adriatic especially in the late neolithic period. We also know that a certain level of knowledge about astronomy, astrological navigation and calendars existed.

In this context the drawing of a ship on a ceramic pot from the Grabak cave (Grapčeva spilja) on Hvar is important. It is the earliest ship to be pictured in European civilization (fig. 512)

Besides the items mentioned above an extremely interesting table is given showing the finds of ceramic pots from Bribir and Krivača (fig. 1). We find the crescent and »flag« which probably represent a comet, as may be seen in the illustration, and which was certainly experienced as a heavenly sensation. This is very likely the first picture of a comet in our civilization. There are some other drawings on ceramic fragments from Grapčeva cave and from Marko cave (Markova spilja) on Hvar (fig. 2).

There is a very interesting example from the Central Bosnian culture of Butmir from the site of Obre II which is contemporary with the Hvar culture. Contemporary is also the drawing on a vase of the Butmir culture (fig. 4) shows some brightly lit object which in my opinion also records a comet.

Many archeological features including these interesting drawings suggest that at some point around, or just before, 3000 BC some strange and wonderful event took place in the skies in this part of Dalmatia and Hercegovina and was recorded on the Hvar pot, which makes it of special cultural and archeological interest. Thus a comet, or some other rare heavenly event provoked, as such manifestation always do, human excitement which was recorded on five examples of Hvar ceramics.

Rukopis primljen 24.X.2002.

Rukopis prihvaćen 29.X.2002.

DINKO RADIĆ

Centar za kulturu - Arheološka zbirka
HR - 20270 Vela Luka

O JEDNOM ZOOMORFNOM PRIKAZU NA KERAMICI HVARSKKE KULTURE

U prvom dijelu ovog rada opisuju se dvanaest zoomorfnih likova, sačuvanih na keramičkim ulomcima pronađenim u Veloj spilji pokraj Vele Luke, u Grapčevoj špilji, Lisičićima, Hateljskoj pećini, Krivačama kraj Bribira i u Obrima II kraj Kaknja. Realističan, samo katkad stiliziran životinjski lik, sprednjim, izrazito naglašenim rogolikim nastavcima, urezanje na uglavnom vrlo kvalitetno izrađenim posudama datiranim u klasični stupanj neolitičke faze hvarske kulture. U drugom dijelu pokušava se odgonetnuti značenje crteža, koji vjerojatno nije prikaz stvarne životinje, nego je imaginarna predodžba kreirana radi ispunjavanja određenih kulturnih potreba. Simbolika pojedinih elemenata povezanaje s prirodnim ciklusom rađanja i obnavljanja, tj. kultom plodnosti. Mogućaje stanovita uloga i u ritualu štovanja kulta predaka ili vjerovanja u zagrobni život. Naglašava se sličnost zoomorfnih likova s poznatim ritonima na četiri noge. Smatramo daje barem dijelom razjašnjeno značenje jednog od dosad nepoznatih kulturnih prikaza iz vremena početka naše civilizacije.

UDK 903 "631/632" :738.6 (407.5)

Izvorni znanstveni rad

Proučavajući ornamentalni sustav jadranskog mlađeg neolitika, poznat prvenstveno zahvaljujući crtežima i slikama sačuvanim na ulomcima hvarske kulture, uočili smo grupu specifičnih, međusobno vrlo sličnih motiva. Promatrajući ove, po složenosti i svojstvenosti jedinstvene ukrase, nameće se mišljenje daje na njima predstavljen lik neke životinje. Na, u daljnjem tekstu opisanim, posudama razaznaju se pravilno zaobljena grbava životinjska leđa, bočni prikaz spojenih prednjih i stražnjih nogu, kratak rep, prednji izduženi, rogoliki dio sa šiljatim vrhom, a iznad vrata ističu se jedan ili dva izbočena nastavka, vjerojatno uši ili rogovi, što sve skupa ne ostavljaju mogućnost sumnje u zoomorfan karakter lika. Dojam je pojačan čestim ispunjavanjem površine gustim kratkim urezima, kojima kao da se nastoji oponašati dlakavo životinjsko tijelo. Dio lika (obično na desnoj strani) gdje bi se trebala nalaziti glava, neproporcionalno je uvećan i može biti veći od lijevog dijela, tj. tijela životinje.

Nakon proučavanja keramogafije, posebno na dostupnom nam materijalu s korčulanskog lokaliteta Vela špila pokraj Vele Luke, jednak ili vrlo sličan zoomorfnu crtež ili njegove dijelove, uočili smo na ulomcima barem dvanaest posuda. Svi prikazi, osim onog pod br. 5, usmjereni su s lijeve prema desnoj strani. Zanimljivo je spomenuti da su to, prema našem mišljenju, ujedno gotovo jedini zoomorfni i realistički prikazi nacrtani na keramici hvarske kulture.¹

¹ Zoomorfni likovi se pokadšto mogu vidjeti na keramičkim ulomcima, ali to nikada nisu realistični, kvalitetno načinjeni prikazi na dobro glačanoj keramici. Obično je riječ o pojedinačnim likovima nedovoljno sigurne atribucije

(usporedi s BENAC 1955: T. XXIX, 2 i ČEČUK - RADIĆ 1995: 24, D. br. 10) te manjim, jednostavnim crtežima (BENAC 1955: T. XXIX, 1), koje nije moguće povezati s, u tekstu promatranim zoomorfnim likovima.

Pri traženju odgovora na pitanje što predstavlja u daljnjem tekstu opisan lik, moramo uzeti u obzir širok prostor na kojem se javlja, uglavnom iznimnu kvalitetu izrade i točnost njegova reproduciranja, a u isto vrijeme konstatiramo izostanak drugih sličnih (ali i bilo kakvih osim strogo geometrijskih) ornamenata na keramici hvarske kulture. Te činjenice otvaraju pitanja o karakteru lika, razlogu njegova prikaza na praktički najkvalitetnije izrađenim i izuzetno kvalitetno ukrašenim posudama jadranskog mlađeg neolitika i njegovo značenje za tadašnje stanovnike. Jedno od polazišta u traženju odgovora svakako je činjenica da je zoomorfnim likovima tijelo prikazano gotovo realistično, a nasuprot tome na mjestu glave nalazi se njena neuobičajena, bez sumnje simbolična supstitucija. Logična je pretpostavka daje značenje te supstitucije, a i cijelog prikaza, nositeljima hvarske kulture dobro poznato.

Dosad nam je poznato ukupno dvanaest posuda (tj. ulomaka posuda) s prikazom zoomorfnog lika:

1 — Vela špila - ulomak posude. Veličina: 14,5 x 5,9 cm. Debljina: 0,5—0,7 cm. Presjek: blijedocrvena homogena supstanca miješana s vrlo fino mljevenim vapnencem i kristalnim vapnencem. Boja: vanjska crna i crvena, unutrašnjost siva. Površina: vanjska odlično polirana, ukrašena preciznim urezivanjem i bojom, unutrašnja grubo zaravnjena. Izrada: odlična.

Dio loptaste posude znatno sužena otvora, vjerojatno s ravnim ili prstenastim dnom. Ulomkom dominira crno poliran, urezivanjem omeđen velik izdužen zoomorfan lik. Fino okomito cik-cak urezivanje pokriva veći, nopolirani, crveno bojeni dio posude. Lik (motiv) se unaokolo plašta ponavlja (vjerojatno) barem dva puta, a ispred i iza, tj. između dva lika postavljena su po dva okomito spojena romba. Inv. br. 381. (T. 1,1).

2 - Vela špila - ulomak posude. Veličina: 5,8 x 3,3 cm. Debljina: 0,6 cm. Presjek: blijedocrvena homogena supstanca miješana s fino mljevenim vapnencem i kristalnim vapnencem. Boja: vanjska crna i crvenkastosiva, unutrašnja siva. Površina: dio vanjske površine je kvalitetno crno poliran, a dio je ukrašen s urezivanjem i sitnim urezima ispunjenim crvenom bojom, unutrašnjost gruba. Izrada: odlična.

Loptasta posuda suženog i pravilno zaobljenog otvora ispod kojeg su na 0,4, 0,6 i 1,0 cm usporedno urezane crte. Prostor između ureza je crno poliran. Još niže je površina ispunjena pravilnim, sitnim, crveno obojenim plitkim urezima oblika riblje kosti. Na rubu ulomka sačuvan je manji dio ukrasa, vjerojatno istog kao br. 381. Inv. br. 385. (T. 1,2).

3 - Vela špila - ulomak gornjeg dijela zdjele. Veličina: 8,7 x 5,5 cm. Deb. 0,4-0,7 cm. Presjek: blijedocrvena homogena supstanca miješana s vrlo fino mljevenim vapnencem i kristalnim vapnencem. Boja: vanjska i unutrašnja crna. Površina: vanjska je kvalitetno crno polirana, ostalo je omeđeno urezivanjem i ispunjeno plitkim urezivanjem s bojanjem, unutrašnjost polirana. Izrada: odlična.

Ulomak oboda i gornjeg dijela duboke, vrlo dekorativne, odlično napravljene i polirane zdjele. Ukrašena je urezivanjem koje s gornje i donje strane omeđuje dijelom sačuvan lik s dva šiljata, uspravna rombika završetka i prednjim nastavkom u obliku roga. Nopolirana unutrašnjost lika ispunjena je preciznim, gustim, crveno bojenim cik-cak urezima. Inv. br. 307. (ČEČUK - RADIĆ 1995: 30, br. 53 i foto; isti 2001:115, T.V/1) (T. 1,3).

4 - Vela špila - nekoliko ulomaka gornjeg dijela posude. Veličina 13,1 x 6,1 cm. Debljina do 0,7 cm. Presjek: tamnosiva do blijedocrvena homogena supstanca miješana s fino mljevenim vapnencem i kristalnim vapnencem. Boja: vanjska i unutrašnja žuto-crvena s tamnim tonovima. Površina: vanjska i unutrašnja dobro polirana, vanjska ukrašena urezivanjem. Izrada: vrlo dobra.

Duboka zdjela sa 0,8 cm visokim cilindričnim vratićem i usporedno urezanim crtama na 3,0 i 3,4 cm od oboda. Iznad gornje sačuvani su jedan čitav i dva oštećena zoomorfna lika s hipertrofiranim nastavcima, prednjim nalik rogu i gornjim u obliku okomitog izbočenja s kopljasto-rombolikim završetkom. Sudeći prema veličini posude, za pretpostaviti je da se barem četiri, a vjerojatno pet ovakvih likova nalazilo u nizu unaokolo zdjele. Izrađeni su preciznim urezivanjem; nema tragova crvene boje. Inv. br. 1121. (T. 2,1).

5 - Vela špila - ulomak posude. Veličina 6,3 x 4,7 cm. Debljina 0,45-0,7 cm. Presjek: siva homogena supstanca miješana s fino mljevenim dodacima. Boja: vanjska i unutrašnja siva. Površina: na dijelu vanjske su tragovi poliranja, a ostalo je ukrašeno urezivanjem i ispunjeno plitkim urezima, unutrašnja je grubo izravnana. Izrada: odlična.

Sredinom ulomka loptaste posudice suženog otvora vodoravno su urezane tri usporedne crte. Iznad gornje sačuvanje desni dio zoomorfnog motiva bolje vidljivog na ulomcima br. 1, 3 i 4. Zoomorfni lik usmjerenje s desne prema lijevoj strani. Ukrašen je izvorno poliran, a ostala površina je ispunjena crveno bojanim sitnim, plitkim urezima. Ispod urezanih crta sačuvan je dio dosta pravilne izdužene (prvobitno polirane) spirale koja teče unaokolo posude. Ostatak prostora ispunjen je sitnim, crveno slikanim urezima. Na ulomku je jedna sačuvana ručka, a pored nje i druga oštećena uska, okomita, subkutana ručica. Očito je da ručice čine par. Inv. br. 1123. (T. 2,2).

6 - Vela špila — četiri spojena ulomka trbuha loptaste posude suženog otvora, najužeg promjera oko 60 cm. Veličina 13,4 x 9,4 cm. Debljina 0,8-0,9 cm. Presjek: tamnosiva homogena supstanca miješana s vrlo fino mljevenim dodacima. Boja: vanjska izrazito smeđa i vrlo blijedosmeđa, unutrašnjost sa sivocrvenkastim tonovima. Površina: vanjska je polirana, ukrašena urezivanjem, unutrašnja je dobro izravnana. Izrada: odlična.

Izuzetno kvalitetno izrađen i ukrašen ulomak velike loptaste posude, koja je u donjem dijelu ukrašena s tri vodoravne usporedne trake širine 1,2; 2,3, i 1,9 cm. Gornja i donja su vrlo glatke, ali nepolirane pa pretpostavljamo da su bile crveno crusted obojene; srednja traka je polirana. Iznad gornje trake sačuvan je dio nepoliranog zoomorfnog lika, i to »rogovi«, dio »surle« i dio leđnog zaobljenja. Ovaj motiv i donje trake napravljene su preciznim urezivanjem, koje je izvela vrlo sigurna ruka, možda uz pomoć nekog oruđa. U dijelu ureza vidljiva je bijela masa (inkrustacija?). Ostatak površine odlično je smeđe poliran. Inv. br. 78. i 1034. (T.3,1).

7 - Grapčeva špilja - dva ulomka ramena lonca. Veličina 20,8 x 8,9 cm. Debljina 0,4-0,8 cm. Presjek tamna smeđa homogena supstanca miješana sa sitnim česticama bijelog kristalnog vapnenca. Boja: vanjska smeđa, unutrašnja crna. Izrada: vrlo dobra.

»Na vanjskoj stijeni konveksnog ramena dolaze sa oboda ili vrata četiri kose linije. Isto takve četiri linije idu od oboda ili vrata i na desnoj strani. Dvije od njih čine oštar kut na samom obodu ili vratu. Sasvim na desnoj strani fragmenta urezana je jedna lučna linija. Unutar onih dviju linija, koje se sastaju u kosom kutu (40°) urezan je jedan lik koji je sastavljen od ravnih i kružnih linija, spirala, mrežastog ornamenta i šrafiranih četverokuta. Kružna linija koja počinje na desnoj strani (gledaoca) svršava na lijevoj strani u spirali. Jedna s obodom paralelna linija spaja lijevu i desnu stranu praveći lik lađe. Taj je trup lađe ispunjen mrežastim ornamentom. Vertikalno na spomenutu, s obodom paralelnu liniju stoje dva po dva pravca, koje zatvaraju dvije nešto kružne linije praveći četverokute, koji su onda ispunjeni nešto koso položenim, međusobno paralelnim pravcima. Između dvije srednje linije je koso položen kratak pravac. Ja gledam, kako sam naprijed spomenuo (str 52 i 53), u ovom liku lađu (OAI x 11; V 2,50 m).« (NOVAK 1955: 208, i T. CXCIV), (T.3,2).

8 - Lisičići - na poznatom neolitičkom lokalitetu Lisičići u dolini Neretve nađen je keramički ulomak s dijelom sačuvanim likom ispunjenim nizovima grubih kosih ureza različite usmjerenosti. Prema onom stoje vidljivo na crtežu, riječ je o zoomorfnom liku sličnom prethodno opisanim. Lijevo od prikaza su okomito postavljeni, međusobno razmaknuti, jedan čitav i jedan oštećen okomit romb (BENAC 1955: T. XXIII, 2; XXIX, 4), (T. 2,3).

9 - Lisičići - u Lisičićima je nađen još jedan dijelom sačuvan prikaz zoomorfnog lika. Ispunjenje kratkim, plitkim urezima. Smješten je u međuprostoru omeđenom vodoravno urezanim crtama (BENAC 1955: T. XXIII, 3; XXIX, 3). A. Benac oba predmeta datira u isto razdoblje, tj. pripadaju klasičnom razdoblju hvarske (hvarsko-lisičićke) kulture (T. 3,3).

10 - Krivače (pokraj Bribira) - ulomak gornjeg dijela duboke zdjele. Neposredno ispod stanjenog oboda vodoravno je urezana crta, a u donjem dijelu ulomka dvije usporedne crte. U međuprostoru je dijelom sačuvana arkada izvedena s dvije usporedne crte koje počinju od onih donjih te se koso, blago lučno uspinju do gornje i onda se u tupom kutu lome prema dolje. U arkadi je sačuvan lijevi dio zoomorfnog lika, tj. rep, stražnje noge, leđni luk i trokutasta šupljina između noga (vidi KOROŠEC 1974: T. XXV/1; BATOVIĆ 1979: T. XCI, 5; MENĐUŠIĆ 1998: 52, si. 9.), (T. 4,1).

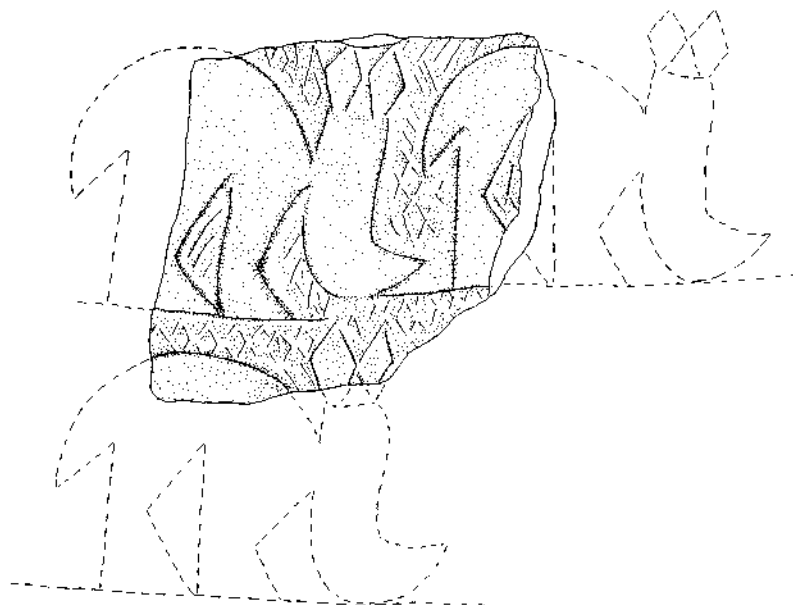
11 - Hateljska pećina - na hercegovačkom lokalitetu Hateljska pećina smještenom istočno od Stoca na rubu kraškog Dabarskog polja, u fazi II, koja je datirana u mlađi neolitik, tj. u hvarskoj (hvarsko-lisičićkoj) kulturi, nađen je keramički ulomak (MARUANOVIĆ 2000: 81, slika 8), koji prema većim dijelom sačuvanom motivu vjerojatno pripada našem tipu. Motiv izveden u finoj keramici oslonjen je na dvostruku urezanu crtu ispunjenu kosim urezima, a i sam ornament je ispunjen plitkim urezima (T. 3,4).

12 - Obre II - neolitičko naselje na položaju Gornje polje u srednjoj Bosni nedaleko od Kaknja. Lokalitet se pripisuje mladenolitičkoj butmirskoj kulturi, a ulomak koji nas zanima I fazi Obra II, tj. starijoj fazi butmirske kulture. A. Benac (BENAC 1971: 120-121) za ulomak na T. XXXIX/7 kaže daje: »Izvan dosad nabrojanih ornamentalnih tehnika i motiva,...«, ali ipak pripada crnoglačanoj keramici butmiroidnog tipa. Ako se ulomak zarotira za 180° postaje sasvim prepoznatljiv naš zoomorfni motiv i to u gornjem redu prednji dio jedne i stražnji dio druge životinje, a u donjem redu gornji dio još jedne. Prema šturovom opisu izgleda da su tijela crno glačana, a ostatak prostora je ispunjen sitnim urezima, možda prvobitno obojenim crvenom otirućom bojom (SI. 1).

Na ovom popisu sačinjenom prema dostupnim nam podacima, opisano je dvanaest dijelova posuda s prikazom istih ili sličnih zoomorfnih likova nađenih na šest različitih lokaliteta. Na svakom ulomku (ili spojenim ulomcima) sačuvan je po jedan lik, iznimke su na T. 2,1 i pod brojem 12, gdje su vidljiva po tri. Šest posuda je nađeno u Veloj spilji pokraj Vele Luke, dvije u Lisičićima, a po jedna u Krivačama pokraj Bribira, Hateljskoj pećini blizu Stoca, Grapčevoj špilji i u Obrima II pored Kaknja. Sigurni smo da to nisu jedini prikazi ovog motiva i da će se njihov broj s vremenom povećavati, ali već i ovih dvanaest primjeraka približno ocrtava uži prostor rasprostiranja neolitičke faze hvarske kulture.²

2 O povezanosti hvarske kulture s okolnim grupama i prostorima odakle su mogli dočirati eventualni utjecaji, postoje brojni podaci (BATOVIĆ 1979:621-627), ali cjelovita analiza nije nikada obavljena. Veze s prostorom srednje Bosne relativno su dobro poznate, a u tom kontekstu o značaju predmeta br. 12 više nekom drugom prigodom. Suprotno tome konkretni dokazi o povezanosti hvarske kulture s Apeninskim poluotokom vrlo su oskudni.

Više podataka o povezanosti vidi u radu: D. RADIĆ, Uloga doline Neretve i »otočkog« mosta u povezivanju istočne i zapadne jadranske obale. *Međunarodni znanstveni skup (u organizaciji HADa) »Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve,«* Metković 6.-9. 10. 2001. Prema našem mišljenju učestalije kontakte, što bi uključilo prenošenje barem dijela dekorativnih i drugih motiva, praktično treba isključiti.

Slika 1. Ulomak br. 12 (prema: Benac 1971: T. 39/7)

Datiranje nalaza nije sporno. Za sve predmete autori koji su ih publicirali jasno navode njihovu pripadnost hvarskoj kulturi.³ To potvrđuje tehnologija izrade posuda, boja i način glačanja površine, oblici posuda, tehnike korištene za ukrašavanje, a u krajnjem slučaju i sam ukrasni motiv. Najviše podataka imamo o velolučkim primjercima - za njih nam je poznato da su nađeni različitih godina i u raznim kvadrantima, ali svi u sigurnom kontekstu, tj. u naslagama klasičnog stupnja neolitičke faze hvarske kulture,⁴ zajedno s tisućama crnogačanih i drugih vrlo karakterističnih mlađe-neolitičkih ulomaka. Pojedini zoomorfni prikazi nađeni su na samom vrhu spomenutog stupnja, gotovo na prijelazu prema kasnom stupnju neolitičke faze hvarske kulture. Predmet br. 12 datira se u početni stupanj razvitka butmirske kulture, koji je paralelan s klasičnim stupnjem razvitka hvarske kulture (ili čak nešto raniji). Intenzivni kontakti između hvarske i butmirske kulture poznati su od početka njihovog proučavanja, pa nas ne čudi da dijele istovjetan motiv ili, stoje vjerojatnije, predmet br. 12 je import iz jadranske zone.

Od oblika korištene su jednostavne zdjele poput onih br. 3 i 4 i loptaste posude dosta suženog oboda, br. 1 i 2, a vjerojatno 5 i 6. Dna nisu poznata, pretpostavljamo je da su bila ravna ili niska prstenasta. Najednom primjerku (br. 5) sačuvana je dvostruka okomita subkutana ručica, stoje dokaz da se zdjela mogla ovjesiti. Od tehnika ukrašavanja redovito i na svim posudama za iscrtavanje zoomorfnog lika korišteno je urezivanje. Ispunjavanja lika sitnim kosim, okomitim ili cik-cak, izvorno crveno obojenim urezima, poznato je na primjercima br. 3 i 8a, kod predmeta br. 1, 2, 5 i 12 tom tehnikom je ispunjena podloga, tj. sve osim samog lika. Često je ukrašavanje vrlo kvalitetno izvedenim tamnim poliranjem, npr. br. 1, a ista tehnika primijenjena je na površini podloge motiva na ulomci-

3 Za Lisičiće je općenito prihvaćeno da se sinkroniziraju s klasičnim Hvarom (Ravlića pećina II B, Vela špila IV/2 ili klasični stupanj hvarske kulture), tj. s Vinčom C. MARU ANO VIĆ 2000: 116, fazu II. Hateljske pećine izjednačuje s Butmir III i Vinca C/DI.

4 Naslage neolitičke faze hvarske kulture u Veljoj spili dijele se na četiri razvojna stupnja, i to: rani, klasični, kasni i završni.

ma 3 i 6. Tragovi crvene («hvarske») otiruće boje izrazito dobro su sačuvani na ulomku br. 3, na ulomcima 1 i 2 crveno obojen bio je urezivanjem ukrašen prostor izvan likova, jednako kao, vjerojatno i na onom br. 5.⁵ Kod broja 6 tanke pravilno urezane crte ispunjene su bijelom masom. Općenito rečeno, ukrašavanje svih posuda izvedeno je vrlo kvalitetno, ali se ni u čemu ne razlikuje od ukrašavanja ostalih kvalitetno izrađenih ulomaka hvarske kulture.

Često, ali ne i uvijek, prikaz se nalazio u međuprostoru s gornje i donje strane omeđenom s jednom ili više vodoravno urezanih crta, a ako je postojala donja urezana crta, onda je motiv redovito na njoj i oslonjen. Element koji je zajednički na ulomcima br. 10 i 7 svojevrstna je arkada unutar ili izvan koje se nalaze prikazani likovi.

Usporedbom velolučkih primjeraka i onih nađenih van otoka konstatiramo da su posude nađene u Velej spili izuzetno kvalitetno izrađene. Likovi kojim su ukrašavane izvedeni su vrlo pažljivo i precizno, sigurnim potezima, a površine su redovito uglačane. Na primjercima nađenim izvan Korčule likovi su prikazani samo shematizirano, pri čemu točnost ili nije bila potrebna ili su se autori zadovoljavali nevjesticim i donekle netočnim interpretacijama. Izgleda da su stanovnici Vele spile poradi osobitih razloga njegovali dobar, gotovo uniformiran i likovno kvalitetan prikaz zoomorfnog lika. Za razliku od njih, na ostalim lokalitetima točnost prikaza pojedinih elemenata nije bila velika, stoje možda povezano s gubitkom izvornosti značenja. Donekle iznimku predstavlja predmet br. 12 s lokaliteta Obre II. Likovi prikazani na ovom ulomku, u odnosu na sve ostale, odlikuju se većom realističnošću prikazane životinje. Simboličnim elementima vraćena je njihova izvorna zoomorfnost.

* * *

Nakon proučavanja dostupne nam literature nismo u mogućnosti odgovoriti na pitanje što zoomorfnu prikaz predstavlja, niti dati usporedbu sa sličnim ukrasima poznatim u hvarskoj ili obližnjim kulturama. U takvoj situaciji nameće nam se pretpostavka o njegovom kultno-magijskom karakteru, što u daljnjem razmatranju dopušta stanovitu dozu neegzaktnosti pri tumačenju značenja lika njegovim tvorcima. Uzimajući spomenuto u obzir, pokušat ćemo odrediti elemente zajedničke svim ili barem nekim od opisanih ulomaka te nastojati dati njihovo vjerojatno značenje.

Jedan od detalja, izuzetno naglašen na svim likovima, su «uši» ili nastavci koji se okomito uzdižu iznad prednjeg dijela. Ovisno o ulomku, prikaz može imati samo jedno «uho» (br. 4), to jedno «uho» pri vrhu može biti razdvojeno u dva dijela (br. 6), a mogu biti nacrtana dva odvojena «uha» (br. 1, 3, 9 i 12). Bez obzira na spomenuto, «uši», tj. njihov vrh, redovito i isključivo završavaju šiljatim završetkom u obliku romba s donje strane pričvršćenim za bazu. Na opisanim ulomcima ovo nisu jedini likovi u obliku romba. Na onima br. 1 i 8 dva okomita romba nalaze se iza, odnosno iza i ispred promatranih likova, a na ulomku br. 8 prostor između životinjskih nogu ima oblik dva usponredna romba, pa nas spomenute činjenice navode da se osvrnemo na simbolički značaj romba.

Prema objašnjenju koje daju J. Chevalier i A. Gheerbrant (CHEVALIER - GHEEBRANT 1983: 565-566), romb je oznaka žensko-lunarnog simbola i to izgleda već od magdalenijskog razdoblja (usporedi STIPČEVIĆ 1981: 95; SREJOVIĆ - BABOVIĆ 1983: 27-29, 36-37).⁶ Izduženi romb oblikom u suštini simbolizira vaginu, koja je u svijesti davnih ljudi izvor života, a u širem shvaćanju inicijacijski prolaz kroz utrobu svijeta, i vrata ulaza u prebivalište ktoničkih sila. Izduženi romb je ujedno simbol dodira gornjeg i donjeg svijeta, neba i zemlje.

⁵ Na vrlo glatkoj i, nažalost, dobro opranoj površini uglavnom nije moguće uočiti tragove boje kojom je ona bez sumnje bila bojena; primjer za to je posuda br. 6, a vjerojatno i br. 4. Za ulomke nađene izvan Vele spile nemamo podataka.

⁶ Na poznatoj gravuri izvedenoj na sobovom rogu iz špilje Lortet prikazani su jeleni kako prelaze rijeku s ribama, a iznad scene urezana su dva romba,

Prikaz romba na keramici mlađeg neolitika nije neuobičajen;⁷ naprotiv, samo u Veloj spili poznato je nekoliko desetaka ulomaka s njegovim raznim inačicama, a među njima je najčešći crtež vodoravnog kopljolikog ornamenta. Motiv se obično sastoji od neprekinutog niza ukrasa s rombolikim završecima, koji proistječu jedan iz drugoga i teku unaokolo tijela zdjele, pa romb mogućnošću ponavljanja motiva i njegovim nizanjem, pokazuje svojstvo neiscrpnosti, neprekidnosti i samoobnavljanja (T. 4/3). Spomenute odlike nije uobičajeno povezivati s rombom nego sa spiralom. Povezivanje opisanog lika sa spiralom simbolično je prikazano na ulomku br. 5, koji je na gornjem dijelu ukrašen zoomorfnim prikazom, a ispod, u donjem dijelu posude odvojenom s tri vodoravno urezane crte, nalazi se pravilna, tekuća, crveno obojena spirala.⁸

Na poznatom keramičkom »sunčevom« kolutu s lokaliteta Obre II, (BENAC 1971: T. XXVIII/8.) T. 4/2, nastalom približno u isto vrijeme kada i zoomorfni likovi, urezana su četiri okomita, crveno obojena romba, i to tako da ta četiri romba zatvaraju peti - središnji. Kružan oblik Sunca, univerzalnog davatelja života, kombiniran s četverokutom (rombom) simbolički prikazuje energiju nužnu za transformaciju, tj. za prijelaz materijalnog u nematerijalno. Središnji dio je, ustvari, prolaz ili vrata koja u svijesti neolitičara povezuju ono gore i ono dolje, zemlju i nebo, materijalni i spiritualni svijet.⁹

Drugi element zajednički za sve zoomorfne likove je prednji izduženi, pravilno lučno zakrivljeni nastavak, u kojem ne možemo prepoznati ništa osim masivnog, šiljatog roga, jer mu oblikom potpuno nalikuje. Rog simbolizira snagu, a uvijek se povezuje sa životinjama koje ga imaju.¹⁰ Rog na glavi neke osobe može označavati duhovnu snagu koju on posjeduje (Dioniz, Mojsije, Aleksandar Veliki, šamani...), tj. njegovu povezanost s višim sferama. Prema oblicima crteža sačuvanim na ulomcima, prikazani rogovi najbliži su onima u bika. Rogovi goveda (CHEVALIER - GHEERBRANT 1983: 563, 2) amblem su Magne Mater,¹¹ neolitičke božice rodosti i plodnosti, poznate i

7 Lik romba je vrlo čest i na drugim lokalitetima; spomenimo samo posudu iz Grapčeve špilje (PZII, T. XCV/1), po formi sličnu našoj br. 5. Zanimljivo je da u nešto starijim naslagama u Apuliji nalazimo statuete s urezanim znakovima vodoravne klepsidre, donekle slične dvostrukom rombu. Lik se dovodi u vezu s božicom plodnosti (TINE 1983: T. XI, T. 127-128).

8 Spirala (ili zavojnica) najčešći je (pa stoga i najznačajniji!) ukrasni motiv na posudama hvarske kulture. Samo u Veloj spilji poznato je barem nekoliko stotina posuda ukrašenih spiralnim ukrasom izvedenim raznim tehnikama i različite kvalitete izvedbe, u rasponu od onih vrlo stiliziranih do realnih i potpuno izobličjenih (ČEČUK 2001: SI. 17/3-5, 9-12, SI. 18, T. V/3-5, VI/6-7). Spirala uobičajeno simbolizira kretanje, obnavljanje, evoluciju i neiscrpnost, jedan je od načina prikaza Nastanka. Bliska je simbolizmu mjeseca i plodnosti (dvostruka spirala ili rogovi), ali može označavati put duše koja se inkarnira, gubi utjelovljenost, da bi se zatim ponovno utjelovila. Prema obliku slična je zavojnici puževa i školjaka.

9 Ovaj predmet ima četiri rupe za nošenje, dvije gornje i dvije donje, pri čemu je položajem rupa naglašeno da su pojmovi »gore« i »dolje« potpuno relativni i ovise o točki gledanja.

10 lednorog, tj. životinja s jednim rogom, prema Pliniju ima konjsko tijelo, slonovske noge i veprovo rep (Plinije, *Historia naturalis*, VIII, 21.).

11 Uloga koju Magna Mater ima u životu praktično svih neolitičkih kultura matrijarhalnih agrarnih zajednica uglavnom je stereotipna. Ona potiče da zemlja uz pomoć kiše i sunčeve topline redovito daje obilne plodove. Zemljoradnik u potpunosti ovisi o njenoj milosti, jer mu to božanstvo daje potomstvo, pomaže da se stoka množi, polja rode itd. Ipak, moguće su i lokalne posebnosti. Na prostoru koji zauzimaju nositelji hvarske kulture, posebno na potezu Korčula - Lisičići, zasad nemamo značajnijih tragova štovanja ovog božanstva, tj. nema većeg broja specifičnih keramičkih kipića, čestih u kontinentalnim kulturama. Treba napomenuti da gospodarstvo hvarske kulture (na spomenutom potezu) nema izrazit zemljoradnički karakter, nego je težište dato uzgoju stoke sitnog zuba te lovu i ribolovu, a uloga ratarstva je, prema dostupnim podacima, ipak sporedna. Vjerojatno je izostanak kipića Magne Mater kompenziran izvedbom zoomorfnih prikaza na keramici, zoomorfnih recipijenata s prstenastom ručicom te falusoidnih i zoomorfnih plastičnih predmeta. Pretpostavljamo da oni svi zajedno čine dijelove jedinstvenog kulta čiji karakter i simbolizam tek polako razotkrivamo.

Žensko božanstvo koje se često prikazuje s kravljim rogovima (između kojih je sunčev disk) je Izida, žena i sestra boga vegetacije Ozirisa.

štovane na vrlo širokom prostoru. Zbog polumjesečastog izgleda (mladi mjesec) rog bika je lunarni simbol, a označava cikličnost vezanu uz plodnost. Cikličnost mjesečevih mijena može označavati smrt, ali u isto vrijeme i obnavljanje života, plodnost žena i vegetaciju (isto: 406⁴-07). Mjesec je (prema nekim vjerovanjima) mjesto gdje se odlazi nakon smrti, čeka na ponovnu inkarnaciju ili sjedinjenje sa Suncem, mjestom koje je izvorište onog besmrtnog dijela u čovjeku. Prikaz mjeseca (ili rogova?) na keramičkim ulomcima hvarske i butmirske kulture je uobičajen. Posebno je čest u Lisičićima i Veloj spili, a to su ujedno lokaliteti s najvećim brojem zoomorfnih crteža.¹²

Crvena boja je vrlo često korištena na našim posudama i općenito na bolje izrađenim posudama hvarske i butmirske kulture. Njena uporaba povezuje se s naglašavanjem načela života, životne snage i dodatno pojačava snagu simbola na kojem je nanesena. Još veće značenje ima crna boja. Na opisanim posudama katkad su crni sami zoomorfni likovi, a pokadšto je crna (sjajnocrno glačana) njihova podloga. Crna boja, vezana uz ktonski svijet, simbol je obnavljanja (plodna zemlja crnica), jer sadrži izvor i početak života. Prvobitne božice-majke često su crne zbog svog ktonskog podrijetla (isto: 77-78,3), a i danas su kod kršćana crne slike ili kipovi tzv. crnih Madona posebno štovane.

Nemeće se pitanje - nalazi li se na ulomcima crtež stvarne životinje, ili je to imaginaran lik kreiran za kultno-magijske potrebe? Bez obzira na stanovitu realističnost, jače naglašenu u lijevom dijelu životinje, vjernost u reproduciranju bila je potisnuta pred imperativom potrebe kanoniziranog prikaza simbola na i iznad (desnog) prednjeg dijela tijela pa bi bilo opravdano pretpostaviti da se prikaz odnosi na u ljudskoj svijesti stvorenu predodžbu bića s opisanim atributima.¹³ Nije moguće isključiti činjenicu da su neolitičari vrlo dobro znali kome pripada tijelo ove, na stanovit način totemske, životinje pa realističnost nije ni bila nužna.

Iz navedenoga proistječe da su dva osnovna simbola na zoomorfnim likovima romb (rađanje i inicijacija) i rog ili polumjesec (plodnost i cikličnost). Pojavljivanje ovih simbola na istom životinjskom liku možemo tumačiti time da sam lik predstavlja simboličan prikaz cikličnosti rađanja (nastanka), odnosno daje riječ o jednom od bezbrojnih inačica prikaza kružnog tijeka prirodnih ritmova manifestiranih neprestanim umiranjem i obnavljanjem. Ovaj proces je na manje ili više simboličan način opisan u nizu mitova o božanstvima koja potkraj vegetacijske godine na različite načine, obično nasilno, umiru (ili prelaze u onaj »dugi«, podzemni svijet), i tako prirodi daju energiju nužnu za ponovno buđenje, simboliziranom ponovnim rađanjem samog božanstva. Dovođenjem je pretpostaviti da »romb i rog« u svijesti (i religiji) neolitičkog stanovništva predstavljaju simbole sila nužnih za pokretanje i završetak ciklusa agrikulturne godine, a recipijenti s njihovim prikazom su posude korištene prilikom obavljanja nama zasad nepoznatih obreda, uključivši možda i žrtvovanja samih prikazanih životinja.

Simbolika zoomorfnog lika može imati dvije razine pa se načelo obnavljanja umjesto (isključivo i samo) na prirodu može odnositi i na čovjeka.

12 BENAC 1955: 54, T. 21, kod predmeta br. 4 vidljiv je lunaran i trapezast ukras, materijal iz Vele spile još nije objavljen.

13 Nije neuobičajeno da se u tom najranijem razdoblju likovi kultno-magijskog karaktera prikazuju sa životinjskim atributima, npr. gotovo sva egipatska božanstva imaju životinjske attribute ili su životinje, Zeus se prikazuje kao orao, Pan s rogovima i kozjim nogama itd. Čak i vladar podzemlja u kršćanskoj ikonografiji ima rogove i papke. Moguće je uočiti stanovitu sličnost između lika na crtežu i medvjeda, posebno kod uspoređivanja masivnih nogu, kratkog repa i relativno zdepastog, dlakavog tijela. U hvarskoj kulturi medvjed je prikazivan u plastici, a sličnost uočava-

mo i sa zoomorfnim posudama kosog recipijanta pa pretpostavljamo da svi oni predstavljaju isto kultno-alegorijsko biće s medvjedim atributima.

Životinja koja je, također donekle nalik prikazanoj, a zajednička je za široki prostor od Bribira, Lisičića do Vele spile, može biti i jelen. On simbolizira ponavljanje prirodnih ciklusa, što je sadržano u rogovima koje povremeno odbacuje da bi se iznova obnovili. U isto vrijeme posrednik je između neba i zemlje, a ima i ulogu psihopompa. Kod tunguških plemena sob (tj. jelen) prati umrloga na drugi svijet. On je simbol ponovnog rođenja, a i to svojstvo proistječe iz dobro poznate činjenice da njegovi rogovi (kao i mjesec) nanovo narastu.

Većina opisanih zoomorfnih likova otkrivena je u špiljama. Prema položaju, svaka špilja je mjesto početka silaska u podzemlje; ona je točka doticaja gornjeg i donjeg svijeta pa je tu najlakše ostvariv kontakt s podzemnim silama smrti (i klijanja-rađanja). Simbolički špilja se izjednačuje sa ženskim načelom, a često se povezuje s rođenjem (npr. Krist). U špiljama borave duše pokojnika (GRAVES 1989: 110). Osim kao staništa, tijekom neolitika služe i kao mjesta za ukope. Uobičajen neolitički način ukapanja na širem prostoru i kroz duže razdoblje podrazumijeva polaganje pokojnika u tzv. položaj fetusa, tj. na bok u zgrčenom položaju (usporedi sa ČEČUK - RADIĆ 2001: 81-85). Logičnije da takav način inhumiranja redovito povezujemo s vjerovanjem u neki od načina nastavka zagrobnog života, odnosno ponovnog utjelovljenja na ovom svijetu ili nastavka života u nekim drugim, astralnim dimenzijama. Temeljem spomenutoga s velikom vjerojatnošću pretpostavljamo da su nositelji hvarske kulture u špiljama obavljali složene kultne obrede povezane uz rašireno, ali nama danas praktički nepoznato vjerovanje u zagrobni život. Jedan od elemenata u tim obredima su, bez sumnje, i posude sa zoomorfnim prikazom.

Položaj koji zauzimaju rombovi u slobodnom prostoru između dva zoomorfna prikaza (br. 1 i 8) sugerira put koji (prikazan lik ili ono što on predstavlja) treba prijeći na putu iz jedne dimenzije u drugu, iz svijeta mrtvih u svijet živih, a naša posuda (bolje rečeno njen sadržaj) pomaže da put protекne sukladno nakani i volji vršitelja obreda. Oblik posude kod najmanje dva primjerka je loptast i suženog otvora (br. 1, 2 izgleda i 5, 6) pa nije bio prikladan za prinošenje libacija, a posuda nije mogla biti korištena ni kao zdjela. Pri obrednoj gozbi mogla se upotrebljavati za čuvanje neolitičkog ekvivalenta ambroziji, hrani koja osigurava besmrtnost i božanski život.

Opisanim zoomorfnim crtežima najbližu analogiju među svim predmetima hvarske kulture nalazimo u ritonima na četiri noge s kosim recipijentom i masivnom prstenastom ručicom.¹⁴ Ako ove, uglavnom nešto starije posude pokušamo analizirati prema elementima od kojih se sastoje, onda su to zoomorfne (pokadšto u mlađim razdobljima i antropomorfne) noge, kosi recipijent i prstenasta ručica. Prvi element nije potrebno posebno obrazlagati, noge su one koje nose, označavaju nazočnost totemske životinje (kod druge inačice pretka), posrednika u obredu, osobu koja daje snagu nužnu pri transformaciji. Posuda ili recipijent označava mjesto odvijanja nekog procesa, ona je simbolička maternica, mjesto preobrazbe, obično je crveno obojena. Posuda tj. kalež vezana je uz svoj sadržaj ili tekućinu kojoj se pripisuje posebno značenje (npr. u kršćanstvu je u kaležu krv Isusova, a njeno ispijanje osigurava besmrtnost i vezu s Bogom, jer *Tko jede tijelo moje i pije krv moju ima život vječni* - Ivan 6,54). Ručica je uvijek prstenastog oblika, često je ukrašena, katkad tekućom spiralom. Prstenast, tj. kružan oblik asocira na sunčev (kod starijih prikaza može i mjesec) disk, a spirala na cikličnost zbivanja. A. Benac (BENAC 1979: 403) kaže za uspravnu prstenastu dršku da »...nas podsjeća na uspravne rogove«. Iz rečenoga je jasno daje simbolizam zoomorfnog crteža s rogolikim i rombolikim nastavkom i recipijenta s prstenastom ručicom isti (ili vrlo sličan), iz čega proistječe da su zoomorfni ritoni i zoomorfni likovi dio istog kulta te da su jedne i druge posude, vjerojatno, korištene kao rekviziti pri obavljanju istog, još uvijek nepoznatog magijskog obreda.

Pokušavajući naći analogije ovim pretpostavkama u znatno mlađoj, ali zapisanoj tradiciji, stanovite sličnosti susrećemo u mitu o Dionizu. Jedno od najstarijih imenom poznatih nam božanstava vegetacije, odnosno raslinja, sila koja potiče ciklus rasta i davanja plodnosti, jest Dioniz-Zagreb. U starijem, izvornom obliku smatra se da je on sin (ili spoj) neba - Zeusa i zemlje - Semele. Dioniza, predgrčko, kretsko, vjerojatno i još starije božanstvo, zbog kasnijeg širenja vinove loze, obično povezujemo s kultom vina. Poznat je pradavni mit kada se on pretvara u bika da bi bio rastrgnut i pojeđen, nakon čega ga Zeus (ili u nekim inačicama Rea) ponovno sastavlja i oživljuje te on tako svojom

¹⁴ Osnovna literatura za ritone, KOROŠEC 1955; BENAC 1979: 402-12; BATOVIĆ 1979: 558-561.

sudbinom slikovito predočuje tijek godišnjih zbivanja. Dioniz je božanstvo, a njegovo tijelo (meso, krv...) znači hranu koju njegovi sljedbenici jedu da bi se postiglo simboličko sjedinjenja s božanstvom (sličnost s kršćanstvom je očita!), bez čega nema ni obnovljenog novog ciklusa života biljaka, životinja i ljudi. On sam je dvaput rođen (od Semele, kćeri Kadma i Harmonije, i iz Zeusova bedra), svoju majku oslobađa iz podzemlja pa je smatran onim koji oslobađa iz podzemlja, a prolaskom kroz zemljinu utrobu simbolizira izmjenu godišnjih doba i uskrsnuće. Ono što ovaj mit bilježi je znatno deformiran odbljesak starije legende, u kojoj je sačuvan trag, vjerojatno neolitičkog, vjerovanja u nužnost prinošenja žrtve, pri čemu žrtvena životinja sadrži ili na neki način predstavlja sile koje pokreću plodnost. Sjedinjenje i poistovjećivanje s »bogom« postiže se konzumiranjem dijelova tijela samog »boga« supstituiranog ili transformiranog u žrtvenu životinju.

Važnost pokušaja tumačenja značenja zoomorfnog lika prikazanog na ulomcima neolitičke keramike datirane u peti milenij prije Krista, značajna je već poradi jednostavne činjenice daje neolitik, vrijeme prvih ratarskih i stočarskih kultura, doba nastanka suvremenog simbolizma, religije i ostalih temelja civilizacije. Likovni prikaz nije, kao uglavnom kod sličnih prikaza iz kasnijih vremena, samo reminiscencija davne izvornosti, prekrivena taloženjem vremena i slojevima koji su sakrili, izobličili pa i preoblikovali njegovo značenje. U neolitiku mit je još stvarnost, a simbolizam nije zagrnut kasnijim kontaminacijama. Razumijevanje ovog prikaza nastalog na početku razvitka moderne duhovne misli, barem malo, pomoći će lakšem shvaćanju nas samih i cjelokupnosti naših stremljenja u vremenu kada u našim životima simboli ponovno igraju sve značajniju ulogu.

TABLE

Mjerilo:

T. 1. - 1 = 1:1,5	T. 2. - 1 = 1:1,5	T. 3. - sve 1:2	T. 4. - 1 = 1:2
2 = 1:1	2 = 1:1,5		2 = 1:1
3 = 1:1,5	3 = 1:2		3 = 1:1,5

Crteže je izradila Marta Bezić

BIBLIOGRAFIJA

BATOVIĆ, Š. 1979 - Jadranska zona, *PZJ*, II, 1979.

BENAC, A.

- 1955. Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica, *GMZ*, n.s. 10/1955.
- 1971. Obre II - Neolitsko naselje butmirske grupe na Gornjem Polju, *GZM*, n.s., 26/1971.
- 1979 Prelazna zona. *PJZ*, II, 1979.

CHEVALIER, J. - A. GHEERBRANT 1983 - *Rječnik simbola*. Zagreb, 1983.

ČEČUK, B - D. RADIĆ

- 1995. *Vela špilja - pretpovijest otoka Korčule*, (katalog izložbe) Dubrovnik, 1995.
- 2001. Vela špilja, preliminarni rezultati dosadašnjih istraživanja. *IzdHAD*, 20,2001: 75-118.

GABRIČEVIĆ, B. 1987. Dioniz - mit i biće. *Studije i članci o religijama...* Split, 1987.

GRAVES, R. 1987 - Grčki mitovi. Beograd - Priština, 1987.

- IHDE, C. 1995 - Die Elefantendarstellungen der Hvar-Lisičići-Kultur und das Problem ihrer Herleitung. *AVes*, 46/1995: 53-88.
- KOROŠEC, J. 1958 - *Neolitska naseobina u Danilo - Bitinju. Zagreb*, 1958.
- KOROŠEC, J. - P. KOROŠEC 1974 - Bribir i njegova okolica u prapovijesno doba, *Diadora* 7/1974.
- MARIJANOVIĆ, B. 2000 - Prilozi za prapovijest u zaleđu jadranske obale. *MonZad*, 2, 2000.
- MENĐUŠIĆ, M. 1998 - Neolitička naselja na šibensko-drniškom području. *IzdHAD*, 19/1998: 47-62.
- NOVAK, G. 1955 - *Prehistorijski Hvar. Grapčeva spilja. Zagreb*, 1955.
- SREJOVIĆ, D. - L. BABOVIĆ 1983 - *Umetnost Lepenskog vira*. Beograd, 1983.
- STIPČEVIĆ, A. 1981 - Kulturni simboli kod Ilira. *PosIzdCBI*, 54, 10.
- TINE, S. 1983 - *Passo di Corvo e la civiltà neolitica del Tavoliere*. Genova, 1983.

SUMMARY

CONCERNING ZOOMORPHIC SCENES ON HVAR CERAMICS

Drawings of twelve of the same or similar zoomorphic figures are described. Six examples were found in the Vela špila (Great Cave) near Vela Luka on the island of Korčula (Croatia), two in Lisičići near Konjic (Bosnia and Hercegovina) and one each in Grapčeva cave on Hvar, Hateljska cave near Stolac (Bosnia and Hercegovina), Krivaca near Bribir and at Obre II near Kakanj. Animal forms, the fore part trapeze in shape, the rear part like horns, are inscribed on pieces of ceramic which come from the classical, neolithic stage in Croatia. They are of varied shape and fineness of workmanship. As a decoration the form can be seen on both finely polished and rough ceramic articles. Often there is a combination of black polished work combined with red crusted colour. The examples from the Vela špila take a separate place for quality and exactness of work.

The forms are certainly associated with cultural-magic and in the second part of this study we try to discover its meaning. By interpreting the symbolism of individual elements we try to understand the motifs which the artist used. A common detail on almost all the figures are the trapeze shaped protusions instead of ears or between two figures. A trapeze shape always symbolizes birth, or the coming of life and can be associated with fertility cults. A similar symbolism is association with a horn which in shape is like the new moon and is a symbol of the cycle of new life, renewal and growth the basis of existence among neolithic, agricultural people.

Judging from the drawing the animal shown is an imaginary one linked to the renewal cult both in nature and among people. It is most like a stag. The symbolism of single elements and the stag itself suggest the role of psychopomp and the discovery of most of the pieces in caves only reinforces this assumption. We believe that we are at least partly near to explaining the meaning of one of the oldest cultural illustrations of the beginnings of our civilisation.

Rukopis primljen 24.IX.2002.

Rukopis prihvaćen 27.IX.2002.

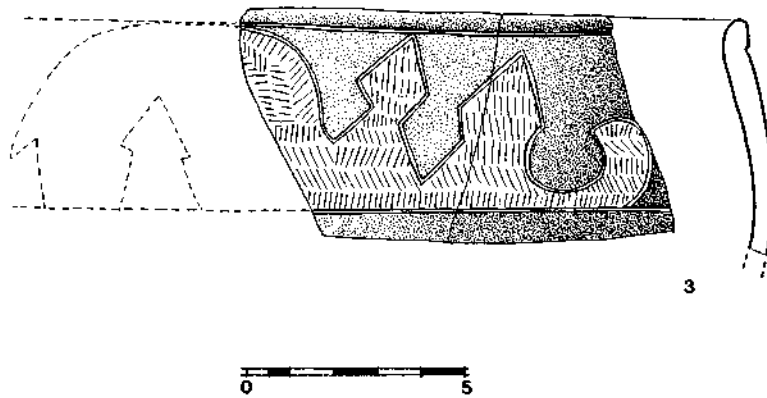
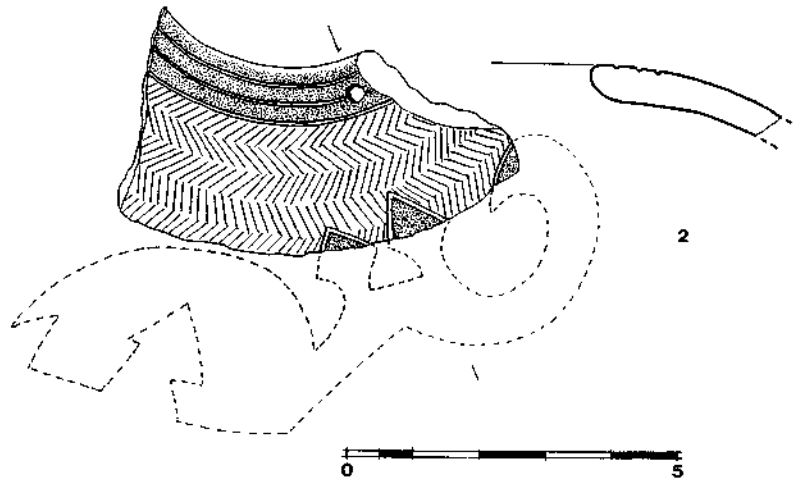
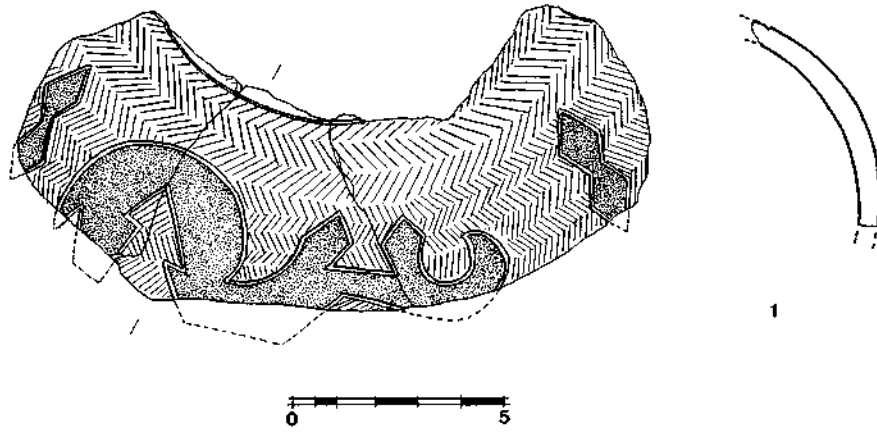

Tabla 1

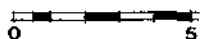
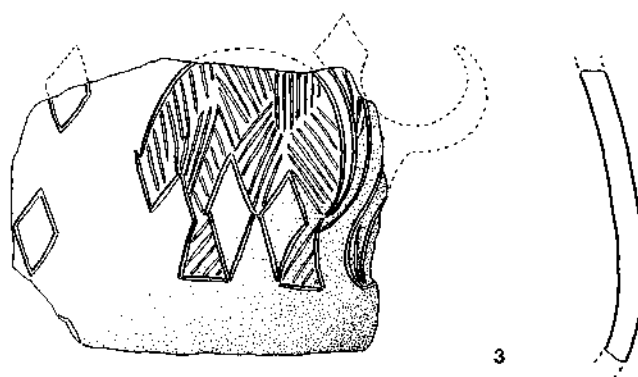
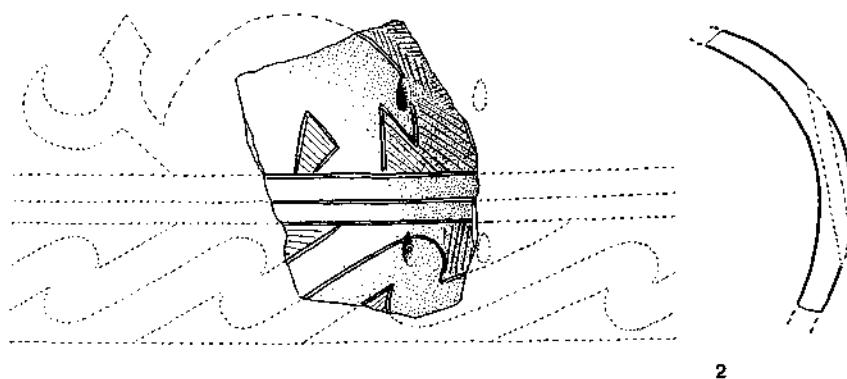
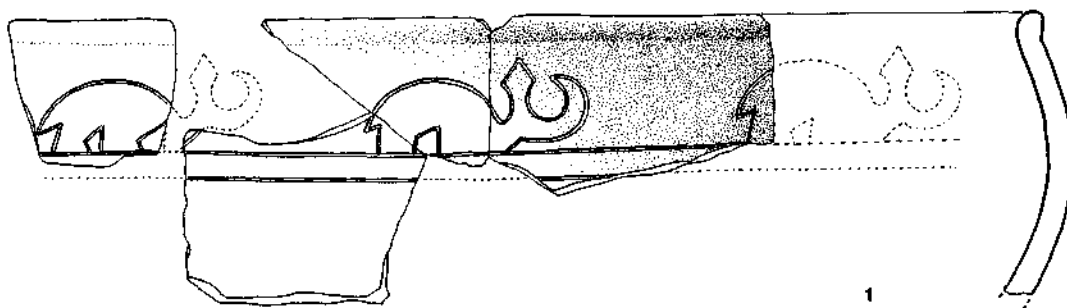

Tabla 2

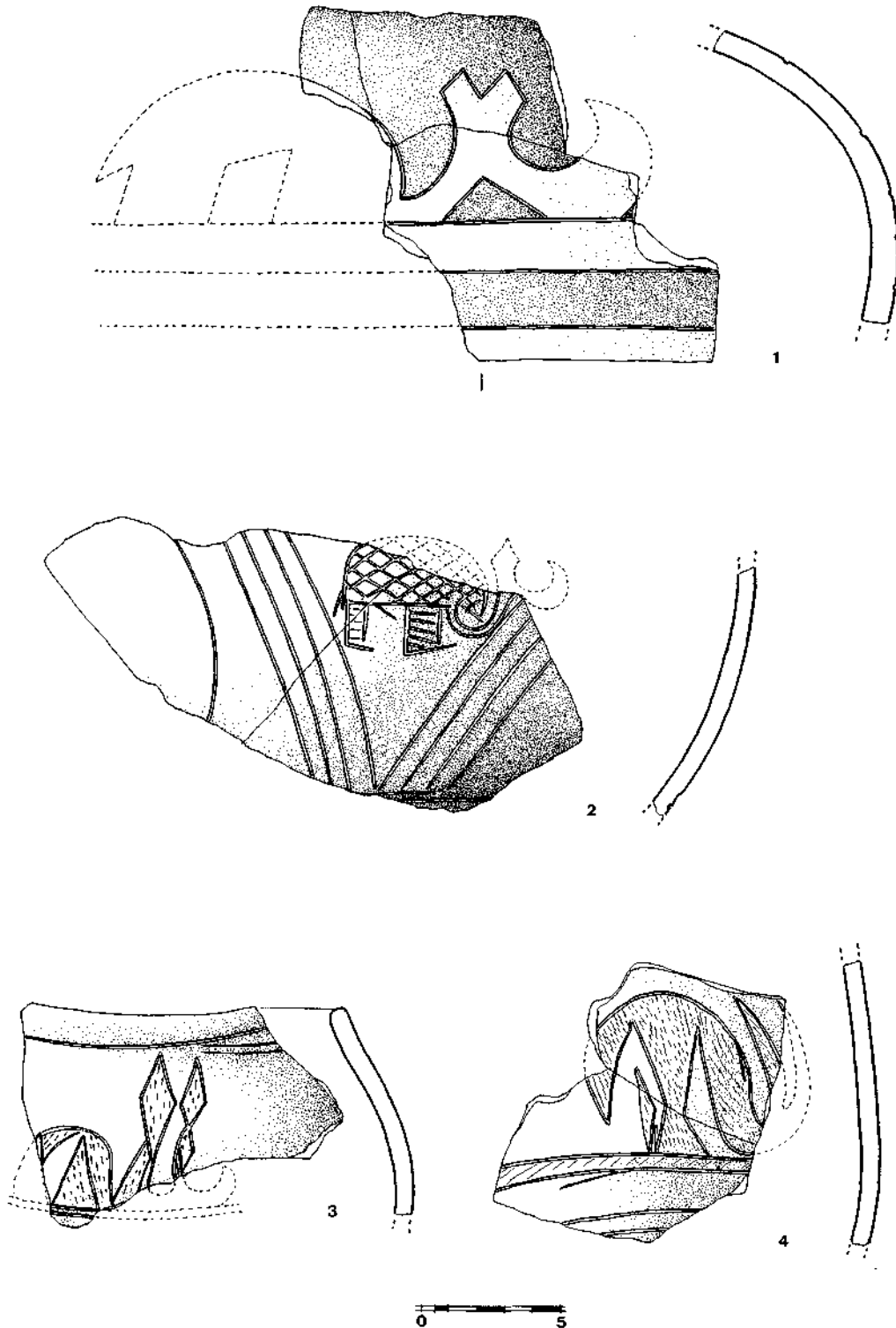

Tabla 3

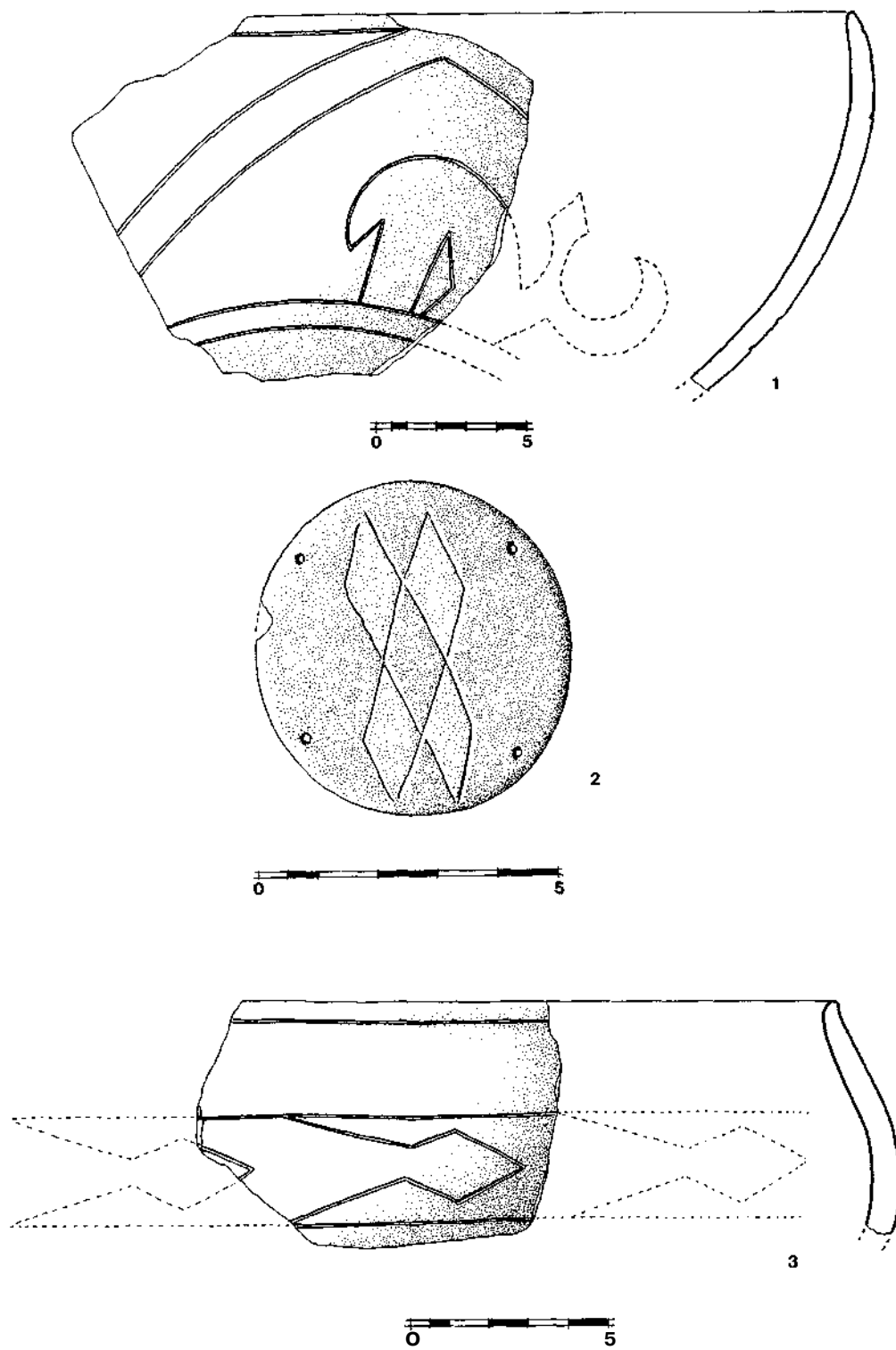

Tabla 4

JACQUELINE BALEN

*Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR-10000 ZAGREB
e-mail: jbalen@amz.hr*

TOPOGRAFIJA NALAZIŠTA KOSTOLAČKE KULTURE U SJEVERNOJ HRVATSKOJ

UDK 903 »631/634« (497.5)

Izvorni znanstveni rad

U radu je prikazana topografija 34 nalazišta kostolačke kulture (razdoblje kasnog eneolitika) na prostoru sjeverne Hrvatske. Nalazi s područja Hrvatske ponajviše su slučajni nalazi (nekoliko ulomaka keramike) ili je pak riječ o sondažnom iskopavanju. Sustavna iskopavanja vršena su u Vučedolu, Sarvašu, Vukovaru-Lijevoj bari te u posljednje vrijeme na nalazištu Slavča. Topografske značajke evidentiranih kostolačkih lokaliteta pokazale su stanovita pravila u odabiru lokacija za podizanje naselja. Sva naselja podignuta su uz veće ili manje vodotokove koji su zadovoljavali osnovne preduvjete za život.

Iskopavanja na pojedinim područjima izvedena su različitim intenzitetom što je rezultiralo neravnomjernim poznavanjem pojedinih kulturnih pojava neolitika i eneolitika. K tome, nedovoljan je broj sustavnih iskopavanja višeslojnih nalazišta, pa nam ona još uvijek ne daju pravu kronološku poziciju pojedinih kultura koje su obitavale na ovim prostorima.

Kostolačka kultura prilično je kasno izdvojena kao zasebna kulturna pojava. To je kasno-eneolitička manifestacija koju stilski karakteriziraju način ukrašavanja - brazdasto urezivanje i ubadanje. Kao samostalna pojava u arheološkoj literaturi poznata je od 1953. godine (MILOJČIĆ 1953), a do tada je keramika kostolačkih stilskih osobina povezivana s badenskom, vučedolskom te CopDfeni kulturom (DIMITRIJEVIĆ 1956: T. 5: 1-9, T. 6: 3[^]; GARAŠANIN 1959: 37[^]5; GARAŠANIN 1959a: 23-27; BANNER 1956: XLIX: 11,12; BERCIU-BERCIU 1956: si . 21, 32, 34; ALDEA 1968: si . 8: 14-31). Iako je njen materijal dosta objavljivan, isprva u sklopu badenske ili vučedolske kulture te je pisano podosta rasprava na osnovi objavljenih nalaza, cinjenicaje da osim Tasićeva priloga u *Praistoriji jugoslavenskih zemalja* (TASIC 1979) u koji je uključen materijal s hrvatskih nalazišta nijedan autor nije dao detaljniji pregled nalazišta i materijala kostolačke kulture s područja Hrvatske.¹

¹ Ovom prilikom navest ćemo samo neke od recentnih radova koje se bave problemom kostolačke kulture (u njima su citirani i ostali radovi o toj problematici):

ROMAN 1980; BONDÁR 1984; STAPELFELDT 1997; NIKOLIĆ 2000.

Pojedini autori obrađujući kostolačku građu dali su i popis kostolačkih nalazišta. Prvi popis nalazišta ove kulture dao je V. Miložić, kartirajući tako petnaest nalazišta, od toga dva s prostora Hrvatske: Vučedol i Sarvaš (MILOŽIĆ 1953: 157, si. 2). A. Benac je dao potpuniji pregled nalazišta u Hrvatskoj, Bosni i Srbiji navodeći 40 nalazišta; uz već dva spomenuta naveo je i Samatovce (BENAC 1962: 31, si. 5). Stanovitu reviziju nalazišta dao je N. Tasić navodeći kao nedostatke nepreciznost u određivanju kulturne pripadnosti naselja, odnosno on smatra da se ne zna je li riječ o čistom kostolačkom nalazištu ili o nalazištu na kojemu se kostolacka keramika javlja samo kao import (TASIĆ 1967: 46). Međutim, i u tom njegovom revidiranom popisu ostala su kao sigurna navedena tri kostolacka nalazišta s prostora Hrvatske: Vučedol, Sarvaš i Samatovci. V. Njemejcová-Pavúková najpotpunije je provela kartiranje kostolačkih nalaza za cijelo područje rasprostiranja kostolačke kulture, uključivši i nalazišta vučedolske i Co^ofeni kulture na kojima se pojavljuje kostolacka keramika (NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1968:419, si. 42). S područja Hrvatske u njezinom popisu navedeni su samo Samatovci i Sarvaš, a Vučedol i Lovaš navodi kao nalazišta vučedolske kulture na kojima je pronađena kostolacka keramika. Najpotpuniju sliku o kostolačkoj kulturi, obuhvativši cijelo područje njena rasprostiranja, daje N. Tasić u *Praistoriji jugoslavenskih zemalja*. S obzirom na stanje istraživanja, on daje detaljan pregled istraživanja te valorizaciju nalaza - u njegovu popisu s područja Hrvatske navedeni su Vučedol, Sarvaš i Cerić (TASIĆ 1979:235-266).

Kao posljednje objavljene popise kostolačkih nalazišta navodimo ona u radovima M. Bondar (BONDAR 1984: 78, 83-84, si. 6), J. Koreka (KOREK 1984: 26, si. 15), Z. Markovića (MARKOVIĆ 1994: 224, karta 14 A) i D. Nikolić (NIKOLIĆ 2002: 8). M. Bondar navodi 5 nalazišta: Ašikovci, Beli Manastir, Samatovci, Sarvaš i Cerić, a J. Korek je u popis uvrstio samo 2, Vučedol i Sarvaš. D. Nikolić navodi osam nalazišta s područja Hrvatske: Sarvaš, Vučedol, Lovaš, Gornja Bebrina, Ciglana, Cerić, Ašikovci i Samatovci.

NALAZIŠTA²

Na prostoru Hrvatske, prema nama dostupnim podacima, ustanovljena su 34 nalazišta kostolačke kulture (si. 1). Uglavnom je građa prikupljena rekognosciranjem ili je kao slučajni nalaz pohranjena u muzejima. U popis su uključena i ona nalazišta na kojima se keramika kostolačke kulture javlja u sklopu badenskog ili vučedolskog horizonta. Detaljniji podaci o samom položaju i kontekst kostolačke građe navedeni su i obrađeni samo za ona nalazišta koja su nam bila dostupna.³

1. ALJMAŠ, Podunavlje

Lokalitet je smješten na obronku visoke terase koja se blago spušta u riječno korito Dunava (MINICHREITER 1984: 74). Nekoliko ulomaka kostolačke keramike pronađeno je u sklopu badenskog kulturnog sloja iskopavanjima koje je Muzej Slavonije u Osijeku proveo 2001. godine.

Lit.: ŠIMIĆ 2001:74.

2. AŠIKOVCI, Vražjak (Požega)

Keramički materijal koji se čuva u Arheološkome muzeju u Zagrebu pripada lasinjskoj (»Polje«) i kostolačkoj kulturi (»Vražjak«). Cjelokupnu građu muzeju je darovao P. Čakalić 1963.

2 U katalogu nalazišta citirana je isključivo ona literatura u kojoj je objavljena građa kostolačke kulture ili se samo navodi lokalitet. Redni broj nalazišta u katalogu odgovara rednom broju na si. 1

3 Zahvaljujem Maji Krznarić Škrivanko iz Gradskog muzeja Vinkovci, dr. Jasni Šimić iz Muzeja Slavonije u Osijeku, Mireli Hutinec iz Gradskog muzeja Vukovar i Mati Batoroviću iz Muzeja grada Iloka na ustupljenim podacima i uvidu u građu pohranjenu u njihovim muzejima.

god. pa okolnosti nalaza nisu poznate. Navodno predmeti potječu s polja u neposrednoj blizini sela Ašikovci. Ukras na keramici izveden je u obliku trake oko ruba ili najšireg dijela posude, a nikada nije ukrašen cijeli donji konus. To pokazuje sličnosti s vučedolskom kulturom, po čemu bi ovaj lokalitet pripao posljednjoj fazi kostolačke kulture.

Lit.: DIMITRIJEVIĆ 1966: 23; DIMITRIJEVIĆ 1977-78: si. 2: 2,5; si. 3:2,4; MARKOVIĆ 1994: 224 (karta 14 A: 15), T. 30:8.

3. BOBOTA, nepoznat položaj (Vukovar)

Riječ je o slučajnom nalazu keramike koji se čuva u Gradskome muzeju u Vukovaru.⁴

Lit.: Neobjavljeno

4. BOGDANOVC, nepoznat položaj (Vukovar)

Riječ je o slučajnom nalazu zdjele kostolačke kulture. Čuva se u Gradskome muzeju u Vukovaru.

Lit.: Neobjavljeno

5. CERIĆ, Plandište (Vinkovci)

Nalazi kostolačke kulture s ovog položaja izašli su na vidjelo prilikom dubokog oranja. S. Dimitrijević opisuje Cerić kao eliptično naselje na prirodnom uzvišenju s prirodnim usjekom poput opkopa oko naseobinskog platoa, s dimenzijama približno 600 x 300 m. Reambulacijom terena, koju su proveli djelatnici Gradskog muzeja Vinkovci početkom 2003. godine, ustanovljena je sljedeća situacija: opkop se ne vidi, dok su vidljivi ostaci korita manjih vodotokova koji su s tri strane okruživali naselje. Ono je smješteno na izduženoj gredi u smjeru sjeverozapad-jugoistok s dimenzijama približno 800 x 500 m. Ulomci keramike pronađeni na Ceriću pripadaju standardnoj kostolačkoj produkciji; naime, riječ je o ulomcima zdjela ukrašenih kombinacijom brazdastog urezivanja i žigosanja donjeg dijela posuda. Ipak, dio građe pokazuje sličnosti s badenskim i vučedolskim načinom ukrašavanja, po čemu bismo mogli pretpostaviti daje nalazište bilo naseljeno i u ranoj i kasnoj fazi kostolačke kulture.

Lit.: DIMITRIJEVIĆ 1977-78: 5, si. 2: 1,4; si. 3:1, 3, 5; T.1: 1-11; Dimitrijević 1979: 136,138, T. 2:10-14.; MARKOVIĆ 1994: 224 (karta 14 A:7), T. 30: 9-12.

6. DALJ, Ciglana (Osijek)

Nekoliko ulomaka keramike Arheološki muzej u Zagrebu kupio je 1910. godine.

Lit.: Neobjavljeno

7. DALJ, Lisova skela (Osijek)

Nalazište se pruža oko 1 km duž obale Dunava, a djelomice je uništeno odronjavanjem obale zbog riječne erozije. Muzej Slavonije u Osijeku 1979. godine obavio je manje sondažno iskopavanje.

⁴ Materijal je ustanovljen sređivanjem i revizijom arheološke građe Gradskog muzeja u Vukovaru 1999. go-

dine. Prikupljen je između 1991. i 1998. godine, pa bližih podataka nemamo.

Riječ je o velikoj količini površinskih nalaza - vjerojatno je riječ o velikom kostolačkom naselju. Postoje i nalazi vučedolske keramike, kao i nešto ulomaka keramike iz srednjeg brončanog doba.

Lit.: BULAT 1975:22; ŠIMIĆ 1983: 32; ŠIMIĆ 1984:57-58; MARKOVIĆ 1994:224 (karta 14 A:5)

8. DONJA BEBRINA, Paljevine (Slavonski Brod)

U literaturi se s ovog položaja navode keramički ulomci posuda koje je sakupio V. Dukić.

Lit.: SALAJIĆ 1993:91.

9. DONJA VRBA, Saloš (Slavonski Brod)

Na trasi autoceste 1989. god. izvedena su iskopavanja naselja badenske kulture poluzemničkog i zemuničkog karaktera, s bogatim metalurškim ostacima. Među materijalom izdvaja se nekoliko pojedinačnih nalaza kostolačke kulture.

Lit.: MINICHREITER 1991: 183-184; LOZUK 2000: 34.

10. ĐAKOVO, Grabrovac

Nalazište je registrirano prilikom izbacivanja zemlje bagerom 1979-80. god. Muzej Đakovštine u suradnji s Regionalnim zavodom za zaštitu spomenika kulture u Osijeku 1980. god. istražio je površinu od oko 500 m² površine. Ustanovljena su naselja sopotske i badenske kulture te kasnijih razdoblja (ima ranobrončanodobnog te mlađeželjeznodobnog materijala). Među materijalom izdvojeno je nekoliko ulomaka kostolačke keramike.

Lit.: PAVLOVIĆ - BOJČIĆ 1981: 28; PAVLOVIĆ 1984: 54, si. 3:1-3; MARKOVIĆ 1994: 224 (karta 14 A: 10).

11. ERDUT, Veliki Varod (Osijek)

Nalazište je smješteno istočno od srednjovjekovnoga grada Erduta, na najistočnijim obroncima Daljske planine. Istočni i sjeveroistočni dio platoa strmo se spušta prema starom dunavskom koritu Dunavca. S tog višeslojnog nalazišta već su poznati nalazi koji pripadaju badenskoj i vučedolskoj kulturi, kao i kasnom brončanom i starijem željeznom dobu (DIMITRIJEVIĆ 1956b: 10-11; MINICHREITER 1985: 25-30). Slučajni nalazi keramike koja pripada kostolačkoj kulturi kupljeni su za Arheološki muzej u Zagrebu 1906. godine.

Lit.: Neobjavljeno

12. GORNJA BEBRINA, Okukalj (Slavonski Brod)

Na ovom položaju na staroj obali Save izvedeno je manje sondažno iskopavanje naselja badenske kulture (PETROVIĆ-BELIĆ 1971: 12). Pronađeno je i nešto ulomaka kostolačke keramike.

Lit.: DIMITRIJEVIĆ 1971: 149, si. 1: 1-2; LOZUK 1993: 33; MARKOVIĆ 1994: 224 (karta 14 A:14).

13. ILOK, tvrđava

Srednjovjekovna tvrđava nastala je i razvila se na pretpovijesnom telu koji se sa sjeverne strane strmo spušta prema Dunavu. Kao arheološki lokalitet spominje se već 1911. godine, ali nalaza su većinom ili slučajni ili su otkriveni zahvaljujući manjim zahvatima tijekom raznovrsnih

radova unutar zidina tvrđave. Iskopavanja, i to zaštitnog karaktera, provedena su 1982. godine na platou kod Kurije Brnjaković i dala su nalaze badenske i vinkovačke kulture te nalaze iz razdoblja starijeg željeznog doba (BATOROVIĆ 1983: 52-57). Nekoliko ulomaka kostolačke keramike pronađeno je zahvaljujući tim iskopavanjima, dakle unutar badenskog sloja, a jedan ulomak keramike pronađen je prilikom kopanja kanala kod dječjeg vrtića 1986. godine.

Lit.: MARKOVIĆ 1994: 224 (karta 14 A:1).

14. KLISA, Ekonomija (Osijek)

Nalazište je smješteno na niskom ovalnom brežuljku, a naseljavano je kontinuirano od neolitika do u mlade željezno doba (ŠIMIĆ 2000: 119). Kostolački materijal s ovog nalazišta nije publiciran.

Lit.: MARKOVIĆ 1994: 224 (karta 14 A:8).

15. KOZARAC, Ciglana (Beli Manastir)

Riječ je o blagom elipsoidnom brežuljku. U literaturi nam je ovo nalazište poznato kao naselje iz razdoblja brončanog doba (MINICHREITER 1984: 80; ŠIMIĆ 2000: 130). Kostolački materijal s ovog nalazišta nije publiciran.

Lit.: MARKOVIĆ 1994, 224 (karta 14 A:9).

16. KRŠINCI, Okruglica (Našice)

God. 1979. pronađen je materijal kostolačke kulture, a nalazi se u zbirci Osnovne škole u Našicama.

Lit.: MARKOVIĆ 1984: 22, si. 4:3-5; 1994: 224 (karta 14 A:13), T. 31: 1-11.

17. LOVAŠ, Gradac - Kalvarija (Vukovar)

Nalazište je visoko prirodno uzvišenje s prostranim platoom. Na području župnog vinograda između 1895. i 1900. god. župnik Ante Hertel izorao je mnoštvo arheološke građe, uglavnom keramičke, koju je kasnije poklonio Arheološkomu muzeju u Zagrebu. Nalazište je poznato u literaturi po nalazima sopotske, badenske i vučedolske kulture (DIMITRIJEVIĆ 1956a : 8).

Lit.: DIMITRIJEVIĆ 1962: T. III: 32 (objavljeno u sklopu badenskih nalaza); 1968: 20; MARKOVIĆ 1994: T. 30:1.

18. NOVA GRADIŠKA, Slavča

Nalazište je smješteno oko 1 km sjeverno od središta Nove Gradiške, uz same južne obronke Psunja. Lokalitet je gradinskog tipa; sa zaravnjenim platoom površine 200 x 200 m. Sa sjeverne i južne strane je potok Šumetlica. Sustavna iskopavanja vode se od 1997. god. pod vodstvom Zavičajnog muzeja Nova Gradiška. Materijal pronađen iskopavanjima pripada razdoblju kasnog neolitika i eneolitika. Kostolački materijal odlikuje: ornament izveden kao traka oko ruba ili najšireg dijela posude, a nikada nije ukrašen cijeli donji konus. Ukras je uglavnom izveden u jednoj tehnici, a ne kombinacijom više njih. To sve pokazuje sličnosti s vučedolskom kulturom, po čemu bi ovaj lokalitet pripao posljednjoj fazi kostolačke kulture.

Lit.: SKELAC 1997: 220-223; VRDOLJAK - MIHALJEVIĆ 1999: 41, 46⁷; MIHALJEVIĆ 2000: T.I.

19. OROLIK, Vinogradi (Vinkovci)

Naselje se smjestilo na istaknutom uzvišenju koje se nalazi istočno od potoka Savak i prema kojem se strmo spušta. Položeno je na nekoliko manjih uzvišenja koja su povezana blagim sedlima. Kostolačko je naselje sjeverno od rimskoga nalazišta Rajterovo brdo i ceste Vinkovci-Tovarnik. Materijal prikupljen prilikom pregleda terena od strane Gradskog muzeja Vinkovci početkom 2003. godine pokazuje daje riječ o standardnoj keramičkoj produkciji nositelja kostolačke kulture.

Lit.: DIMITRIJEVIĆ 1977-78: si. 2:3.

20. OSIJEK, Retfala

Blago je to ovalno uzvišenje na bivšoj obali Drave, na zapadnoj periferiji Osijeka na kojemu tragove naseljavanja pratimo od eneolitika pa do srednjega vijeka. U jesen 1987. godine prekopavanjem za plinske instalacije naišlo se na arheološko nalazište, a 1994. godine Muzeja Slavonije poduzeo je sondiranje. Iskopavanjem u Osijeku - Retfala ustanovljen je badenski, kostolački te vučedolski materijal. Navodi se da nema jasnog razgraničenja između badenskog i kostolačkog sloja.

Lit.: ŠIMIĆ 1989: 25; 1995: 23-26; 1998: 235-236; MARKOVIĆ 1994: 224 (karta 14 A)

21. PETROVCI, Brođanka (Vukovar)

Riječ je o pretpovijesnom (neolitik, eneolitik, starije željezno doba) i srednjovjekovnom nalazištu.⁵

Lit.: MARKOVIĆ 1994: 224 (karta 14 A: 3).

22. RAZBOJIŠTE, Široko jutro (Našice)

Riječ je o slučajnom nalazu keramike ornamentirane brazdastim urezivanjem.

Lit.: MARKOVIĆ 1975: 170; 1976: 46; 1984: 22; 1994: 224 (karta 14 A: 12).

23. ROKOVCI, nepoznat položaj (Vinkovci)

Riječ je o slučajnim nalazima koji se čuvaju u Gradskome muzeju u Vinkovcima.

Lit.: Neobjavljeno

24. SAMATOVCI, bivši Ehrenfeldov vinograd (Osijek)

Samatovci su smješteni 15 km zapadno od Osijeka. Materijal koji se nalazi u AMZ potječe iz vinograda grofa Ehrenfeldskog. Riječ je uglavnom o površinskim nalazima, ali i za onaj dio materijala koji je u Muzej dopremljen zahvaljujući iskopavanjima J. Victora i Š. Ljubića nemamo nikakvih podataka. Uglavnom je riječ o materijalu sopotske kulture, ali nekoliko ulomaka pripada kostolačkoj te vučedolskoj kulturi.

Lit.: DRECHSLER-BIŽIĆ 1956: T. II: 12,13; MARKOVIĆ 1976: 47, si. 4; 1994: 224 (karta 14 A U).

⁵ Radni elaborat dr. K. Minichreiter na čemu joj naj-srdačnije zahvaljujem.

25. SARVAŠ, Gradac - Vlastelinski brijeg (Osijek)

Nalazište je smješteno 15-tak kilometara istočno od Osijeka, na desnoj obali mrtvog rukavca Drave. Tel dimenzija 175 x 155 metara naseljavan je kroz sva pretpovijesna razdoblja. Brijeg je strm sa sjeverne strane, dok je najugu blaga padina prema nizini. Na zapadnoj i jugoistočnoj strani su umjetno načinjene strmine. Prvi nalazi s tog nalazišta potječu još s kraja XIX. stoljeća. Prva iskopavanja vodio je R. R. Schmidt 1942/1943. god. Nejasno je iz kojeg sloja potječu kostolački nalazi, jer je većina dokumentacije izgorjela tijekom njemačkog bombardiranja 1945. god (SCHMIDT 1945: 127-131, 184-185). Dimitrijević je proveo reviziju stratigrafije prema kojoj bi kostolački nalazi bili na dubini od 4,00 do 3,20 metara.⁶ Muzej Slavonije provodi iskopavanja 1985. i 1986. godine, ali od te kampanje obrađeni su nalazi koji pripadaju brončanom dobu (ŠIMIĆ 1991: 5-35). Navodi se daje eneolitički horizont s nalazima keramike kostolačke kulture vrlo oskudan.

Lit.: HOFFILLER 1938: T.9; DIMITRIJEVIĆ 1962: T. III: 21 (objavljeno u sklopu badenske kulture); ŠIMIĆ 1987: 65; MARKOVIĆ 1994: 224 (karta 14 A:6), T.30:2.

26. SOTIN, nepoznati položaj

Materijal koji pripada kostolačkoj kulturi, a nalazi se u Arheološkome muzeju u Zagrebu kupljenje od N. Vlašića 1904. godine.

Lit.: Neobjavljeno

27. ŠARENGRAD, nepoznati položaj

Riječ je o slučajnim nalazima keramike kostolačke kulture. Čuva se u Gradskome muzeju u Iloku.

Lit.: Neobjavljeno

28. TOVARNIK, nepoznati položaj (Vukovar)

Riječ je o slučajnom nalazu keramike koji se čuva u Gradskome muzeju u Vukovaru.⁷

Lit.: Neobjavljeno

29. VINKOVCI, Marica

Na tom blago uzvišenom položaju uz desnu obalu Bosuta pronađen je ulomak kostolačke keramike. Riječ je o usamljenom slučajnom nalazu.

Lit.: DIMITRIJEVIĆ 1979: 138, T. 2:15.

30. VINKOVCI, Ervenica

Područje Vinkovaca zvano Ervenica nalazi se jugoistočno od središnjega gradskog trga. Ovaj bivši ratarski dio Vinkovaca, smješten uz lijevu obalu Bosuta, između potoka Ervenice i Bosuta naseljen je već od neolitika, a konstatirani su nalazi do rimskog razdoblja. Prva iskopavanja na ovom položaju provode se 1957. godine pod vodstvom S. Dimitrijevića (DIMITRIJEVIĆ 1966:6-7). Kostolački nalazi pronađeni su 1995. godine prilikom iskopavanja lončarske peći u Ulici M. Gupca 102.

Lit.: KRZNARIĆ ŠKRIVANKO 1999: 22.

⁶ DIMITRIJEVIĆ 1968: 26-27. On zapravo govori o badenskoj kulturi, mlađi građevinski horizont.

⁷ Vidi bilješku 4.

31. VUKOVAR, Budžak

S ovog položaja u literaturi se spominje nalaz ženske glinene statuete ukrašene brazdastim urezivanjem.

Lit.: DORN 1976: 13-14; MARKOVIĆ 1994: 224 (karta 14 A:4).

32. VUKOVAR, Lijeva bara

Nalazište Lijeva bara, koje se naziva još i Gradac Jankovića, smješteno je u istočnom dijelu grada, na praporastoj uzvisini koja je nekad bila izravno povezana, sjeveroistočno prema Dunavu, s uzvišenim položajem bivše vukovarske utvrde a sada je presječena cestom prema Sotinu. Sa zapadne strane platoa je strmi pad na prosjek bivšeg vodenog rukavca koji je za visokog vodostaja Dunava i Vuke bio naplavljen. Istraživanja su izvedena od 1951. do 1953. godine pod vodstvom Z. Vinskog na središnjem dijelu platoa. Iskopana je ukupna površina od 3050 m² (VINSKI 1955; DEMO 1996: 28). Osim srednjovjekovnoga groblja pronađeni su i ostaci nekropole iz kasnog brončanog i starijeg željeznog doba te tragovi dva naselja, jednog kostolačke kulture, a drugog iz razdoblja mlađeg željeznog doba. Srednjovjekovni grobovi poremetili su i dobrim dijelom uništili pretpovijesna naselja i nekropolu. Kostolačko naselje vjerojatno je već bilo uništeno naseljem iz mlađeg željeznog doba tako da ni s ovog nalazišta, osim materijalnih ostataka, nemamo više podataka o izgledu naselja kostolačke kulture.

Lit.: BALEN-LETUNIĆ 1996: 32, kat. br. 54a.1, 54b.2.

33. VUČEDOL (Vukovar)

Naselje Vučedol nalazi se na desnoj obali Dunava, oko 5 km udaljeno od Vukovara. Naselje se prostiralo na četiri zaravnjene uzvisine: Gradac, Streimov vinograd, Kukuružište Streim i Karasovićev vinograd. Kukuružište i vinograd Streim (1,3 i 1,7 hektara) čine potkovastu uzvisinu koja okružuje Gradac (600 m). Ova tri položaja čine veću cjelinu dok je Vinograd Karasović izdvojen s druge strane surduka.

Prva iskopavanja proveo je J. Brunšmid na položaju **Gradac** 1897. godine. Vidljivo je da je iskopavanjima, koja je kasnije objavio V. Hoffiller sakupljen i kostolački materijal, doduše ne izdvojen kao samostalna kulturna pojava već u sklopu vučedolskog materijala. Prva sustavna iskopavanja na istom položaju provodi njemački arheolog R. R. Schmidt 1938. godine pod nadzorom Arheološkog muzeja u Zagrebu. Podijelivši 600 m površine platoa u 25 kvadranta (svaki 5x5 metara) iskopao je cijelu površinu ove svojevrstne akropole. Njegovim iskopavanjem kostolački materijal nije također valoriziran već se tumači u sklopu badenske kulture. Sljedeća iskopavanja ali na **Kukuružištu Streim** provodi 1966. godine S. Dimitrijević. Otvorivši više kontrolnih sonde, prvi izdvaja kostolački materijal; doduše, nije naišao na samostalni kostolački sloj već mu je keramika te kulture povezana s badenskim i vučedolskim slojem (horizonti A, B i C). Na istom je položaju Arheološki zavod Filozofskog fakulteta u Zagrebu pod vodstvom A. Durmana u suradnji s Muzejom grada Vukovara izveo sondažno arheološko iskopavanje 1981. god. Međutim, ni tim iskopavanjima nije pronađen samostalni kostolački sloj već je materijal unutar jedne jame pomiješan s vučedolskom keramikom. Na položaju **vinograd Streim** koji je iskopavan od 1984. do 1990. god. u sedam uzastopnih sezona izdvojen je samostalni kostolački horizont, gdje se materijal ne miješa ni s badenskom niti vučedolskom kulturom. Sloj debljine oko 0,80 m ispunjen je garom i pepelom. Ustanovljen je veoma intenzivan život, s mnogo cilindričnih otpadnih jama, ali bez graditeljske djelatnosti.

Lit.: HOFFILLER 1933: T. 35-37 (objavljeno u sklopu vučedolske kulture); SSCHMIDT 1945: T. 21: 2, T. 22: 3, T. 24: 5-8, T. 26: 5-8,10. (objavljeno u sklopu badenske kulture); MILOJČIĆ 1953: 154, T. 11:1, 3-5, 7; DIMITRIJEVIĆ 1962: T. II: 15, 19, 20, T. III: 22-31 (objavljeno u sklopu badenske kulture); 1966: 22-23; DURMAN - FORENBACHER 1989: 33; DURMAN 1982: 4; 1984: 36; 1985: 32; TEŽAK-GREGL 1985: 29, si. 6:1; 1986: 58-59, si. 3; DURMAN 1987: 24-25; MARKOVIĆ 1994: 224 (karta 14 A:2), T. 30: 3-7.

34. ZVIZDAN, Lovačka kuća (Strošinci)

Nalazište »Lovačka kuća« nalazi se oko 700 metara južnije od Zvizdana na rijeci Studvi. Nalaz je najvjerojatnije otkriven 1953. godine u vrijeme gradnje objekata za »Lovačku kuću«. Uglavnom je riječ o keramici vučedolske kulture koja obuhvaća i jedan ulomak kostolačke keramike.

Lit.: MARIJAN 2002: si. 9, T.1:9.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Nalazišta s područja Hrvatske, a evidentirano ih je 34, dala su uglavnom slučajne nalaze s nekoliko ulomaka keramike ili je pak riječ o sondažnom iskopavanju. Iskopavanja su provedena na Vučedolu, u Sarvašu, Vukovaru-Lijevoj bari te u posljednje vrijeme na nalazištu Slavča. Nažalost, najveći dio kostolačkog materijala iz Vučedola i Sarvaša potječe sa starih iskopavanja, kada kostolačka kultura nije ni bila izdvojena kao kulturna pojava te je njezin materijal pripisan starijoj badenskoj kulturi (HOFFILLER 1933: T. 35-37; 1938: T. 9; SCHMIDT 1945: T. 22: 1-3, T. 24: 5-8, T. 26: 5-8,10). Gospodarske elemente i potvrdu kontinuiteta na relaciji Baden-Kostolac-Vučedol dala su nam iskopavanja na položaju Vučedol-vinograd Streim, gdje je ustanovljen vrlo debeo kostolački sloj, ali nažalost bez objekata (DURMAN 1987a: 35-36). S iskopavanja Vukovara-Lijeve bare, nemamo analizu naseobinskih elemenata jer je eneolitički sloj uništen kasnijim ukopavanjima. Nalazišta Cerić i Dalj-Lisova Skela jednoslojna su kostolačka naselja te bi nam stoga trebala dati dragocjene podatke o kronologiji kostolačke kulture.

Topografske osobine evidentiranih kostolačkih lokaliteta pokazala su određena pravila u odabiru lokacija za podizanje naselja. Sva naselja podignuta su uz veće ili manje vodotokove koji su zadovoljavali osnovne preduvjete za život. Migracije i kretanja u eneolitiku uglavnom su uvjetovani prirodnim putovima, odnosno tokovima rijeka kao primarnim komunikacijama. Naselja su podignuta na prirodnim uzvišenjima u blizini rijeka: na visokim priobalnim terasama uz Dunav, Savu i Dravu te na niskim brežuljcima uz doline manjih rijeka. Gustoća naselja pokazuje da je vjerojatno riječ o manjim naseljima uz postojanje nekoliko većih, zahvaljujući kojima se kontroliralo veće područje. Takav tip tel naselja su Vučedol i Sarvaš. Ti umjetno nastali brežuljci najvjerojatnije su bili središta društvenog i ekonomskog života, bili su važni i u strateškom i komunikacijskom pogledu, a ujedno su bili i prva središta vlasti (DURMAN 1995). Iste položaje zaposjeli su nosioci badenske i vučedolske kulture.

Možemo zaključiti da su nam saznanja o urbanizaciji i o populaciji još fragmentarna i nezadovoljavajuća. S hrvatskih nalazišta nije pronađen ni jedan grob koji možemo sa sigurnošću pripisati kostolačkoj kulturi,⁸ iako je sa ostalih područja rasprostiranja kulture evidentno da su prakti-

⁸ Postoji opravdana sumnja da dio grobova s Vučedola - iskopavanje 1938. god. i Sarvaša - iskopavanje 1942/43. god. koje je R.R.Schmidt pripisao badenskoj ili

vučedolskoj kulturi pripada kostolačkoj kulturi, vidi: TAŠIĆ 1979:250; NIKOLIĆ 2000:46. - Nalokalitetu Retfala u Osijeku 1987. godine rovom je presječen kostur djeteta u

cirali i kosturno pokopavanje i spaljivanje pokojnika (JOVANOVIĆ 1976: 132-133; TASIĆ 1979: 250-251). Pokapanje životinja posvjedočeno je u jamama na Vučedolu-vinograd Streim (JURIŠIĆ 1989:21,23-24).

Na osnovi iskopavanja u susjednim regijama možemo zaključiti da su nositelji kostolačke kulture, za razliku od badenske populacije koja je živjela u poluukopanim jamskim objektima, gradili solidne, čvrste nadzemne objekte pravokutna oblika, iako je evidentno i stanovanje u zemunicama i poluzemunicama (TASIĆ 1965: 181; TASIĆ 1979: 249; PETROVIĆ 1988; NIKOLIĆ 2000: 40-44). Na Gomolavi je također uočeno postojanje objekata apsidalnog tipa (NIKOLIĆ 2000: 42). Čvrsti nadzemni objekti (apsidalne kuće) na Vučedolu-Gradac najvjerojatnije pripadaju kostolačkoj kulturi, jer je u sadržaju dvije jame koje su starije od kuće bilo nalaza kostolačke keramike, a također su na podu jedne pronađene tipične kostolačke šalice (TASIĆ 1979: 249; NIKOLIĆ 2000: 42³).

Dvije kuće s apsidom s Vučedola spadaju u drugo razdoblje gradnje, odnosno u sloj 8 (dubina 2,65 - 3,00 metara) prema R. R. Schmidt (SCHMIDT 1945: 6). **Apsidalna kuća 1** pronađena je u kvadrantima 10, 11, 12, 15, 16, 19, 20 na dubini od 3 metra. Sagrađena je u pravcu jugozapad-sjeveroistok, a obuhvaća dvije prostorije. Unutar svake je pronađeno po jedno ognjište (SCHMIDT 1945: 15-19, si. 5). Prednji, četvrtasti dio uži je od apside, ali zato, prema R. R. Schmidt, s obje strane ima natkriti trijem. Među materijalom koji je pronađen u kući R. R. Schmidt navodi amforu i dvije šalice koje možemo pripisati kostolačkoj kulturi (SCHMIDT 1945: T. 20: 3, T. 26:6-7). Šalice su pronađene u kvadrantima 11 i 16, jedna na dubini 2,85, dakle petnaest centimetara iznad, a druga na dubini 3,30 odnosno ispod kuće.

Manja **apsidalna kuća 2** nalazi se u kvadrantima 8, 9, 13, 14 orijentacije jugoistok-sjeverozapad. Riječ je o jednoj prostoriji dužine 9,95 metara, širine 6,50 metara, čiji je kraj zaobljen pa se stječe dojam polukružne apside. Uz objekt R. R. Schmidt veže dva podruma: IIA+D i IIE i jednu jamu: IIG1 (SCHMIDT 1945: 19-20, sl.7). Već J. Banner i I. Bognár-Kutzián navode sumnju u istovremenost jame IIG1 i kuće (BANNER-BOGNÁR-KUTZIÁN 1961: 16-19). Naime, ulaz u jamu nalazi se metar dublje od nivoa poda (nivo poda je 2,80, a jama je otkrivena na dubini 3,90 metara te ispražnjena do dubine 5,30 metara). Samo polovica jame ulazi u okvir kuće dok je druga polovica izvan kuće. Materijal pronađen u jami pripada uglavnom kostolačkoj kulturi (SCHMIDT 1945: 32-33, T. 21: 2, T.22:3, T. 24: 5-8) osim jedne badenske posude (SCHMIDT 1945: T. 26 :9). Dakle, jama je najvjerojatnije ipak starija od kuće, a kako materijal pripada kostolačkoj kulturi, moguća je hipoteza o kostolačkom porijeklu kuće s apsidom. Tome u prilog ide i sadržaj podruma IIE. Podrum IIE nalazi se u kvadrantima 8 i 9, na dubini od 3,10 do 5,50 metara, što bi također značilo daje nešto stariji od kuće. Među građom ima nalaza badenske i kostolačke keramike.⁹ Ukrašenjem stoji pak odlika kostolačke kulture. Usporedimo li te nalaze s materijalom drugih nalazišta, na primjer s Gomolavom, možemo vidjeti da se u najstarijem kostolačkom stambenom horizontu keramički materijal badenske i kostolačke grupe također miješa. Tako i pojava kostolačke keramike u jednoj zatvorenoj cjelini starijoj od samog objekta može potvrditi njegovu pripadnost kostolačkoj kulturi.

zgrčenom položaju na lijevom boku. Prekriven je bio slojem riječnih školjki uz keramičke nalaze. Kako je riječ o neukrašenoj keramici grube fature, ne može se sa sigurnošću reći da se radi o badenskom ili kostolačkom ukopu

pošto su u slojevima posvjedočeni nalazi obje spomenute kulture, vidi: ŠIMIĆ 1998: 235.

⁹ SCHMIDT 1945: 31-32; T.23:6-7 „[^] z dj d i c c > T.26:5 (kostolačka šalice)“, D M R C T J E V I Ć 1962: T. III:31,32.

Iskopavanjima na Vučedolu-vinograd Streim ustanovljenje vrlo jak kostolački sloj međutim bez nadzemnih objekata. Iskopane su samo cilindrične jame koje nisu služile kao stambeni objekti (DURMAN 1987a: 35-36).

Na nalazištu Slavča također nisu otkriveni nadzemni objekti. Pronađeno je nekoliko jama od kojih je jama 1 iz 1997. godine možda bila stambena. Nepravilnog je trolisnog oblika i velikih dimenzija (3,20 x 3,40 x 1,55 m). Kako djelomično ulazi u profil, ne zna se njezina cjelokupna dimenzija. U njoj je pronađena veća količina kućnog lijepa s tragovima pruća, vjerojatno od zidne konstrukcije (SKELAC 1997: 220).

Kostolačko naselje na položaju Lijeva bara u Vukovaru uništeno je kasnijim brončanodobnim i željeznodobnim te srednjovjekovnim ukopavanjima pa ni tu nemamo podataka o mogućem izgledu naselja. U terenskoj dokumentaciji navodi se jedan podatak koji bismo mogli povezati s nasebinskim objektom, a to je nalaz »ognjišta s grijalicama« (DEMO 1996: 29-31, si. 15 - detalj).

Iako analiza pokretnog, odnosno keramičkog materijala nije tema ovoga rada već će biti obrađena zasebno, smatramo potrebnim naglasiti da građa s navedenih nalazišta pokazuje određene karakteristike.¹⁰ Na nekim nalazištima evidentni su zaobljeni oblici keramike, a ukras je izveden žigosanim ubodima što pokazuje određene sličnosti s badenskom keramikom. S većine pak nalazišta kostolačka keramika ukrašena je klasičnim stilom, odnosno materijal karakterizira bogat dekorativni stil, upotpunjen bijelom inkrustacijom. Motivi su izvedeni brazdastim urezivanjem i žigosanjem te grupirani u horizontalne i vertikalne zone i polja. Međutim, materijalna građa s prostora zapadne Slavonije (nalazišta Ašikovci i Slavča) nešto je drukčije ukrašena od materijala u istočnoj Slavoniji. Uočljivo je da dekorativna shema obuhvaća isključivo traku oko ruba ili najšireg dijela posude te nikada ne ispunjava cijelu površinu posude stoje slično ranim vučedolskim nalazima.¹¹

Stratigrafija Gomolave pokazala je da kostolačku kulturu možemo podijeliti u tri stupnja: rani, srednji i kasni, od kojih je prvi istovremen s kasnom badenskom, a posljednji s ranom vučedolskom kulturom (BRUKNER - JOVANOVIĆ - TASIĆ 1974: 167; BRUKNER 1979). Na osnovi ukrasa kostolačku keramiku možemo podijeliti u tri grupe koje bi, grubo rečeno, predstavljale i razvojno kronološki slijed kulture (STAPELFELDT 1997: 161-163). U prvoj grupi ornament je uokviren s gornje strane. Okvirje uglavnom načinjen ubodima. Sam ornament koncipiranje tako da nema završetka, odnosno ukras se sastoji od visećih linija. Ova grupa najviše se povezuje s badenskim stilom ukrašavanja, dakle evidentna je u ranoj fazi kulture, kada se na nalazištima materijal kostolačke kulture miješa i pronalazi zajedno s badenskim nalazima. Grupa 2 je najčešća, odnosno najveći broj keramike pripada toj grupi tzv. okvirnog stila. Ukras je postavljen u metope ili trake. U trećoj grupi ornament je izveden kao pojedinačna tekuća traka te se stilski povezuje s vučedolskom keramikom.

Međutim, iako postoji mogućnost da građa s nekolicine hrvatskih nalazišta pripada ranoj fazi kostolačke kulture, ni na jednom od nalazišta nije potvrđeno da je uistinu riječ o naselju rane kostolačke kulture već je najvjerojatnije kostolački materijal pronađen u sklopu badenskog naselja (tu poglavito mislimo na naselja Vučedol,¹² Sarvaš, Grabrovac i Ilok). Materijal iz Dalja i Cerića pripada klasičnoj fazi kostolačke kulture, makar ima i ulomaka na kojima je zamjetljiv badenski i vučedolski utjecaj prema čemu bismo mogli pretpostaviti da su bila naseljena i u ranoj i kasnoj fazi

10 Sav keramički materijal obrađen je u okviru magistarske radnje: J. BALEN, *Kostolačka kultura - nastanak i razvoj u prostoru istočne Slavonije*. Zagreb, 2002.

11 Neobjavljeni diplomski rad G. Skelca, *Prapovijesno nalazište Slavča s posebnim osvrtom na kostolačke nalaze*, Zagreb, 1999.

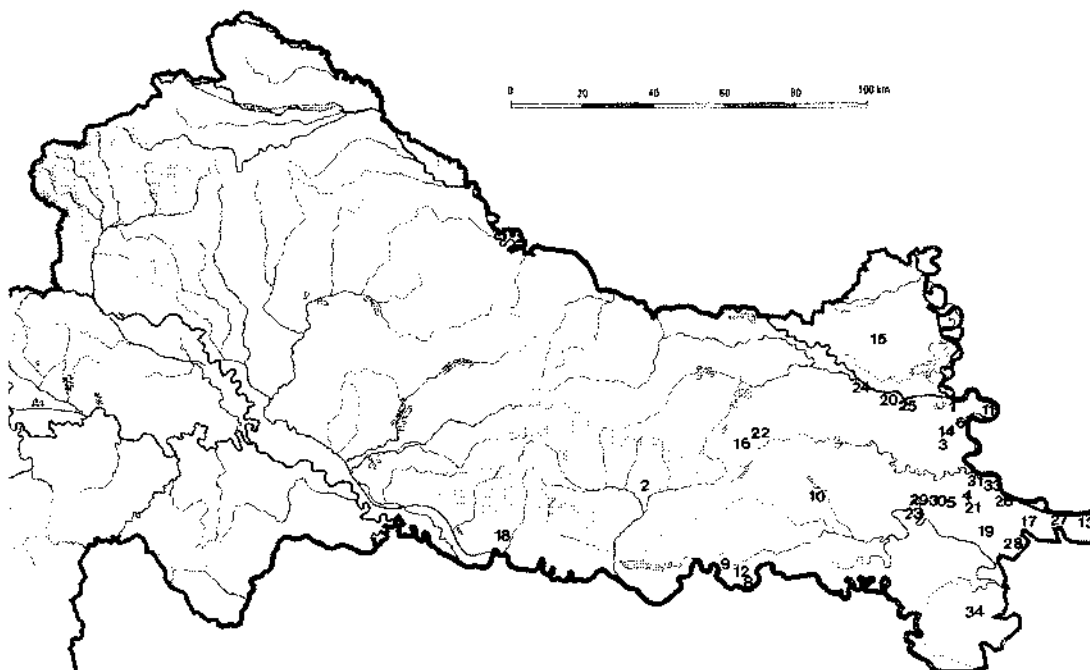
12 TEŽAK-GREGL 1985:29, si. 6.1; TEŽAK-GREGL 1986, 59.

kostolačke kulture. Naselje Vučedol, sudeći prema nalazima keramičke građe, bilo je naseljeno za klasične faze kostolačke kulture, iako nije bilo značajni centar za veliko područje, kao recimo za trajanja vučedolske kulture, već je to najvjerojatnije bila Gomolava u kojoj su ustanovljeni stambeni horizonti svih triju faza. Konačno, materijal s nalazišta Slavča i Ašikovci nešto je drukčijeg obilježja, što smo već naveli, što ta nalazišta svrstava u kasnu fazu kostolačke kulture.

Sustavno iskopavanje barem jednog kostolačkog nalazišta svakako bi najbolje rasvijetlilo pitanja povezana s načinom života kostolačke populacije kao i probleme periodizacije te kulture.

* * *

Nakon što je članak predan u tisak dobiveni su podaci o postojanju još jednog kostolačkog naselja. Selo Potočani nalazi se u blizini Velike na sjevernom rubu Požeške kotline. Smjestilo se u prostoru prigorja koje se proteže uz južne obronke Papuka. Lokalitet se nalazi sjeverno od sela na uzvišenju (nadmorska visina 364-375 m) koje se strmo ruši prema zapadu i sjeveru, a nešto blaže prema istoku i jugu. Stilska obilježja keramike pronađena na platou pokazuju sličnosti s nalazima iz Asikovaca. Koristim prigodu da se zahvalim kolegi mr. Hrvoju Potrebici na ovoj informaciji (opširnije o tom nalazištu: »Potočani, Mali Grad - naselje kostolačke kulture«, *ObHAD*, 1/2003).

Slika 1.

BIBLIOGRAFIJA

- ALDEA, A. 1968 - Așezarea Coțofeni de la Ripa Roșie - Sebeș. *Apulum*, VII, 1/1968: 91-102.
- BALEN-LETUNIĆ, D. 1996 - Prapovijesna naselja i nekropola vukovarske Lijeve bare, u: *Ž. DEMO. Vukovar Lijeve bara. Katalog izložbe*. Zagreb, 1996: 32-33.

- BANNER, J. 1956 - Die Pécelér Kultur. *AH*, s.n. 35/1956.
- BANNER, J. - I. BOGŃAR-KUTZIAN 1961 - Beitrage zur Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. *ActaAHung*, 13/1961, 1⁴: 1-32.
- BATOROVIĆ, M. 1983 - Arheološka istraživanja u iločkoj tvrđavi. *Amaterska arheološka sekcija jugozapadne Bačke* (Bačka Palanka), *Bilten*, III 1983: 51-57.
- BENAC, A. 1962 - Pivnica kod Odžaka i neki problemi kostolačke kulture. *GZM*, n.s. 17/1962: 21-10.
- BERCIU, D. - BERCIU, I. 1956 - Cercetări și săpături arheologice în județele Turda și Alba. *Apulum*, 2/1943-1945 (1956): 1-80.
- BONDÁR, M. 1984 - Neuere Funde der Kostolac- und der spätbedenen Kultur in Ungarn. *ActaAHung*, 36/1984: 59-84.
- BRUKNER, B. - B. JOVANOVIĆ - N. TASIĆ 1974 - *Praistorija Vojvodine*. Monumenta Archaeologica, I. Novi Sad, 1974.
- BRUKNER, B. 1979 - Zur Chronologie der Kostolac-Gruppe. *AJug*, 19/1978 (1979): 8-13.
- BULAT, M. 1975 - Daljska planina. *GSM*, 28/1975: 17-22.
- DEMO, Ž. 1996 - *Vukovar Lijeva bara*. Katalog izložbe. Zagreb, 1996.
- DIMITRIJEVIĆ, S. 1956 - Prehistorijski nalazi sa Gomolave u Hrtkovcima (u Arheološkom muzeju u Zagrebu). *Zbornik Matice srpske - serija društvenih nauka* (Novi Sad), 15/1956: 5-49.
- DIMITRIJEVIĆ, S. 1956a - Prilog daljem upoznavanju vučedolske kulture. *OpA*, 1/1956: 5-56.
- DIMITRIJEVIĆ, S. 1962 - Prilog stupnjevanju badenske kulture u sjevernoj Jugoslaviji. *ARadRaspr*, 2/1962: 239-261.
- DIMITRIJEVIĆ, S. 1966 - *Arheološka iskopavanja na području vinkovačkog muzeja, rezultati 1957.-1965*. Vinkovci, 1966.
- DIMITRIJEVIĆ, S. 1968 - *Sopotsko-lendelska kultura*. Monographiae Archaeologicae, I. Zagreb, 1968.
- DIMITRIJEVIĆ, S. 1971 - Zu einigen Fragen des Spätneolithikums und Friihäneolithikums in Nordjugoslawien. *Actes du VIIe Congrès International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques* (Beograd), 1/1971: 141-172.
- DIMITRIJEVIĆ, S. 1977-78 - Zur frage der Genese und der Gliederung der Vučedoler Kultur in dem Zwischenstromlande Donau-Drau-Sawe. *VAMZ*, 10-11/1977-78: 1-96.
- DIMITRIJEVIĆ, S. 1979 - Arheološka topografija i izbor arheoloških nalaza s vinkovačkog tla. *Corolla Memoriae Iosepho Brunšmid dicata* (Vinkovci), 1979: 133-282.
- DORN, A. 1976 - Iz arheološke zbirke Gradskog muzeja u Vukovaru. *GSM*, 30/1976: 12-14.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R. 1956 - Samatovci - neolitsko naselje kod Osijeka. *Zbornik Matice srpske - serija društvenih nauka* (Novi Sad), 12/1956: 17-38.
- DURMAN, A - FORENBAHER, S. 1989 - Šesta sezona projekta »Vučedol 1984-1990.«. *ObHAD*, 3/1989: 33-35.
- DURMAN, A. 1982 - Novi elementi u stratigrafiji lokaliteta Vučedol. *GSM*, 17, 46/ 1982: 2-6.
- DURMAN, A. 1984 - Vučedol 1984 - novi početak sustavnih istraživanja. *ObHAD*, 3/1984: 34-38.

- DURMAN, A. 1985 - Vučedol 85 - nastavak sustavnih istraživanja na lokalitetu »Vinograd Streim«. *ObHAD*, 3/1985: 32-33.
- DURMAN, A. 1987 - Vučedol 86 - treća sezona sustavnih istraživanja na lokalitetu »Vinograd Streim«. *ObHAD*, 2/1987: 24-25.
- DURMAN, A. 1987a - »Vinograd Streim« - četvrta sezona na Vučedolu. *ObHAD*, 3/1987: 34-36.
- DURMAN, A. 1995 - Psihologija naseljavanja telova. *HistAnt*, 1/1995: 153-158.
- GARAŠANIN, M. 1959 - Neolitikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien. *BRGK*, 39/1958 (1959): 1-130.
- GARAŠANIN, M. 1959a - Period prelaza iz neolita u metalno doba u Vojvodini i severnoj Srbiji. *Starinar* (Beograd), N.S. 9-10/1958-1959 (1959): 19-36.
- HOFFILLER, V. 1933 - *CVA*. fasc. I. Paris, 1933.
- HOFFILLER, V. 1938 - *CVA*. fasc. II. Belgrade, 1938.
- JOVANOVIĆ, B. 1976 - Obredi sahranjivanja u kostolačkoj grupi. *GCBi*, 13/1976: 131-141.
- JURIŠIĆ, M. 1989 - Ukopi životinja na Vučedolu. *OpA*, 14/1989: 17-31.
- KOREK, J. 1984 - Asatások Szigetcsép-Tangazdaság lelőhelyen. I. A későrézkori település leletei. *Communicationes Arhaeologicae Hungariae* (Budapest), 1984: 5-30.
- KRZNARIĆ ŠKRIVANKO, M. 1999 - Bakreno i rano brončano doba, u: *Vinkovci u svijetu arheologije*. Katalog izložbe. Vinkovci, 1999: 21-29.
- LOZUK, J. 1993 - Arheološka topografija Brodskog Posavlja. *Arheološka istraživanja u Slavenskom Brodu i Brodskom Posavlju*, *IzHAD*, 16/1991 (1993): 31-38.
- LOZUK, J. 2000 - O kontinuitetu naseljavanja brodskog područja. *Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavenskom brodu u povodu 750. obljetnice prvog pisanog spomena imena Broda*. Slavenski Brod, 2000: 33-57.
- MARIJAN, B. 2002 - Jedan nalaz vučedolske kulture iz županijske Posavine. *OZ*, 26/2002: 9-26.
- MARKOVIĆ, Z. 1975 - Našice - noviprethistorijski i srednjovjekovni lokaliteti u g. 1975. *AP*, 17/1975: 169-170.
- MARKOVIĆ, Z. 1976 - Problem eneolita u našičkoj regiji. *AVes*, 27/1976: 42-59.
- MARKOVIĆ, Z. 1984 - Neka pitanja neolitika, eneolitika i brončanog doba našičkog kraja i Đakovštine. *Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji*, *IzHAD*, 9/1981 (1984): 13-29.
- MARKOVIĆ, Z. 1994 - *Sjeverna Hrvatska od neolita do brončanog doba*. Koprivnica, 1994.
- MIHALJEVIĆ, M. 2000 - Istraživanje nalazišta Slavča (Nova Gradiška, 1999). *ObHAD*, 3/2000:63-71.
- MILOJČIĆ, V. 1953 - Funde der Kostolacer Kultur in der Sammlung des Vorgeschichtlichen Seminars in Marburg/Lahn. *PZ*, 34-35/1949/1950 (1953): 151-158.
- MINICHREITER, K. 1984 - Prilozi daljem proučavanju brončanog doba u Slavoniji i Baranji. Četvrti znanstveni sabor Slavonije i Baranje, zbornik radova, sv. 1. Osijek, 1984: 73-92.
- MINICHREITER, K. 1985 - Erdut »Veliki Varod, Mali Varod, Žarkovac«, Osijek - višeslojno prapovijesno nalazište. *AP*, 24/1985: 25-30.

- MINICHREITER, K. 1991 - Arheološka istraživanja na dijelu auto-ceste Slavonki Brod - Lipovac. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske (Zagreb)*, 17/1991 (1993): 179-192.
- NĚMEJCOVA-PAVŮKOVÁ, V. 1968 - Äneolithische Siedlung und Stratigraphie in Iža. *SlovArch*, 16,1968,2:353-433.
- NIKOLIĆ, D. 2000 - Kostolačka kultura na teritoriju Srbije. *Centar za arheološka istraživanja, knjiga 19*. Beograd, 2000.
- PAVLOVIĆ, I. - BOJČIĆ, Z. 1981 - Ciglana »Grabrovac«, Đakovo - prehistorijsko naselje. *AP*, 22/1981:27-28.
- PAVLOVIĆ, I. 1984 - Rezultati arheoloških iskopavanja na lokalitetu Grabrovac u godini 1980. *Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji, IzHAD*, 9/1981 (1984): 53-61.
- PETROVIĆ, J. 1988 - Énéolithique moyen et tardif à Gomolava. *Simpozij Gomolava Ruma 1986*. Novi Sad, 1988: 39-46.
- PETROVIĆ, K. - BELIĆ, B. B. 1971 - Praistorijske kulture na području Brodskog Posavlja. *Materijali (Beograd)*, 7/1971:9-20.
- ROMAN, P. 1980 - Der »Kostolacer-Kultur«-Begriff nach 35 Jahren. *PZ*, 55/1980, 2: 220-227.
- SALAJIĆ, S. 1993 - Zbirka arheologa amatera Vjekoslava Dukića. *Arheološka istraživanja u Slavonskom Brodu i Brodskom Posavlju, IzHAD*, 16/1991 (1993): 89-93.
- SCHMIDT, R. R. 1945 - *Die Burg Vučedol*. Zagreb, 1945.
- SKELAC, G. 1997 - Prapovijesno nalazište Slavča. *OpA*, 21/1997: 217-233.
- STAPELFELDT, T. 1997 - Zum Kostolacer Zierstil. *Xpovos, Beitrage zurprahistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südoesteuropa, Festschriftfür Bernhard Hdsel, Internationale Archäologie, Studia honoraria*, 1.Marburg, 1997: 157-163.
- ŠIMIĆ, J. 1983 - Terenska istraživanja arheološkog odjela Muzeja Slavonije tijekom godine 1982. i 1983. *ObHAD*, 3/1983: 30-33.
- ŠIMIĆ, J. 1984 - Problematika daljeg istraživanja neolita i eneolita u Slavoniji i Baranji. *Četvrti znanstveni sabor Slavonije i Baranje, zbornik radova, sv. I*. Osijek, 1984: 51-64.
- ŠIMIĆ, J. 1987 - Sarvaš, Gradac - prapovijesno višeslojno naselje. *AP*, 27/1986 (1987): 64-65.
- ŠIMIĆ, J. 1989 - Novo višeslojno nalazište u Osijeku. *ObHAD*, 2/1989: 25-26.
- ŠIMIĆ, J. 1991 - Ranobrončanodobno naselje na lokalitetu »Gradac« u Sarvašu, s naročitim obzirom na analizu keramičkog materijala. *OZ*, 21/1991: 5-35.
- ŠIMIĆ, J. 1995 - Osijek-Retfala - istraživanje pretpovijesnog nalazišta. *ObHAD*, 1/1995: 23-26.
- ŠIMIĆ, J. 1998 - Istraživanje lokaliteta Retfala u Osijeku, kasnobrončano doba istočne Slavonije. *Područje šibenske županije od pretpovijesti do srednjeg vijeka, IzHAD*, 19/1998: 235-242.
- ŠIMIĆ, J. 2000 - *Kulturne skupine s inkrustiranom keramikom u brončanom dobu sjeveroistočne Hrvatske*. Zagreb-Osijek, 2000.
- ŠIMIĆ, J. 2001 - Aljmaš-Podunavlje, zaštitno istraživanje višeslojnog prapovijesnog nalazišta. *ObHAD*, 3/2001:70-75.
- TASIĆ, N. 1965 - Pozno eneolitski, brončanodobni i sloj starijeg gvozdenog doba na Gomolavi, iskopavanja 1965-1966. *RVM*, 14/1965: 177-228.

- TASIĆ, N. 1967 - Badenski i vučedolski kulturni kompleks u Jugoslaviji. *Dissertationes*, 4. Beograd, 1967.
- TASIĆ, N. 1979 - Kostolačka kultura. *PJZ*, III, 1979: 235-266.
- TEŽAK-GREGL, T. 1985 - Dva badenska groba s Vučedola. *OpA*, 10/1985: 23-39.
- TEŽAK-GREGL, T. 1986 - Vučedol kod Vukovara - eneolitsko naselje. *AP*, 26/1985 (1986): 57-59.
- VINŠKI, Z. 1955 - Prethodni izvještaj o iskapanju nekropole na Lijevoj Bari u Vukovaru 1951., 1952. i 1953. godine. *Ljetopis JAZU*, 60/1955: 231-255.
- VRDOLJAK, S. - MIHALJEVIĆ, M. 1999 - Istraživanje nalazišta Slavča (Nova Gradiška, 1998.). *ObHAD*, 1/1999: 34-^8.

SUMMARY

THE TOPOGRAPHY OF THE KOSTOLAC CULTURE IN NORTHERN CROATIA

The Kostolac sites on the territory of Croatia, of which 34 have been documented, are in most cases accidental finds consisting of several pottery sherds or trial trench excavations. Excavations were carried out at Vučedol, Sarvaš, Vukovar-Lijeva Bara, and recently at the site of Slavča. Unfortunately, the largest part of the Kostolac material from Vučedol and Sarvaš was obtained in early excavations, when the Kostolac culture had not been singled out as a separate culture and its artefacts were attributed to the earlier, Baden culture (HOFFILLER 1933: T.35-37; 1938: T.9; SCHMIDT 1945: T.22:1-3, T.24:5-8, T.26:5-8,10). The excavations at the site of Vučedol-Streim Vineyard provided insight into the economy and confirmed the continuity of the Baden-Kostolac-Vučedol cultures. A very thick Kostolac layer was determined at this site, but unfortunately, without any structure (DURMAN 1987a: 35-36). The excavation at the site of Vukovar-Lijeva Bara did not allow for an analysis of settlement structures because the Aeneolithic layer was destroyed by later building. The sites of Cerić and Dalj-Lisova Skela represent one-layer Kostolac settlements and should therefore provide valuable information regarding the chronology of the Kostolac culture. Unfortunately, only trial trench excavations have been performed at these sites.

The topographic features of the documented Kostolac sites show certain regularities in the choice of locations for founding settlements. All settlements were built adjacent to rivers or streams that offered good conditions for living. Migrations and mobility during the Aeneolithic period are frequently defined by the possibilities offered by natural Communications, that is, rivers serving as primary Communications. Settlements were founded on natural elevations in the vicinity of rivers: on the raised riverbank terraces close to the Danube, the Sava and the Drava, and on the lower hills bordering the valleys of minor rivers. The density of settlements points to the probable existence of a number of minor settlements, with several larger ones that dominated a wider area. The *teli* settlements of Vučedol and Sarvaš are examples of the latter type. Such artificially created mounds most probably represented centres of social and economic life, had an important strategic and Communications role, and also represented the first seats of power (DURMAN 1995). The very same sites were occupied by both the Baden and the Vučedol culture.

We can conclude that our knowledge of urbanisation and population is still only fragmentary and unsatisfactory. To this day, the Croatian sites have not produced a single grave that could be attributed to the Kostolac culture with any certainty, although it is evident from the other areas where the culture was present that its members practised both inhumation and incineration (JOVANOVIĆ 1976: 132-133; TASIĆ 1979: 250-251). The interments of animals was documented in the pits at the site of the Vučedol-Streim Vineyard (JURIŠIĆ 1989: 21, 23-24).

The excavations from neighbouring regions lead us to conclude that, contrary to the members of the Baden culture who lived in sunken pit structures, the members of the Kostolac culture built solid, strong, above-ground rectangular structures, although there were also traces of living in pit houses and sunken pit houses (TASIĆ 1965: 181; TASIĆ 1979: 249; PETROVIĆ 1988; NIKOLIĆ 2000: 40-44). At Gomolava, the existence of structures of the apsidal type was also observed (NIKOLIĆ 2000: 42). The solid above-ground structures (apsidal houses) at Vučedol-Gradac most probably belong to the Kostolac culture, as two earlier pits found underneath the house produced finds of the Kostolac pottery, in addition to which there were typical Kostolac cups found on the floor of one of the houses (TASIĆ 1979: 249; NIKOLIĆ 2000: 42¹³).

Two apsidal houses from Vučedol (depth 2,65 - 3,00 m) belong to the second period of construction, i.e. layer 8 according to R. R. Schmidt (SCHMIDT 1945: 6). Apsidal house 1 was discovered in squares 10, 11, 12, 15, 16, 19, 20 at the depth of 3 m. Its orientation was south-west-northeast, and it consisted of two rooms. A hearth was found within each room (SCHMIDT 1945: 15 - 19, si. 5). The front rectangular part is narrower than the apse but, according to R. R. Schmidt, there was a covered porch on either side. Among the material from the house, R. R. Schmidt listed an amphora and two cups, which we can attribute to the Kostolac culture (SCHMIDT 1945: T.20:3, T.26:6-7). The cups were found in squares 11 and 16, one at the depth of 2,85 m, that is 15 cm above, and the other at 3,30 m, that is, below the house.

The smaller apsidal house 2 lies in squares 8, 9, 13, and 14, oriented southeast-northwest. It consists of a 9,95 m long and 6,50 m wide room, with a rounded end creating the impression of a semicircular apse. R. R. Schmidt attributed two cellars (IIA+D and IIE) and a pit (IIG1) to the house (SCHMIDT 1945: 19-20, sl.7). J. Banner and I. Bognár-Kutzián were the first to express doubts as to the contemporaneity of pit IIG1 and the house (BANNER-BOGNÁR-KUTZIÁN 1961: 16-19). Namely, the entrance to the pit lies one meter below the floor level (the latter is at 2,80 while the pit was discovered at the depth of 3,90 and dug to the depth of 5,30 m). Only half of the pit lay within the house plan while the other lay on the outside. The finds from the pit belong mostly to the Kostolac culture (SCHMIDT 1945: 32-33, T.21:2, T.22:3, T.24:5-8), with the exception of one Baden vessel (SCHMIDT 1945: T.26:9). Therefore the pit is most probably older than the house after all. As the material belongs to the Kostolac culture, there are grounds for the hypothesis that the apsidal house is of the Kostolac provenience. The contents of cellar IIE are in line with this hypothesis. The cellar lay in squares 8 and 9, at the depth of 3,10-5,50 m, which would also indicate that it was somewhat older than the house. Among the material there were finds of the Baden and Kostolac pottery (SCHMIDT 1945: 31-32, T.23:6-7 (Baden), T.26:5 (Kostolac); DIMITRIJEVIĆ 1962: T.III:31,32). The vessel ornaments are typical of Baden ceramic production, although they were not stabbed but stamped, which is a characteristic feature of the Kostolac culture. If we compare these finds with those from other sites we will see that the earliest Kostolac construction horizon at Gomolava, for example, also yielded mixed pottery finds of the Baden and Kostolac cultures. This means that the presence of Kostolac pottery in a closed deposit, older than the structure itself, can confirm that the structure belongs to the Kostolac culture.

The excavations at the Vučedol-Streim Vineyard revealed a significant Kostolac layer, but without any above-ground structures. Only cylindrical pits were excavated, which did not serve as dwelling structures (DURMAN 1987a: 35-36).

The site of Slavča did not yield any above-ground structures either. Several pits were found, of which pit 1 from the 1997 excavations may have been used for dwelling. It is of an irregular trefoil shape with very large dimensions (3,20 x 3,40 x 1,55 m). As it partly enters the trench profile, its entire dimensions are unknown. It contained large quantities of house daub with traces of wattle, probably the remains of the wall construction (SKELAC 1997: 220).

The Kostolac settlement on the site of Lijeve Bara in Vukovar was destroyed through later, Bronze Age, Iron Age and Medieval building, so here too we lack information on the possible layout of the settlement. There is a piece of data in the fieldwork documentation that could indicate a dwelling structure: one entry mentioned 'a hearth with heaters' (DEMO 1996: 29-31, si. 15).

Although an analysis of the pottery finds is not the topic of this work, but shall rather be performed separately, we believe it necessary to stress the fact that a clear pattern can be discerned in the material from the mentioned sites. Certain sites yielded rounded pottery shapes, ornamented with stamped stabs, which shows certain similarities with the Baden pottery. However, most sites yielded classical-style Kostolac pottery, i.e. material richly decorated and inlaid with white paste. The motifs are executed by furrow incision and stamping, and are grouped into horizontal and vertical zones and fields. However, the material from Western Slavonia (the sites of Ašikovci and Slavča) bears a somewhat different decoration to that in Eastern Slavonia. The decorative pattern runs in the form of a band around the rim or the widest part of the vessel, never filling the entire surface - a feature bearing more similarity to the early Vučedol finds.

The stratigraphy of Gomolava showed that the Kostolac culture can be divided into three phases: the early, the middle and the late phase. The first phase is contemporary with the late Baden culture, and the latter with the early Vučedol culture (BRUKNER-JOVANOVIĆ-TASIĆ 1974:167; BRUKNER 1979). On the basis of ornamentation, the Kostolac pottery can be divided into three groups that would, roughly speaking, represent the developmental chronological sequence of the Kostolac culture (STAPELFELDT 1997: 161-163). In the first group, the ornament has a frame on the upper side. The frame is mostly created by stabbing. The ornament itself is conceived so that it has no end, i.e. the decoration consists of hanging lines. This group bears the closest relation to the decorative style of the Baden culture, i.e. it is present in the early phase, when the Kostolac material is found on sites together with Baden finds and mixed with them. Group 2 is the most frequent one - the pottery finds mainly belong to this, the so-called 'žframing' style group. The ornament is placed into bands or metopae. The ornament in the third group is executed in the shape of a single running band, and is related in style to the Vučedol pottery.

However, even though there are chances that the material from several Croatian sites dates from the early phase of the Kostolac culture, not one of the sites has been positively determined as belonging to the early Kostolac culture. It is more likely that the Kostolac material was found within a Baden settlement (this applies especially to the settlements at Vučedol, Sarvaš, Grabrovac and Ilok). The material from Dalj and Cerić belongs to the Classical Kostolac phase, although some sherds show Baden and Vučedol influences, which may lead us to assume that they were occupied both in the early and in the late phase of the Kostolac culture. Judging by the pottery finds, the site of Vučedol was occupied during the Classical phase of the Kostolac culture, although it did not perform the function of the central settlement that it had during the Vučedol culture. During that period, this function was most probably reserved for Gomolava, where significant building horizons of all three phases were discovered. Finally, the material from Slavča and Ašikovci exhibits somewhat different characteristics, as mentioned earlier, placing these sites into the late phase of the Kostolac culture.

The systematic excavation of at least one Kostolac site would certainly be the best way to shed light on the issues related to the way of life of the Kostolac population, as well as to the problems of the periodization of this culture.

Rukopis primljen 11.XII.2002.

Rukopis prihvaćen 11.XII.2002.

INAGALE

Gradski muzej Vinkovci
Trg bana J. Šokčevića 16
HR - 32100 Vinkovci

VUČEDOLSKO NASELJE NA ERVENICI U VINKOVCIMA

UDK 903 "63": 72.031 (497.5)

Izvorni znanstveni rad

Tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja 1994. godine na području Ervenice u Vinkovcima otkriveno je pet otpadnih jama s materijalom koji pripada kasnoklasičnom B-2 stupnju vučedolske kulture. Jame su kao dio stambenih objekata vjerojatno pripadale registriranim kućnim osnovama koje se nalaze na nešto povišenijem sjeveroistočnom dijelu Ervenice. Povezanost ovog naselja sa susjednim tellom »Tržnica« očita je u identičnosti keramičkog materijala, te položajem na dva prirodno povišena prostora na lijevoj bosutskoj obali, koje dijeli samo utok potoka Ervenice u Bosut.

Zahvaljujući povoljnom geografskom položaju, Vinkovci su oduvijek bili prostor gdje su se kontinuirano nasljeđivale kulture. Smješteni u ravnici između Đakovačkog i Vukovarskog ravnjaka, te na mjestu gdje se savski i dunavski sliv međusobno najviše približavaju, Vinkovci su položajem bili pogodan prostor za naseljavanje od neolitika do današnjih dana. Rijeka Bosut, najveći prtok Save, meandrira ovim područjem u dužini od 186 km, a direktna povezanost između Posavine (sliva Bosuta) i dravsko-dunavske nizine (sliva Vuke) odvijala se preko potoka Ervenice (Barice). Lijeva obala Bosuta, nadmorska visina koje iznosi oko 90 ni, znatno je viša od desne, pa je zahvaljujući tome bila zaštićena od čestih poplava i pogodna za naseljavanje. Takvi su povoljni uvjeti naseljavanja uz riječne tokove i prirodno povišene položaje pogodovali podizanju naselja. Upravo na prirodno povišenoj lijevoj obali Bosuta razvit će se prva pretpovijesna naselja na području grada Vinkovaca.

POLOŽAJ NALAZIŠTA

Područje Ervenice (bivše ratarsko područje) nalazi se na lijevoj obali Bosuta, jugoistočno od središnjega Gradskog trga. Smješteno je na utoku potoka Ervenice (Barice) u Bosut, samo stotinjak metara jugoistočno od velikog vučedolskog naselja na tellu »Tržnica« (Karta 1).

PREGLED ISTRAŽIVANJA

Prostor Ervenice naseljen je od neolitika, te je odavno poznat u stručnoj literaturi. Prvi ga put spominje J. Brunšmid, koji navodi daje donji dio ulice Ervenice (danas Ulica M. Gupca) bio naše-

ljen već u kameno doba (BRUNŠMID 1902: 120). Prva sondažna istraživanja na ovom području proveo je S. Dimitrijević prilikom kojih je otkriveno starčevačko, sopsotsko i keltsko naselje (DIMITRIJEVIĆ 1966: 38, 68).

Nalaze vučedolske kulture S. Dimitrijević registrira samo na položaju »Poljski jarak«, koji je služio za odvod bujica i vode s ulice, a nalazi se pri kraju istočnog dijela Ervenice. Na dubini od 0,30 m, uz samu kućnu osnovu, zabilježio je ulomak zdjele vučedolskog tipa i tri mikrolita (DIMITRIJEVIĆ 1956: 413, T. 3:1). Kako u Gradskom muzeju Vinkovci ne postoji dokumentacija kojom bi se precizno odredio položaj »Poljski jarak«, za sada nije moguće točno odrediti njegovu lokaciju, osim da spaja Ulicu M. Gupca s Bosutom.

Vučedolska kultura, kao izraziti predstavnik kasnog eneolitika, na području Vinkovaca zabilježena je na velikom vučedolskom naselju, u literaturi poznatom kao teli »Tržnica«. Prvi nalazi s ovog lokaliteta potječu još iz druge polovine 19.st. (BRUNŠMID 1902: 118), zatim slijede nalazi iz 1951. godine prilikom niveliranja tella za plato Tržnice (DIMITRIJEVIĆ 1956a: 12), manje pokušno iskopavanje iz 1962. godine (DIMITRIJEVIĆ 1966: 39-42), te veliko zaštitno iskopavanje na položaju Hotela »Slavonija« 1977/78. godine (DIMITRIJEVIĆ 1979: 267-341). Prilikom urbanizacije Vinkovaca u drugoj polovini sedamdesetih godina, provedena su i velika zaštitna iskopavanja na lokaciji Robne kuće »Zvijezda« na središnjem dijelu tella, zatim na položaju Robne kuće »Na-ma« na sjeverozapadnom perifernom dijelu tella, te na zapadnom dijelu na mjestu Poslovne zgrade »Jugobanke« (danas Zagrebačka banka) (ISKRA-JANOŠIĆ 1984: 143-151). Najsjeverniji dio tog velikog vučedolskog naselja otkrivenje 1973., 1982 i 1990. godine prilikom izgradnje Komercijalne banke, Robne kuće »Varteks« u Dugoj ulici br. 2 i poslovne zgrade »Grazie« (ISKRA-JANOŠIĆ 1993: 61-78). Slučajni nalazi s lokaliteta Robne kuće »Šlomović« (danas Duga ulica br.15) (DIMITRIJEVIĆ 1956: 412-413), te sa zaštitnih arheoloških iskopavanja provedenih osamdesetih i devedesetih godina u Dugoj ulici br.19, 20 i 33 također potječu s prostora koje je zapremao veliki nasebinski kompleks. Zahvaljujući ovim opsežnim zaštitnim istraživanjima, do sada je otkriveno oko 11000 m² površine velikog vučedolskog naselja sa središtem na položaju Hotela »Slavonija«. Naselje se rasprostiralo na zapad duž Šetališta D. Švigelja i Duge ulice do Robne kuće »Na-ma«, dok zapadnije od Duge ul. br. 33 nije bilo vučedolskih nalaza (KRZNARIĆ ŠKRIVANKO 1999: 22-24). Slučajni nalazi s područja grada, osim onih s Ervenice i »Tržnice«, poznati su još s Krnjaša (Ulica J. Kozarca) uz samu Bosutsku obalu (DIMITRIJEVIĆ 1956: 413-414).

Kako vučedolska populacija rado iskorištava bivša naselja tako su i na tellu »Tržnica« Vučedolci naselili prostor gdje se prije nalazilo veliko starčevačko naselje. Ista je kulturna slika evidentna i na Ervenici, drugom vučedolskom naselju, koje od tella »Tržnica« dijeli samo utok potoka Ervenice u Bosut.

ISTRAŽIVANJA 1994. GODINE

Tijekom mjeseca lipnja 1994. godine provedeno je zaštitno arheološko istraživanje u Ulici M. Gupca 4, kč. br. 3323.¹ Istražena površina obuhvaćala je oko 100 m², od čega je dvadesetak kvadrata do zdravice uništeno podrumom bivše zidanice. Teren je podijeljen u tri kvadranta, A, B i C, s tim daje kvadrant C bio na najvišoj točki i najbliži Bosutu (dvadesetak metara od obale). Debljina kulturnog sloja iznosila je 3 m, od čega je 0,60 m otpalo na recentni šut (KRZNARIĆ ŠKRIVANKO 1994: 38-39). Stratigrafska slika uništena je naknadnim gradnjama i nivelacijom terena, tako da su slojevi izmiješani i poremećeni. Kulturni slojevi pokazali su kontinuitet naseljavanja od

¹ Ovim putem zahvaljujem na pomoći i smjernicama teren u Ul. M. Gupca 4. kolegici M. Krznarić Škrivanko, koja je 1994. god. vodila

starčevačke (DIZDAR - KRZNARIĆ ŠKRIVANKO 1999/2000: 7-22), vučedolske i keltsko-laten-ske kulture (DIZDAR 2001) do rimskog razdoblja.

NASEOBINSKI POKAZATELJI

Većina materijala s lokaliteta pripada vučedolskoj kulturi koja se javlja u sloju tamnosive rahle zemlje prepunom pepela, gara, kostiju, puževih kućica i školjki. U kvadrantu A na V 2,20 m otkrivene su dvije jame ukopane u predzdravični sloj, koje završavaju na V 2,40 m i 2,60 m. U kvadrantu C registrirane su još tri jame, od čega je jama III na V 1,90-2,60 m dala najviše keramičkih nalaza kao i dio kalupa za lijevanje bakrenih sjekira. Jama V otkrivena je na V 1,90-3,00 m u kojoj je nađen sloj zapečene zemlje, što upućuje na zasipavanje pepela koji se svakodnevno izbacivao iz kuća. Sve navedene jame pored keramičkih i ostalih predmeta svakodnevne upotrebe bile su prepune gara, pepela, školjki, kostiju, puževih kućica i kućnog lijepa. Ove su jame u početku vjerojatno služile kao spremišta za zalihe hrane, dok su u sekundarnoj upotrebi, kakve ih mi danas nalazimo, bile zasute otpadnim materijalom. Uglavnom se nalaze u blizini stambenih objekata, pa iako nisu nađeni ostaci ni jedne intaktne kućne osnove, tragovi podnica i velika količina kućnog lijepa upućuju na njihovo postojanje u neposrednoj blizini. Prilikom iskopa za plinifikaciju iste godine u istoj ulici od kć.br. 7-19 u kanalima širine 0,50 m, također su nađene velike količine kućnog lijepa i keramičkog materijala. Kod kć. br. 9 osim materijala vučedolske provenijencije, na V 0,90 m registrirana je podnica od zapečene zemlje u dužini od 1,00 m. U profilu kanala kod kć. br. 13 na V 1,20 m zabilježena je podnica u dužini od 0,50 m, a na V 1,80 m jasno su bili vidljivi tragovi još jedne podnice. Prilikom kontrole temelja 1998. godine za izgradnju kuće na br. 6, također je nađeno nekoliko ulomaka vučedolske keramike.

Očito je da su jame otkrivene iskopavanjem u Ul. M. Gupca br. 4 pripadale dijelu naselja, odnosno kućnim osnovama kod kć.br. 9 i 13. Otpadne jame, odnosno spremišta za hranu što im je bila prvobitna namjena, zajedno s kućom tvorile su zajedničku cjelinu stambenog objekta i u pravilu su smještene u njegovoj neposrednoj blizini. Kako se teren prema istočnom dijelu Ervenice postupno diže, gdje nadmorska visina iznosi 88 m, očigledno je istražen jugozapadni rubni dio naselja gdje su se nalazile otpadne jame, dok su kuće bile smještene na povišenijem sjeveroistočnom dijelu.

Sav materijal s lokaliteta u Ulici M. Gupca br. 4 pripada kasnoklasičnom B-2 stupnju vučedolske kulture (prema podjeli S. Dimitrijevića) i navodi na zaključak da paralelno, u istom vremenskom periodu, egzistiraju dva velika vučedolska naselja, na Ervenici i na tellu »Tržnica«.

MATERIJALNA OSTAVŠTINA

Obradom keramičkog materijala pokazalo se da najveća količina keramike pripada inventaru grubog posuđa za svakodnevnu upotrebu. Velika zastupljenost finog posuđa upućuje da su se pojedini oblici vjerojatno upotrebljavali i u svakodnevnom životu. Dominira keramika tamnosive i crne boje, dok je ona oker i crvenkastih nijansi uglavnom posljedica gorenja. Keramika je vrlo kvalitetna, rađena od dobro pročišćene gline bez primjesa pijeska.

Grubo posuđe rađeno je od nešto slabije pročišćene gline, debljih stijenki. Od oblika najzastupljeniji su lonci S-profiliranog tijela (T.1:5),² dok drugi najbrojniji oblik čine lonci zaobljenog tijela i cilindričnog vrata (T.1:2). Lonci većih dimenzija služili su za spremanje hrane i javljaju se s tunnelastim ručkama ili bez njih. Oni manjih dimenzija, koji su služili za svakodnevnu upotrebu, ponekad imaju gredasto izbočenje ili aplicirane ušice, kao dekorativno funkcionalni element (T.1:2).

2 Crteže je izradila Matilda Marijanović.

Najveći broj lonaca oba tipa ukrašen je barbotinom u predjelu trbuha i utiskivanjem štapića ispod ruba posude, te na prijelazu trbuha u vrat (T. 1:5). Kombinacije s plastičnom aplikacijom (T. 1:7), oslanjaju se na produženu neolitičku tradiciju (DIMITRIJEVIĆ 1979:290). Kod manjeg broja lonaca vratni segment je izglacan, dok su lonci manjih dimenzija uglavnom neukrašeni. Prema zastupljenosti oblika slijede zaobljene zdjele (T. 1:6), podlošci s gredastim izbočenjem (T. 1:4) ili bez njega (T. 1:3), bikonični lonci uvučenog vrata i izvijenog ruba (T. 1:1), te zaobljeni lonci.

Oblici grubog posuđa čine tipičan inventar za B-2 stupanj vučedolske kulture, a najbliže analogije mogu se naći upravo na tellu »Tržnica« (*Vinkovci u svijetu arheologije* 1999:93, kat. jed. 75,76).

Fino i prijelazno posuđe većinom je tamnosive i crne boje, rađeno od dobro pročišćene gline i glačane površine. Najčešći oblik su zdjele, od čega najveći postotak čine bikonične zdjele izvijenog ruba (T. 2:5). One većih dimenzija, koje bi pripadale prijelaznom tipu keramike, glačane su površine s gredastim izbočenjem (T. 2:4) ili bez njega i većinom su neukrasene. Zdjele manjih dimenzija ukrašene su brazdastim urezivanjem (T. 3: 3,5), rovašenjem (T. 3: 2) ili u kombinaciji (T. 3:1), te ispunjene inkrustacijom. Vrlo su česte i zdjele veoma malih dimenzija, neprecizno oblikovane, a vjerojatno su služile kao dječje igračke (T. 2: 6). Slijede zdjele zaobljenog tijela, većih i manjih dimenzija (T. 2: 3; 4: 2), zdjele zaobljenog tijela i cilindričnog vrata s trakastom ručkom (T. 4:1), te isti tip zdjele s naglašenim trbuhom (T. 1:8). Ove potonje, česte i na »Tržnici« (*Vučedol* 1988:114, kat. jed. 141), u pravilu su neukrasene. Od oblika nadalje izdvajaju se S-profilirane zdjele s trakastom ili tunelastom ručkom, ukrašene brazdastim urezivanjem i rovašenjem ili u kombinaciji. Tunelaste ručke često su ukrašene različitim motivima i tehnikama koje pokrivaju cijelu površinu ručke (T. 2: 2). Kupe na nozi jedan su od vodećih oblika B-2 stupnja (DIMITRIJEVIĆ 1979: 292-293), a na Ervenici su najbrojnije one na križnoj nozi (T. 4:3,6), dok su kupe na cilindričnoj nozi zastupljene samo jednim primjerkom. Kupe predstavljaju najukrašeniji keramički inventar, a posebno se ističu one s motivom svetoandrijskog križa. Ovaj se motiv obično nalazi na unutrašnjoj strani posude (T. 3:4) ili na bazi noge (T. 4:6), najčešće s motivom trokuta na vanjskom i unutrašnjem dijelu posude (T. 4: 3; 3: 4). Motivi su izvedeni tehnikom brazdastog urezivanja ispunjeni inkrustacijom. Analogije za kupe s Ervenice mogu se naći na susjednom tellu »Tržnica« (DIMITRIJEVIĆ 1979: T. 32: 8, T. 33: 7; *Vučedol* 1988: 128, kat. jed. 180; *Vučedolski Orion* 2000: 165, kat. jed. 35,36). Od ostalih oblika nađen je samo jedan primjerak zdjele na četiri čepaste nožice, ukrašen s vanjske strane motivom trokuta (T. 4: 5).

Ukrašavanje finog posuđa odlikuje se prvenstveno tehnikom brazdastog urezivanja koje je tipično za B-2 stupanj i u čijim okvirima doseže potpuni procvat (DIMITRIJEVIĆ 1979: 292). Vrlo često javlja se u kombinaciji s rovašenjem, a rjeđe s ubadanjem, pri čemu su motivi ispunjeni inkrustacijom. Motivi su izvedeni preciznim i pažljivo izrađenim urezima, a daju širok spektar geometrijskih ukrasa od običnih cik-cak traka (T. 3: 2), jednostavnih kapljicastih uboda (T. 3:3), urezanih linija (T. 3: 5), trokuta (T. 3:4; 4: 3,5), rombova (T. 2:2; 3: 3), rozeta (T. 2:1) do svetoandrijskog križa (T. 3: 4; 4: 4,6).

Iako motive i tehnike ukrašavanja poznaju i ranije kulture koje prethode vučedolskoj, izvedbom i kvalitetom ukrašavanja, te izrazitom kreativnošću u načinu oblikovanja arhitektonskog stila, vučedolska kultura stvorila je svoj prepoznatljivi stil ukrašavanja.

Od ostalih keramičkih predmeta najbrojniji su bikonični utezi (T. 5: 2), okrugli i veliki plosnati utezi, a u iskopu za plinifikaciju nađen je i jedan uteg u obliku kotača (T. 5: 3).³ U istom je iskopu nađena i jedna keramička žlica.

³ Nalaze s iskopa za plinifikaciju navodim stoga što je vjerojatno riječ o istom lokalitetu.

Relativno mali broj kamenih artefakata pokazuje uobičajenu tipologiju od sječiva, grebala do dubila. Od glačanog kamenog oruđa nađena su dva kalupasta klina (T. 5:4).

Od koštanih predmeta izdvajaju se fino obrađena koštana šila izrađena cijepanjem cjevkastih životinjskih kostiju, te dodatnim obrađivanjem na kamenu (T. 5:1). Drugu skupinu čine motike od roga s rupom za nasad drške, a služile su kao alat za obradu zemlje, koja je uz stočarstvo i lov bila jedna od osnovnih grana gospodarstva vučedolske populacije. Za razliku od vučedolskog područja koje je pogodno za razvoj stočarstva, veliko bogatstvo šumama na vinkovačkom području stvorilo je predispozicije za razvoj lovačke djelatnosti. Intenziviranjem lova kao jake gospodarske komponente stvorena je znatna stočna rezerva za potrebe trgovine (DIMITRIJEVIĆ 1979: 329-333), a bakrena rudača i bakar postaju glavnim trgovinskim artiklom u procesu razmjene. Ljevači izvan granica vučedolske kulture donose na njezin teritorij revolucionarnu tehnološku inovaciju, dvodijelni glineni kalup. Takva će inovacija potaknuti serijsku proizvodnju bakrenih predmeta, a ubrzo će i domaći majstori ovladati tehnikom metalurškog zanata (DURMAN 1988: 13-20). U takvim okolnostima vučedolska kultura u Međuriječju postaje prvi pravi nosilac metalurške djelatnosti, o čemu svjedoče i nalazi dvojnih kalupa za lijevanje bakrenih sjekira.

Na Ervenici su nađena dva dvodijelna kalupa za lijevanje bakrenih sjekira sa cilindričnim produžetkom za nasad drške. Kalup iz jame III (T. 5: 5) znatno je masivan, debelih stijenki, s ostacima utora za cilindrični produžetak za nasad drške. Drugi kalup je manjih dimenzija, tanjih stijenki, na kojemu je također vidljiv utor za nasad drške. Na susjednom tellu »Tržnica » u »Jami ljevača bakra« nađena su četiri takva dvojna kalupa (DURMAN 1984: 37-52). Zajedno s kalupima s Ervenice to su, za sada, jedini dvojni kalupi za sjekire sa cilindričnim produžetkom za nasad drške koji pripadaju kasnoklasičnom B-2 stupnju.

ZAKLJUČAK

Vučedolsko naselje na Ervenici egzistiralo je u kasnoklasičnoj B-2 fazi vučedolske kulture, paralelno sa susjednim naseljem na tellu »Tržnica«, od kojeg ga dijeli samo utok potoka Ervenice u Bosut. Većina materijala potječe iz otpadnih jama, koje su kao dio stambenih objekata bile povezane s kućnim domaćinstvima. Iako nisu nađeni ostaci nijedne intaktne kućne osnove, velika količina kućnog lijepa na cijeloj istraženoj površini, a posebno u jamama, nedvojbeno je pripadala dijelovima stambene arhitekture. Prilikom zaštitnih istraživanja na području Ervenice u Ulici M. Gupca kć.br. 9 i 13 uz veliku količinu vučedolske keramike zabilježeni su tragovi kućnih osnova od zapečene zemlje. S obzirom daje riječ o vrlo maloj udaljenosti od istraženog lokaliteta na kć.br. 4, može se zaključiti da se centar naselja nalazio na nešto povišenijem sjeveroistočnom dijelu Ervenice, dok su otpadne jame bile smještene na jugozapadnom rubnom dijelu naselja. Povišena lijeva obala Bosuta, te potok Ervenica kao komunikacijska i prirodna povezanost, pružali su pogodne uvjete za podizanje naselja. Povezanost sa susjednim tellom »Tržnica » očita je ponajprije u materijalu koji pokazuje identičnost oblika i ukrasa, a s druge strane smještajem na dva prirodno povišena prostora koje dijeli samo utok potoka Ervenice u Bosut. Daljnjim istraživanjima na području Ervenice sigurno će se dobiti cjelovita kulturna slika kako vučedolskog naselja na Ervenici, tako i cjelokupnog vučedolskog kompleksa.

BIBLIOGRAFIJA

BRUNŠMID, J. 1902 - Colonia Aurelia Cibalae. *VAHD*, 6/1902: 117-166.

DIMITRIJEVIĆ, S.

- 1956. Vučedolska nalazišta na području grada Vinkovaca. *AV*, 7/1956, 4: 408^138.

- 1956a. Prilog daljem upoznavanju vučedolske kulture. *OpA*, 1/1956.
- 1966. Rezultati arheoloških iskopavanja na području vinkovačkog muzeja od 1957. do 1965. godine. *AMC*, 1/1966.
- 1977/78. Zur frage der Genese und der Gliederung der Vučedoler Kultur in dem Zwischenstromlande Donau-Drau-Sawe. *VAMZ*, 3.s., 10-11/1977-1978: 1-96.
- 1979. Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks. *PJZ*, 3,1979: 267-341.
- 1979a. Arheološka topografija i izbor nalaza s vinkovačkog tla. *Corolla memoriae Iosepho Brunšmid dicata. IzdHAD*, 4/1979: 133-200.

DIZDAR, M. 2001 -*Latenska naselja na vinkovačkom području*. Zagreb, 2001.

DIZDAR, M. - KRZNARIĆ ŠKRIVANKO, M. 1999/00 - Prilog poznavanju arhitekture starčevačke kulture u Vinkovcima. *VAMZ*, 3. s., 32-33/1999-2000: 7-22.

DURMAN, A.

- 1983. Metalurgija vučedolskog kompleksa. *OpA*, 8/1983.
- 1984. Ostava kalupa vučedolskog ljevača bakra iz Vinkovaca. *IzdHAD*, 9/1984: 37-52.
- 1988. Vučedolska kultura. *Vučedol, treće tisućljeće p.n.e.*, katalog izložbe. Zagreb, 1988:13-20.

ISKRA-JANOŠIĆ, I.

- 1984. Arheološka istraživanja na području općine Vinkovci. *IzdHAD*, 9/1984: 143-152.
- 1993. Povijesni pregled arheoloških istraživanja u Vinkovcima. *GOMHV*, 10/1993: 61-78.

KRZNARIĆ ŠKRIVANKO, M.

- 1994. Ervenica - zaštitno iskopavanje, *ObHAD*, 26/1994:5: 38-39.
- 1999. Bakreno i rano brončano doba. *Vinkovci u svijetu arheologije*. Katalog izložbe. Vinkovci, 1999: 21-30.

VUČEDOLSKI ORION, 2000. Katalog izložbe. Zagreb. 2000.

SUMMARY

THE VUČEDOL SETTLEMENT AT ERVENICA IN VINKOVCI

Located on the plain between the Đakovo and the Vinkovci plateau, Vinkovci has always been an area of continuous cultural succession. The Bosut river, the longest of the Sava tributaries, meanders through this area for 186 km, with the Ervenica stream providing a direct connection between the Posavina region and the Drava-Dunav plain. The left bank of the Bosut is far more elevated than the right one and thus better protected from floods and well-suited for settlement. It is in this area that the first prehistoric settlements in the Vinkovci area developed. Undoubtedly among the most significant of these is the large Vučedol settlement, known in literature as the »Tržnica« teli. The large-scale salvage excavations conducted in the city since the middle of the last century have so far revealed a surface area of around 10000m² of this large Vučedol settlement.

The 1994 salvage excavations conducted in 4 Matija Gubec Street in the Ervenica area revealed the existence of another Vučedol settlement, separated from the »Tržnica« teli only by the confluence of the Ervenica stream and the Bosut river. Ervenica is also located on the left, elevated bank of the Bosut, to the southwest of the central city square - a mere 100 metres from the »Tržnica« teli (Map 1). The excavations covering around 1000m² indicate a continuity of settlement from the Starčevac, Vučedol and the Celtic Latène cultures to the Roman period. The Vučedol cultural layer yielded the largest amount of material, mostly found in the five registered pits. All the material belongs to the later classical B-2 phase of the Vučedol culture (according to the classification of S. Dimitrije-

vić). Beside pottery and other artefacts for everyday use, all the pits abounded in charcoal, ashes, shells, bones, snail shells and house daub. These pits were probably originally used as food storage pits, while in their secondary function - as we find them today - they were filled with waste material. The pits and the house, usually located near each other, formed the household unit. Although no remains of an intact house base were found on the locality in 4 Matija Gubec Street, the floor traces and the large amounts of house daub found on the entire excavated area indicate the existence of houses in the vicinity. This assumption is supported by the registered house bases made of fired clay at numbers 9 and 13 in the same street, as well as by the large amounts of house daub and pottery in the area from numbers 7 to 19, discovered during supervision of the digging of a canal for gas pipes. The pits discovered in the excavations in 4 Matija Gubec Street obviously belonged to a part of the settlement, that is, to the house bases at No 9 and No 13. As the terrain toward the eastern part of Ervenica rises, the southwest rim of the settlement containing the refuse pits was excavated, while the houses were located on the elevated northeast part. For the most part, the material belongs to the inventory of coarse vessels for everyday use, while the large amount of fine pottery indicates that some forms of fine pottery were also used for everyday purposes. Dark grey and black pottery dominates, while the ochre and red shades are probably the result of burning. The pottery is of a very good quality, made from highly purified clay with no traces of sand. Among the coarse vessels, the most numerous are pots with S-profiled body (T. 1:5,7) and pots with S-profiled body and cylindrical neck (T. 1:2). Most of the pots bear barbotine decorations on the belly and stick impressions below the rim, as well as on the transition of the belly to the neck (T. 1:5). Combinations including plastic appliqué built on the extended Neolithic tradition (T. 1:7). Next in number are rounded bowls (T. 1:6), tablets with a band-like protrusion (T. 1:4) or without one (T. 1:3), biconical pots with inverted neck and everted rim (T. 1:1), and rounded pots.

The fine pottery is mostly dark grey or black in colour, with a polished surface. The dominant form are bowls, most of them biconical bowls with an everted rim (T. 2:4,5). Most of the larger ones bear no decorations and only have a polished surface, while the smaller ones are decorated with furrow incisions (T. 3:3,5), tallying (T. 3:2) or a combination of these, (T. 3:1), and are encrusted. There are also some large and small bowls with a rounded body (T. 2:3; 4:2), bowls with a rounded body and cylindrical neck with a band-like handle (T. 4:1), as well as bowls of this type with a pronounced belly (T. 1:8). Footed beakers are one of the most prominent forms of the B-2 phase, and at Ervenica the most numerous are cross-footed beakers (T. 4:3,6), while there is only one beaker with a cylindrical foot. The beakers are the most richly ornamented form among the inventory of pottery. The most prominent are beakers bearing the motif of St. Andrew's cross, usually on the inside of the vessel (T. 3:4) or on the foot base (T. 4:6), and mostly accompanied by a triangular design on both the outside and the inside of the vessel (T. 4:3; 3:4). The most frequent form of fine pottery decoration is furrow incision, typical of the B-2 phase during which it flourished. It is frequently combined with tallying and somewhat less frequently stabbing, with encrusted patterns. The patterns are precisely and carefully incised, comprising a wide range of geometric designs from ordinary zigzag bands, simple drop-like stabs, incised lines, triangles, rhombi, rosettes to the shape of St. Andrew's cross. These vessel forms make up the typical inventory of the late classical B-2 phase of the Vučedol culture. The closest analogies can be found on the »Tržnica« teli itself.

As for the other clay artefacts, the most numerous are biconical weights (T.5: 2) and large round and flat weights. The relatively small amount of stone artefacts reveals the usual typology comprising blades, scrapers and borers. As for polished stone tools, two mould-shaped wedges were found (T. 5: 4).

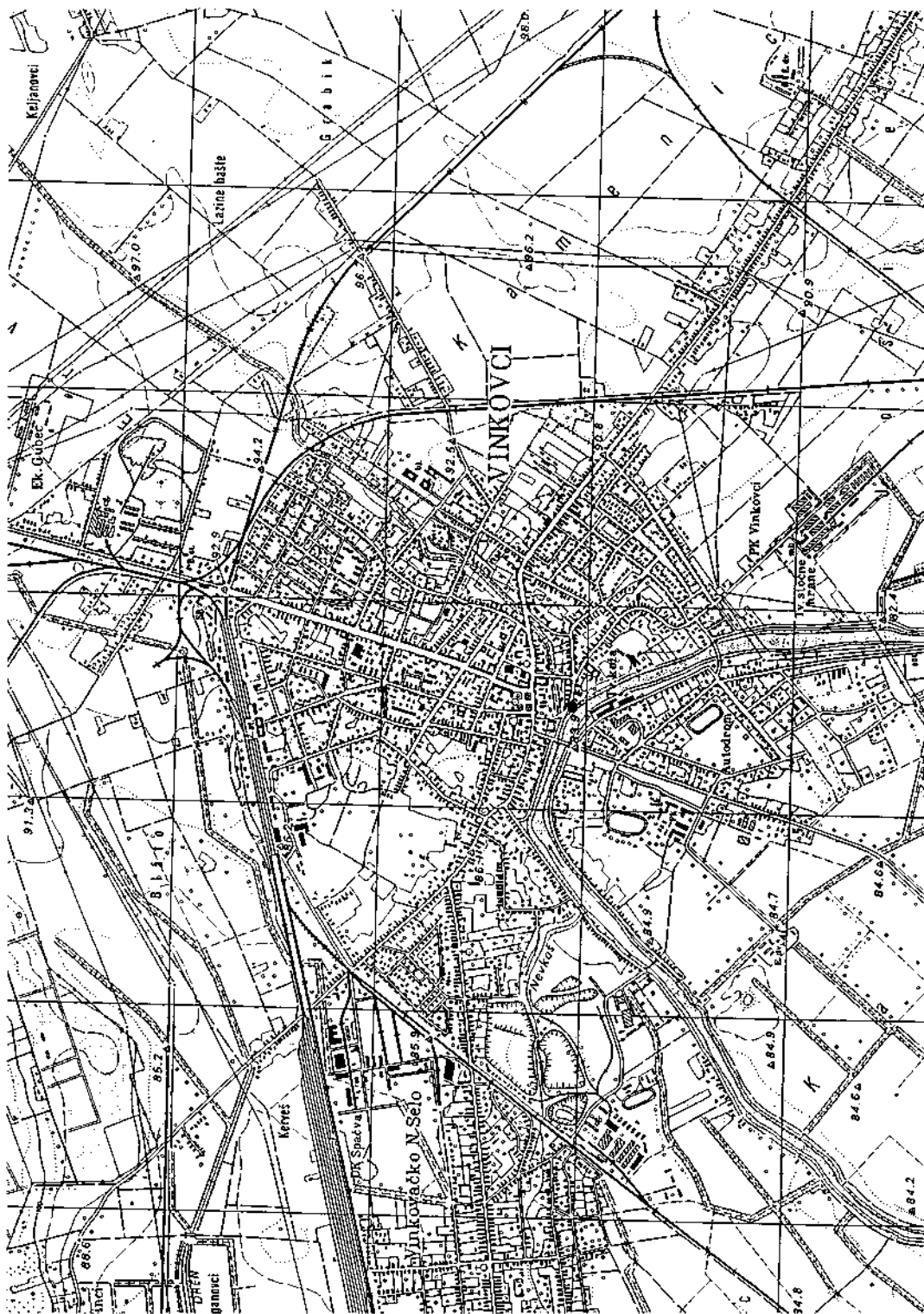
Among the bone artefacts, prominent are finely executed bone awls (T. 5: 1) and horn spades with a shaft hole. The spades were used in agriculture, which was one of the main branches of the

Vučedol culture economy, along with cattle breeding and hunting. Two double moulds for casting copper axes testify to the development of metallurgy. The mould from pit III (T. 5: 5) is quite massive, with thick walls, and bears the remains of a groove for a cylindrical shaft. The other mould is somewhat smaller. Four double moulds of this kind were found on the neighbouring »Tržnica« teli, in the »Copper Caster's Pit«. Along with the Ervenica moulds, these are so far the only double moulds for axes with cylindrical shafts belonging to the late classical B-2 phase.

The excavations in 4 Matija Gubec Street indicate the coexistence of two Vučedol settlements - one at Ervenica and one on the »Tržnica« teli. The connection between the Ervenica settlement and the neighbouring »Tržnica« teli is most obviously revealed by the identical forms and decorations of the material, but also by their location on two naturally elevated areas separated only by the confluence of the Ervenica stream and the Bosut river.

Rukopis primljen 27.IX.2002.

Rukopis prihvaćen 28.IX.2002.

Karta 1

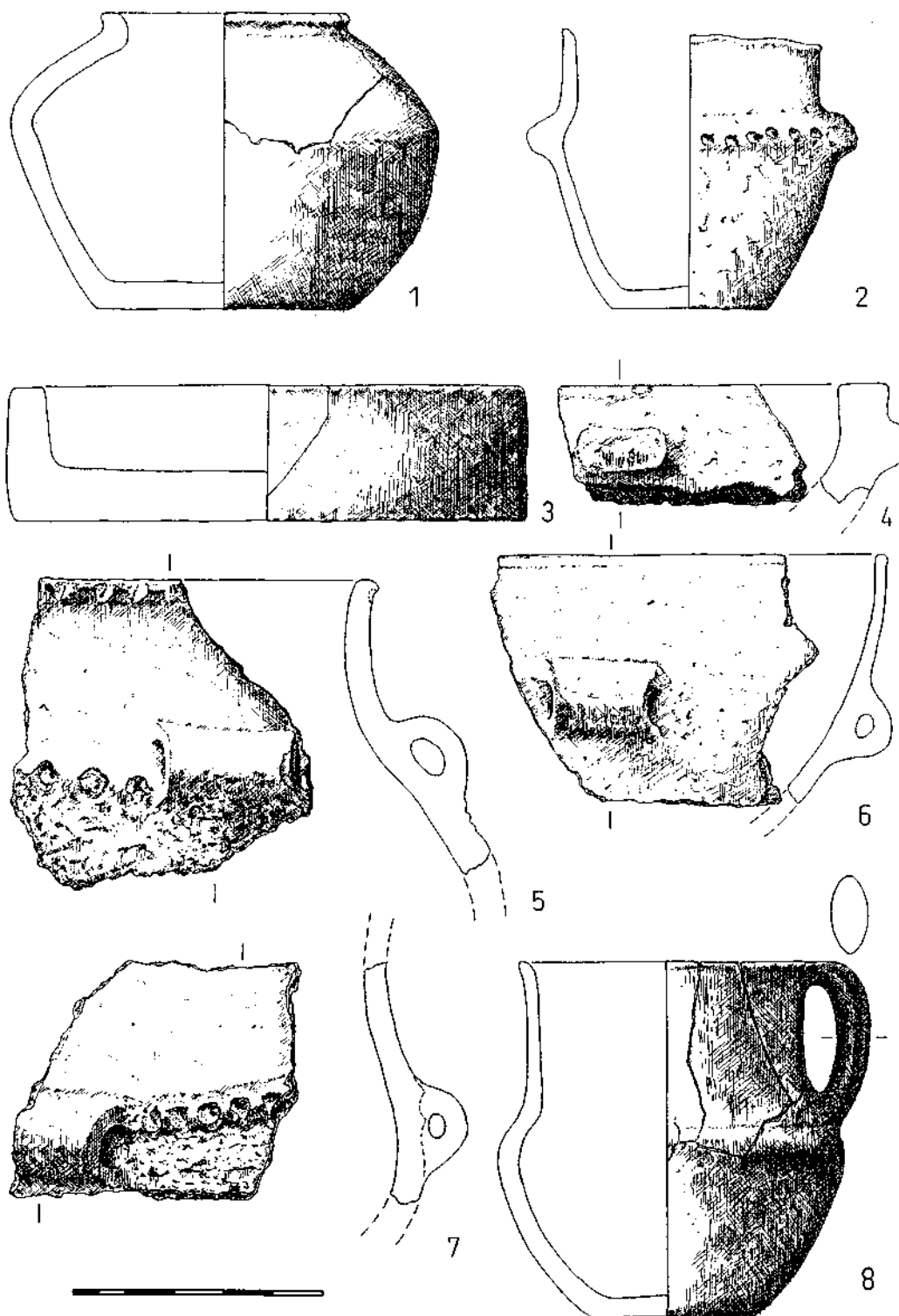

Tabla 1

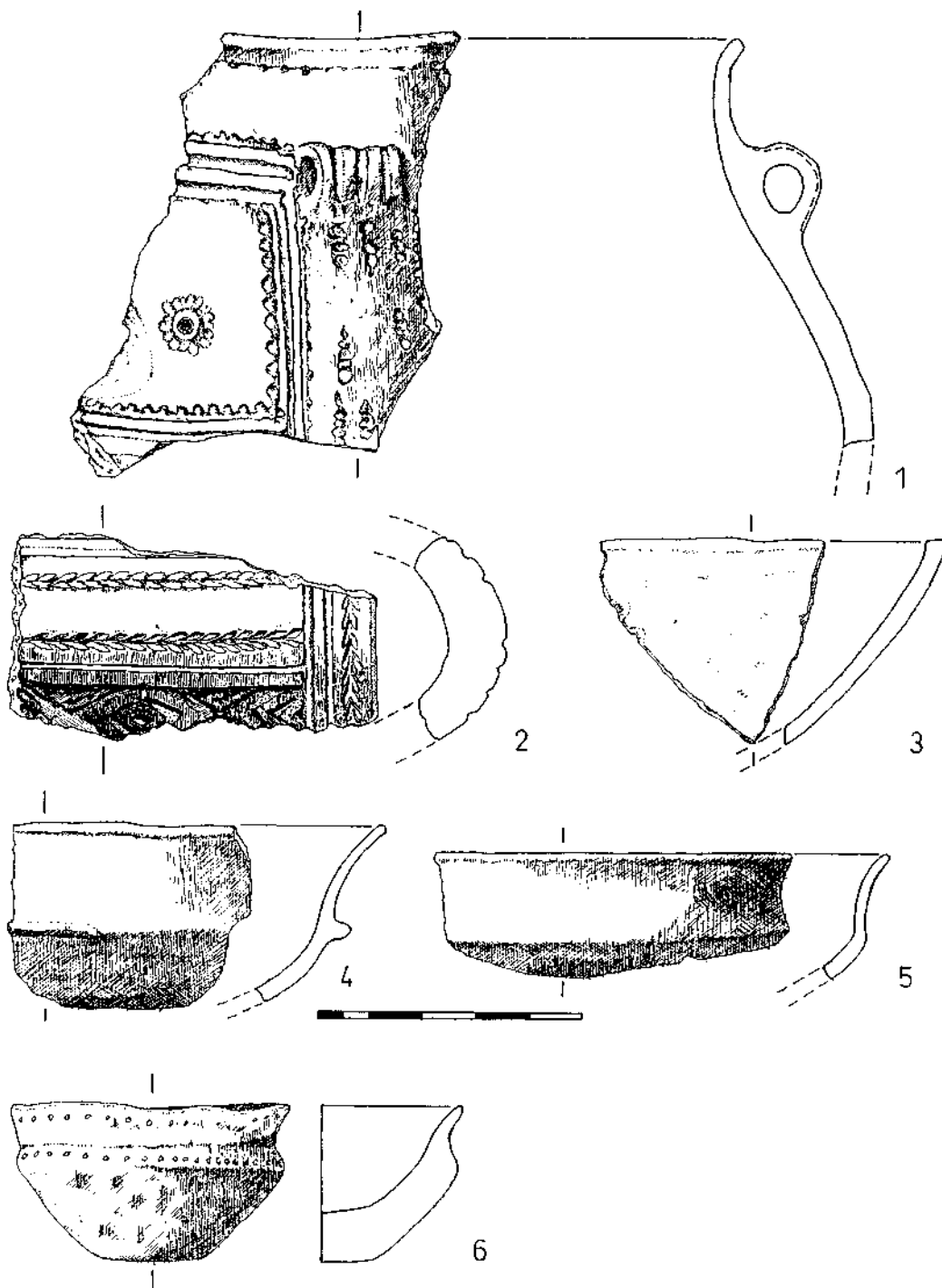

Tabla 2

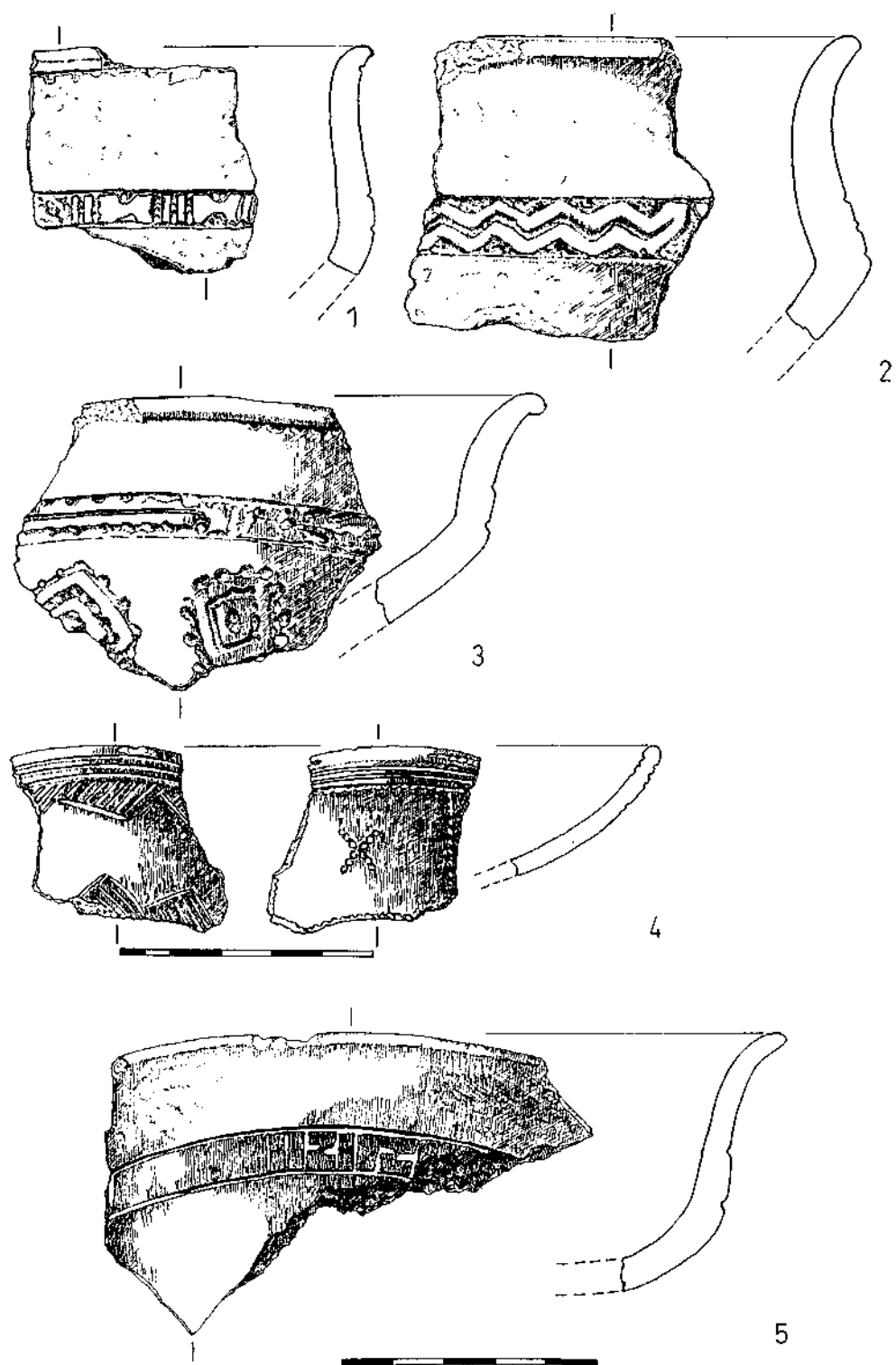

Tabla 3

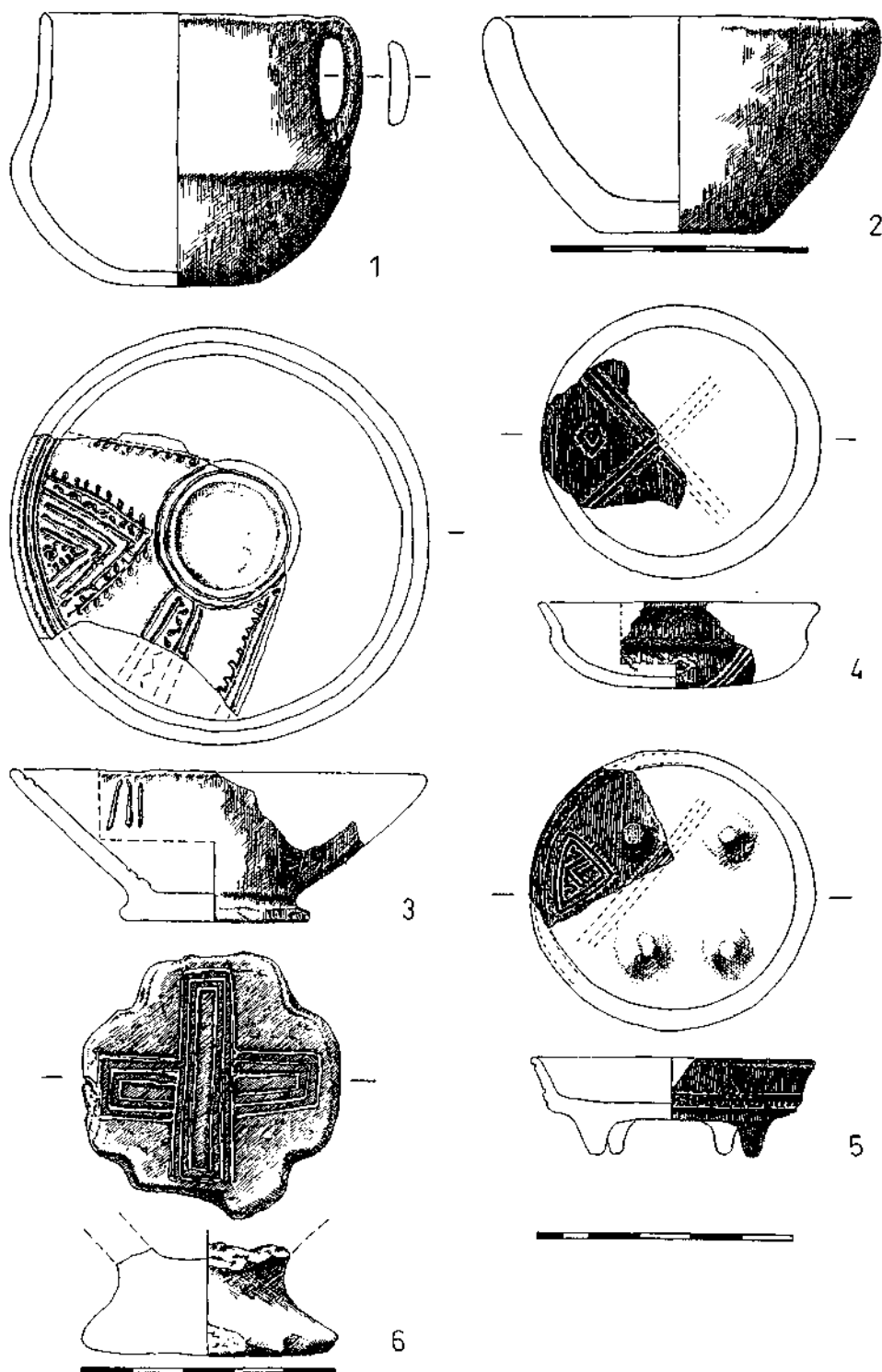

Tabla 4

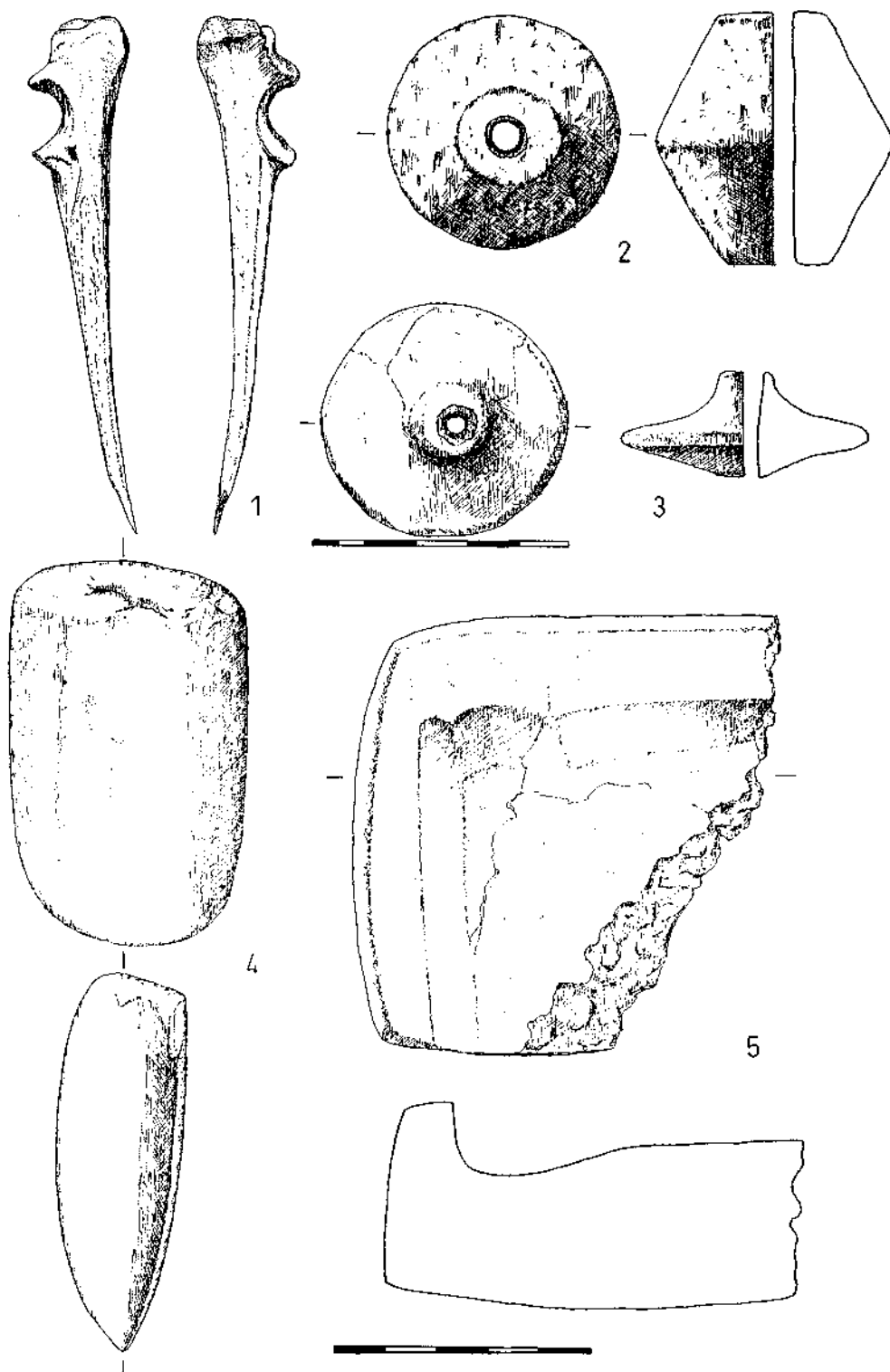

Tabla 5

MARTINA BLEČIĆ

Lokve bb
HR – 51 415 Lovran
martyna7@yahoo.com

KASTAV U POSLJEDNJEM TISUĆLJEĆU PRIJE KRISTA

UDK 903 "636/637" (497.5)

Izvorni znanstveni rad

Iz Kastva potječe materijalna ostavština koja je prikupljena uglavnom izvan arheološkog konteksta, te građa iz pokusno iskopavane nekropole u vrti Veli Mišinc. Sakupljena u cijelosti, sojedoči o intenzivnom i relativno bogatom načinu življenja tijekom željeznog doba. Stoga se u članku prikazuje Kastav kao visinsko naselje s pripadajućim nekropolama i cjelokupni repertoar nalaza materijalne kulture, koji su zahvaljujući svojoj osebujnosti i vrijednosti ponovno potakli pozornost i tako postali temom ovog istraživanja. Predmeti materijalne kulture predstavljani su kataloški i primjereni suvremenim kronološkim interpretacijama, a saznanja su nadopunjena pojedinim osteološkim analizama, analizama jantara i metala.

UVOD

Od 19. stoljeća na gotovo svim arheološkim kartama lokalitet Kastav zabilježen je kao pravovijesno nalazište, točnije: naselje i nekropola iz razdoblja mlađeg željeznog doba. Prije točno tri deset godina obavljeno je pokusno, prema principima moderne arheološke metodologije, prvo iskopavanje na nekropoli u vrti Veli Mišinc ispod bedema grada Kastva, koje je vodila Radmila Matejčić, ondašnji kustos u Pomorskom i povijesnom muzeju Hrvatskog primorja Rijeka. Iako je i otprije poznat dovoljan broj nalaza materijalne kulture, koji je nažalost bio sakupljen bez pobližih podataka ili s vrlo oskudnim podacima, do danas novijih iskopavanja i istraživanja, kao ni revizije postojeće građe, nije bilo. U ovom se radu upravo stoga nastoji prikazati cjelovit pregled građe, koja je revidirana, obrađena kataloški i smještena u primjereni vremenski okvir. Budući da je rad ipak dobrim dijelom temeljen na rezultatima navedenog iskopavanja, on je upravo i posvećen R. Matejčić koja je svojim dugogodišnjim radom najzaslužnija da se u novijoj domaćoj, ali i stranoj literaturi lokalitet Kastav i nekropola Veli Mišinc pravovaljano predstavio.

Na samom početku dužnost mi je također istaknuti da je u poduzetom procesu nastajanja ovoga rada, posredno ili neposredno, sudjelovao povećani broj ljudi iz različitih područja znanstvene i druge djelatnosti. Zato im svima najiskrenije zahvaljujem. Ponajprije muzejskim savjetnicama Željki Cetinić i Dubravki Balen-Letunić koje su mi omogućile obradu i publiciranje materijala te pomogle vrijednim savjetima, zatim dr. Mariju Šlausu koji je proveo antropološku analizu osteološkog materijala, te dr. Julijanu Dobričiću koji je učinio pojedine, ali vrlo važne, analize metalnih predmeta. Akad. slikaru Miljenku Greglu i dipl. arheologinji Miljenki Galić posebno hvala, jer su najveći dio materijala iscrtili da bi ovdje bio predstavljen u najboljem mogućem svjetlu, a toj estetici pridonio

je i Srećko Ulrich s izvrsnim fotografijama i njihovom obradom. Veliku zahvalnost dugujem mr. Ivanu Radmanu-Livaji i dipl. povjesničaru Adnanu Busuladžiću te svim ostalim prijateljima, kolegama i suradnicima koji su imali razumijevanja i još više strpljenja u nesebičnoj podršci i pomoći.

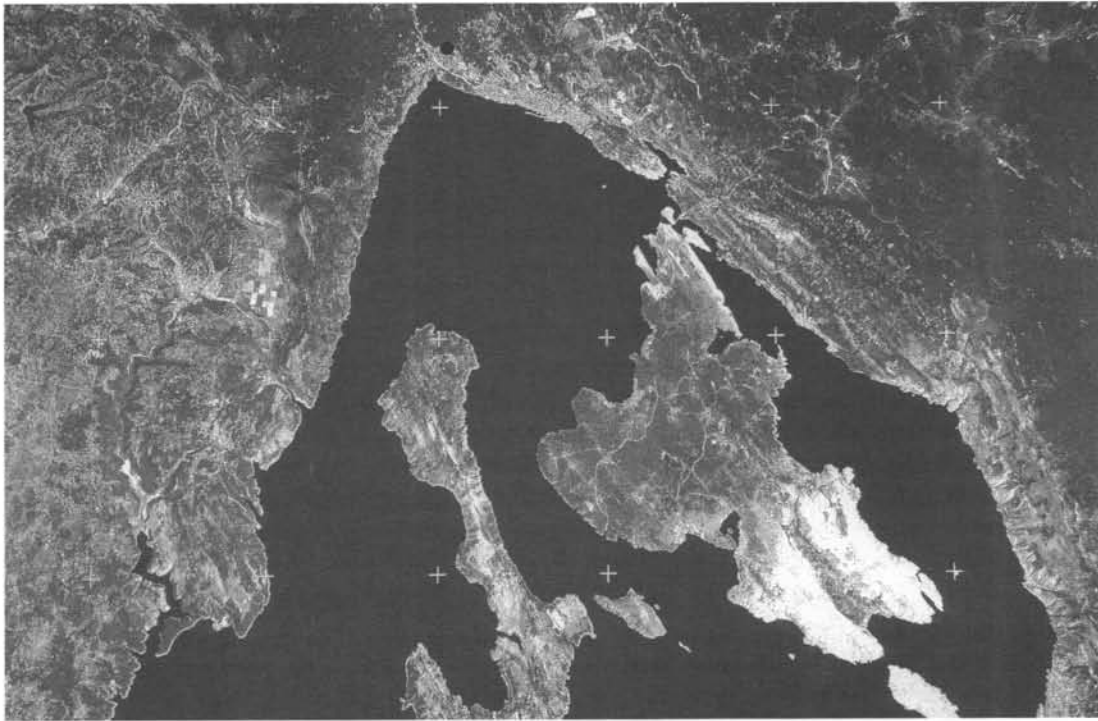
OSNOVNA OBILJEŽJA KASTVA I KASTAVŠTINE

Grad Kastav nalazi se u neposrednom zaleđu grada Rijeke, udaljen 4 km zračne linije u pravcu sjeverozapada. Područje kojemu pripada, zvano Kastavština, obuhvaća prostor koji je sa svih strana određen prirodnim zemljopisnim karakteristikama (Sl. 1). Istočnu granicu odredio je tako snažan izvor vodotoka Rječine, odnosno područje današnjeg naselja Drenova, a na južnoj strani područje se spušta do morskog obalnog pojasa od Kantride do Voloskog, odnosno do zaleđa Opatije. Zapadna strana omeđena je brdovitim prijevojima od Rukavca do Brguda, kao i na sjeverozapadu i sjeveru, od Brguda do Lisca, gdje se ta granica spaja s navedenim istočnim graničnim područjem. Tako Kastavština prostorno obuhvaća prilično široko područje koje je zemljopisno vrlo razvedeno, s različitim stupnjevima nadmorskih visina, što se odražava i u različitim klimatskim zonama. Cijelo područje nalazi se na 200 do 300 m n/v. Reljefno se spaja, odnosno nadovezuje na istočni dio istarskog Krasa, pa se od sjeverozapada prema jugoistoku proteže lanac Ćićarije, a od jugozapada prema sjeveroistoku izdiže se masiv Učke (1 396 m), okomit na pružanje Ćićarije i smjer Dinarida (RIĐANOVIĆ 1975: 174; ROGIĆ 1982: 20–22).

Sama geomorfološka struktura reljefa oblikuje se tijekom posljednjih pet milijuna godina, točnije od donjeg pliocena do sada. Zbog neotektonskih horizontalnih pokreta područje cijeloga Riječkog zaljeva okrenuto je prema jugu i jugozapadu, a zbog vertikalnih pokreta potonuto je dno Ćepičkog polja i Riječkog zaljeva te znatno izdignut masiv Učke. Vapnenačke stijene iz kredne su i paleogenske epohe, a područje od Učke do Riječkog zaljeva, znači i cijele Kastavštine, oblikovano je u karbonantnim stijenama, koje su bile izložene dugotrajnom procesu korozivnog djelovanja vode, odnosno okršavanja. Prekrivač tih površina je uglavnom crvenica smeđocrvene boje. Reljefna struktura je, dakle, kamenita i vrlo strma, s brojnim depresijama; plodnim udolinama i ponikvama, vrtačama i dolcima (ROGIĆ 1982: 20–25; Č. BENAC 2001: 5–7). Prema Rječini, u Studeni i Klani (na sjeverozapadu), zemlja je nešto bogatija ilovačom. Holocenski reljef posljedica je opisanih tektonskih pokreta i egzogenetskih procesa koji su bili usmjeravani klimatskim promjenama i oscilacijom razine Jadrana. Prije oko 10 000 godina nakon izmjene hladnih i toplijih odsjeka nastupilo je konačno zatopljanje i more je potopilo krški reljef dna Riječkog zaljeva, viša kraška kamentita područja ostala su nepokrivena pa većinu ovog dijela obale i uskog zaleđa izgrađuju razmjerno čvrste karbonantne stijene (Sl. 1).

Budući da je vapnenac navučen i leži na propusnim naslagama fliša, raspucan je i vodopustan, te obiluje pećinama, jamama, vrtačama i kolektor je podzemnih voda (KLEPAČ 1983: 15–16; Č. BENAC – JURAČIĆ 1988: 27–45; MIHALJEVIĆ 1988: 277–302; Č. BENAC 2001: 5–7). Tekuća voda se zbog toga ne zadržava, nego ponire, pa jedini veći riječni vodotok u blizini Kastva je Rječina. Međutim, vode ima u drugim pojavnostima. U Klani ima vrutaka, a na Jurdanovcu, Lepljinu, Zdencima, Živici i Kantridi nalaze se vrela, i tako vode doista ima u dovoljnim količinama. No, s obzirom da se ne zadržava na površini, vodu se oduvijek nastojalo akumulirati za potrebe u sušnim godišnjim intervalima. Zbog te prirodne činjenice na području Kastavštine ima dosta lokava (neozidana voda), kala (ozidana ali otkrivena), te bunara i »šterni« (ozidane i pokrivene, ali se razlikuju u načinu kaptiranja vode, živa voda ili kišnica). S obzirom da je voda bila izuzetno važan čimbenik u opstanku života i gospodarstva, već kod J.W. Valvasora nalazimo bilješke o dobrom načinu opskrbe vodom iz »grčkih zdenaca«, današnji Zdenci, kao i vodovodom iz Učke (VALVASOR 1689, I: 294) koji, međutim, na terenu do sada nije uočen. Jake podzemne vode naznačene su u

liniji Lisca-Preluk, jer na toj liniji na više mjesta izbija živa voda, jednako kao što i na morskoj obalnoj liniji od Opatije do Preluke ima izrazito mnogo vrutaka i vrela (MARJANOVIĆ 1981: 28; KLEPAČ 1983: 17).

Slika 1. Satelitski snimak Kastavštine u odnosu na užu kvvarnerski bazen

Klimatski, Kastavština se povezuje sa sredozemnom klimom, s prijelazom na umjereno-kontinentalnu, što ovisi o strujama s morske strane ili s područja susjedne Grobinštine, a izrazitije temperaturne razlike uvjetovao je i sam reljef (ROGIĆ 1982: 27–30, STRAŽIČIĆ 1996a: 42). Dominantne zračne struje su bura, jugo i tramontana (sjeverozapadnjak). Zbog toga je šumovitija i drvom raznovrsnija sjeverna strana, dok se na cijelom prostoru uočava kvantitativna zastupljenost graba i smreke, listopadnog hrasta medunca, ali i bukve i jele, odnosno zastupljena je submediteranska vegetacija s karakteristikom prijelazne zone (MARJANOVIĆ 1981: 31–33; STRAŽIČIĆ 1996a: 42). Prema strmovitoj morskoj strani uglavnom se uzgaja vinova loza, a nekad je ta privredna kultura bila obogaćena uzgojem maslina. Povezano s klimom, treba spomenuti i faunu koja je zastupljena u običajenim egzemplarima za ovo područje; ovca, koza, govedo te visoka i niska divljač, koja se i danas susreće na tim područjima (MARCHESETTI 1903: 138; MARJANOVIĆ 1981: 34). U 8. stoljeću pr. Kr. nastupila je jača klimatska promjena, kojom je topla borealna klima nadvladana vlažnom atlantskom (CANNARELLA 1968: 97; GABROVEC 1975: 362; BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ 2001: 28; RADOVČIĆ – GALOVIĆ 2002: 28–30). S tom konstatacijom pojedini su autori pokušali objasniti proces nastanka željeznodobnih visinskih naselja, a takvom tipu naselja trebao je pripadati i Kastav (Sl. 2). Ipak, u slučaju Kastva, kao i ostalih naselja na tome području, uvjetovanost nastajanja i razvoja visinskih naselja ponajprije je obilježena karakterom strukture i morfologije prirodnog okružja (Sl. 1, 2), a ne toliko diktiranjem klimatskih promjena koje su se događale u onome vremenu.

Na tu činjenicu upućuje razmjerno dugačak kontinuitet življenja, pa se i današnji grad Kastav propinje na stjenovitom uzvišenju, s crkvom sv. Jelene na najvišoj topografskoj točki od 377 m n/v. Zemljopisni smještaj grada iznimno je atraktivan, a nezaobilazan je važan geostrateški položaj. Dodatno ga obogaćuje prostrani vizuelni doseg, jer se vidik pruža na sve kvarnerske otoke, Učku i istočnu istarsku obalu, kraško zaleđe, kao i na cijelo Primorje od Rijeke do Vinodola (Sl. 1). Takva zemljopisna dominantna, nad cijelim Kvarnerskim zaljevom, omogućila je, dakako, njegov nastanak ali i utjecala na dinamiku sveobuhvatnog razvoja.

Osim prirodnih obilježja, zanimljiv je i sam toponim, naziv grada, oko kojeg postoje brojne nejasnoće, različita stajališta i još neusklađena tumačenja. Do sada je poznato da se u antičkoj izvornoj literaturi ime Kastva nigdje izravno ne navodi, sve do razdoblja kasne antike, kada se u itinerarima pojavljuje pod nazivom *Castelum* ili *Castra* (It. Ant. 273.; CIL V, 698). Budući da su od najstarijeg sačuvanog dokumenta, Hekateja iz Mileta, potom Pseudo Skilaksa i Pseudo Skimna, Apolonija Rođanina, Teopompa, pa do Strabona i Plinija poznati zapisi i pojedine važne karakteristike za to područje sjevernog Jadrana, među kojima se nabrajaju gradovi, dužine obale, stanovništvo i način života ili bogatstvo sirovinskog i trgovačkog materijala, te uz to nezaobilazno povezane mitološke priče (Hecat. Fgh. 86, 91–96; 97; Ps. Scylax. c.21; Ps. Scymn. l. 347; Apoll. Rhod. 4, 505; Strab. 5, 1, 2; Plin. NH. 3. 151, 152; Ptol. 2, 16, 2),¹ nigdje međutim, kako je rečeno, izrijekom nije zabilježen takav toponim (BLEČIĆ 2001: 68–81). Neobično je da se i u razdoblju ratovanja Rimljana s Japodima (App. *Illyr.* 16, 17, 21; DIO. C. 49, 35, 1; Strab. 7, 5, 4; 7, 5, 5) također ne spominje takav ili sličan naziv, jer su se vojno-strateške akcije i Rimljana i Japoda morale odvijati, barem na neki način, i na ovome teritoriju. S tim u vezi, prve ozbiljnije pokušaje razjašnjavanja same problematike oko položaja i/ili etimološkog podrijetla imena Kastva nalazimo kod istraživača 19. i 20. stoljeća. Povjesničar Pietro Kandler smatrao je kako se, zbog dužina i položaja Rječine ucrtane na karti Ptolomeja (Ptol. 2, 16, 2), rimska Tarsatika nalazila zapadnije od današnje Rijeke, odnosno negdje oko Kastva, koji je bio, prema njegovom mišljenju, poznata utvrda osobito u obrambenom sistemu protiv Japoda (KANDLER 1849: 17). Na tumačenje P. Kandlera nadovezuje se razmatranje Giovannija Koble- ra, također povjesničara, koji osobito naglašava položaj Kastva, uspoređujući ga sa svim dužinama obale i prometnica, prema rimskom itineraru (KOBLE 1896: 21–23, 263–264). Druga je često navođena činjenica da se u mjesnoj tradiciji toga dijela Kvarnera još donedavno Kastav, naime jedini, u pravom smislu te riječi, smatrao gradom. Uvažavajući etimološko podrijetlo naziva od *castellum* ili *castrum*, i navedenu činjenicu urbanog statusa, u literaturi se najčešće može naći da je grad »ilirskog podrijetla« i da je bio pravo naselje urbanih obilježja, pa tako označava i najstariji sačuvani oblik toponomastičkog nazivlja (HIRC 1993: 29–32; SKOK 1951–52: 8, 10; DEGRASSI 1954: 136; ČAČE 1976: 142; MATEJČIĆ 1981: 65; VALUŠEK 1981: 65; RUŽIĆ 1985: 12; MUNIĆ 1997: 13–14). Ako je njegovo ime nastalo od pretpostavljenog latinskoga, onda je tu uistinu morao postojati antički prilimeski kastrum, logor, tabor ili nekakav drugi vojni objekt, koji je na značaju iznova dobio za uspostave *Claustreae Alpium Iuliarum* u 4. stoljeću (DEGRASSI 1954: 135–136; MATEJČIĆ 1971: 53; 1974: 53–54; 1976: 346; 1988: 3; RUŽIĆ 1985: 12–13; ŠAŠEL 1992: 386–396; BLEČIĆ 2001: 80).

Zbog diktiranja same terenske konfiguracije antički su bedemi trebali pratiti izohipse uzvišenja, pa zato Kastav nije četverokutnog, već nepravilnoga uglatog tlocrta (Sl. 2, P. 1, 3), odnosno antičko se naselje moglo razviti samo na autohtonim tradicijama, što i nije rijedak slučaj u urbanističkoj evoluciji na istočnoj jadranskoj obali (SUIĆ 1963: 85–88, 90–91; 1976: 72–77, 135–131; 1988:

1 Vidjeti o tome više kod: DEGRASSI 1962: 749–786; ALFÖLDY 1965: 33, 40–41, 60–61; WILKES 1969: 2–3, 158–160; SUIĆ 1955 a: 276–279; 1955 b: 121, 149–168; 1981: 117–123; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989: 123–

132, 711–712.; ZANINOVIĆ 1982: 43–51; ČAČE 1988: 62–81; MATEJČIĆ 1988: 43; KOZLIČIĆ 1990: 81; ČAČE 1991: 63–65; MATIJAŠIĆ 1998: 21–37; STARAC 2000: 7.

Slika 2. Zračni snimak Kastava, okolnih nalazišta i pojedinačnih nalaza. 1. Crkva sv. Jelene – akropola, 2. Lokvina – donji grad, 3. Veli Mišinac – nekropola, 4. Crevkina – nekropola

46–47). To znači da su bedemi preslojavali starije, prapovijesne, i zbog toga nisu zabilježeni nikakvi elementi u konstrukciji fortifikacijskih objekata koji bi se mogli pripisati visinskom naselju. Međutim, nalaza materijalne kulture iz antičkog doba nema, ali prapovijesnih, željeznodobnih, ima, i to pronađenih na više topografskih položaja oko samoga grada, kao i unutar njegovih zidina. Podatak je itekako značajan, jer potkrepljuje drugu toponomastičku teoriju, prema kojoj se ime izvodi iz keltske riječi *kast*, što bi prevedeno značilo stijenu ili liticu (KOBLEK 1896: 263; LAGINJA 1978; MATEJČIĆ 1974: 53; VALUŠEK 1981: 65). Na ovome mjestu valja spomenuti i neka druga zanimljiva lingvistička tumačenja koja podrijetlo naziva grada traže u rumunjskoj riječi *casteu*, koja također označava utvrdu ili tvrđavu (DE FRANCESCHI 1879: 22; HIRC 1993: 32),² ili čak u riječi *castita*, poimanjem nevinosti (KOBLEK 1896: 263).

Zemljopisni je položaj tako anticipirao činjenicu prema kojoj je područje Kastva i pripadajuće mu Kastavštine bilo tretirano od najranijih dana čovjekove prošlosti. A da je tome tako, svjedoče nalazi materijalne kulture iz okolnih pećina, koje su zacijelo bile naseljavane još od razdoblja paleolitika i mezolitika. Pećine je istraživao, a dobrim dijelom i objavio Mirko Malez (1974; 1979), u novije vrijeme Ranko Starac (1992; 1996). Uz bedeme grada nađena je kamena sjekira koja pripada razdoblju neolitika (MATEJČIĆ 1981: 63), a predmeti materijalne kulture iz razdoblja eneolitika i

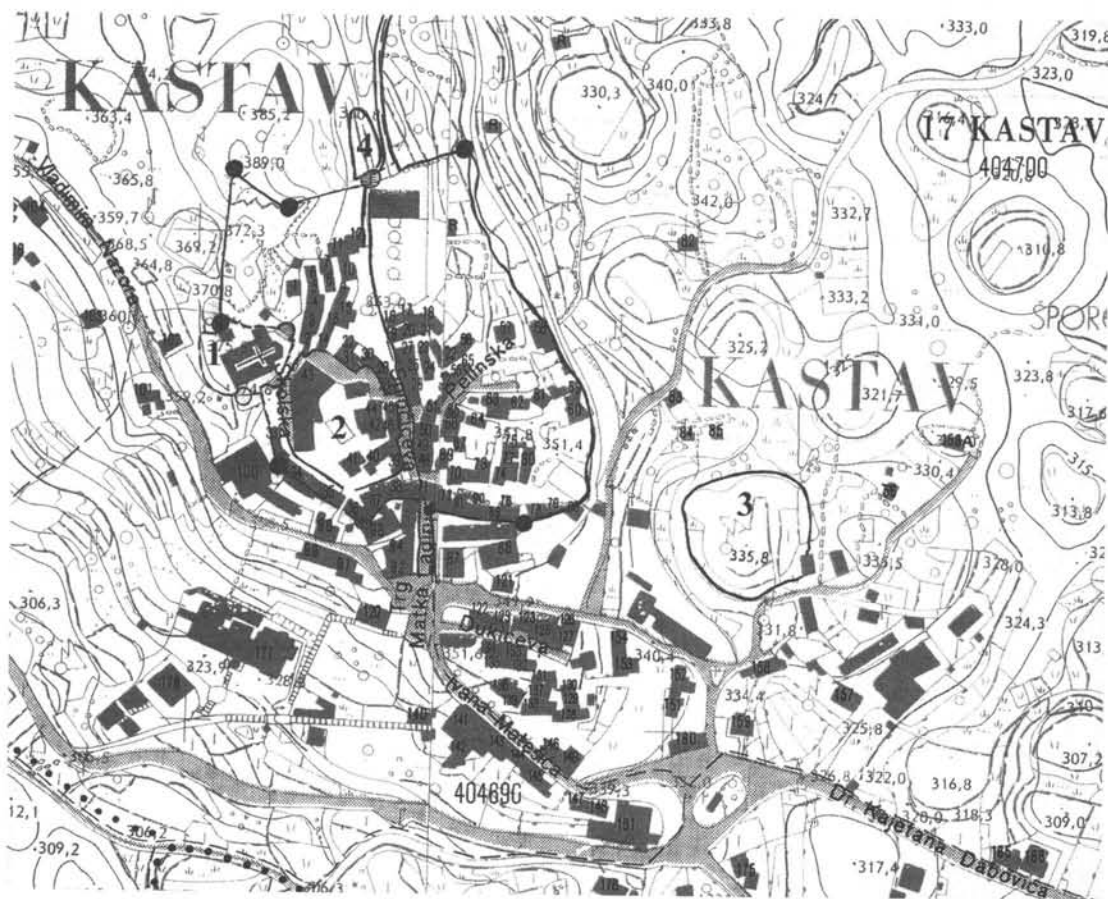
2 Pojedine skupine rumunjskog stanovništva doseljavaju se u zaleđe Opatije i Matulja u vrijeme Turskog Carstva (početkom 17. stoljeća). Budući da su te zajednice i danas vrlo homogene, baštine svoj jezik, kulturu i tradicije. Zbog toga su oduvijek privlačili posebnu pažnju, osobito

starijih istraživača, a nerijetko se upravo u njihovom kulturnološkom utjecaju tražilo rješenja za mnoga pitanja koja nisu imala odgovore ili za brojne kulturnološke nejasnoće, kao što je razvidno iz ovog primjera.

brončanog doba zastupljeni su na brojnim, također, okolnim, uglavnom pećinskim i gradinskim lokalitetima (STARAC 1992; 1993; 1996) (Sl. 2).

Željezo je doba, za razliku od starijih epoha, argumentirano ipak s mnogo više konkretnijih podataka, od kojih su neki sakupljeni i pravovaljanim arheološkim istraživanjima (MATEJČIĆ 1974) (P. 4, 5), a o kojima će više riječi biti u nastavku teksta. Ponajprije, što se samog naselja tiče, na to bi upućivao prepoznatljiv smještaj na vrhu brjega, (Sl. 2, P. 1) koji je, uz ostala već razložena prirodna obilježja, pogodovao razvoju naselja visinskog, odnosno gradinskog tipa (SUIĆ 1963: 92–93; 1988: 41–47; ŠKILJAN 1977: 43–46, MATEJČIĆ 1983: 43–52; MOHOROVIČIĆ 1999: 68). Carlo Marchesetti prvi je popisao i ubicirao dotad sva poznata visinska naselja na ovom dijelu Krasa i Kvarnera (P. 2), a njihova brojnost, sama mreža i princip rasprostranjenosti ukazivali su na priličnu gustoću i na intenzivno naseljavanje već u razdoblju brončanog i željeznog doba (MARCHESETTI 1924: Tav. 7).

Međutim, naselja su bila i ostala vrlo slabo, bolje rečeno nikako, istražena da bi se moglo govoriti o njihovoj tipologiji, određenijoj morfološkoj klasifikaciji ili čak kronologiji, kakav pokušaj je nedavno učinjen za gotovo cijelu Istru (BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ 2001). Takvo stanje ne dopušta ni pouzdanija uspoređivanja ni analogije s drugim visinskim naseljima šireg područja Jadrana ili zale-

Prilog 1. Geodetsko-katastarski snimak Kastva. M 1:5000 Uprava za katastar i geodetske poslove, Rijeka 1981.

đa (GUŠTIN 1978: 101–117; DULAR 1999: 106–108; DULAR i dr. 1991: 65–198; 2000: 119–170; BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ 2001), a na Kastav se to posebno odnosi, i već se dijelom moglo razaznati iz dosadašnjeg razlaganja. Naime, bedemi su, prema zadanim prirodnim preduvjetima, mogli samo i jedino slijediti izohipse uzvišenja, a to bi značilo da su ih preslojavali rimski i potom, danas vidljivi, bedemi recentnijeg datuma (Sl. 2, P. 1).

Nadalje, unutar grada se s podosta sigurnosti lučila jasna diferencijacija urbane strukture naselja, pa se na mjestu crkve sv. Jelene, tj. na najvišoj točki uzvišenja, pretpostavljalo akropolsko naselje, a na području oko Lokve, tj. Lokvine, donji grad (Sl. 2, P. 1) (MATEJČIĆ 1983: 50; MOHO-ROVIČIĆ 1999: 67–68). Budući da je urbanizacija i sukcesivna aglomeracija bila, i još je sada, naglašenog intenziteta, onemogućila je održanje kako obrambene, tako i ostale naseobinske arhitekture, pa spomenute pretpostavke ostaju otvorenim pitanjima za, nadam se, istraživanja u skoroj budućnosti.

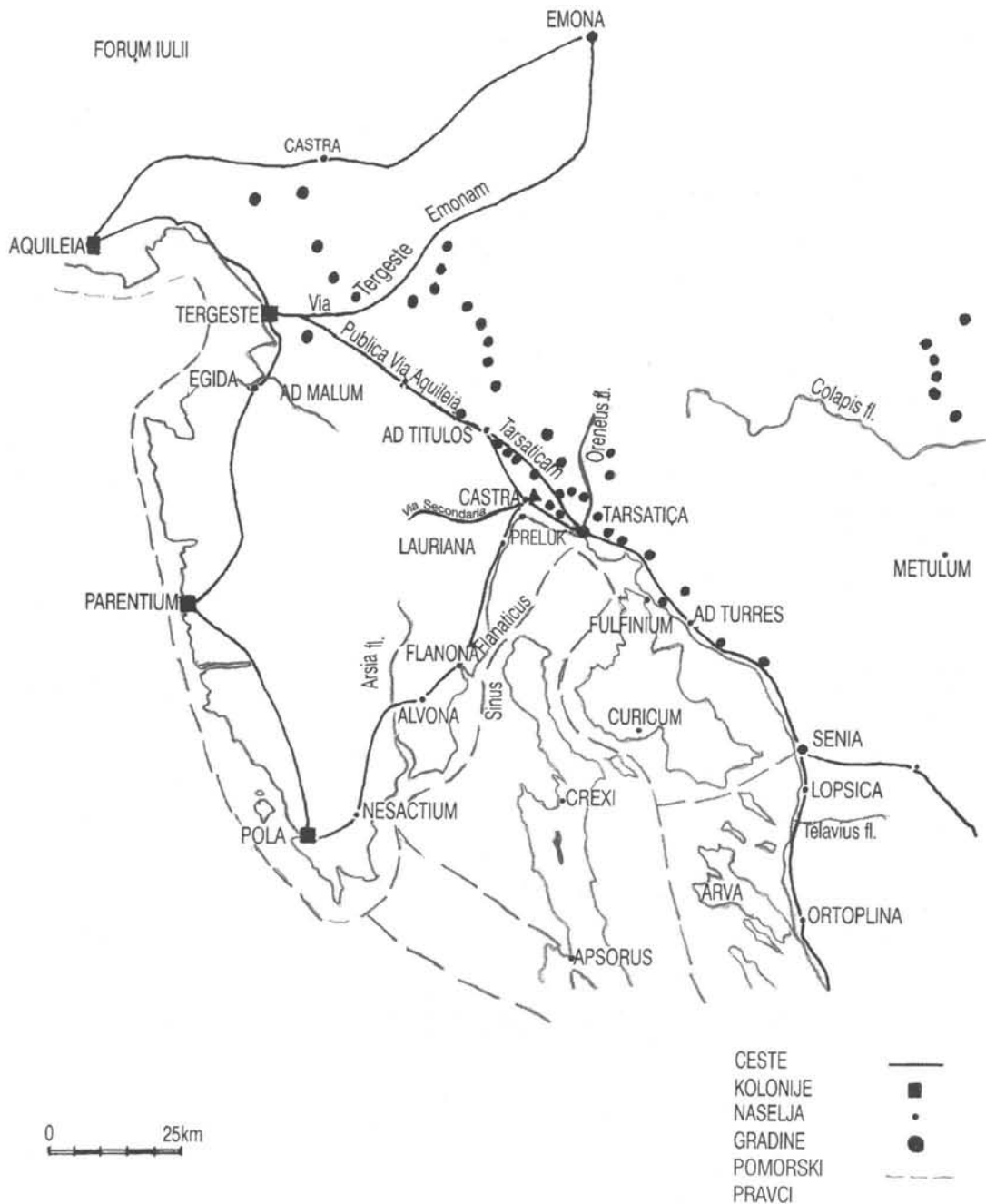
Iako se naseobinska obilježja nisu sačuvala ili dosada nisu uočila, na obližnjim su se položajima koji nisu podlegli takvoj aglomeraciji, sigurno odredile nekropole (Sl. 2, P. 1, 4, 5). Nalazile su se uz istočni i zapadni gradski bedem, u vrtačama Veli i Mali Mišinac, te na mjestu zvanom Crekvina, a pripadale su razdoblju kasnog brončanog i željeznog doba. One su nepobitan dokaz da je u željezno doba, kao i u razdoblju koje mu je prethodilo, na tome mjestu obitavala bogata i relativno brojna zajednica (Sl. 2, P. 2). Smatra se, međutim, da je manja nekropola bila i u obližnjoj Popovoj jami, također ispod istočnih zidina grada. Svi navedeni toponimi povezani su sa značenjem koje ima obilježje grobnog ili sakralnog karaktera.

Može se zamijetiti kako je Kastav, prema svom zemljopisno-topografskom položaju, značio i svojevrsno težište ovog dijela primorskog pojasa, gdje su se slijevali putovi iz sjeverozapadnih krajeva susjedne Slovenije ili iz jugoistočnih jadranskih i zapadnobalkanskih regija (Sl. 1, P. 2). Takvo stanje potvrđuje mreža visinskih naselja koja se prema jugoistočnoj strani Primorja sve do Vinodola pruža u sljedećem redu: Bezjaki, Sv. Križ, Vela straža, Stupnjak, Veli vrh, Sv. Katarina, Trsat, Sv. križ, Solin, Havišće, gradina nad Kačjakom, Sv. Juraj i Osap (MATEJČIĆ 1983: 43–52; RUŽIĆ 1985: 2–3, 5–8; GLOGOVIĆ 1989: 3–5; STRAŽIČIĆ 1996: 63–92; 1998, 11–43). Prema sjeverozapadu, do Staroda, sljedeće su gradine: Zidovlje, gradina kod Šapjana, Sv. Katarina, gradina kod Pasjaka i gradina iznad Staroda (MARCHESETTI 1924: Tav. 7; MATEJČIĆ 1983: 43–52; RUŽIĆ 1985: 3–5, 9–19; STARAC 1993; 1996: 8–15; BLEČIĆ 2001: 77), koje se potom nadovezuju na mrežu visinskih naselja Notranjske (P. 2). Sukladno tome, smjernice kopnenih pravaca mogu se, barem donekle, rekonstruirati prema reljefu, rasprostranjenosti naselja ali i prema rimskim prometnicama koje su tuda prolazile i koje su imale posebnu važnost, o čemu svjedoče i pisani podaci iz antičke literature³ (DEGRASSI 1954: 23–24, 88; 1962: 759–773; ŠKILJAN 1977: 20–32; SLAPŠAK 1980: 68; VALUŠEK 1981: 67–69; ŠONJE 1991: 32–70; ŠAŠEL 1992: 592–593; BLEČIĆ 2001: 72, 76–78, P. 1; BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ 2001: 420–422). Rimske su prometnice bile prilagođavane postojećim ili prapovijesnim, osobito onda kada su zadovoljavale osnovno pravilo najkraćeg puta, a prapovijesne su u pravilu iskoristile prednosti terena. Smatra se da su u brončano, osobito u kasno brončano doba, cestovne mreže bile dobro razvijene i trajnije vrijednosti, a u željezno doba da je trgovački promet prolazio već potpuno usklađenim pomorskim i kopnenim pravcima kojima su se prenosili pojedini predmeti, jednako kao i pojedine tehnologije (ČOVIĆ 1976: 108–109; 1980: 63–76; NEGRONI-CATACCHIO 1976: 21–48; SUIĆ 1988: 47–48; ŠONJE 1991: 70–76, PALAVESTRA 1993⁴). Drugim riječima, ova konstatacija može biti s uspjehom primijenjena na postavljanje nekih

3 STRABO. 7,5,3–4

4 Autor te činjenice dokazuje kartiranjem nalazišta koja sadrže jantarne izradvine. (Vidi karte rasprostranjenosti jantara).

osnovnih pravaca kretanja na tom području u razdoblju prapovijesti. Idući od sjevera, Postojnska vrata na zapadu, Cerkniška kotlina na istoku, odnosno riječne komunikacije dolina Pivke i Reke prirodni su prijelazi od alpskog pojasa prema kvarnerskom obalnom pojasu (P. 2, Sl. 1). S obzirom na

Prilog 2. Položaj Kastva unutar mreže visinskih naselja na širem području i smjer važnijih prometnica u antičko doba

položaj koji je Kastav imao prema rimskoj Tarsatici, zapravo je značio pravo prometno stjecište sa sjeverozapada i zapada, a iz kojeg je onda samo jedna cesta vodila do Tarsatike. Ponajprije to su dvije magistralne prometnice: *Publicam Via Aquileia-Tharsaticam* koja je spajala Aquileju i Targeste s Tarsatikom, i *Via Flavia* koja je u svom istočnom dijelu pružanja spajala Polu i Nezakcij s Tarsatikom (DEGRASSI 1954: 107, 126; ŠAŠEL 1975: 75, 77; SLAPŠAK 1977: 122–128; ŠONJE 1991: 34–59; STARAC 2000: 54, BLEČIĆ 2001: 72, P. 1). Postojala je i treća, pomoćna, cesta *Via Secundaria*, koja se, međutim, odvajala od *Publicam Via Aquileia-Tharsaticam* vjerojatno na Kastvu i koja je preko Planika i Učke ovaj dio Primorja povezivala s unutrašnjom Istrom. Dalje se ona spajala na cestu koja je iz Parentija vodila u središnju Istru. (P. 2). O toj se cesti, misli se, brinula posada iz *Castelluma*, tj. Kastva (VALUŠEK 1981: 67–69; ŠONJE 1991: 54–67, MUNIĆ 1997: 14; MATIJAŠIĆ 1998: 425–427; STARAC 2000: 78). Kako se, dakle, gradine pružaju prema Pasjaku (MATEJČIĆ 1983: 43–52; VALUŠEK 1983: 55–60; STARAC 1993; 1996: 8–15), i u tom pravcu u suvremene političke granice Slovenije, jasno je i logično kako je dokazana rimska *Publicam Via Aquileia-Tharsaticam* i u prapovijesti bila izuzetno važna prometnica, spajajući se na Postojnska vrata i područje Notranjske, a to je, kako će biti razvidno u daljnjem tekstu, potvrđeno i brojnim nalazima materijalne kulture.

Razmatrajući pak prometnu povezanost s druge strane, prema istoku i jugoistoku, mreža prometnica vodila je preko Vinodola u sjevernu Dalmaciju, ali i prema središnjem japodskom prostoru što se moglo najjednostavnije odvijati preko susjedne Grobinštine (CETINIĆ 1989; 1996) i lakše prohodnih planinskih prijevoja Gorskog kotra. Nadalje, južnu je prometnu povezanost razvijala i jačala prirodna uvala Preluk,⁵ kako je razvidno iz zemljopisne skice (Sl. 1, P. 2), koja je nedvojbeno bila korištena kao luka. Ona je s morske strane bila zaštićena, pristupačna za pristajanje i obilovala je izvorima pitke vode.

Iz svega navedenoga, nije teško zaključiti da je Kastav imao zadane prirodne preduvjete koji su potaknuli razvoj i organiziranje prapovijesnog visinskog naselja, tim više što je njegov položaj bio na stjecištu i račvanju kopnenih prometnica, a koje su dalje bile prirodno produžene i usmjeravane na pomorske ustaljene komunikacije. Pomorski plovidbeni pravci već su iscrpno obrađivani u domaćoj literaturi, (KOZLIČIĆ 1990; ZANINOVIĆ 1994; KOZLIČIĆ 2000), ali treba istaknuti i važnost međuotočnog komuniciranja, osobito u ovom slučaju, jer se kroz tri morska kanala, Vela, Srednja i Mala vrata (P. 2, Sl. 1), kvarnerski obalni pojas mogao najbrže prometno povezati s Istrom, otocima s vanjskim plovnom putom i s velebitskim primorjem, odnosno sa srednjodalmatinskom obalom, a preko nje s udaljenim južnim dijelovima Jadrana i širim mediteranskim bazenom.

PREGLED ISTRAŽIVANJA

Prvi zabilježeni podaci s tog područja koji se odnose na arheološku građu datiraju iz 17. stoljeća i sadržani su u opisima već spomenutog J.W. Valvasora (3, 1689: 51). Osim tzv. antičke infrastrukturne mreže, J.W. Valvasor navodi jedan »otkopani grob«, koji je zbog bogatstva nalaza trpio različite, često neosnovane interpretacije, a najučestalija je bila ona o zakopanom rimskom »voj-skovođi«.

5 Preluk je lučica na krajnjoj točki Kvarnerskog zaljeva, gdje se pod pravim kutom sijeku obalne linije istarskog poluotoka i Hrvatskog primorja, a sam naziv pokušavao se objasniti na najrazličitije načine kako bi se prilagodio određenom tumačenju, kao npr. *PRALUKA*, čime bi se isticala njena velika starost i vrijednost, *PREDLUKA*, kao područje prije luke u Voloskom ili Rijeci što opet nema utemeljenije argumente jer je Rijeka preudaljena, a potez od

Preluke do Opatije uključujući i Volosko nazivalo se, i još se naziva Preluka, *PRIJE LUKA*, kao plato prije lučnog zavljanja obale prema Voloskom, itd. Preluk, prema B. Valušeku, ima jedino objašnjenje kao uvala čije obale čine luk. Danas izgleda vrlo stjenovito i nepristupačno osobito za daljnje usmjeravanje prometa prema sjeveru, jer je u razdoblju talijanske države ovdje, kao i u Kostreni, bio kame-nolom; VALUŠEK 1981: 64; MATEJČIĆ 1983: 43.

Potom se tek u 19. stoljeću počinju sakupljati nalazi koji po svom tipološkom određenju nisu bili rimski, nego su pripadali nešto ipak starijem vremenu. Povezano s tim nalazima, prvi se put izravno spominje ime svećenika Ante Butkovića, koji je službovao na Kastvu i koji je uživao status sakupljatelja i muzejskog povjerenika Josipa Brunšmida iz Narodnog muzeja u Zagrebu. Naime, u to vrijeme Kastav nije ulazio u okvire granica države Kraljevine Italije i zato je, srećom, najveći dio te građe i danas pohranjen u Arheološkome muzeju u Zagrebu. Preostali dio građe nalazi se u Župnom uredu u Vrbniku na otoku Krku, gdje je A. Butković nastavio službovati nakon Kastva. U putnim bilješkama J. Brunšmida (Sk. VI. Str. 77–78) navode se dobro očuvani predmeti koje je A. Butković sakupio u »Mišincima ispod bedema Kastva«, i to u grobovima sa »spaljenim umrlima«. Međutim, nigdje nije navedeno o kojim je Mišincima riječ, a to bi, u ovom slučaju, bio iznimno dragocjen podatak!?

Sljedeći podaci o arheološkoj građi zabilježeni su 1900. godine. Tada su prilikom gradnje slivnika u vrti Veli Mišinac otkopani grobovi, uvjetno rečeno jer o njima također ne postoji nikakva dokumentacija, koji su sadržavali grobne priloge, koje je interpretirao C. Marchesetti. Prema njegovim razmatranjima nalazište je definirano kao »latenska nekropola« sa spaljenim pokojnicima (MARCHESETTI 1903: 107). Daljnja arheološka istraživanja nisu poduzeta, a građi se zametnuo trag!?

Nova situacija pokazala se pri izradi temelja za kastavsku učiteljsku školu 1931. godine⁶, unutar gradskog bedema, na središnjem dijelu Lokvine. Tada je nađen mač s punom kovinskom drškom, odnosno s balčakom u obliku čaše, i to u skeletnom ukopu. Mač se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu, a obradila ga je i objavila Ksenija Vinski-Gasparini (1970). Ni o ovom nalazu nije sačuvana podrobna dokumentacija.

Kao i ranijih godina, sve je prepušteno slučaju, pa ni taj inspirativni, dragocjeni nalaz nije potaknuo konkretna arheološka istraživanja, što je i razumljivo s obzirom na vrijeme međuratnog razdoblja. Zatišje je potrajalo sve do 1972. godine, a tada je u sklopu međunarodnog projekta istraživanja Pretenture, odnosno *Claustreae Alpium Iuliarum* (ŠAŠEL – PETRU 1971), započelo pokusno istraživanje nekropole u vrti Veli Mišinac, dakle, istočno od gradskog bedema. Istraživanje je vodila već istakuta R. Matejčić, u trajanju od dva mjeseca (tijekom ožujka i travnja), koja je postignute rezultate objavila 1974. godine (MATEJČIĆ 1974). Način sahranjivanja i sakupljena građa dali su potpuno nove i do tada nepoznate podatke iz razdoblja željeznodobne kulture tog dijela Hrvatskog primorja (MATEJČIĆ 1974: 66–74). Određene indicije otprije su bile poznate prema ne tako udaljenom arheološkom lokalitetu Grobišće na Grobniku (LJUBIĆ 1889), gdje je zamjećena slična situacija, iako moderna istraživanja nisu provedena sve do osamdesetih i početka devedesetih godina 20. stoljeća (CETINIĆ 1989; 1996).

O dugotrajnom pokapanju, a time i naseljavanju, još su jednom dokazali novi, slučajno nađeni, nalazi keramike uza zapadne gradske bedeme na lokalitetu Crekvina. Keramika je pripadala žanim grobovima, a datirana je u 11. stoljeće pr. Kr. (MATEJČIĆ 1981: 63; 1983: 50). Daljnja istraživanja na tom položaju nisu nikad poduzeta.

Iste godine, provedeno je i manje revizijsko istraživanje u vrti Veli Mišinac koje, međutim, nije bilo objavljeno (MATEJČIĆ 1979), već je samo fibula tipa Certosa objelodanjena u sintezi Dunje Glogović (1989, T. 34: 1). To su ujedno posljednji osvrti na nalaze željeznodobne materijalne kulture iz Kastva i Kastavštine.

Međutim, brojni su predmeti, osobito oni dekorativnog karaktera »primijenjene umjetnosti«, posebno značajni ne samo za područje sjevernog ruba Hrvatskog primorja, nego i općenito za promišljanje o željeznom dobu na Jadranu i u susjednim regijama. S jedne strane označavaju samosvoj-

6 U sušačkom *Novom listu* koji je izlazio u tom razdoblju nisam pronašla nikakve pobliže podatke o tom na-

lazu. *Sušački Novi list, Jugoslavenski nacionalni list za Primorje i Gorski kotar*, travanj-rujan, Rijeka-Sušak 1931.

ne, individualne pojave, a s druge strane iskazuju elemente prepoznatljive u posredničkom strujanju željeznodobnih kulturnih utjecaja, pa su bili obuhvaćeni i naknadno obrađivani u sintezama Šime Batovića (1965; 1976; 1980; 1982a; 1983; 1987), Fulvije Lo Schiavo (1970), Bibe Teržan (1977), J. Todd J., H. Eichel, M. Beck, W.C. Macchiarulo (1976), Mitje Guština (1987; 1987a), Dunje Glogović (1989), Aleksandra Palavestre (1993) te u većim znanstvenim i izložbenim projektima, primjerice: *Nakit na tlu sjeverne Hrvatske i primorja između Krke i Istre od prapovijesti do danas* (1981, 1982), *Keltovi* (1984), *Praistorija Jugoslavenskih zemalja* (1987) ili *Prapovijest* (1998), a pojedini predmeti bili su i teme izlaganja na skupu Hrvatskog arheološkog društva u Rijeci 2000. godine.⁷

NEKROPOLE I NAČIN POKAPANJA

Kod Kastva, dakle, postoji nekoliko obližnjih lokaliteta za koje se tumačilo da se na njima obavljalo pokopavanje. No, samo je za pokapanja u vrtači Veli Mišinac i Crekvinu to i dokazano.

Crekvina, ili velika Crkva, toponim je povezan s položajem nedovršene isusovačke dvoranske crkve sv. Marije iz 17/18. stoljeća (POGLAJEN 1930: 139; PELOZA 1973–75: 447; MATEJČIĆ 1981: 77–78). U neposrednom podnožju, točno uza zapadne gradske bedeme i prilazni put, prilikom izgradnje vodovodnog kanala 1979. godine, slučajno su nađeni nalazi keramike (Sl. 3). R. Matejčić je o tome naknadno obaviještena kao što su i nalazi naknadno, bez pobližih podataka, osim da se keramika nalazila u kamenim sanducima, doneseni u Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja Rijeka.⁸ Keramika je pripadala žarnim grobovima (MATEJČIĆ 1981: 63; 1983: 50).⁹ Riječ je o žarama oblika zaobljeno trbušaste šalice, suženog niskog vrata i s ručkom visoko podignutom iznad ruba posude, te s koso kaneliranim ukrasom (Sl. 3). Takve su žare obilježje histarskih nekropola, a njihovo je precizno datiranje zapravo i najvažnije za ovu kastavsku nekropolu. Ona je stoga i datirana prema analogijama s nekropole Limske gradine. Na toj nekropoli obilježavaju I a-b fazu, odnosno označavaju najstariju fazu pokapanja (MIHOVILIĆ 1972: 46, T. 1, 5), jednako kao i na nezaključnoj nekropoli gdje datiraju ranu I a-b fazu pokapanja (MIHOVILIĆ 2001: 49–67), s tim da su na oba navedena lokaliteta karakterističnija pojava u I b fazi. Navedena faza, sa svojim stupnjevima, povezuje se i s uvođenjem obreda spaljivanja pokojnika, pa su tako prema srednjoeuropskoj kronologiji datirane u Ha A2–Ha B1, odnosno u I a-b fazu istarske skupine 11. i 10. stoljeća pr. Kr. (MIHOVILIĆ 1972: 43–46, Sl. 5; GABROVEC – MIHOVILIĆ 1987: 300–304, T. 30; MIHOVILIĆ 2001: 39, 49–67).

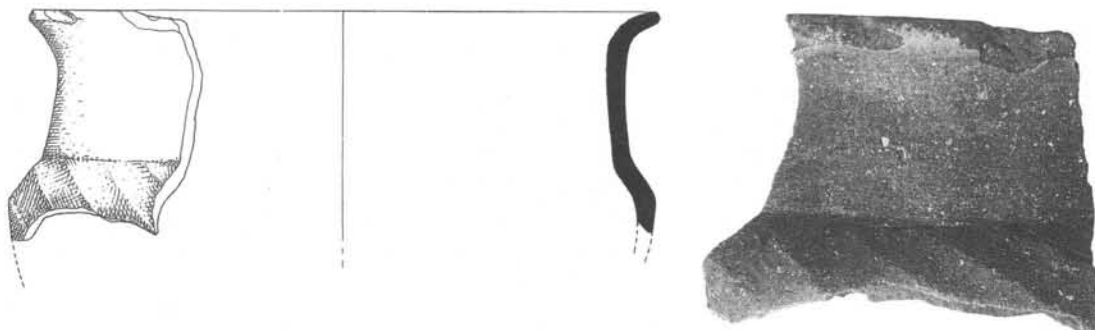
Tipološki, takav tip posude obilježje je područja *Caput Adriae* i Istre s jakom tradicijom iz srednjeg brončanog doba (CARDARELLI 1983: 92, 154, T. 17; URBAN 1993: 152, 166, 250; MIHOVILIĆ 2001: 46, 49) pa ih nalazimo na poznatim brončanodobnim nalazištima Vrčin (BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ 1997: 118, T. 12), Gradac-Turan (MIHOVILIĆ 1997: 43–45, T. 3: 4, 5) i Monkodonja (BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ 1998: 81–83, T. 31; HÄNSEL – MIHOVILIĆ – TERŽAN 1997–99: 87–89, 91, 93, Sl. 39, 43, 46). No, prema načinu ukrašavanja kosim kanelurama, takve posude ukazuju na novitete i utjecaje iz grupe Zagreb, i to I i II faze, iz prostranog kruga Baierdorf-Velatice kulture polja sa žarama kasnog brončanog doba (VINSKI-GASPARINI 1973: 68–72, 125–131; 1983, 566–580 T. 87; PERONI 1983: 65–67; CARDARELLI 1983: T. 19; GABROVEC – MIHOVILIĆ

7 Neobjavljeno. Referati sa skupa su u pripremi za tisak.

8 Gradnja vodovodnog kanala realizirana je za Omladinske radne akcije '79, u razdoblju između lipnja i kolovoza. Zbog toga istraživanja ili zaštitni radovi nisu bili mogući. U dnevnom tisku koji je i pratio te akcije ne navode se nikakve zabilješke o arheološkim nalazima (*Novi list*, godište 33, lipanj-kolovoz, Rijeka 1979), pa je podatak o kamenim sanducima jedino poznat iz cijele te akcije. Kada je

R. Matejčić stigla u obilazak terena, od »sanduka« je bio sačuvan samo jedan prepoznatljiv primjerak. Na usmenim podacima zahvaljujem se Ž. Cetinić.

9 Keramiku je prvotno datirala Kristina Mihovilić iz Arheološkog muzeja Istre, a ujedno je i potvrdila sve potrebne informacije, pa joj ovom prilikom zahvaljujem na pomoći i susretljivosti.

Prilog/Slika 3. Ulomak šalice-žare iz pretpostavljene nekropole Crekvina. Neobjavljeno. Arheološki odjel Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja, Rijeka

1987: 303). Na Jadranu se pojavljuju zajedno s narukvicama presjeka dvoslivnog krova, koje su zabilježene i na riječkoj regiji*, kao posljedica II. egejske seobe (MIHOVILIĆ 1972: 46, T. 26, 30; VINSKI-GASPARINI 1973: 10, 72, 125; GABROVEC – MIHOVILIĆ 1987: 302–303, T. 10; MIHOVILIĆ 1997: 45, T. 7–8; 2001: 55, Sl. 45, T. 42, 43, 45, 46, 50). Na obližnjem području dobro datirane nalazimo ih u Vaganačkoj pećini u podvelebitskom primorju (FORENBAHER – VRANJICAN 1985: 13–15, T. 7, 9) i Podosojnoj peći iznad Mošćeničke drage (STARAC 1994: 22–25, P. 9, 12), gdje su također datirane u 11–10. stoljeće pr. Kr. Takav način pokapanja sigurno je zabilježen i na nekropoli gradine Šapjane (BATTAGLIA 1927: 113–115; MATEJČIĆ 1983: 50; STARAC 1996: 7–8), i naravno u pećini Bezdanjači u Lici (DRECHSLER-BIŽIĆ 1980: 27–70, T. 37–39; 1983: 256, T. 37; ČOVIĆ 1976: 135–136). Upotreba takve keramike vezuje se sa III fazom kulture polja se žarama Sjeverne Hrvatske (VINSKI-GASPARINI 1973: 132–149; 1983: 566, 580, T. 37: 6; T. 38: 8), odnosno s kulturom završne I i II faze kasnog brončanog doba Italije, Bronzo finale I i II, (MÜLLER-KARPE 1959: T. 48–52; CARDARELLI 1983: 100–102) te s kasnom fazom brončanog doba, točnije s prijelaznom fazom iz brončanog doba u željezno doba Liburnije (BATOVIĆ 1976: 20–30; 1980: 39–41; 1983: 302–304, 329–330, T. 43, 44, 45).

Budući da su u ovom slučaju pobliži podaci vrlo oskudni, osim o samome mjestu nalaženja, smatram vrijednim kako je i na ovaj znakovit način istaknut i prikazan zasigurno jedan od najstarijih horizonta pokapanja na području Kastva. I mjesto smještaja nekropole, uz gradski bedem, i pojedini oblici keramike pokazuju brončanodobnu tradiciju, podudranu s histarskim nekropolama ali i sa širim jadranskim kulturnim krugom. To svakako ukazuje na dugotrajno obitavanje i pokapanje, a može se datirati u Ha A2–Ha B1 srednjoeuropske vremenske podjele ili u 11–10. stoljeće pr. Kr. Osim toga, bilježenje ove nekropole ukazuje i na još jedan pravac kretanja na itineraru nosioca kulture polja sa žarama prema istarskom poluotoku, koji je mogao voditi preko Like i Hrvatskog primorja, osim već dobro poznatog smjera preko Postonjskih vrata.

Druga sigurno dokumentirana, no za razliku od prethodne, i istraživana nekropola nalazila se u vrtači Veli Mišinac, a ona je pak smještena istočno od gradske kule. Toponim Mišinci–Mišinac dolazi od riječi *mješnac*, tj. *lješinac*, prema čijoj je tradiciji tu trebalo biti groblje iz »daleke prošlosti« (MATEJČIĆ 1974: 53–54). Vrtača se terasasto spušta do najniže točke koja iznosi 225 m n/v. Terasa su obradive površine ili vinogradi mjesnog stanovništva (Sl. 2, P. 2, 4).¹⁰ Podzidane su i poravnane

* Neobjavljeno. Arheološki odjel Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja, Rijeka, Inv. br. 1044, 1045, 1047, 1048.

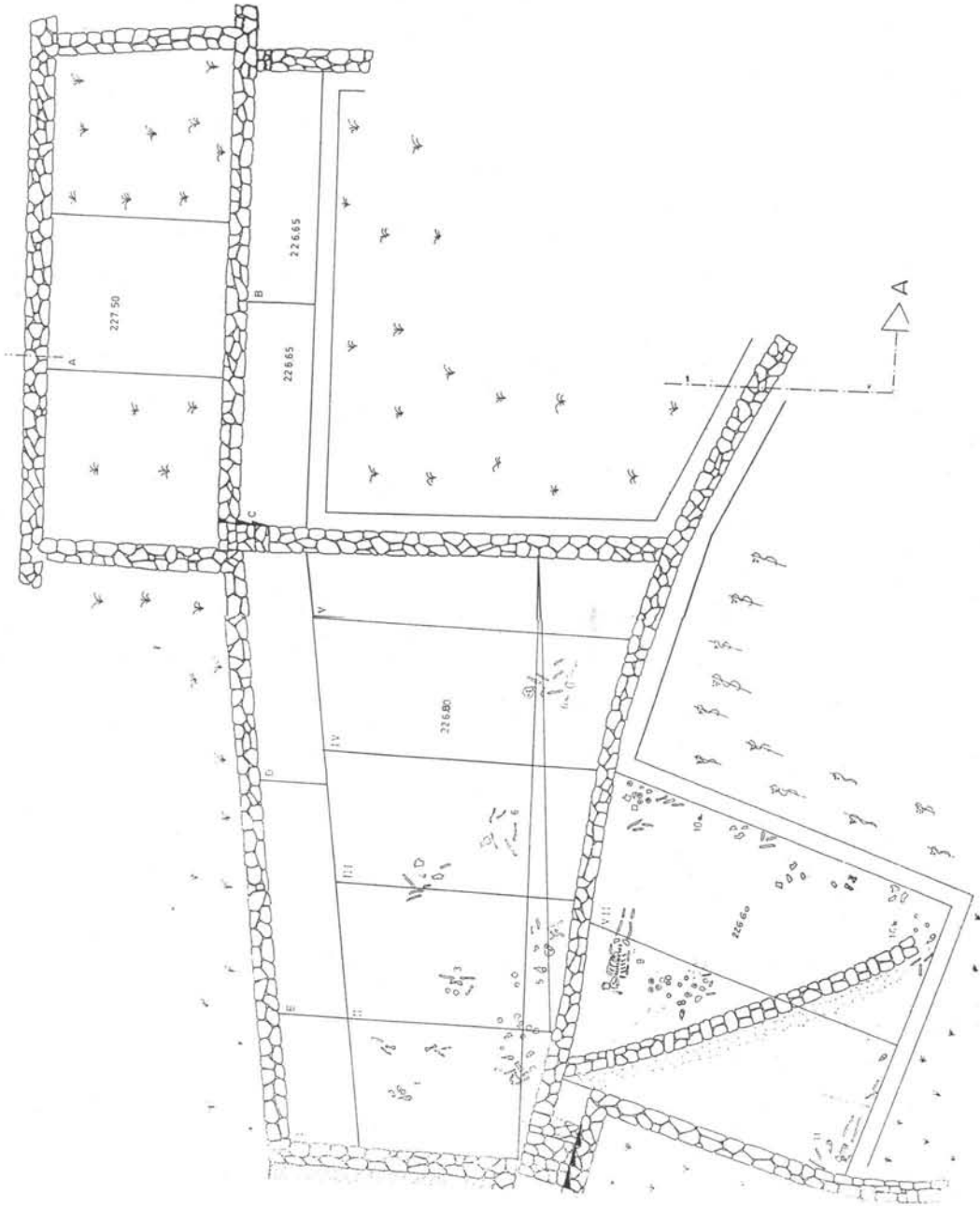
¹⁰ Katastarske čestice na kojima su provedena istraživanja bile su u vlasništvu obitelji Dukić, Tepeš, Oblak i Spinčić. Danas su te parcele u vlasništvu gradske uprave.

nasutom, donesenom zemljom pa time prvi sloj označava crna, rahla obradiva zemlja. Drugi sloj, na dubini od 0,80 m, definiran je naredanim kamenjem u jedan ili dva reda, ovisno o nagibu terena, debljine 0,20 do 0,40 m. Taj sloj krupnijeg kamenja pomiješan je sa crvenicom, koja obilježava i treći sloj, debljine 0,40 do 0,50 m. Ispod crvenice je sloj sterilne zemlje, i naposljetku živa stijena. Na nekim je dijelovima istražene površine crvenica bila i u tankom sloju iznad kamenja, debljine 0,10 do 0,20 m, a to je većinom bilo na mjestima gdje je živa stijena izbijala sve do površine (Prilog 3) (MATEJČIĆ 1972: III; 1974: 54–56). Ukupno istražena površina, raspoređena u 7 sondi, iznosila je 70 m². U sklopu tih sondi izdvojeno je 11 skupina dislociranih skeletnih ukopa s nalazima materijalne ostavštine koju su sačinjavali nalazi keramike i dijelova nošnji (P. 4).

U toj se vrtači nalazi slivnik koji je tijekom godina bio zatrpavan otpadnim materijalom. Prilikom gradnje tog objekta za protjecanje onečišćene vode, 1900. godine, otkopan je arheološki materijal koji je, kako sam spomenula, obradio C. Marchesetti i na čijoj osnovi u svojoj karti ucrtaava prapovijesno naselje i nekropolu kod Kastva (MARCHESETTI 1903: Tav. 7). Autor je tako zabilježio paljevinske grobove na dubini od 0,80 m, a sadržavali su sljedeće priloge: *izrazito velike certosa fibule, latenske fibule, narukvice, prstenje u obliku spirale ili saltaleoni, staklene i jantarne perle, kopče, privjeske i fibule koje završavaju na metalni list, također velikih dimenzija, koje se susreću još u Osoru, Nezakciju i Jezerinama*. Temeljem takvog repertoara nalaza rezimirao je da je riječ o latenskoj nekropoli (MARCHESETTI 1903: 107). Slično je i J. Brunšmid zabilježio u putnim bilješkama, pa također navodi paljevinske grobove na 0,80 m dubine i prepoznatljive nalaze kao što su: fibule certosa, latenske fibule, rukobrani, narukvice, prstenje, karike, spiralnonaočalasti privjesci ili brojni nalazi jantarnih perli, gumbova i slično (Sk. VI. Str. 77–78), s tom razlikom da se najveći dio ovoga materijala nalazi u Arheološkom muzeju Zagreb i da ga nalazimo iscertana u Brunšmidovim bilješkama, dok nalazi materijalne kulture o kojima govori C. Marchesetti nisu ni iscertani, a nisu se uspjeli ni sačuvati.

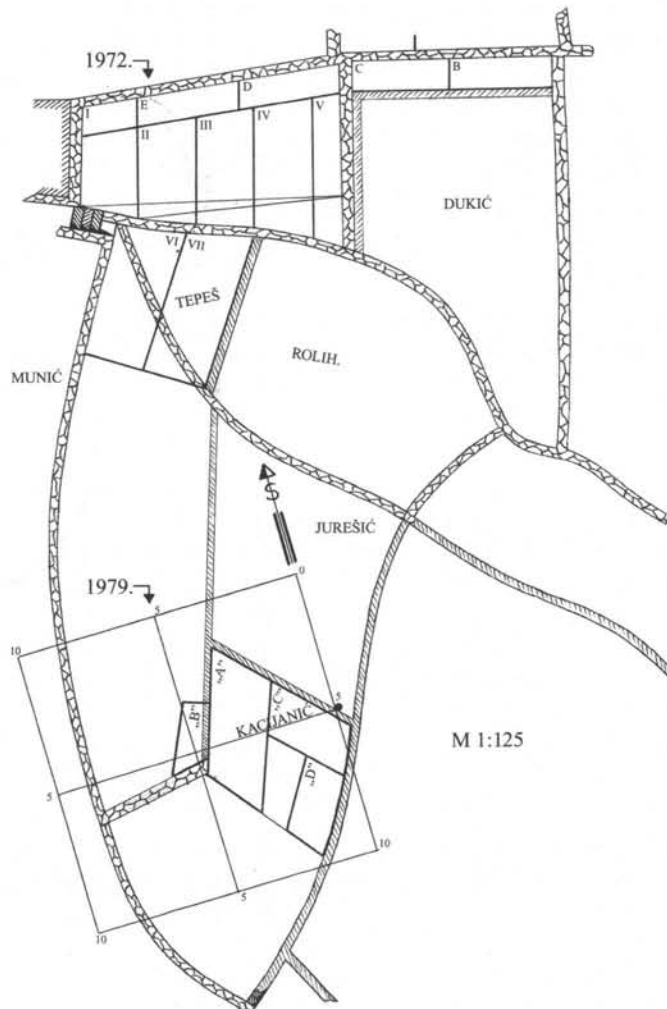
Te su činjenice, kao i pretpostavka da se tu negdje nalazio i ukop »rimskog vojskovođe«, usmjerile istraživanje R. Matejčić upravo uzduž slivnika. Na relativnoj udaljenosti od 0,65 m od njegovih temelja zabilježena je, međutim, potpuno drukčija i neočekivana situacija. Tamo se nalazila prva veća grupa dislociranih skeletnih ukopa koji su, unatoč lošem stanju očuvanosti, s uspjehom izolirani u pojedine skupine (MATEJČIĆ 1972: 2–10) (P. 4). Metodološki to nije odgovaralo stvarnom stanju, jednako kao što te skupine nisu označavale ni pojedine grobne cjeline, kako se to naknadno često interpretiralo u literaturi (TODD 1976: 321; GUŠTIN 1987: Sl. 4–6; 1987a: Fig. 6–8; PALAVESTRA 1993: 50). To jednostavno nije bilo ni moguće, s obzirom na kontinuirano tretiranje zemljišta, ali je na neki način omogućilo da se materijal sistematizira. Na 1,20 m od slivnika uočena je najveća gustoća nalaza, koji su također dokumentirani po pojedinim skupinama, unutar sonde 1 i 2. Prema tomu, horizontalna stratigrafija pokazala je da su svi ukopi u relativnoj ravnini unatoč nagibu terena, ali u kronološkom smislu nije dala rezultate, iako se može opaziti da su ukopi s nešto starijim obilježjima na rubnim dijelovima istraživane nekropole, a mlađi se nalaze u središnjem dijelu u nešto većoj zastupljenosti (P. 4). Opravdano se pretpostavlja da je to posljedica naknadnih ukapanja. Prema vertikalnoj stratigrafiji, koncentracija nalaza dokumentirana je u drugom i trećem sloju, odnosno u sloju kamenja pomiješanog sa crvenicom i u sloju same crvenice. Na nekim se dijelovima vrtače nalazi iznimno pojavljuju već i u prvom sloju crnice (skupine 1 i 3), a to je i u ovom slučaju povezano s dugotrajnim obrađivanjem tih površina, koje je često uzrokovalo preturbaciju zemljišta. Na parceli obitelji Oblak dokumentirani su najbolje očuvani i najkonkretniji rezultati te nekropole, budući da je ondje zabilježen jedini intaktni grob i najveći broj nalaza materijalne kulture (P. 4, Sl. 4), (MATEJČIĆ 1972: 8, III; 1974: 54–58).

Na istraživanom prostoru nekropole grobna arhitektura bila je slabo očuvana, a ona koja to i jest sačuvala se kao niz lučno postavljenih neobrađenih komada kamena oko glave pokojnika. Ukop se obavljao na zaravnjenoj zemljanoj površini, jednako kao što je i gornji sloj bio samo poravnana

Prilog 4. Tlocrtna situacija nekropole istraženog dijela vrtače Veli Mišinci, prema R. Matejčić. Arhiv arheološkog odjela Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja, Rijeka 1972.

nasuta zemlja (MATEJČIĆ 1972: 8). Takvi su primjeri grobne arhitekture, kao i samog načina pokapanja ispruženog skeleta, dobro zabilježeni u nekropolama japodskog područja Like i Pounja, osobito Kopolja, Prozora (DRECHSLER-BIŽIĆ 1961: 99, 104–105; 1974: 25–26; 1979: 278–283), Jezerina, Golubića i Ribića (MARIĆ 1968: 38–48; RAUNIG 1968: 81–92; DRECHSLER-BIŽIĆ 1987: 424–426), a zabilježeni su i u kolapijanskoj nekropoli u Vinici (GABROVEC 1966: 185–187; DRECHSLER-BIŽIĆ 1987: 425; BOŽIĆ 1999a: 175–176). S obzirom da na nekim dijelovima vrtače živa stijena izbija do same površine, uočeno je da se ukop pokatkad obavljao i u samoj živoj stijeni, tj. između živca, što i nije iznenađujuće, ako se uzme u obzir kraško-vapnenačka struktura reljefa i slični poznati ukopi u susjednim kulturnim skupinama, npr. notranjske (GUŠTIN 1979: 15–17; URLEB 1974: 11–15; DE PIERO – VITRI – RIGHI 1977: 25–30; GABROVEC 1987: 165), histarske (MIHOVILIĆ 1972: 8; GABROVEC – MIHOVILIĆ 1987: 321; 2001: 29–30, 35; sa svom starijom literaturom), ili svetolucijske (TERŽAN – LO SCHIAVO – TRAMPUŽ-OREL 1985; GABROVEC 1987: 139–140), s time, naravno, da se kod ovih posljednjih to odnosi na žarne ukope.

Prilog 5. Plan revizijskog istraživanja nekropole Veli Mišinc iz 1979. godine. Neobjavljeno. Arhiv arheološkog odjela Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja, Rijeka 1979.

Kako je istraživanje nekropole 1972. godine dalo uistinu značajne podatke, 1979. godine, tijekom rujna i listopada, provedeno je manje revizijsko iskopavanje na drugom dijelu istoimene vrtače (MATEJČIĆ 1979).¹¹ Rezultati tih istraživanja do danas nisu bili objavljeni (P. 5). Površina iskopa, raspoređena u 4 sonde (iskopa) iznosila je 30 m², na udaljenosti od oko 10 m od sonde iz 1974. godine u smjeru jugozapada. Prilikom istraživanja ustanovljena je gotovo identična situacija s nizom dislociranih skeletnih ukopa. I u ovom je slučaju dokumentiran samo jedan intaktni grob, orijentacije jugoistok-sjeverozapad (Sl. 5). Način ukopa također je bio isti; na ravnoj zemljanoj površini, ali se grobna arhitektura ovaj put nije mogla bolje odrediti. Ukopi su se nalazili ispod sloja kamenja u sloju crvenice, što je zapravo karakteristika terena i time načina pokapanja na tom zemljištu. U profilima iskopa, jugoistočnom i jugozapadnom, naznačena su još dva moguća groba, međutim bili su izrazito loše očuvani, a sačuvana dokumentacija ne dopušta da se o njima može nešto više i konkretnije reći (MATEJČIĆ 1979: 7). Zamijećena je jedino orijentacija kostura, jer su u jugoistočnom profilu nađeni dijelovi kalote oko koje su bili raspoređeni nalazi; karike s roščićima i igla fibule, a u jugozapadnom profilu nalazile su se dobro raspoređene duge kosti uz koje su bili gumbi i jedna karika. Tako se može razaznati da su grobovi u ovom dijelu bili orijentacije zapad-istok, što je u suprotnosti s navedenim sačuvanim grobom. Slojevi su se, uz mala odstupanja zbog nagiba terena, poklapali sa slojevima zabilježenim prilikom iskopavanja 1972. godine (P. 5). Tako prvi sloj obilježava crna rahla zemlja. Na dubini od 0,60 do 0,80 m uočen je drugi sloj, sloj od naredanog kamenja pomiješan sa crvenicom, debljine 0,30–0,40 m, ispod se nalazio treći sloj same crvenice debljine 0,30–0,40 m, i na kraju sterilna zemlja i živa stijena (MATEJČIĆ 1979: 9–10, 13, 15).

Od sveukupnog broja nalaza materijalne kulture sakupljenih u opisane dvije kampanje istraživanja 80% odnosi se na prvu sezonu, koja je i površinom bila dosta nadmoćnija, a 20% pripada drugoj kampanji istraživanja.

S obzirom da je riječ o samo dva intaktna groba iz spomenutih iskopavanja, smatrala sam da ih treba temeljitije obraditi u ovom dijelu teksta, te ih zato nisam razdvajala u zaseban dio kataloga.

GROB 9, SONDA 6/1972. (P. 4, SL. 4, T. 1)

Jedina grobna cjelina za koju se sa sigurnošću može reći da je zatvorena, i tako izdvojiti od ostalih ukopa istraženih 1972. godine, jest grob označen brojem 9 iz sonde 6. Prilikom objave bili su izdvojeni i pobliže opisani nalazi nošnje (MATEJČIĆ 1974: 58, F. 4e). Grob se nalazio u središtu istraženog dijela nekropole, ispod sloja naredanog kamenja, na relativnoj dubini od 1,40 m, orijentacije zapad-istok. Bio je, dakle, u 3 sloju, kojeg nije zahvatilo obrađivanje i preoravanje zemljišta. Dužina groba iznosila je oko 1,60 m, a širina oko 0,50 m. Pokojnik je bio položen izravno na zemlju, s rukama ispruženim pored tijela. Grobnu arhitekturu činila su četiri neobrađena komada kamena, jednostavno poredana lučno oko glave (Sl. 5). Prema terenskom dnevniku R. Matejčić, grob je temeljito iskopavan od 8. do 11. travnja, a dijelove kostura izolirali su i mjerili studenti Medicinskog fakulteta u Rijeci (MATEJČIĆ 1972: 8–9, tlocrt); međutim, antropološka analiza nije bila obavljena. Grob je sadržavao iglu, pojasnu kariku i keramičku posudu, vrč (vidi katalog: 19.2.1, 2, 9.1.2; T.1).

Dijelovi nošnje izravno ukazuju da je riječ o ukopu osobe muškoga spola. Igla pripada tipu igala koje su obilježje viničke skupine Kolapijana, poznatih pod nazivom pastirska palica (T. 1: 2), a datiraju se do u srednjolatsensko razdoblje srednjoeuropske kronologije (Lt B 2–Lt C 1). Najbliže, točnije jedine paralele nalaze se u grobovima na nekropoli Golek kod Vinice, u tumulu 32 Brodaričeve loze kod Podzemelja (ToC 1934: 47–51, 86–88; GABROVEC 1966: T. 19: 1–9; 22: 3–5; 29: 5; LO SCHIAVO 1970: 463, T. 36: 22; DULAR 1978: T. 15: 23; 16: 1–6; BOŽIĆ 1999: 212; 2001:

¹¹ Vlasništvo obitelji Kacijanić, iskop, tj. sonda A, B i C.

Slika 4. Grob 9, sonda 6, prema R. Matejčić. Foto arhiv arheološkog odjela Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja, Rijeka, 1972.

186–188, Sl. 20) a najsličniji primjerak, osim iz Vinice, potječe iz groba 20 nekropole Zemelj (DULAR 1978: T. 38: 14). Takav tip igle u Vinici, međutim, obilježava ženske grobove, jer se nosila kao ukosnica (BOŽIĆ 1987: 865–866), i nije klasična srednjolatska pojava, nego zapravo odaje halštatsku tradiciju i pokazuje jasne razlike od ostalih nalaza u tom razdoblju (GABROVEC 1966: 185–186; DRECHSLER-BIŽIĆ 1987: 412).

Prema tomu, izravne srednjolatske značajke nisu zastupljene. Pretpostavljalo se da kvarnersko kraško zaleđe skupa s viničkim područjem pripada rubnim sjevernim, odnosno sjeverozapadnim dijelovima japodske kulture pri čemu se gotovo uvijek nastojala isticati i snažna lokalna komponenta, a sami srednjolatski elementi, kao odraz sekundarnih utjecaja (GABROVEC 1966: 185–187; BOŽIĆ 1999: 212). Prema novim saznanjima vinička skupina pripisuje se etniku Kolapijana, pa je sada i ova pretpostavka o rubnim dijelovima japodskog teritorija, barem prema sjeveru razjašnjena (BOŽIĆ 1999: 212; 1999a: 174–176; 2001: 192), iako bliskost i sličan razvoj susjednih kulturnih grupa sigurno nije oštro odvojen različitim etnikom. To se može reći i za područje Kvarnerskog primorja i pripadajućeg mu zaleđa, ako se ima na umu sveukupan repertoar nalaza materijalne kulture (vidi katalog) kao i razvoj povijesnih događaja koje su zabilježili antički literarni izvori. Bilo kakogod, ova igla može samo dobro ukazati na različite kontakte i doticaje s Kolapijanima, a budući da su dokazane bliskosti i veze između notranjskog i viničkog, kao i japodskog kulturnog kruga, nije isključeno da je u cijelom tom strujanju posrednička uloga pripadala i Kastvu.

U grobu se nalazila i plosnata brončana karika koja je, prema mjestu nalaženja, činila dio pojase garniture kao kopča za remenje (T. 1: 9.1.2). Ona je česta pojava u japodskim nekropolama i

teže je kronološki određiva, zbog svoje funkcionalnosti, tj. dugotrajne upotrebe. U grobovima se kao sastavni dio nošnje pojavljuje već od II faze japodske kulture i uglavnom se široko datira od Ha C do Lt C (DRECHSLER-BIŽIĆ 1987: 400–412).¹² U većem broju takve se karike nalaze u grobovima u Trošmariji (DRECHSLER-BIŽIĆ 1973: T. 18, 26, 30; BALEN-LETUNIĆ 2000: T. 7: 4), Prozoru (BALEN-LETUNIĆ 1996: T. 1: 1–2), a sigurno su u Ha D3 datirane u grobovima 1, 34, 55, 62 nekropole u Kompolju (DRECHSLER-BIŽIĆ 1961: T. 3–4, 6; 1966: Y 87; BAKARIĆ 1989: T. 2: 8). Također su brojno zastupljene u grobovima Pounja, gdje su datirane od II pa sve do VI faze istoimene kulture, tj. od 4. pa do 2. stoljeća pr. Kr.; u grobovima nekropola Jezerine 171, 88, u grobu 373 zajedno s križnim gumbom, u Ribiću, grob 183 i 118, a nalaze se i u Sanskome Mostu itd. (MARIĆ 1968: 16–17, Sl. 4., T. 2: 39–40, 9: 16–17, 17: 44–48; ČOVIĆ 1987: 259). Budući da je igla datirana u 3. stoljeće pr. Kr., i ova se brončana karika, sukladno tome, može tako datirati.

Osim nošnje, kao prilog se u grobu nalazila i keramička posuda, vrč, očito proizveden za ovu namjenu (T. 1: 19.2.1). Slične pojave nalazimo već od II faze u grobovima Pounja i Like, s naglaskom na III fazu, što je zapravo panonski utjecaj (MARIĆ 1968: 41–42; 1975: 41; DRECHSLER-BIŽIĆ 1979: 278–283), ali i u grobovima Liburnije pod helenističkim utjecajem od 4. do 1. stoljeća pr. Kr., primjerice: u Radovinu, Bribiru, Nadinu, Dragašiću, Velikoj Mrdakovici ili udaljenom Visu i Ošanićima (BATOVIĆ 1968: 66–69; 1987: 358, 371–375, T. 36, 42; BRUSIĆ 1980: 11–13; BATOVIĆ 1982a: 11; KIRIGIN 1984: 83–86; 1985, 91–102; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1998: 354–358; BRUSIĆ 2000: 8–12), dok su u grobovima nekropole u Ninu slabo zastupljeni (grob 23, 17), pa im namjena nije posebno razjašnjena (BATOVIĆ 1968: 21–22, T. 13, 14, 17). Vrč pripada apulskom tipu keramike, »barbarske fakture« a najbližnje analogije nalazi se u Picugima, Donjem Hrasnu i u Ribiću (LISIČAR 1973: 16–17, T. 14: 49–50; PAROVIĆ-PEŠIKAN 1986: 46–47, T. 3: 1–2) no paralele se mogu naći i kod ulomaka posuda iz Nezakcija ili Osora (MIHOVILIĆ 2002: 509). Prve dvije analogije imaju ručku s tzv. Heraklovim čvorom, a prema Petru Lisičaru to je obilježje uvozne keramike iz južne Italije 4. stoljeća pr. Kr. Stoga ovaj primjerak može biti domaće proizvodnje, premda je na nekropoli nađeno nekoliko ručki s Heraklovim čvorom, vjerojatno više *Gnathia* radionice pod grčkim utjecajem koja se datira na početak 3. stoljeća pr. Kr. (LISIČAR 1973: 49; PAROVIĆ-PEŠIKAN 1986: 46). Kod gotovo se svih navedenih primjera nailazi na posude koje su u vezi s pićem, jer ostatak hrane nisu nigdje nađeni, odnosno te su se posude povezivale s pogrebnim obredom s vinom (KIRIGIN 1985: 102). To se i za ovaj slučaj može reći, budući da su sve posude iz nekropole većinom vrčevi, skyphosi i oinochoe. Kako proizvodnja takvog tipa keramike datira u 3. stoljeće pr. Kr., a dijelovi nošnje datirani su također u isto stoljeće, i taj se vrč treba tako datirati (LISIČAR 1973: 15–17; KIRIGIN 1984: 83–84; MIHOVILIĆ 2002: 508–509).

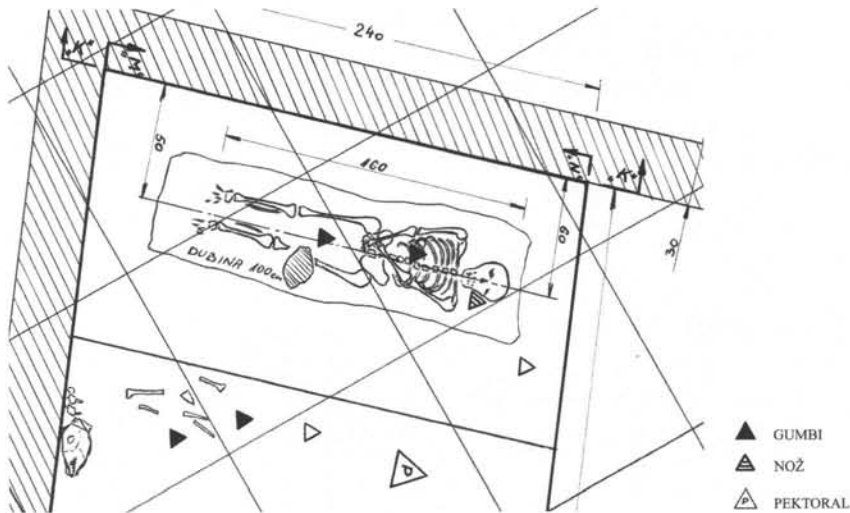
Napokon, provedena je i antropološka analiza kojom je, prema morfologiji lubanje i zdjelice kosti, kao i robusnosti svih dugih kostiju, potvrđeno da je riječ o ukopu odrasla muškarca. Starosna dob pokojnika bila je doista vrlo visoka, između 50 i 55 godina u trenutku nastupa smrti. Od patoloških anomalija izdvojen je degenerativni osteoartritis na lijevom ramenu, te interproksimalni karijes na desnom kutnjaku gornje čeljusti (ŠLAUS 2002: 10). U grobu su izdvojeni ostaci kostiju odraslog magarca i krave (ŠLAUS 2002: 10), što može ukazivati na primjenu posebnih tretmana kod pogrebnih obreda, kako je to poznato iz latenskog doba Posočja, ako već nisu kojim drugim slučajem dospjele u navedeni grob.

GROB 1, SONDA A/1979. (P. 5, SL. 5, T. 1)

Na relativnoj dubini od 1 m, orijentacije jugoistok-sjeverozapad, nađen je jedini intaktni grob prilikom revizijskog iskopavanja 1979. godine, u sondi A. Dužina groba iznosila je 1,60 m, i

¹² Karike se međutim pojavljuju već vrlo rano za HaA-B u Njemačkoj, MÜLLER-KARPE 1959: T. 66, 124, 142.

širina 0,40–0,50 m (MATEJČIĆ 1979: 7). Pokojnik je bio položen izravno na zemlju s rukama skupljenim u krilu i s jednim kamenom preko lijeve bedrene kosti. Kao prilozi u grobu nađeni su nož i četiri polukalotasta gumba (vidi katalog: 12, 10.8; T. 1). Antropološka analiza potvrdila je kako je riječ o ukopu odraslog muškarca između 30 i 40 godina u nastupu smrti. I u tom su grobu izdvojene kosti odraslog magarca i krave, te kosti još dviju osoba (ŠLAUS 2001: 11).

Slika 5. Grob 1, sonda A. Neobjavljeno. Arhiv arheološkog odjela Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja, Rijeka 1979.

Riječ je ponovno o istom načinu pokapanja kakav je bio zabilježen i u prethodnoj kampanji istraživanja. Dakle, skeletni ispruženi ukop izravno na zemlji bez grobne arhitekture, s iznimkom da su ruke pokojnika bile položene u krilo. Kao prilog, uz glavu pokojnika, nalazio se željezni nož koji se prvi put susreće na toj nekropoli (T. 1: 12). Nož se kao prilog javlja u IV fazi nekropola Pounja, ali se češće susreće u V fazi, u pravilu pored glave. U Jezerinama, Golubiću, a u grobovima 196 i 161 u Ribiću takvi su se noževi našli zajedno sa srednjolatenskom fibulom (MARIĆ 1968: 44–49, T. 10: 6, 27; 14: 17; RAUNIG 1968: T. 4: 22; 5: 33, 34). Kako se u neposrednoj blizini nalazio i karičasti pektoralni ukras (katalog: 5.2; T. 10) na fibuli tipa Certosa 10 h varijante po B. Teržan (GLOGOVIĆ 1989: T. 34:1; TERŽAN 1977: 364–368, 382, Sl. 4, K. 52), najvjerojatnije je riječ o pokapanju iz mlađeg željeznog doba, odnosno Lt C1 prema srednjoeuropskoj kronologiji. U to se vrijeme uklapaju i polukalotasti brončani gumbi s pređicom za prišivanje (T. 1: 10.8). Polaganje oružja ili oruđa nije karakteristično za halštatsko razdoblje toga područja. Zabilježeno je u predhalštatskom razdoblju, u skeletnom ukopu na Lokvini (T. 1: 11), i u latenskom razdoblju mlađeg željeznog doba. Takve su činjenice analogne, naravno, obližnjoj Notranjskoj (GUŠTIN 1975: 479–482; 1979: 22–28; GABROVEC 1987: 166), a to se dešava i kod Japoda gdje se tijekom halštatskog razdoblja oružje ne polaže u grobove, nego tek pod latenskim utjecajem, u 3. stoljeću pr. Kr., pa i tada doista rijetko (DRECHSLER-BIŽIĆ 1956: T. 1: 5; 2: 1; 1987: 416).

KATALOG¹³

1. FIBULE

1.1. NAOČALASTA SA OSMICOM nije sačuvana. Nađena je unutar grada.
(MATEJČIĆ 1981; GUŠTIN 1987)

1.2. FIBULA TIP A PROTOCERTOSA S KUGLICOM (T. 2)

Fibula je sačuvana u cijelosti. Luk je pravilno savijen, okruglog je presjeka, a na suprotnim stranama prema krajevima luka, približno u istoj ravnini, ukrašen je sa 3 urezane linije. Noga je izdužena i žljebastog J- presjeka, a završava prema van nagnutom okruglom kuglicom.

Nalaz: slučajni, A. Butković Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: vis. 4,51 cm; duž. 10,24 cm; težina 19,25 g

Inv. br. AMZ 11588.

Lit.: BATOVIĆ 1981: 114; GLOGOVIĆ 1989: T. 27: 2.

1.3. FIBULE TIP A CERTOSA (T. 2, 3, 10)

1.3.1. Sačuvana u cijelosti, fibula tipa Certosa ima luk polukružnog presjeka, zadebljan na vrhu. Gumb na luku je bikoničan i ukrašen izbrazdanim linijama. Noga je T- presjeka i ima ukras usporidnih linija koje se sijeku u obliku slova V. Opruga je dvaput navijena i prelazi u dugačku iglu. Na luku se nalazio naknadno stavljen ukras od spiralno savijene žice (saltaleone), zavrnutih krajeva. Nalaz: istraživanje MK 1972., sonda 6, skupina 8.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 3,09 cm; duž. 13,51 cm; težina 80,24 g

Inv. br. PPMHP MK 1972, 423.

Lit.: MATEJČIĆ 1974: 60, T. 2; GUŠTIN 1987: Sl. 6: 1; 1987a: Fig. 8; GLOGOVIĆ 1989: T. 34: 2.

1.3.2. Sačuvana u cijelosti, fibula tipa Certosa ima luk polukružnog presjeka, na vrhu uzdignut i zadebljan, a prema nozi se sužava. Gumb na luku je bikoničan i ukrašen prstenovima i trakastim urezima. Noga je T- presjeka i ima ukras dvostrukih linija koje se sijeku u obliku slova V. Igla je pričvršćena jakom oprugom savijenom u dva navoja. Na igli fibule bio je ovješena pektoral s konjskim protomama i karika s pet roščića. Nalazila se poviše dugih bedrenih kostiju. (T. 10)

Nalaz: istraživanje MK 1972, sonda 6, skupina 11.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 3,71 cm; duž. 17 cm., težina 112, 17 g

Inv. br.: PPMHP MK 1972, 422 a.

Lit.: MATEJČIĆ 1974: 60, T. 4; GUŠTIN 1987: Sl. 4: 1; 1987a: Fig. 7; GLOGOVIĆ 1989: T. 40: 2.

¹³ U katalogu se obrađuju nalazi materijalne kulture koji su pohranjeni u Arheološkome muzeju u Zagrebu i u Župnom uredu u Vrniku, koji su pojedinačno sakupljeni tijekom 19. i 20. stoljeća, te nalazi koji se čuvaju u Pomorskom i povijesnom muzeju Hrvatskog primorja Rijeka koji potječu iz istraživanja nekropole u vrtači Veli Mišinci 1972. i 1979. godine, i uglavnom su bez pobližih podataka o kontekstu nalaženja. Kao oslonac vrijedne su, već više puta spominjane, putne bilješke J. Brunšmida u kojima je taksativno opisan i iscrtan jedan dio građe (Brunšmid, SK.

VI. Str. 77–78). Osim toga, izuzetno korisno je poslužila inventarna knjiga Arheološkog muzeja Zagreb, jer osim opisa predmeta sadrži i podatke o mjestu nalaženja i darovatelja. Prije sam naglasila da je dobar dio građe publicirala D. Glogović (1989), koja se također služila navedenim izvorima. Nalazi pak koji se nalaze na Vrniku djelomično su bili objavljeni kod Š. Batovića u kontekstu proučavanja Liburnske kulture (1981, 1982), a predmeti nađeni prilikom istraživanja nekropole 1972. godine također su bili publicirani kod R. Matejčić (1974).

1.3.3. Sačuvana u cijelosti fibula tipa Certosa ima luk polukružnog presjeka, na vrhu malo proširen. Noga je T- presjeka i ukrašena V- ornamentom urezanih usporednih linija. Luk završava bikoničnim, vertikalno izbrazdanim gumbom, na krajevima sa po dvije horizontalne linije. Na trostruko navijenu oprugu nastavlja se dugačka igla, na koju je bio ovješena jednostavni karičasti pektoral.

Nalaz: istraživanje MK 1979, sonda A.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 3,21 cm; duž. 13,52 cm; težina 51, 23 g

Inv. br.: PPMHP MK 1979, 467.

Lit.: GLOGOVIĆ 1989: T. 34: 1.

1.3.4. Sačuvana u cijelosti, fibula tipa Certosa ima luk polukružnog presjeka s gumbom na luku koji je ukrašen jednim središnjim kružnim zadebljanjem i sa četiri koncentrična kruga. Noga je T- presjeka ukrašena V- ornamentom od dvije linije, te cik-cak ukrasom s njihove vanjske strane. Igla je pričvršćena oprugom savijenom u dva navoja.

Nalaz: slučajni, A. Butković Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: vis. 3,32 cm; duž. 13,46 cm.

Inv. br.: Vrbnik

Lit.: GLOGOVIĆ 1989: T. 32: 5.

1.3.5. Sačuvana u cijelosti, fibula tipa Certosa ima luk polukružnog presjeka s okruglim glatkim gumbom na luku. Noga je T- presjeka ukrašena V- ornamentom unutar kojeg je cik-cak ukras. Na nozi se nalazi gumb koji je također ukrašen urezanim polukružnim linijama koje se u sredini spajaju u trokut konkavnih stranica. Igla je pričvršćena oprugom savijenom u dva navoja.

Nalaz: slučajni, A. Butković, Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: vis. 3,17 cm; duž. 12,79 cm

Inv. br.: (Vrbnik)

Lit.: GLOGOVIĆ 1989: T. 33: 2.

1.3.6. Sačuvana u cijelosti, fibula tipa Certosa ima luk polukružnog presjeka, i gumb bez ukrasa. Noga je T- presjeka također bez ukrasa, a igla je pričvršćena oprugom savijenom u dva navoja.

Nalaz: slučajni, A. Butković, Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: vis. 3,30 cm; duž. 9,80 cm

Inv.br.:Vrbnik

Lit.: GLOGOVIĆ 1989: T. 33: 3.

1.3.7. Sačuvana u cijelosti, fibula tipa Certosa, kao 1.3.4. Luk fibule polukružnog je presjeka, a gumb na luku je bikoničan i ukrašen sa četiri koncentrična kruga i vertikalno izbrazdan u središnjem dijelu. Noga je T- presjeka ukrašena V- graviranim ornamentom od dvije paralelno urezane linije, te cik-cak ukrasom s njihove vanjske strane. Igla je pričvršćena s oprugom savijenom u dva navoja, ali joj nedostaje posljednja trećina.

Nalaz: slučajni, A. Butković, Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: vis. 4,36 cm; duž. 19,12 cm

Inv.br.:Vrbnik

Lit.: GLOGOVIĆ 1989: T. 33: 4.

1.3.8. Ulomak fibule tipa Certosa; sačuvana samo noga i luk. Luk fibule polukružnog je presjeka, a gumb na luku je bikoničan i ukrašen s dva koncentrična kruga i izbrazdanim linijama u središnjem dijelu. Noga je T- presjeka i ukrašena V- ornamentom od dvije paralelno urezane linije, te cik-cak ukrasom s njihove vanjske strane. Igla, opruga i dio noge nedostaju.

Nalaz: slučajni, A. Butković, Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: vis. 3,06 cm; duž. 18,21 cm

Inv.br.: (Vrbnik)

Lit.: GLOGOVIĆ 1989: T. 33: 5.

1.3.9. Ulomak fibule tipa Certosa. Sačuvan dio luka fibule, polukružnog presjeka, s trostruko savijenom oprugom za iglu fibule. Na luku je sačuvan i gumb koji je bikoničan i ukrašen koncentričnim krugovima.

Nalaz: istraživanje MK 1972, sonda 1, skupina 1.

Materijal: bronca presvučena željezom

Veličina: duž. 3,54 cm, šir. 0,53 cm; težina 10,23 g

Inv. br.: PPMHP MK 1972, 415.

Lit.: MATEJČIĆ 1974: 58, T. 3.

1.4. FIBULA TIP CERTOSA SA ČEPASTIM ZAVRŠETKOM NOGE (T. 3)

Fibula ima tri kružna zadebljanja na luku u jednakom razmaku. Luk je polukružnog presjeka i završava ostatkom jednog navoja. Noga je kratka i zdepasta s izraženo uvijenim postoljem za iglu, C- presjeka. Igla nedostaje. Vrh noge završava čepasto ili u obliku boce. Rađena je tehnikom lijevanja u kalupu.

U bilješkama Brunšmida nacrtana je s ostalim inventarom koji je dobiven iz Kastva.

Nalaz: slučajni, A. Butković, Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: vis: 2,51 cm; duž. 5,63 cm; promjer luka 0,73 cm.

Lit.: BRUNŠMID Sk. VI. Str. 77; GLOGOVIĆ 1989: T. 32: 4.

1.5. FIBULA TIP BAŠKA (T. 3-7)

1.5.1. Fibula tipa Baška sačuvana u cijelosti. Luk fibule je kružnog presjeka. Noga je J- presjeka, a završava vertikalno podignutim i unatrag uvučenim jezičcem, koji je ukrašen urezanim paralelnim linijama koje se sijeku pod pravim kutom, a sa središnjom urezanom linijom čine listoliki ukras. Igla je pričvršćena s trostruko savijenom oprugom.

Nalaz: slučajni, A. Butković, Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: vis. 5,21 cm; duž. 15,60 cm; težina 57,72 g

Inv.br.:AMZ 11603.

Lit.: GLOGOVIĆ 1989: T. 30: 3.

1.5.2. Fibula tipa Baška kružnog presjeka luka. Na luku se s prednje i stražnje strane nalazi urezan ukras od tri paralelne linije. Noga je oštećena, nedostaje postolje za iglu, a završava vertikalno podignutim jezičcem koji je uvučen unazad i, također, oštećen. Na preostalom dijelu jezičca zamjetljiv je listoliki ukras tremoliranih paralelnih linija. Igla je pričvršćena oprugom od tri navoja, i sačuvana je u cijelosti.

Nalaz: slučajni, A. Butković, Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: vis. 4,62 cm; duž. 13,05 cm; težina 27,28 g

Inv.br.: AMZ 11606.

Lit.: GLOGOVIĆ 1989: T. 30: 2.

1.5.3. Mala fibula tipa Baška kružnog presjeka luka. Na luku se sa prednje i stražnje strane nalazi urezan ukras od po tri paralelne linije. Noga je oštećena, nedostaje dio postolja za iglu, a završava vertikalno podignutim jezičcem koji je uvučen unazad, oštećen i s tremoliranim listolikim ukrasom na sačuvanom dijelu jezičca. Igla je pričvršćena oprugom od tri navoja.

Nalaz: slučajni, A. Butković, Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: vis. 3,22 cm; duž. 7,23 cm; težina 8,81 g

Inv.br.: AMZ 11608.

Lit.: GLOGOVIĆ 1989: T. 33: 4.

1.5.4. Fibula tipa Baška sačuvana u cijelosti. Luk fibule je kružnog presjeka. Noga je J- presjeka, a završava vertikalno podignutim jezičcem koji je ukrašen tremoliranjem usporednih tekućih trokuta koji su razdijeljeni središnjom dvostrukom linijom. Igla je pričvršćena oprugom od tri navoja.

Nalaz: slučajni, A. Butković, Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: vis. 5,84 cm; duž. 10,34 cm; težina 29,62 g

Inv.br.: AMZ 11612.

Lit.: BATOVIĆ 1981: 115; GLOGOVIĆ 1989: T. 30: 1.

1.5.5. Fibula tipa Baška kružnog presjeka luka. Na luku se s prednje i stražnje strane nalazi urezan ukras od paralelnih linija između kojih se nalazi X- ukras. Noga je oštećena, nedostaje postolja za iglu, a završava vertikalno podignutim jezičcem koji je uvučen unazad i bez ukrasa. Igla je pričvršćena oprugom od dva navoja.

Nalaz: slučajni, A. Butković, Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: vis. 5,72 cm; duž. 14,96 cm; težina 51,44 g

Inv.br.: AMZ 11602.

Lit.: GLOGOVIĆ 1989: T. 27: 3.

1.5.6. Fibula tipa Baška, kružnog presjeka luka. Luk je neukrašen. Noga je J- presjeka, a završava vertikalno podignutim jezičcem koji je izvijen prema van, oštećen i bez ukrasa. Igla je pričvršćena dvostruko savijenom oprugom.

Nalaz: slučajni, A. Butković, Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: vis. 4,52 cm; duž. 11,34 cm; težina 26,54 g

Inv.br.: AMZ 11607.

Lit.: neobjavljeno

1.5.7. Fibula tipa Baška kružnog presjeka luka bez ukrasa. Noga je J- presjeka oštećena, a nedostaje dio postolja za iglu. Završava vertikalno podignutim jezičcem koji je uvučen unazad i bez ukrasa. Igla je pričvršćena oprugom od tri navoja, ali je oštećena i nedostaju joj dvije trećine.

Nalaz: slučajni, A. Butković, Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: vis. 8,13 cm; duž. 16,91 cm; težina 80,59 g

Inv.br.: AMZ 11604.

Lit.: GLOGOVIĆ 1989: T. 27: 4.

1.5.8. Velika fibula tipa Baška, znatno oštećena, kružnog presjeka luka. Luk je neukrašen. Noga je sačuvana samo u početnom dijelu. Igla je također oštećena, nedostaje veći dio, i pričvršćena za luk trostruko savijenom oprugom.

Nalaz: slučajni, A. Butković, Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: vis. 8,83 cm; duž. 11,34 cm; težina 61,30 g

Inv.br.: AMZ 11609.

Lit.: neobjavljeno

1.5.9. Veća fibula tipa Baška, prilično oštećena, kružnog presjeka luka. Luk je neukrašen. Noga je oštećena i bez postolja za iglu i jezičca. Igla i opruga također nedostaju.

Nalaz: slučajni, A. Butković, Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: vis. 5,43 cm; duž. 12,65 cm; težina 29,15 g

Inv.br.: AMZ 11610.

Lit.: neobjavljeno

1.5.10. Fibula tipa Baška kružnog presjeka luka. Na luku se s prednje strane nalazi urezan ukras od dva puta po tri paralelne linije. Noga je J- presjeka i završava vertikalno podignutim jezičcem koji je uvučen unazad i također oštećen. Na jezičcu je vidljiv ukras tremoliranih paralelnih linija. Igla je pričvršćena oprugom od tri navoja.

Nalaz: slučajni, A. Butković, Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: vis. 5,82 cm; duž. 16,28 cm; težina 64,02 g

Inv.br.: AMZ 11601.

Lit.: neobjavljeno

1.5.11. Fibula tipa Baška, znatno oštećena, kružnog presjeka luka. Luk je neukrašen. Noga je J- presjeka, a završava vertikalno podignutim jezičcem koji je oštećen i bez ukrasa. Igla i opruga nedostaju.

Nalaz: slučajni, A. Butković, Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: vis. 4,91 cm; duž. 14,66 cm; težina 38,72 g

Inv.br.: AMZ 11605.

Lit.: neobjavljeno

1.5.12. Manja fibula tipa Baška, znatno oštećena, kružnog presjeka luka. Luk je neukrašen. Noga je J presjeka, ali je oštećena; bez jezičca i bez ukrasa. Igla nedostaje a sačuvan je samo jedan dio navoja od opruge. Na kraju luka je veoma korodirana.

Nalaz: slučajni, A. Butković, Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: vis. 4,02 cm; duž. 9,23 cm; težina 24,34 g

Inv.br.: AMZ 11611.

Lit.: neobjavljeno

Materijal: bronca

Veličina: vis. 0,31 cm; promjer 0,82 cm; ukupna težina 2,12 g

Inv.br.: PPMHP MK 1979, 464.

Lit.: neobjavljeno

10.9. Mali polukalotasti, dobro očuvani gumbi s petljom za prišivanje, ukupno 8 komada

Nalaz: istraživanje MK 1979, sonda A.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 0,31 cm, promjer 0,83 cm, ukupna težina 2,08 g

Inv.br.: PPMHP MK 1979, 456.

Lit: neobjavljeno

10.10. Veći polukalotasti gumbi s mameom i petljom za prišivanje, ukupno 2 komada.

Nalaz: istraživanje MK 1979, sonda A.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 0,6 cm, promjer 1,8 cm

Inv.br.: PPMHP MK 1979, 457.

Lit.: neobjavljeno

10.11. Veći polukalotast, loše očuvan i prelomljen gumb, s mameom i petljom za prišivanje. Nalazio se pored fibule tipa Certosa s karičastim pektoralom.

Nalaz: istraživanje MK 1979, sonda A.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 1,24 cm; promjer 1,87 cm; težina 4,25 g

Inv.br.: PPMHP MK 1979, 465.

Lit.: neobjavljeno

10.12. Križni gumb s ispupčenjima u sredini i na krajevima krakova. S unutrašnje strane je petlja za prišivanje.

Nalaz: istraživanje MK. 1979, iskop B.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 0,32 cm; debljina 2,81 cm; težina 2,11 g

Inv.br.: PPMHP MK 1979, 458.

Lit.: neobjavljeno

11. MAČ S BALČAKOM OBLIKA ČAŠE (T. 1)

Mač je nađen prelomljen na tri dijela. Balčak je zadebljan i gladak. Sječivo je na prvoj trećini izrazito suženo, a u drugoj zaobljeno, prošireno prema šiljku. Rubni dio sječiva, osobito desni, prilično je oštećen a uočljivo oštećenje nalazi se i uz vanjski rub čaše. Središnje rebro je naglašeno i masivno. Sačuvani su okovi korica mača, i to okov gornjeg otvora, ukrašen nizom tekućih lukova izvedenih u dva reda urezanih linija i po samom rubu s dva reda punciranih točkica. Sačuvan je i okov vrha korica ali nedostaje šiljak. Balčak je ukrašen s po tri reda usporednih linija na vrhu, ispod čaše, na sredini i na dnu balčaka prema nasadu za sječivo. Nasad je ukrašen također usporednim linijama koje se savijaju do zakovica na krajevima nasada i izdižu u luk na središnjem dijelu. Čaša je, dakle, s donje vanjske strane ukrašena redovima urezanih linija između kojih je izveden motiv jelovih grančica. Na unutrašnjoj strani u središtu se nalazi ispupčeni dio koji je ukrašen mo-

tivom zvijezde konkavnih stranica, obrubljene koncentričnim krugovima i vijencem kosih crta. Rub čaše ukrašen je motivom usporednih linija.

Nalaz: slučajni, pri gradnji temelja učiteljske škole na Lokvini 1931. godine. Arheološkom muzeju Zagreb darovala ga je ista škola 1933. godine.

Materijal: bronca

Veličina: duž. 46,5 cm, debljina sječiva 0,83 cm; promjer balčaka 1,67 cm; promjer čaše 4,57 cm.

Inv.br.: AMZ 10468.

Lit.: VINSKI-GASPARINI 1970: Sl. 2a–e; BATOVIĆ 1980: T. 8: 1–1a; 1983: Sl. 20: 2, T. 44: 2a–c; GLOGOVIĆ 1989: T. 11: 1.

12. NOŽ (T. 1)

Nož je kovani, veoma korodiran i napuknut na dijelu sječiva. Drška je široka i završava trnom za nasad na kome je uočljiv i ostatak jedne rupe za zakovicu. Sječivo je ravno. Nalazio se uz desnu stranu lubanje.

Nalaz: istraživanje MK 1979, sonda A, grob 1.

Materijal: željezo

Veličina: duž. 13,6 cm; šir. 1,51–2,02 cm; debljina sječiva 2,03 cm; debljina trna 2,51 cm; težina 20,24 g

Inv.br.: PPMHP 1979, 463.

Lit.: neobjavljeno

13. ULOMAK LIMA (T. 11)

Sačuvan je ulomak lima pravokutnog oblika sa zakovanom pločicom i s dvije zakovice koje su na krajevima raskovane.

Nalaz: istraživanje MK 1972, sonda 6/7.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 0,31 cm; duž. 3,43 cm; debljina 1,77 cm; težina 2,69 g

Inv. br.: PPMHP MK 1972, 10/9.

Lit.: MATEJČIĆ 1974: 62.

14. ZAKOVICE (T. 11)

Dvije zakovice, veća i manja. Veća zakovica ima dobro sačuvan mali trn, a na manjoj je sačuvan samo mali dio trna. Gornja površina prve zakovice je konična, a druge plosnata.

Nalaz: istraživanje MK 1972, iz nasipa.

Materijal: željezo

Veličina: a. veća zakovica: vis. 1,55 cm; promjer 1,76; težina 2,19 g

b. manja zakovica: vis. 0,41 cm; promjer 1,34 cm; težina 0,84 g

Inv.br.: PPMHP MK 1972, 432.

Lit.: MATEJČIĆ 1974: 62.

15. JANTARNE OGRVICE I PERLE (T. 12)

15.1. Jantarna ogrlica sa 38 okruglih i valjkastih većih, te manjih plosnatih perli. Jedna je perla po hrptu bila ukrašena ravnomjernim izbočinama.

1.5.13. Velika fibula tipa Baška pločastog presjeka luka. Luk je ukrašen geometrijskim ukrasom koji čine naizmjenično urezane po tri paralelne linije. Tako dijele luk u metopna polja unutar kojih se još nalaze po dvije ili tri koso urezane linije. Noga je J- presjeka sačuvana u cijelosti, a završava podignutim jezičastim produžetkom koji je uvučen unazad, te ukrašen također urezanim linijama koje se sijeku pod kutom u obliku slova V, pa označavaju efekt biljnog ornamenta. Igla nedostaje, ali je sačuvana opruga od dva navoja.

Nalaz: slučajni, A. Butković, Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: vis. 5,02 cm; duž. 19,22 cm; težina 37,56 g

Inv.br.: AMZ 11589.

Lit.: VINSKI 1959: Abb. 8; GLOGOVIĆ 1989: T. 33: 1.

1.5.14. Velika fibula tipa Baška pločastog presjeka luka. Luk, noga i jezičac noge, savijene unazad, ukrašeni su rubnim ukrasom tremoliranih tekućih trokutića, na nekim dijelovima i punciranim točkicama. Noga je J- presjeka sačuvana u cijelosti, a završava vertikalno podignutim jezičcem koji je savinut i uvučen unazad. Igla je pričvršćena oprugom savijenom u dva navoja.

Nalaz: slučajni, A. Butković, Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: vis. 5,12 cm; duž. 13,34 cm

Inv.br.: (Vrbnik)

Lit.: GLOGOVIĆ 1989: T. 30: 8.

1.5.15. Fibula tipa Baška pločastog presjeka luka, oštećena. Luk, noga i jezičac noge savijene unazad ukrašeni su rubnim ukrasom tekućih trokutića, na nekim dijelovima i punciranim točkicama, između dvije paralelno temolirane linije. Noga je J- presjeka sačuvana u cijelosti, a završava vertikalno podignutim jezičcem koji je savinut i povučen unazad. Igla nedostaje, ali je sačuvana opruga od jednog navoja.

Nalaz: slučajni, A. Butković, Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: vis. 3,06 cm; duž. 15,21 cm

Inv.br.: Vrbnik

Lit.: GLOGOVIĆ 1989: T. 39: 8.

1.6. FIBULA SREDNJOLATENSKE SHEME (T. 8)

1.6.1. Srednjolatenska fibula tipa Kastav. Luk je okruglog presjeka i završava nogom koja je okrenuta unatrag i prstenom spojena za luk fibule. Na tom dijelu okrenute noge nalazi se kuglasto zadebljanje i dva ulegnuća. Prsten je ukrašen sa četiri paralelne urezane linije. Za luk je navojem pričvršćena opruga od četiri navoja, dva sa svake strane, koja završava iglom.

Nalaz: istraživanje 1972, sonda 1, skupina 2.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 2,48 cm; duž. 8,46 cm; težina 10,21 g

Inv. br.: PPMHP, MK 1972, 425.

Lit.: MATEJČIĆ 1974: 60, T. 2; GUŠTIN 1987a: Fig 7a.

1.6.2. Fibula gotovo identična br. 1.6.1, samo što je slabije očuvana i igla je napuknula od opruge.

Nalaz: istraživanje 1972, sonda 6, skupina 11.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 2,47 cm; duž. 8,14 cm; težina 10,23 g

Inv.br.: PPMHP MK 1972, 424.

Lit.: MATEJČIĆ 1974: 60, T. 3; GUŠTIN 1987: 47, 49–51.

1.6.3. Dio luka srednjolatenske fibule s oprugom omotanom oko luka i savijenom u četiri navoja.

Nalaz: istraživanje 1972, sonda 7 uz jugoistočni profil, skupina 10.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 2, 11 cm; duž. 4,36 cm; težina 2,89 g

Inv.br.: PPMHP MK 1972, 416.

Lit.: MATEJČIĆ 1974: 58, T. 3; GUŠTIN 1987: 47, navodi da je nađena u grobu 10 s velikim, dobro očuvanim vrčem i većim kalotastim gumbima.

1.6.4. Dio luka, noga i igla male latenske fibule. Dosta oštećena i loše ušćuvana. Luk je uzdignut i prelazi u tanku nogu iskovanu u obliku trokuta. Igla je napuknuta sa sačuvanim jednim navojem.

Nalaz: istraživanje 1972, prokop između sonde 2 i ogradnog zida, skupina 5.

Materijal: bronca

Veličina: vis. luka 2,07 cm; duž. igle 2,91 cm; težina 1,80 g

Inv.br.: PPMHP MK 1972, 419.

Lit.: MATEJČIĆ 1974: 60, T. 3.

1.6.5. Mala latenska fibula. Luk je kružnog presjeka, na vrhu oštećen, gdje je i prošireniji nego na ostalim dijelovima. Noga je vrlo tanka i oštećena. Igla nedostaje.

Nalaz: istraživanje MK 1972, prokop između sonde 2 i ogradnog zida, skupina 5.

Materijal: bronca

Veličina: vis. luka 1,41 cm; duž. 3,51 cm; težina 0,97 g

Inv. br.: PPMHP MK 1972, 418.

Lit.: MATEJČIĆ 1974: 58–60, T. 3.

1.6.6. Igla srednjolatenske fibule sa savijenom raskovanom oprugom u dva navoja, okruglog presjeka. Na kraju se uzdiže prema gore.

Nalaz: istraživanje 1972, prokop između sonde 2 i ogradnog zida, skupina 5.

Materijal: bronca

Veličina: duž. 7,91 cm; debljina igle 0,22 cm; težina 2,12 g

Inv.br.: PPMHP 1972, 417.

Lit.: MATEJČIĆ 1974: 58, T. 3.

1.6.7. Igla srednjolatenske fibule, dobro očuvana, ali samo s jednim navojem na kraju. Kružnog presjeka. Nađena uz dislocirani skelet s karikom 453, pod br. 9.2.2.

Nalaz: istraživanje MK 1979, sonda A.

Materijal: bronca

Veličina: duž. 4,47 cm; debljina igle 0,21 cm; težina 0,93 g

Inv.br.: PPMHP MK 1979, 454.

Lit.: neobjavljeno

2. IGLA (T. 1)

Igla, tzv. pastirska palica sačuvana u cjelosti. Jedan kraj je lučno savijen, a drugi završava u šiljku. Presjek luka je četvrtast, a igle okrugli. Nalazila se lijevo uz lubanju.

Nalaz: istraživanje MK 1972, sonda 6, grob 9.

Materijal: željezo presvučeno broncom

Veličina: duž. 10,3 cm; debljina 0,32 cm; težina 9,20 g

Inv. br.: PPMHP, MK 1972, 413

Lit.: MATEJČIĆ 1974: 58, 70, Foto 4e.

3. SPIRALNI PRIVJESCI (T. 8)

3.1. Veći privjesak od savijene brončane žice u pet zavoja s izdignutom ušicom za pričvršćivanje kružnog presjeka.

Nalaz: slučajni, A. Butković, Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: vis. 8,73 cm; duž. 10,04 cm

Inv.br.: Vrbnik

Lit.: GLOGOVIĆ 1989: T. 39: 7.

3.2. Manji privjesak od spiralno savijene žice u tri zavoja, i ušicom za pričvršćivanje ovalnog presjeka.

Nalaz: slučajni, A. Butković, Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: vis. 3,10 cm; duž. 4,22 cm

Inv.br.: Vrbnik

Lit.: GLOGOVIĆ 1989: T. 39: 8.

4. TRAPEZOIDNE ANTROPO-ZOOMORFNE PLOČICE (T. 9)

4.1. Trapezoidna pločica zaobljenog je oblika. Vrh pločice završava profiliranom rupicom. Središnji dio pločice perforiran je sa svake strane sa četiri nepravilna proboja i sa četiri pravokutna proboja u sredini. Između rupice i donjeg perforiranog dijela nalaze se ugravirana tri koncentrična kružića, od kojih je središnji viši i veći, a dva su niža i manja. Na vanjskim stranicama na nepravile perforacije, a sa svake strane izbočena su po dva roščića koji mogu obilježavati uši i rep apstrahirane životinje. Životinja se поближе ne može odrediti, iako se pretpostavlja da je riječ o konju. Na donjoj stranici nalazi se šesnaest rupica za pričvršćivanje privjesaka na karičicama. Sačuvanih je sedam privjesaka, od kojih su šest oblika kauri pužića i jedan tipa košarice. Izrađena je tehnikom na proboj.

Nalaz: slučajni, A. Butković, Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: vis. 15,96 cm; duž. 13,40 cm; debljina 0,47 cm

Inv.br.: Vrbnik

Lit.: BATOVIĆ 1982: Sl. 4; GLOGOVIĆ 1989: T. 42: 2; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1998: Sl. 133.

4.2. Trapezoidna, zantno oštećena pločica, s visoko izdignutom rupicom za provlačenje. U središnjem dijelu pločice nalazi se kompozicija od dva friza. Prvi friz je veći i izduženiji, a čine ga šest paralelnih rešetaka pravokutnog oblika. Donji friz je manji, i sastoji se od pet rešetki pačetvorinastog oblika. Na vanjskim stranicama bile su stilizirane životinjske siluete, ali su otkinute i oštećene. Za donje rešetke karičicama su bili pričvršćeni privjesci od kojih su sačuvana samo četiri, i to tri tipa košarice i jedan izduženi s okruglim ispupčenjima. Izrađena je tehnikom na proboj.

Nalaz: slučajni

Materijal: bronca

Veličina: vis. 13,35 cm; duž. 8,93 cm; debljina 0,61 cm; težina 98,88 g

Inv.br.: AMZ 11591.

Lit.: GLOGOVIĆ 1989: T. 42: 1.

4.3. Manja, trokutasta, najbolje sačuvana pločica, zaobljenog oblika s rupicom za pričvršćivanje. Središnja kompozicija je, kao i kod predhodne trapezaste pločice, sa četiri izduženije perforacije u gornjem dijelu i sa šest perforacija pačetvorinastog oblika u donjem dijelu koji ujedno služe za pričvršćivanje privjesaka. Sačuvana su samo tri astragalna privjeska. Na vanjskim stranicama također je stilizirani životinjski lik najvjerojatnije konja na kome se, kao i kod prve pločice, ističu uši i rep podignuti unazad. Izrađena je tehnikom na proboj.

Nalaz: slučajni

Materijal: bronca

Veličina: vis. 11,95 cm; duž. 8,83 cm; debljina 0,93 cm; težina 158,90 g

Inv.br.: AMZ 11590.

Lit.: BATOVIĆ 1981: 131, Sl. 13: 3, T. 12; GLOGOVIĆ 1989: T. 42: 3.

5. PEKTORALI (T. 10)

5.1. Antropo-zoomorfni, dobro očuvani pektoralni privjesak za fibulu; služio je kao prsni nakit. Pločica je trokutastog oblika, na vrhu završava rupicom za pričvršćivanje. Sa svake strane stranica stilizirane su izvučene konjske glavice, kojima su izražene uši, oči i njuška, tako da su dobro raspoznatljive. Lijeva glavica je nešto veća i nezgrapnije izrađena od desne. Od konjskih glavica se na glatkoj površini ploče spušta ukras koji čini ukupno četrnaest koncentričnih kružnica, neravnomjerno raspoređenih (dva kruga, vanjski i unutrašnji, i točka u sredini). Pločica na donjem kraju završava rupicama, i to s dvije veće na svakom kraju i šesnaest manjih za pričvršćenje lančića. Ukupno je pričvršćeno osam lančića koji su načinjeni od po dva prstena. Izrađeni su tehnikom lijevanja i kovane bronce, te savijenom žicom. U kompoziciji se osim fibule tipa Certosa nalazila i manja karika sa šest roščića.

Nalaz: istraživanje MK 1972, sonda 6, skupina 11.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 27,65 cm; duž. pločice 7,36 cm; šir. 6,44 cm; duž. lančića 21,21 cm; tež. 130,07 g

KARIKA: promjer 2,49 cm; debljina 0,25 cm; težina 2,48 g

Inv.br.: PPMHP MK 1972, 422 b.

Lit.: MATEJČIĆ 1974: T. 4; GUŠTIN 1987: Sl. 4: 1; 1987a: Fig. 6; GLOGOVIĆ 1989: T. 40: 2; BATOVIĆ 1987: T. 41.

5.2. Karičasti, jednostavni pektoral od četiri lančića, koji su sastavljeni od po dva prstena. Lančići su na vrhu pričvršćeni za jednu kariku okruglog presjeka, a na donjem dijelu za dvije karike na koje su prihvaćeni sa po dva lančića. Izrađen je u tehnici lijevanja i kovane bronce sa savijenom žicom. Nađen s velikom fibulom tipa Certosa.

Nalaz: istraživanje 1979, sonda A.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 19,92 cm; šir. karike 0,42 cm; promjer karike 3,15 cm; težina 60,14 g

Inv.br.: PPMHP MK 1979, 466.

Lit.: neobjavljeno

6. NAUŠNICE (T. 9)

6.1. Par manjih naušnica od žice. S jedne strane kraj žice je zašiljen a s druge raskovan i savijen u šuplji konus kako bi se u nj pričvrstio zašiljeni kraj i tako zatvorio naušnicu. Na najširem dijelu, naušnice su ukrašene poprečnim paralelnim urezima.

Nalaz: slučajni, A. Butković, Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: promjer koluta 4,71 cm; debljina koluta 0,47 cm

Inv.br.: Vrbnik

Lit.: GLOGOVIĆ 1989: T. 38: 12–13.

6.2. Par kolutastih naušnica od žice, sa istim sistemom zatvaranja i sa istim načinom ukrašavanja na kraju zatvarača

Nalaz: slučajni, A. Butković, Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: promjer koluta 6,76–7,21 cm; debljina koluta 0,63 cm

Inv.br.: (Vrbnik)

Lit.: GLOGOVIĆ 1989: T. 38: 9–10.

7. NARUKVICE (Sl. 9, T. 11)

7.1. NAREBRENE NARUKVICE

7.1.1. Okrugla narebrena narukvica, ili nanogvica, spojenih krajeva, D- presjeka i zaobljenih rubova. Unutrašnja strana je glatka. Fino patinirana i dobro očuvana.

Nalaz: slučajni, A. Butković, Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: promjer 6,7 cm; debljina 0,52 cm

Inv.br.: (Vrbnik)

Lit.: neobjavljeno

7.1.2. Narebrena narukvica s odvojenim preklopljenim krajevima, dobro patinirana, D- presjeka i zaobljenih rubova. S unutrašnje strane je glatke površine.

Nalaz: slučajni, A. Butković, Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: promjer 1,15 cm; debljina 0,58 cm

Inv.br.: (Vrbnik)

Lit.: neobjavljeno

7.2. SPIRALNA NARUKVICA (T. 11)

7.2.1. Narukvica se sastoji od dvadeset i dva navoja na djelovima užeg i šireg promjera. Ukrašena je urezanim linijama koje dijele narukvicu u metopna polja unutar kojih se nalaze po dva ili tri koncentrična kružića. Krajevi narukvice su ravno odrezani.

Nalaz: slučajni, A. Butković, Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: vis. 0,16 cm promjer 0,73 cm; težina 46,12 g

Inv.br.: AMZ 11592.

Lit.: neobjavljeno

7.2.2. Narukvica se sastoji od sedamnaest navoja i jednoga ulomka koji je odvojen. Ukrašena je (kao i narukvica 7.2.1.) urezanim linijama koje dijele narukvicu u metopna polja unutar kojih se nalaze po dva ili tri koncentrična kružića. Krajevi narukvice su ravno odrezani. Izdvojena je od prijašnje opisane narukvice kao zasebna, jer je tako do sada bila čuvana, dakle pod jednim inventarnim brojem.¹⁴

Nalaz: slučajni, A. Butković, Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: vis. 0,14 cm; promjer 0,78 cm; težina 42,19 g

Inv.br.: AMZ pod istim inventarnim brojem kao 7.2.1.

Lit.: neobjavljeno

8. KARIČICA ILI PRSTEN(T. 11)

Kružnog je presjeka sa zadebljanim jednim dijelom. Bez ukrasa.¹⁵

Nalaz: slučajni, Butković, Mišinci?

Materijal: bronca

Veličina: promjer 2,41 cm; debljina 0,31cm; težina 0,65 g

Inv.br.: AMZ, bez broja

Lit.: neobjavljeno

9. KARIKE (Sl. 9, T. 1, 11)

9.1. OKRUGLE¹⁶ (Sl. 9, T. 1, 11)

9.1.1. Pojasna okrugla plosnata karika, rombičnog presjeka, a rubovi su oštro izvučeni.

Nalaz: A. Butković, Mišinci? Sl. 9.

Materijal: bronca

Veličina: debljina 0,46 cm; promjer 4,48 cm; tež. 20, 27 g

Inv.br.: Vrbnik

Lit.: neobjavljeno

9.1.2. Pojasna karika, plosnata s jednim zadebljanjem i tri oštećenja. Presjek karike je rombičan, a rubovi su oštro izvučeni. Nalazila se na lijevom boku pokojnika. (T. 1)

Nalaz: istraživanje MK 1972, sonda 6/7, grob 9.

Materijal: željezo

Veličina: debljina 0,58 cm; promjer 4,53 cm; tež. 20, 19 g

Inv.br.: PPMHP MK 1972, 412.

Lit.: MATEJČIĆ 1974: 58, 70, Foto 4e.

9.1.3. Okrugla veća karika, oštih rubova i rombičnog presjeka. Dobro očuvana. Nađena uz kosti nogu dislociranog skeleta.

Nalaz: istraživanje MK 1979, sonda A.

Materijal: bronca

Veličina: debljina 0,31 cm; promjer 4,15 cm; težina 9,23 g

¹⁴ U Brunšmidovim bilješkama piše da su oba »rukobrana« nađena u istom grobu. Autor donosi njihove dimenzije i kratak opis.

¹⁵ Kod J. Brunšmida se nalazi opisan kao prsten.

¹⁶ Prema Brunšmidovoj skici u putnoj bilješki (Sk.VI. Str. 77–78) trebale bi se nalaziti tri okrugle karike, ali je sačuvana samo jedna.

Inv.br.: PPMHP MK 1979: 455.

Lit.: neobjavljeno

9.2. S ROŠČIĆIMA¹⁷ (T. 11)

9.2.1. Karika dobro očuvana, rombičnog presjeka s pet izvučenih roščića.

Nalaz: istraživanje 1972, prokop između sonde 2 i ogradnog zida, skupina 5.

Materijal: bronca

Veličina: debljina 0,65 cm; promjer 2,59 cm; težina 9,28 g

Inv.br.: PPMHP MK 1972, 414.

Lit.: MATEJČIĆ 1974: T. 3.

9.2.2. Karika sa šest roščića, ovalnog presjeka, vrlo dobre očuvanosti.

Nalaz: istraživanje MK 1979, sonda A, blizu groba 1, u profilu.

Materijal: bronca

Veličina: debljina 0,21 cm; promjer 2,49 cm; težina 0,96 g

Inv.br.: PPMHP MK 1979, 453.

Lit.: neobjavljeno

9.2.3. Karika manja sa šest roščića, ovalnog presjeka, sa zadebljanjima na kraju roščića.

Dobro očuvana.

Nalaz: istraživanje MK 1979, sonda B.

Materijal: bronca

Veličina: debljina 0,42 cm, promjer 2,49 cm; težina 8,83 g

Inv.br.: PPMHP MK 1979, 459.

Lit.: neobjavljeno

9.2.4. Karika, manja, sa šest roščića, oštećena i izlizana, rombičnog presjeka.

Nalaz: istraživanje MK 1979, sonda B.

Materijal: bronca

Veličina: debljina 0,41 cm; promjer 2,18 cm, težina 1,20 g

Inv.br.: PPMHP MK 1979, 460.

Lit.: neobjavljeno

10. GUMBI (T. 1, 10, 11)¹⁸

10.1. Polukalotasti manji gumbi s malom petljom za prišivanje, ukupno 112 komada.

Nalaz: istraživanje MK 1972, sonda 1, skupina 2.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 0,41 cm; promjer 0,93 cm; ukupna težina 20,20 g

Inv.br.: PPMHP MK 1972, 427.

Lit.: MATEJČIĆ 1974: Foto 4 d, T. 6

10.2. Veći plitki kalotasti gumbi s mameom (5 komada) i mali gumbi s mameom (4 komada), a uz kosti ruku još 34 manja gumba i jedan veći.

¹⁷ U bilješkama J. Brunšmida zabilježena je samo jedna karika s roščićima, promjera 0,28 cm, ali također nije sačuvana.

¹⁸ J. Brunšmid je zapisao da je A. Butković našao u Mišincima »mnogo većih i manjih dugmeta«, Sk.VI. Str. 78.

Nalaz: istraživanje MK 1972, prokop između sonde 2 i ogradnog zida, skupina 5.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 0,4 cm, promjer 1,8 cm

Inv.br.: PPMHP MK 1972, 20/5.

Lit.: MATEJČIĆ 1974: T. 6.

10.3. Polukalotasti gumbi s mameom i s petljom s unutrašnje strane za prišivanje, ukupno 5 komada.

Nalaz: istraživanje MK 1972, sonda 7 i područje prema ogradnom zidu, skupina 7.

Materijal: željezo, korodirano

Veličina: vis. 0,42 cm; promjer 1,67 cm; težina 9,76 g

Inv.br.: PPMHP MK 1972, 430.

Lit.: MATEJČIĆ 1974, 62.

10.4. Veći gumb, polukalotast, kod kosti donjih udova

Nalaz: istraživanje MK 1972, sonda 6, skupina 9.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 0,51 cm; promjer 1,76 cm; težina 1,47 g

Inv. br.: PPMHP MK 1972/9.

Lit: neobjavljeno

10.5. Veliki kalotasti gumbi s mameom i petljom za prišivanje na unutrašnjoj strani, ukupno 20 komada.

Nalaz: istraživanje MK 1972, sonda 6, skupina 8.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 0,52 cm; promjer 1,75 cm; težina 40,77 g

Inv.br.: PPMHP MK 1972, 428.

Lit.: MATEJČIĆ 1974: Foto 4 c, T. 6.

10.6. Veći željezni kalotasti gumbi s mameom i petljom za prišivanje, ukupno 7 komada

Nalaz: istraživanje MK 1972, sonda 7, uz jugoistočni profil istraživnog dijela nekropole.

Materijal: željezo

Veličina: vis. 0,4 cm, promjer 1,7 cm.

Inv.br.: PPMHP MK 1972, 431.

Lit.: MATEJČIĆ 1974: T. 6.

10.7. Mali polukalotasti gumbi s petljom za prišivanje, ukupno 15 komada.

Nalaz: istraživanje MK 1972, sonda 2, skupina 3.

Materijal: bronca

Veličina: vis. 0,41 cm; promjer 0,82 cm; ukupna težina 6,31 g

Inv.br.: PPMHP MK 1972/3.

Lit.: neobjavljeno

10.8. Polukalotasti, dobro očuvani gumbi s petljom za prišivanje, ukupno 4 komada. Bili su razmješteni između rebara i bedrenih kostiju.

Nalaz: istraživanje MK 1979, sonda A, grob 1.

Nalaz: istraživanje 1972, sonda 6, skupina 8.

Materijal: baltički jantar (Y 37, ¹ 3400)

Veličina: duž. ogrlice 15,2 cm

Inv.br.: PPMHP MK 1972, 16/8.

Lit.: MATEJČIĆ 1974: T. 5; GUŠTIN 1987: Sl. 6: 2; 1987a: Fig. 8; GLOGOVIĆ 1989: T. 43: 6; PALAVESTRA 1993: 50.

15.2. Jantarna ogrlica sa 55 plosnatih i valjkastih perli različitih veličina. Nađena je na relativnoj dubini od 1,10 m.

Nalaz: istraživanje 1972, rubna zona istraženog dijela nekropole uz jugoistočni profil sonda 7, skupina 10.

Materijal: baltički jantar (Y 37, ¹ 3400)

Veličina: duž. ogrlice 14 cm

Inv.br.: PPMHP MK 1972, 15/7.

Lit.: MATEJČIĆ 1974: Foto. 4b, T. 5; GLOGOVIĆ 1989: T. 43: 6; PALAVESTRA 1993: 50.

15.3. Valjkasta perla, pored bedrenih kostiju

Nalaz: istraživanje 1972, sonda 3, skupina 6.

Materijal: baltički jantar (Y 37, ¹ 3400)

Veličina: duž. 1,51 cm; promjer 1,21 cm; težina 2,64 g

Inv. br. PPMHP MK 1972, /6.

Lit.: neobjavljeno

15.4. Perle, tri komada. Dvije perle su okrugle i probušene po sredini, a jedna je valjkastog oblika, također probušena.

Nalaz: istraživanje 1979, sonda C.

Materijal: baltički jantar (Y 37, ¹ 3400)

Veličina: velika perla: vis. 1,34 cm; promjer 2,29 cm; težina 8,12 g

manja perla: vis. 0,82 cm; promjer 2,18 cm; težina 7,23 g

valjkasta perla: vis. 1,41 cm; promjer 0,82 cm; težina 2,17 g

Inv.br.: PPMHP MK 1979, 461.

Lit.: neobjavljeno

16. STAKLENE PERLE (T. 12)

Perle su izrazito malih dimenzija načinjene od tamnoplave staklene paste ukrašene bijelim točkicama sa strana, plosnatog su i valjkastog oblika; ukupno 13 komada.

Nalaz: istraživanje 1972, nađene su razasute između skupina označenim brojem 5 i 6.

Materijal: staklena pasta

Veličina: duž. niza 6,53 cm; promjer perle 0,5–1,93 cm; težina 4,72

Inv.br.: PPMHP MK 1972, 426.

Lit.: MATEJČIĆ 1974: 60, T. 3.

17. KAMENA PERLA (T. 12)

Perla je valjkasta, probušena u sredini pravilnim malim krugom. Obrađena je glačanjem i dobro očuvana. Nađena je zajedno s jantarnim perlama 461, pod brojem 15.4.

Nalaz: istraživanje MK 1979, sonda C.

Materijal: kamen

Veličina: duž. 1,44 cm; promjer 1,03 cm; težina 2,31 g

Inv.br.: PPMHP MK 1979, 462.

Lit.: neobjavljeno

18. PRŠLJENOVI (T. 12)

18.1. Pršljen od dobro pečene gline s tamnosivim premazom. Valjkastog oblika s ukrasom izvedenim žljebljenjem, po sredini probušen.

Nalaz: istraživanje MK 1972, u zemljanom iskopu

Materijal: crvenkastosmeđa keramika, dobro pečena

Veličina: vis. 1,72 cm; promjer tijela 2,82 cm; promjer otvora 0,62 cm; težina 7,69 g

Inv.br.: PPMHP MK 1972, 452 a.

Lit.: MATEJČIĆ 1974: 66.

18.2. Pršljen od svijetle i mekane gline veoma loše očuvan. Nedostaje polovica tijela pršljena pa se vidi otvor i široko tijelo koje je nepravilnog oblika

Nalaz: istraživanje MK 1972, u zemljanom iskopu

Materijal: svijetložučkasta keramika, loše pečena

Veličina: vis. 2,84 cm; šir. 3,10 cm; promjer otvora 0,72 cm; težina 10,03 g

Inv.br.: PPMHP MK 1972, 452 b.

Lit.: MATEJČIĆ 1972: 66.

19. KERAMIKA (Sl. 3, T. 1, 13)

Na nekropoli Crekvina nađeno je samo nekoliko ulomaka keramike, uglavnom vrlo loše sačuvane i teško raspoznatljive, pa podrobnija analiza nije moguća. Jedinu prepoznatljiv ulomak je onaj već citirani (Sl. 3).

19.1. Dio posude, šalice, s visokim suženim vratom i zaobljenim trbuhom. Ukas kosim kanelurama (Sl. 3).

Nalaz: slučajni, 1979.

Materijal: tamnosmeđa keramika, lijepo polirana s vrlo malo primjesa kalcita

Veličina: vis. 3,45 cm; duž. 5,64 cm; težina 22 g

Inv.br.: PPMHP CR. 1979.

Lit.: MATEJČIĆ 1981: 63; 1983: 50.

19.2. Na nekropoli Veli Mišinac zabilježena je samo uvozna keramika tipa *Gnathia*. Sveukupno rekonstruirano je osam posuda.

19.2.1. Vrč tankih stijenki od dobro pečene, svijetlocrvene gline, sa sačuvanim tragovima smeđesivog premaza. Tijelo je ovalno, uvučenog vrata i zaobljenog uskog ruba otvora, te prstenastog dna. Ručka je petljasta, kružnog presjeka i spojena s rubom posude. Nalazila se uz lijevu stranu lubanje.

Nalaz: istraživanje MK 1972, sonda 6/7, grob 9.

Materijal: svijetlocrvenkasta keramika, izrađena na kolu.

Veličina: vis. 15,5 cm; promjer ruba 8, 2 cm; promjer dna 5,3 cm; promjer trbuha 10,4 cm; vis. ručke 4,3 cm

Inv. br.: PPMHP MK 1972, 445.

Lit.: MATEJČIĆ 1974: Tab. 1; MIHOVILIĆ 2002: 508–509.

19.2.2. Veća posuda, vrč, s ovalnim tijelom koje se prema vratu sužava, a rubovi posude potpuno nedostaju. Dno je fragmentirano, prstenastog oblika. Ručka je dvojna, prelomljena napola. Keramika je glatkih stijenki, presvučena tankim firnisom, bez ukrasa. Sačuvano petnaest ulomaka. Nalazila se uz lubanju?

Nalaz: istraživanje MK 1972, prokop između sonde 2 i ogradnog zida vrtače, skupina 5.

Materijal: svjetlosmeđa keramika izrađena na kolu

Veličina: promjer dna 6,5 cm; vis. ručke 6,7 cm, šir. ručke 2,5 cm

Inv.br.: PPMHP MK 1972, 437.

Lit.: MATEJČIĆ 1974: T. 9.

19.2.3. Veća posuda, vjerojatno *oinochoe*, glatkih stijenki, s unutrašnje i vanjske strane premazanih crnim firnisom. Zaobljenog je tijela, uvučenog cilindričnog vrata i ravnog ruba posude, te prstenastog dna. Po sredini trbuha ukras čine dvije horizontalne kanelure. Unutrašnje stijenke izbrazdane su koncentričnim krugovima, koji su nastali prilikom izrade. Sačuvano deset ulomaka.

Nalaz: istraživanje MK 1972, sonda 7 uz jugoistočni profil istraženog dijela nekropole, skupina 10.

Materijal: žućkasta keramika izrađena na kolu

Veličina: vis. 17,40 cm, promjer ruba 11,76 cm; promjer trbuha 12,71 cm; promjer dna 7,18 cm.

Inv.br.: PPMHP MK 1972, 446.

Lit.: MATEJČIĆ 1974: T. 8; GUŠTIN 1987: Sl. 5: 2; 1987a: Fig. 7: 8.

19.2.4. Veća posuda, *oinochoe* ili vrč, zaobljenog tijela, glatkih profiliranih stijenki, s vanjske i unutrašnje strane premazanih crnim firnisom. Vrat posude je sužen a rub nedostaje, kao i donji dio tijela i dno. Ručka je fragmentirana s tzv. Heraklovim čvorom. Bez ukrasa. Sačuvano sedam ulomaka.

Nalaz: istraživanje MK 1972, sonda 6, skupina 8.

Materijal: žućkasta svijetla keramika, izrađena na kolu

Veličina: vis. 7,04 cm; šir. 10,43 cm; širina stjenke 0,51 cm

Inv.br.: PPMHP MK 1972, 445.

Lit.: MATEJČIĆ 1974: T. 8., GUŠTIN 1987: Sl. 6: 5; 1987a: T. 8: 6.

19.2.5. *Skyphos*, glatkih profiliranih stijenki, neznatno suženog otvora, ravnog ruba i prstenastog dna. Ručke su horizontalno postavljene, okruglog presjeka i, kao i dno, djelomično su sačuvane. S vanjske strane tijelo je ukrašeno urezanim vertikalnim tankim kanelurama, između horizontalno postavljenih vrpca crvene boje s kapljičastim ukrasom. Prepoznatljiv je i metopni ukras presvučen crvenim premazom. Sačuvano je šest ulomaka. U blizini je nađena i dvojna ručkica s tzv. Heraklovim čvorom.

Nalaz: istraživanje MK 1972, sonda 6, skupina 8.

Materijal: žućkasta keramika premazana crnim firnisom

Veličina: vis. 6,59 cm; šir. 8,57 cm, širina stjenke 0,51 cm; promjer dna 3,17 cm

Inv.br.: PPMHP MK 1972, 442.

Lit.: MATEJČIĆ 1974: T. 7; GUŠTIN 1987: Sl. 6: 6; 1987a: T. 8: 5; MIHOVILIĆ 2002: T. 5: 4.

19.2.6. *Skyphos*, glatkih profiliranih stijenki, neznatno izvučenog otvora i ravnog ruba. Ručke i dno nedostaju; sačuvana samo četiri ulomka tijela posude. S vanjske strane tijelo je ukrašeno osnovnim horizontalnim kanelurama – gore jedna, dolje dvije – koje čine traku u kojoj su urezane vertikalne tanke kanelure preko cijelog trbuha. Ukras je presvučen crvenim premazom.

Nalaz: istraživanje MK 1972, sonda 6, skupina 8.

Materijal: žućkasta keramika premazana crnim firnisom.

Veličina: vis. 8,03 cm; šir. 6,21 cm; širina stijenke 0,61 cm

Inv.br.: PPMHP MK 1972, 441.

Lit.: neobjavljeno

19.2.7. *Skyphos*, glatkih stijenki premazanih smeđecrvenim premazom koji se ljušti i crnim firnisom. Zaobljenog tijela i suženog, blago uvučenog ruba posude. Sačuvani samo ulomci tijela posude, ukupno tri komada, i prstenasto dosta oštećeno dno. Ukrašen je izveden sa dvije osnovne tanke urezane horizontalne kanelure, koje dijele ukrasnu površinu, pa je donji dio ispunjen finim vertikalnim kanelurama, a na gornjem dijelu, tj. vratu posude oslikan je meandar.

Nalaz: istraživanje MK 1972, sonda 1, skupina

Materijal: svjetlocrvena keramika premazana crnim firnisom

Veličina: vis. tijela 4,72 cm; vis. dna 2,21 cm; promjer dna 7,93 cm; debljina stijenke 0,43 cm

Inv.br.: PPMHP MK 1972, 444.

Lit.: MATEJČIĆ 1974: 62; GUŠTIN 1987: Sl 5: 3; 1987a: T. 7: 2.

19.2.8. Mala posuda, šalica, vrlo glatkih svijetlih stijenki. Tijelo je zaobljeno, dno prstenasto, a dijelovi ruba posude nedostaju. Na nekim dijelovima trbuha ostaci su tankog firnisa.

Nalaz: istraživanje MK 1972.

Materijal: keramika izrađena na kolu

Veličina: vis. 4,45 cm; promjer dna 3,85 cm

Inv.br.: PPMHP MK 1972, 438.

Lit.: MATEJČIĆ 1974: T. 1.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Sva dosadašnja zapažanja, prenesena u ovome radu, omogućuju stvaranje opravdane teze, prema kojoj je današnji grad Kastav bio »gradom« i u razdoblju željeznog doba. I sama pozicija, na doticaju različitih zemljopisnih miljea, i sam topografski smještaj, na dominantnoj uzvisini, na to već poprilično dobro ukazuje. Kako temeljitija arheološka istraživanja nisu poduzeta, ta teza ostaje i nadalje upitna, a razjasniti je mogu samo rezultati arheoloških istraživanja. A njih nije bilo previše. Ipak, što slučajno što upravo arheološkim istraživanjima, uz same su bedeme grada potvrđene dvije manje nekropole, koje govore u prilog teoriji o željeznodobnom gradu, no također govore u prilog potrebi za što skorijim istraživanjima. Obje nekropole nalazile su se uz dva jedino moguća gradska prilaza, sa istočne i zapadne strane gradskog bedema. Takvo organiziranje nekropola zajedno s naseljem karakteristično je za susjedne Histre (BAČIĆ 1957: 395–400; 1971: 222–224; ŠKILJAN 1977: 63–80; BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ 2001: 375; MIHOVILIĆ 2001: 27–36), ali je i karakteristika šireg jadranskog kulturnog kruga (CANNARELLA 1968: 179–181; BATOVIĆ 1976: 32; 1980: 26–27; 1983: 285–287, 307–308; 1987: 355–358; BRUSIĆ 1985: 141–149; KIRIGIN 1985: 96–102; 1996). Osim toga, nezaobilazna i najvažnija u ovom razmatranju je materijalna ostavština koja, većinom oskudnog arheološkog konteksta i dokumentacije omogućuje barem okvirno, vremensko datiranje, smještanje u širi kontekst kulturnih strujanja, a ujedno svjedoči i o načinu življenja zajednica koje su ondje obitavale. Od sveukupno sakupljene građe 6,67 % čine nalazi iz zatvorenih grobnih cijelina, 51,11 % dobiveno je iskopavanjem nekropole u obje kampanje i 42,22 % pripada pojedinačnim nalazima bez pobližih podataka i dokumentacije o građi. U nošnji su najzastupljenije, naravno, fibule sa 45,45 %, zatim gumbi sa 15,58 %, karike sa 10,19 %, privjesci sa 9,09 %, jantar sa 6,49 %, odnosno, ostali dijelovi nošnje čine 11,69 %. Kod priloga je najbrojnija keramika na koju

otpada 56,25 % od ukupnog broja, pa je odnos dijelova nošnje 82,80 %, naspram priloga koji čine 17,20 % nalaza iz Kastva. Pojedini predmeti toliko su jedinstveni da bi trebali biti još jedan snažan poticaj poduzimanju konkretnih istraživanja.

Kronološki, na prvome mjestu ističe se svakako keramika iz nekropole Crekvine (Sl. 3), koja je prema svim iznesenim analogijama datirana u Ha A2-Ha B1, te označava najstariji horizont pokopavanja na Kastvu. Prema tomu, izravne paralele mogu se povući s vremenskom podjelom Istre, i tako dokazati da kontinuitet pokopavanja, time i obitavanja, na Kastvu traje od kasnog brončanog doba srednjoeuropske kronologije. Stoga se čini opravdanim i realnim približavanje Hrvatskog primorja Istri u vremenskoj tablici koju je donijela N. Majnarić-Pandžić (1998: 160), a ne preostalom dijelu Liburnije kako je to dosad bilo uobičajeno, jer, kako se vidi, taj dio Kvarnerskog primorja pokazuje drugačija obilježja i kulturne promjene od ostale, osobito središnje Liburnije.

U vrijeme kasnog brončanog i početnog starijeg željeznog doba spada mač s balčakom u obliku čaše (T. 1: 11) (FOLTINY 1962; 1964: 68). K. Vinski-Gasparini, prilikom objave nije našla odgovarajuće analogije prema ukrasu balčaka, ali ga je zahvaljujući okovima povezala s balkanskim radionicama. Budući da je otkriven u skeletnom ukopu, datirala ga je u Ha B1 srednjoeuropske kronologije, na prostoru sjeverozapadnog Balkana i povezala ga s domaćim etnikom, a ne s nosiocima kulture žarnih polja međuriječja Drave, Save i Dunava te sjeverne Bosne (MARIĆ 1964 a: 178–180). Radionice takvih mačeva K. Vinski-Gasparini smješta na područja južno i istočno od istočnoalpske regije, u koja ulazi Istra i rubni jadranski pojas sa zaleđem (VINSKI-GASPARINI 1970: 169). S obzirom da je mač bio prelomljen i zajedno s pokojnikom pokopan na mjestu donjega grada, najvjerojatnije je bio votivnog karaktera. Votivnog karaktera su polomljeni mačevi iz Gattinare i Pergine, gdje su datirani u razdoblje kasnog brončanog doba (FOLTINY 1962: 108–112). Ovaj kastavski mač, baš kao i njemu analoški najbliži mač iz Grižana, najjužniji su europski nalaz takvih tipova mačeva. Ali kako su oni ipak tipološki teže odrediti, a ukras odaje stilsku različitost uvjetovanu raznim utjecajima, ne oprimjeruju oblik oružja koji bi bio tipičan kasnobrončanodobni za ovu ili širu regiju (BATOVIĆ 1980: 37, T. 8: 1; GLOGOVIĆ 1989: 13–14, 40–41). Kronološki su se pripisivali kraju brončanog i početku željeznog doba na ovim prostorima, jer je paralelno Italiji početak željeznog doba, prema Š. Batoviću bio datiran u 10/9. stoljeće pr. Kr. (BATOVIĆ 1965: 58–60). Međutim, novijom periodizacijom liburnskog željeznog doba Š. Batovića to je postala prijelazna faza iz kasnog brončanog doba u željezno doba. Tako zapravo kastavski mač, kao i spomenute analogije, pripadaju kasnoj fazi brončanog doba ili *bronzo finale II* Italije, odnosno odgovaraju stupnju Ib istarske skupine (BATOVIĆ 1980: 41–48; 1983: 303–304; 1987: 346–351; GLOGOVIĆ 1989: 41). Na okolnom riječkom području zastupljene su i narukvice presjeka dvoslivnog krova i igla s okruglom glavicom¹⁹ kao u Mušjoj jami (GUŠTIN 1979: T. C1; BATOVIĆ 1980: T. 1: 18; DULAR 1999: 92–93), pa je kontinuitet očigledno postojao. Osim toga, Š. Batović je zaključio, prema načinu pokopavanja i prema nalazima materijalne kulture, da se u susjednom notranjskom i japodskom kulturnom krugu zbilo miješanje autohtonog i novopridošlog stanovništva (BATOVIĆ 1980: 41), pa se može jednako tako prepoznati da na Kastvu nije bila riječ samo o domaćem etniku, nego su se različite etničke strukture zapravo prožimale.

Početak željeznog doba pripadala bi spiralnonaočalasta fibula s osmicom, nađena unutar gradskih zidina Kastva. Takve se fibule datiraju u Ha B2-Ha B3, odnosno traju kroz cijeli Ha B ili C1, pa kronološki označavaju početak starijeg željeznog doba (MÜLLER-KARPE 1959: 125; KILIAN 1971: 222–229; PARE 1996). U taj stupanj spadaju konične i višeglave igle (TERŽAN 1987: 7–8; GLOGOVIĆ 1989: T. 6: 6; T. 8: 1–4), polumjesečaste fibule²⁰ (GLOGOVIĆ 2002: 106, T. 53:

¹⁹ Neobjavljeno. Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja Rijeka. Inv. br. 995.

²⁰ Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja, Rijeka. Inv. br. 1081, 1082.

501, 502) i jednopetljaste fibule s tordiranim lukom s područja Rijeke²¹ (GLOGOVIĆ 1989: T. 17: 3), točnije okolice, pa su možda pojedine u Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja, Rijeka dospjele upravo s tog lokaliteta. Spiralnonaočalaste fibule s osmicom česte su u Notranjskoj i jugoistočnom predalpskom krugu, gdje se sigurno datiraju u Ha B3 prema grobovima Mosta na Soči, grob 18 (TERŽAN – LO SCHIAVO – TRAMPUŽ-OREL 1984: T. 3C: 2), grobovima 2, 5, 8, 21, 22 ili 30 u Šmihelu-Pod Kaculjem (GUŠTIN 1979: T. 37, 38, 39, 41), Križnoj gori pri Ložu, grob 38, 136 (URLEB 1975: T. 2: 3; 6: 2), a nalaze se i kod Japoda, primjerice u Kompolju, Prozoru, te u Drvaru i Ostrožcu (LJUBIĆ 1889: T. 17: 43; LO SCHIAVO 1970: T. 13: 17; 14: 3; BATOVIĆ 1980: T. 10: 17; RAUNIG 1982: T. 1: 2; TERŽAN 1987: 9–10, T. 4: 8), gdje su datirane u 9. stoljeće pr. Kr. Kod Liburna su, prema grobu 85 iz Nina, smještene u 3. fazu (BATOVIĆ 1965: T. 6: 10; 1976, K. 4), a nađene su i u udaljenom Tiškovcu kod Delmata (BATOVIĆ 1980: T. 16: 7). U Picenumu se pak datiraju u istoimenu 2 fazu koja korespondira sa 8. stoljećem pr. Kr., znači javljaju se mnogo kasnije nego na istočnoj jadranskoj obali (LOLLINI 1976: 126, T. 3: 8; SUIĆ 1953: 89–97, Sl. 6). Zbog toga se smatra da su nastale na balkanskom poluotoku, a da su se prenosile jadranskim prekomorskim pravcima (GLOGOVIĆ 1989: 24). Međutim, u Prozoru su dokumentirane zajedno s fibulom tipa protocertosa s kuglicom, pa je vjerojatno njen vijek nošenja trajao i nešto duže, točnije nosile su se sve do 6. stoljeća pr. Kr. S obzirom da za kastavsku fibulu ne postoje nikakvi podaci, a k tome je i izgubljena, više od toga ne može se reći.

Sljedeće razdoblje zabilježeno na Kastvu je kasna faza Ha C2 srednjoeuropske kronologije, koje je obilježeno fibulom tipa protocertosa s kuglicom na kraju noge (T. 2: 1.2). Takve su fibule najčešće na priobalnim jadranskim nalazištima pa su i obilježje šireg jadranskog kulturnog kruga, gdje su se prenosile najviše pomorskim komunikacijama (PERONI 1973: 68; 1976, 96–97; GUŠTIN – KNIFIC 1975: 835, K 1. A; BATOVIĆ 1976: K. 8; MIHOVILIĆ 2001: 91). Njihova je pojava dobro datirana u Apuliji i Picenumu, a jedan od oblika opisane fibule zastupljen je i u Este (FREY 1969: T. 18: 6; PERONI 1973: Fig. 21: 1; 1976, Fig. 1/1; LOLLINI 1976: T. 9: 6–8, 12–13). Najbliža analogija kastavskoj fibuli protocertosa potječe s području grada Rijeke,²² također pojedinačani nalaz. Nedostaje joj opruga, igla i kuglica na kraju izdužene noge, pa pouzdanije datiranje nije moguće. Ipak, ovi primjerci samo upućuju na pretpostavku da su na krajnjoj točki Kvarnera trebale biti i brojnije. To je, dakako, posljedica slabe istraženosti, jer na području sjevernog Jadrana takve su fibule sigurno datirane u Picugima, u Nezakciju, bogati grob 1/12 sigurno datiran u sredinu 7. stoljeća pr. Kr. (GABROVEC – MIHOVILIĆ 1987: T. 33: 7; 2001: 91, T. 22: 10; 55: 17–18), gdje su obilježje 3b i 4 faze pokapanja. Nalaze se još i u Osoru-Kavanela, datirane na početak ili u sredinu 6. stoljeća pr. Kr. (GLOGOVIĆ 1989: 30–31, T. 26: 3). U središnjoj Liburniji nađene su u Dragašiću, Ninu, u grobovima: 23 s daunskim geometrijskim vrčem, 16 s fibulom tipa Baška, 3, 53, 30, 55 i u Zatonu, grob 3 (BATOVIĆ 1965: T. 10: 7; 1968: T. 15; 1976: K. 8, Sl. 23; 1987: T. 40: 6; LO SCHIAVO 1970: T. B; STARÉ 1971: T. 1: 8, 2: 6). Prema navedenim zatvorenim grobnim cjelinama, u središnjoj se Liburniji datiraju u drugu polovinu 6. stoljeća pr. Kr. (BATOVIĆ 1976: 51, K. 8; GLOGOVIĆ 1989: 42), a F. Lo Schiavo ih je opredijelila svom tipu A Pseudo-certosa fibula (LO SCHIAVO 1970: 422). U gotovo svim liburnskim grobovima, baš kao i u Nezakciju bile su u kombinaciji s dvortastim fibulama. Dalje, na području Japoda takav je tip fibule datiran u Kompolju, grob 63 i 258, (DRECHSLER-BIŽIĆ 1961: T. 5:2; 1973, 15), a u zapadnobalkanskoj regiji nađen je u Sanskome Mostu, grob 127, gdje se smješta u fazu 3a 2 (ČOVIĆ 1987: 258, T. 28: 14). Međutim,

21 Osim fibule koju je objavila D. Glogović u Pomorskom i povijesnom muzeju Hrvatskog primorja Rijeka pohranjene su još dvije takve fibule, ali nisu sačuvane u cijelosti, nedostaje dio navoja i igle. Neobjavljeno, Inv. br. 1000, 1004.

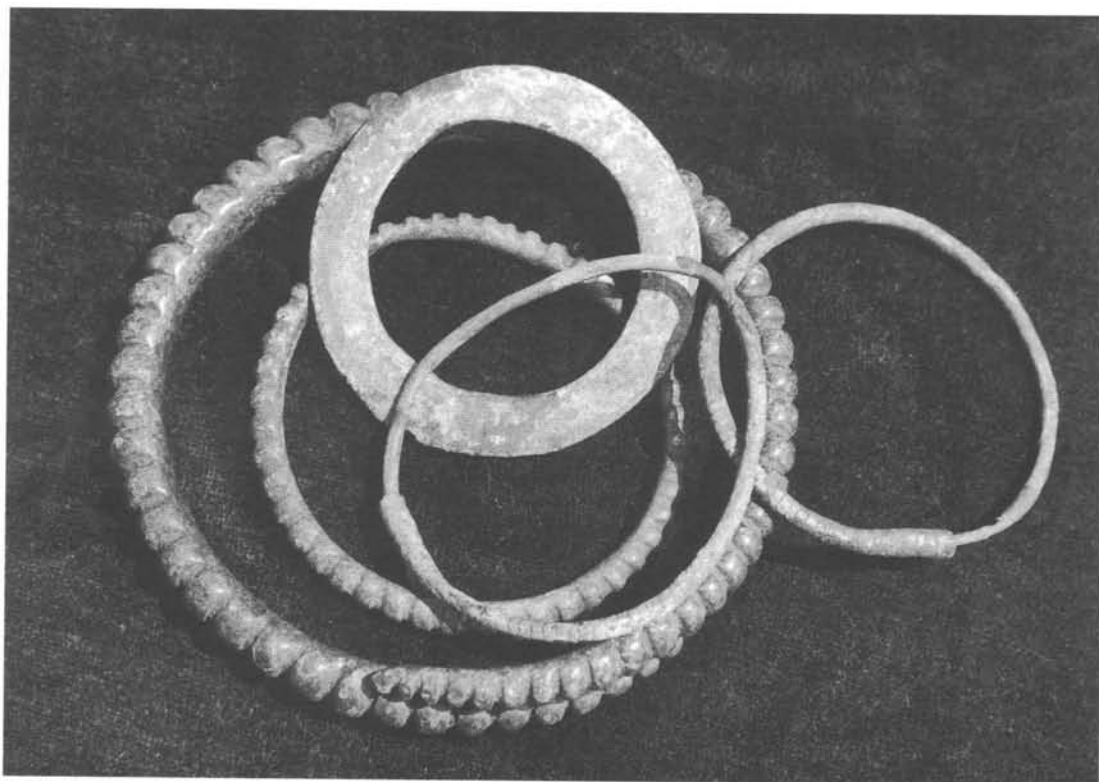
22 Neobjavljeno. Arheološki odjel Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja, Rijeka, Inv. br. 1002.

do sad se uglavnom tom tipu fibule pripisivalo zapadnobalkansko podrijetlo (LO SCHIAVO 1970: 492, 499; GUZZO 1972: 25–27; PERONI 1973: 68–69; 1976: 97–98; BATOVIĆ 1976: 44, 69), iako su kvantitativnije zastupljene u jugoistočnom alpskom krugu, gdje su dobro dokumentirane u Križnoj gori, grob 115 i 95 zajedno s lučnom dvopetljustom fibulom polukružnog presjeka luka (URLEB 1974: 34, T. 19: 12, 23: 1; GUŠTIN 1975: 473–474, Sl. 2: 35), u Podzemelju i u Dragatašu, grob 45 gdje je datirana sa čunastom fibulom i antropomorfnim privjeskom (SPITZER 1975: T. 19: 14; DULAR 1975: 549, T. 1; 1978: T. 3: 18), te u Javoru, pojedinačni nalaz (GUŠTIN – KNIFIC 1975: T. 4: 8). To je, zemljopisno, za ovo područje značajnije. U recentnijim istraživanjima zabilježena je u Budinjaku, u tumulu 139, ženski grob 3 (ŠKOBERNE 1998: 48–49, Sl. 32, T. 3: 1). Tako se ta fibula prema sjevernijim i zapadnijim nalazištima može datirati u horizont Notranjska 3b do 4, odnosno Stična–Novo Mesto 1 ranijeg stupnja, što u srednjoeuropskoj vremenskoj podjeli odgovara fazi kasnog Ha C2 (GUŠTIN 1975: 472–474; GUŠTIN – KNIFIC 1975: 837–838; DULAR 1978: 12). To je stupanj Este 2–3, gdje je jednaka fibula nađena u grobu 886 i 126, odnosno Villanova 4B 2 (FREY 1969: T. 18: 6; FREY – GABROVEC 1971: 195–196; GUZZO 1972: 25–27). U sjevernoj se Italiji datiraju na prijelaz iz 7. u 6. stoljeće, i u 6. stoljeće pr. Kr. (GUŠTIN – KNIFIC 1975: K. 1; ELES MASI 1986: 207, T. 161, 2102–2104), a prema nalazima iz Mosta na Soči, grobovi 787, 1931, 1974, 2161, 2418, gdje je najvećim brojem bila u kombinaciji sa čvorastom ili čunastom fibulom, smještena je u stupanj Sv. Lucija Ic 2. Nalazi iz te faze Stične i Notranjske, kao i svetolucijske i estenske skupine, datiraju se u drugu polovinu 7. stoljeća pr. Kr. (FREY – GABROVEC 1971: Abb. 10; TERŽAN – TRAMPUŽ 1975: 427; TERŽAN – LO SCHIAVO – TRAMPUŽ-OREL 1984: T. 79, 188, 195, 221, 258; GABROVEC 1987: 128)²³. Tada jača veza s estenskim i sjeveroitalskim krugom, gdje se, dakle, javljaju od kraja 7. stoljeća, ali su izraženije u prvoj polovini 6. stoljeća pr. Kr. Budući da se ranije datacije sada više povezuju sa zapadnim dijelovima rasprostriranja, ne može se više sa sigurnošću govoriti o zapadnobalkanskom podrijetlu navedene fibule (ŠKOBERNE 1998: 49), iako se donekle, zbog zatvorenih grobnih cjelina, može prihvatiti njena daljnja upotreba ali ne i niže datiranje za područje cijelog jadranskog priobalja. Na kraju, i ova se kastavska fibula, kao i fibula iz Rijeke, može datirati u Ha C2/Ha D1 srednjoeuropske kronologije. Međutim, njeno trajanje nastavlja se i duže pa se npr. u Lici javlja zajedno s klasičnom fibulom tipa Certosa (DRECHSLER-BIŽIĆ 1973: 15–16) ili fibulom tipa Baška, kako je spomenuto, u Ninu. B. Teržan u ovom je obliku fibule vidjela uzor prema kome nastaju ili se razvijaju upravo fibule tipa Baška (TERŽAN 1977: 381), o kojima više u nastavku teksta.

U zabilješkama J. Brunšmida osim fibula navedene su i narebrene narukvice, a jednoj od njih se krajevi preklapaju (Sl. 6). Obje imaju D- presjek luka i dobro su patinirane. Prva je zatvoren kolut i nešto manja pa je mogla služiti i kao nanogvica?! Kako također nisu jasno poznate okolnosti o njima, može se reći samo najopćenitije i istaknuti nekoliko važnijih analogija. U Hallstattu, grob 453, obilježavaju takve narukvice Ha D1 horizont (PERONI 1973: 21, Sl. 13:2), ali najbliže paralele ponovo se nalaze u Notranjskoj, u Čepni pri Knežaku, u Tržišču i Šmihelu, kao pojedinačni nalazi (GUŠTIN 1979: T. 3: 12, 18–19, T. 22: 2–3, 5; T. 66: 28), a u nekropoli Brežec datirana je u grobu 150 zajedno s polumjesečastom fibulom, ali taj tip traje sve do početka 6. stoljeća pr. Kr. (DE PIERO – VITRI – RIGHI 1977: 40, T. 12: 2). Karakteristične su zapravo za horizont zmijolikih fibula u Dolenjskoj, dobro datirane u grobovima 86 i 136 tumula 48 u Stični (GABROVEC 1974: Sl. 1: 12–13; 1987 59, Sl. 4: 13, T. 7: 12, 13), grobu 163, tumula 13 u Magdalenskoj gori, gdje su datirane u Ha D2–3 (GABROVEC – FREY – FOLTINY 1969: Sl. 10: 4–5), pa mogu trajati i nešto duže. Podzemelj ih također broji mnogo, a tu se nalaze i najbližiji primjerci kastavskim narukvicama. Upravo je dobro zabilježena u Dragatašu u grobovima 40, 42 i posebno grobu 45, kako sam netom

23 TERŽAN-TRAMPUŽ 1975: 427; navode da je datacija istih fibula iz Nina preniska.

spomenula, s protocertosa fibulom s kuglicom na kraju noge i sa čunastom fibulom (DULAR 1975: 549, T. 1; 1978: T. 8: 4–30). U Valičnoj vasi su naime bez sigurnijeg konteksta ali su dobro datirane uz ostale nalaze u Ha D3 (TERŽAN 1975: T. 7). U Mostu na Soči dokumentirana je takva narukvica u grobu 783 (TERŽAN – LO SCHIAVO – TRAMPUŽ-OREL 1984: T. 79: 8?), a samo je jedan sličan primjerak nađen u nekropoli u Bermu, gdje se datira oko 600. godine pr. Kr. i očituje estenski utjecaj (KUČAR 1979: 119, T. 10: 5). Česta su pojava u Donjoj Dolini, gređa M. Petrovića grob 35 (MARIĆ 1964: T. 14: 9; T. 26: 18) i u Sanskom Mostu, datirane također sa zmijolikim i čunastim fibulama u horizont Donja Dolina – Sanski Most 2c–3a 1 koji je istovremen sa zmijolikim fibulama Dolenjske (ČOVIĆ 1987: 258–259, T. 28: 2), tj. od oko 500. godine do sredine 4. stoljeća pr. Kr. Na Kastav su vjerojatno dospjele kao import trgovačkih razmjena s dolenskim prostorom.

Slika 6. Narukvice i naušnice. Župni ured Vrbnik. Foto S. Ulrich

Najizrazitija i najkarakterističnija pojava s kraja starijeg željeznog doba ili mlađeg halštatskog razdoblja je pojava fibule tipa Certosa. Na Kastvu je relativno dobro zastupljena i od sveukupnog broja sakupljenih fibula na sve varijante čertozidnih fibula otpada 32,35 % (T. 2–3). O toj se fibuli podosta pisalo i promišljalo jer ona zapravo znači jedan oblik povezivanja kultura mlađeg halštatskog horizonta u oblicima i trendovima na prostranom području europskog kontinenta (PRIMAS 1967; GUZZO 1972; FREY – GABROVEC 1971; TERŽAN 1977; TEŽAK-GREGL 1981). Na Kastvu je, pored fibule tipa Baška, zastupljena u najvećem broju a zajedno s nalazima iz obližnjih lokaliteta, Grobnik, Rijeka i Garica, pokazuje karakteristike 10 h varijante po B. Teržan (1977: 333, Sl. 4). Ta je varijanta, uz varijante 7c, 11 i 13 jedna od najraširenijih tipova koja se preko

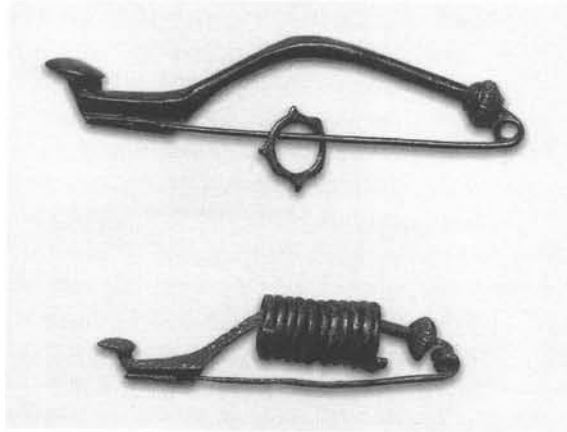
Dolenjske širila na prostrano okolno područje (GABROVEC 1965: 36; TERŽAN 1977: 364, K. 31; TEŽAK-GREGL 1981: 30). Oznaka je ženskih grobova u Dolenjskoj, i oznaka je čertoškog mlađeg horizonta koji se produžuje u negovski (TERŽAN 1977: 364–368; GUŠTIN 1975: 479; GABROVEC 1987: 67–68), poput istoimenog horizonta u Bologni, odnosno istovremenog Sv. Lucija 2b stupnja i Este 3b–c (TERŽAN-TRAMPUŽ 1975: 430–434).

Međutim, tip spomenute fibule koji je zastupljen na Kastvu karakterističan je za mlađe varijante (Sl. 7; T. 2: 1.3.1, 1.3.4.–1.3.6; 3: 1.3.7.–1.3.9; 10: 1.3.2–1.3.3.), a rasprostire se najvećim dijelom na južnopredalpskom prostoru, primjerice u Mostu na Soči, Kobaridu, Škocjanu, Šmihelu, Štanjelu i Socerbu, a nalazimo ih i u Dolenjskoj; u Podzemelju, Valičnoj vasi i Vinici, te manje u Lici (TERŽAN 1975: 679–680, T. 1; 1977: 334, K. 52). One se pojavljuju u Este 3c kasne faze (Este-Capodaglio 30 i Costa Martini 41 označavaju najslabije paralele iz izvornog estenskog kruga) i traju do latenskog doba. Tako u obližnjoj Notranjskoj fibula tipa Certosa obilježava 6 stupanj, koji je istovremen s negovskim horizontom kasnog 5. i 4. stoljeća pr. Kr. Dolenjske, ili Ha D3 po srednjoeuropskom vremenu (TERŽAN 1977: 365–368; GABROVEC 1987: 70, 74 Sl. 6: 16–19, T. 11: 4). U Mostu na Soči javlja se sa završnom fazom skupine, točnije Sv. Lucija 2c (TERŽAN – TRAMPUŽ 1975: 434–435). Na japodskom prostoru obilježavaju mlađi halštatski horizont ili fazu 5, 5. i osobito 4. stoljeća pr. Kr. (DRECHSLER-BIŽIĆ 1974: 33–34; 1987: 409–410, T. 45: 12–13) i trajanje im se produžava do u mlađe željezno doba, što dokazuju grobovi 45 i 119 iz Kompolja, kao i grobovi 216 iz Jezerina (MARIĆ 1968: 13–15). To vrijedi i za Donju Dolinu – Sanski Most gdje su obilježje 3a 2 faze, primjerice iz grobova 114 i 63 (MARIĆ 1964: T. 13: 21, 22, 24; 1964 a: 184–185; ČOVIĆ 1983: 264–265, T. 28: 7, 15; 1987: 257–260, T. 28: 15, 18). Istovremene su s fibulama 12 vrste koje su najbliže zabilježene na Grobniku (CETINIĆ 1996: Sl. 5), a koje su izrazito zastupljene u Lici, gdje su možda i evoluirale (LO SCHIAVO 1970: 493, T. 6: 11; 14: 4, 29: 15; TERŽAN 1977: 382; TEŽAK-GREGL 1981: T. 4, 5, 6).

Na kastavskoj je fibuli, na luku, bio dodan ukras od spiralno savijene žičane trake-saltaleone (Sl. 7; T. 2: 1.3.1.), koji nije uobičajen u japodskom kulturnom krugu, nego Kastvu zemljopisno još bližem, notranjskom. U grobu 120 Šmihela-Za Polšno datirana je takva fibula s masivnom ogrlicom spiralno savijenih krajeva (GUŠTIN 1975: 478, T. 12: 1; 1979: T. 54: 3), a nađena je i u Predjama i Vinici (ToC 1934: T. 16: 94; TERŽAN 1977: 331–332; GUŠTIN 1987a: 50, Fig. 9). Zemljopisno pak, najbliže dokumentirana je na Grobniku, nepoznati grobovi (LJUBIĆ 1889: T. 33: 245) i u grobu 1/1987 (CETINIĆ 1989: 94; 1996: 195, Sl. 5, 10), te na Garici (GLOGOVIĆ 1989: T. 34). Takve se fibule uglavnom datiraju u 4. i 3. stoljeće, ali mogu se javljati čak do 2. stoljeća pr. Kr. (TERŽAN 1977: 331–332).

Izdvojila bih još i naušnice nađene na Kastvu (Sl. 6, T. 9: 6.1.–6.2.), koje su prema J. Brunšmidu trebale potjecati iz žarnih grobova (BRUNŠMID, Sk. VI. Str. 77–78). Jedan par je malo veći, a drugi manji s jednakim ukrasom i sistemom zatvaranja, uvlačenja jednog karaja u drugi. Naime, takve su se naušnice nosile na fibuli tipa Certosa kao pridodan ukras ili su naknadno prilikom pokapanja tako postavljene u grob. To je također zamjećeno na Grobniku (BATOVIĆ 1981: 25; 1987: T. 41: 1), pa se prema tome naušnice mogu datirati kao i fibule Certosa tipa 10 h varijante (GLOGOVIĆ 1989: T. 38: 9–10, 12–13; LJUBIĆ 1889: T. 33: 245; CETINIĆ 1996: Sl. 5). Točnije, bile su u modi sredinom ili potkraj 4. stoljeća pr. Kr.

Upotreba fibule tipa Certosa, njezina sveopće prihvaćena funkcija, sa istovremenom mogućnošću izricanja lokalnih stilskih oblika i trendova pojedinih zajednica, omogućila je njen dugotrajan opstanak u tadašnjoj modi, pa se nosi i u mlađem željeznom dobu. U grobovima se često pojavljuje zajedno sa srednjolatenskim materijalom, osobito fibulama. To je potvrđeno i u samom središtu, pa se zajedno u kompoziciji, javljaju u Benvenuti 123 i Ricovero 231, u Este (TERŽAN 1977: 368). Bliže kvarnerskoj regiji, jednaki podaci zabilježeni su u Šmihelu, u grobovima 117, 97 i

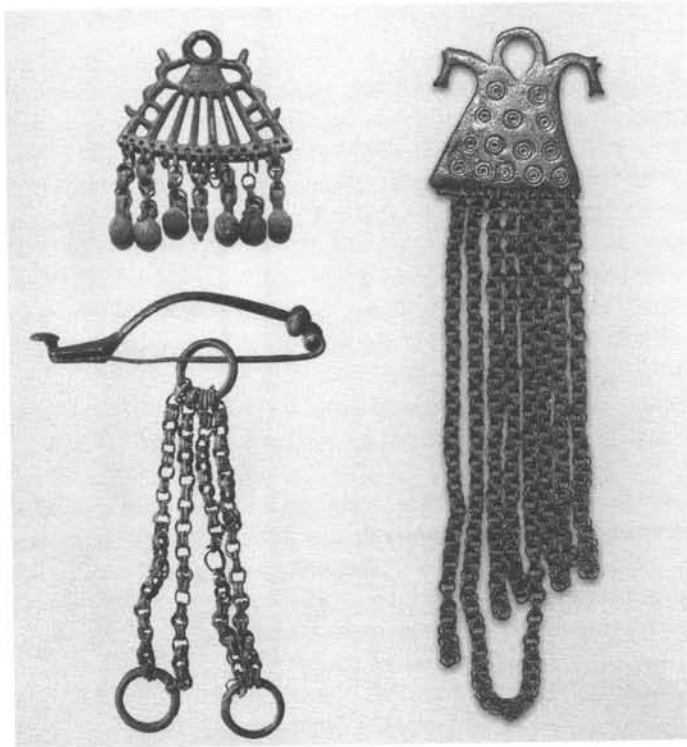
Slika 7. Fibule tipa Certosa s različitim pridodanim ukrasima. Arheološki odjel Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja Rijeka. Foto S. Ulrich

92, (GUŠTIN 1975: 479), u Vinici, grobvi 52, 57, 74 (ToC 1934: T. 13: 60; 14: 64; TERŽAN 1977: 419, f.n. 109), ali i u Idriji, u grobvima 30 i 36 (GUŠTIN 1975: 479). Isto se dešava i u japodskim nekropolama Like, naprimjer u Prozoru, grob 52, (DRECHSLER-BIŽIĆ 1973: T. 27: 6–9; 1974: 34; 1987: 412–414) i Pounja, grob 456 u Jezerinama, 199 u Ribiću, (MARIĆ 1968: T. 3: 35, 36; T. 9: 1–4), gdje su zastupljene fibule 7 f varijante po B. Teržan. Mlađa varijanta javlja se s tipičnim sred-njolatenskim fibulama Notranjske faze i idrijske skupine (GUŠTIN 1975: 478–479). Slične su promjene uočene i na Kastvu, ali u vezi s tim nastale su i nejasnoće. Naime, u nekoliko je publikacija preneseno da su na Kastvu ova dva tipa fibula također nađena zajedno u pojedinim grobovima (GUŠTIN 1987: Sl. 4–6; 1987a: Fig. 6–8; PALAVESTRA 1993: 50), pa i u ovom slučaju moram istaknuti da nije bila riječ o zatvorenim grobnim cjelinama i da se ne može sigurno tvrditi njihovo zajedničko nošenje u nošnji pokojnika. Međutim, ipak se može s podosta sigurnosti reći, budući da se evidentno javljaju na nekropoli, da su vremenski bliske, odnosno da se fibula tipa Certosa i na Kastvu može datirati od kraja 5. stoljeća s trajanjem do u 3. ili 2. stoljeće pr. Kr., i da pokazuje više srodnosti i paralela s fibulama koje se javljaju u Notranjskoj i jugoistočnom predalpskom krugu, no svakako i da pokazuje svoje lokalne manire izrade koji se mogu povezivati samo na ovom užem, rubnom dijelu Kvarnerskog primorja.

Fibula tipa Certosa je na Kastvu bila očigledno općeprihvaćeni element u nošnji onoga vremena. Osim, kako je rečeno, za manje pridodane ukrase, vjerojatno zbog svoje veličine i težine, služila je za nošenje većih privjesaka-amuleta, jednako kao i pektorala. S obzirom da se datacije tih predmeta također povezuju s netom opisanom fibulom, rekla bih nešto više i o tom obliku nakita. Dakle, u posljednjim fazama starijeg željeznog doba Kastva nosili su se različiti oblici privjesaka-amuleta i pektorala (Sl. 8; T. 9: 4.1.–4.3; 10: 5.1.–5.2), kao izrazito efektan nakit i nakit s posebnim socijalno-religijskim sadržajem. Pojedini primjerci neobične su izrade i čine zasebnu skupinu nalaza koja je svojstvena samo ovom dijelu Primorja. Među prvima ističu se ukrasne antropo-zoomorfne trapezoidne pločice, privjesci-amuleti koji su se, zbog svojih dimenzija, najvjerojatnije nosili kao prsni nakit, ovješeni o fibulu ili ogrlicu. Ti su privjesci apsolutno jedinstveni i autohtoni produkt kastavske željeznodobne zajednice i njihove proizvodno-tehnološke radionice, što se osobito naglašava u stilistici i ikonografiji. Jedinu analogiju prikazuje poluokrugi manji privjesak iz Grobnika, koji je zapravo jednake provenijencije, pa je vjerojatno riječ o specijaliziranoj lokalnoj radionici koja je proizvodila, tj. lijevala takve apotropejske simboličko-dekorativne primjerke. Sve su pločice

rađene na proboj s rešetkastim ornamentom, a na stranicama imaju apstrahirane životinjske prikaze, u kojima većina autora prepoznaje konja (LO SCHIAVO 1970: T. 3; BATOVIĆ 1981: 24; 1982: 10–11; 1982a: 34; 1987: 368; STIPČEVIĆ 1981: 62; GLOGOVIĆ 1989: 35, T. 42; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1998: 312; GLOGOVIĆ 2000). Sagledani u cijelosti, mogu simbolizirati i ženu, dakle antropomorfni prikaz. U toj bi funkciji trapez označavao žensku odjeću, haljinu ili suknju, a alka za provlačenje, glavu. Apstrahirani prikazi na stranicama mogli bi na taj način označavati podbočene ruke žene, koja uz ramena ili bokove ima pridodane stilizirane konjske prikaze (T. 4.1.–4.3.). To je jedno od posljednjih promišljanja o ovim privjescima koje je iznijela N. Majnarić-Pandžić (1998: 311–313). Na donjem rubu amuleta pričvršćeni su brojni privjesci, u obliku košarica, astragala, kauri pužića ili opet sitne trokutaste pločice, što je svakako kompoziciji prilikom nošenja davalo i auditivni efekt uz već istaknuti vizualni. Sve zajedno pridonosilo je potpunom apotropejskom doživljaju.

Osim opisanih privjesaka, i pektoral (Sl. 8; T. 10: 5.1.) je vrlo sličan nakitni predmet na kome se iznova javlja prikaz konja, ali je u ovom slučaju manje stiliziran i jasno prepoznatljiv. Općenito je pektoralni nakit bio podosta u modi u željeznom dobu, pa stoga i za ovaj primjerak postoji više paralela, osobito kod Japoda i Kolapijana. Najbližu analogiju pokazuje pektoral iz Grobnika (LJUBIĆ 1889: 33: 246), Prozora (LJUBIĆ 1889: T. 21, 107, 108), Kompolja, gdje je grob 47 poslužio za dataciju ali je najsličniji primjerak izvan cjelina, (DRECHSLER-BIŽIĆ 1961: T. 13: 1–2, T. 32: 1–2; 1966: T. 14: 5; 1974: 33; 1987: Sl. 25: 5) i iz Jezerina, grobovi 228, 278, 349, 264, (VEJVODA 1961: T. 4: 4; MARIĆ 1968: T. 4: 2, 5; 5: 4; DRECHSLER-BIŽIĆ 1987: Sl. 24: 4, T. 47: 8), gdje su smješteni u 4. i 5.a fazu, budući da se javljaju zajedno sa srednjolatenskim fibulama. U Vinici se takvi

Slika 8. Oblici prsnog nakita; pektoral i privjesci-amuleti. Arheološki odjel Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja Rijeka, Župni ured Vrbnik. Foto. S. Ulrich

pektoralni također smatraju lokalnim proizvodom, a nađeno je više primjeraka (ToC 1934: T. 12: 51, 13: 58; GABROVEC 1966: 186, T. 18: 4). Pojedini autori smatraju da je ovaj kastavski pektoral, poput svih vinički primjeraka, nastao pod izrazitim japodskim utjecajem jer su antitetično postavljene konjske glavice obilježje upravo njihove zoomorfne umjetnosti, gdje je konj imao posebni značaj (GABROVEC 1966: 185–186; STIPČEVIĆ 1981: 59–65; BOŽIĆ 1999a: 176). Na kastavskom se pektoralu očituje, međutim, samosvojna komponenta i prepoznatljiv lokalni način izrade. Prema tomu, u isti bi radionički centar spadao i pektoral iz Grobnika, a kao i privjescima pripisuju mu se apotropijska značenja (MATEJČIĆ 1974: 68–70, BATOVIĆ 1982: 11; 1987: 364–367, T. 41: 2; GLOGOVIĆ 1989: 35, T. 40, 41; 2000) i u stiliziranom obliku također bi mogao predstavljati ženu. Pojedinač, tj. žena koja ga je nosila, s obzirom da je bio ovješeno o fibulu tipa Certosa, morala je, dakako, imati poseban položaj i ulogu, status, unutar zajednice što svjedoči o socijalnoj zrelosti i unutarjoj slojevitosti i organiziranosti društva.

Istaknuti treba i karičasti jednostavni privjesak (Sl. 8; T. 10:5.2.), koji je nađen prilikom iskopavanja 1979. godine. Iako bez pločice, odnosno bez zoomornih ili antropomornih obilježja, smatra se pektoralnim ukrasom, jer ima identičnu dekorativnu namjenu, a bio je također ovješeno o Certosa fibulu 10 h varijante. Vjerojatno je to neka jednostavnija varijanta izrade ili oblik prsnog ukrasa, skromniji i jeftiniji od prethodnog raskošnijega. Ta činjenica mogla bi još više upućivati na navedeni položaj u strukturi socijalne zajednice kojoj je ta nositeljica pripadala. Prema fibuli, može se također smjestiti u sam kraj starijeg željeznog doba, s time da se trajanje može produžiti i u mlađe željezno doba, kao što je to slučaj s takvim ukrasima u Lici ili Vinici. Približan ukras nađen je i u Ulaki (GUŠTIN 1979: T. 5: 10), ali vrlo sličan primjerak stilski, samo izrađen od srebra i s pletenim lančićima, nađen je u Jezerinama u grobu 278, gdje se datira uz srednjolatske fibule i pektoral s konjskim protomama (MARIĆ 1968: T. 5: 9) u 6 fazu japodske kulture ili u 3/2. stoljeće pr. Kr. prema R. Drechsler-Bižić (1987: Sl. 25).

Š. Batović misli da su pektoralni s konjskim protomama omiljen nakit kod Japoda od 6. do 1. stoljeća pr. Kr., ali da su evoluirali iz starijih liburnskih s ptičjim protomama, koji su bili preneseni i u Picenum (BATOVIĆ 1976: 63–64, K. 7; 1982: 11; 1982a: 33–34; 1987: 364–366; SUIĆ 1953: 86–89; LOLLINI 1976: T. 10: 13, 19). Donekle slični primjerci, privjesaka i pektoralna, u kolapijanskoj skupini također su naglašene halštatske tradicije, ali mogu sezati i do u srednjolatsko razdoblje, pa ih S. Gabrovec datira šire od 5. do 3. stoljeća pr. Kr. (GABROVEC 1966: 186, 191; DRECHSLER-BIŽIĆ 1971: 248; 1987: 410), ili čak do 2. stoljeća pr. Kr. (BOŽIĆ 1999: 163, 174). Osim toga S. Gabrovec smatra da su u starijem halštatu i zoomorfni (konj) i antropomorfni prikazi povezani s utjecajima sa istoka ili neposredno iz Egeje, a ne iz tradicije kulture polja sa žarama (GABROVEC 1984: 41–43; 1987: 99–100), odnosno da su ti oblici preoblikovanje tradicija iz kultura polja sa žarama u shematiziranu ljudsku figuru, a to je na privjescima tipa Prozor dokazivala i Sineva Kukoč, odnosno mnogo prije France Staré na pektoralu iz Ulake (STARÉ 1970: 22–26; GABROVEC 1984: 43–44; 1987: 106; BATOVIĆ 1987: 368–370; KUKOČ 1994: 70–71). Datiraju se okvirno u 5. i 4. stoljeće pr. Kr., tj. Ha D2/Ha D3 srednjoeuropske vremenske podjele (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1998: 311–312), iako izravnih analogija sa sigurnim osloncem za datiranje nema, pa preciznije vremenske odrednice nisu moguće. D. Glogović mišljenja je da se privjesci i pektoralni nose u posljednjoj fazi strijeg željeznog doba, ali pod jakim utjecajem latenske kulture, odnosno da su orijentirani na japodsku kulturu. Autorica je prepoznala da nije riječ o liburnskom etniku nego, ako je on i zastupljen, da se stapa s japodskim kulturno-etnički krugom (GLOGOVIĆ 1989: 44–45; 2000). Na to je ukazao i A. Stipčević, ističući japodsku komponentu u religijskom i duhovnom aspektu, budući da je konj bio gotovo nepoznat u liburnskoj umjetnosti (STIPČEVIĆ 1981: 62).

Konj je, dakle, prikaz koje se najčešće susreće na ovom tipu nakita (T. 9: 4.1.–4.3.; 10: 5.1.–5.2). On označava ktoničko božanstvo; božanstvo iz univerzalnog podzemnog svijeta mrtvih,

pa je općeprihvaćen u najraširenijim oblicima kulta mrtvih (STIPČEVIĆ 1981: 63). Prema starijim tradicijama, koje svoje početke nalaze u kulturi žarnih polja, misli se kako je konj na ovim prostorima zamijenio pticu (KOSSACK 1954: 55; GABROVEC 1984: 42–43; BATOVIĆ 1981: 24; 1982a: 34; 1987: 368), iako je on otprije bio zastupljen u autohtonim i posebno mediteranskim tradicijama. U Italiji se konji javljaju u kasnom halštatskom razdoblju, a u istočnoalpskom i japodskom kulturnom krugu potkraj mlađeg halštatskog i za ranog latenskog razdoblja prema srednjoeuropskoj kronologiji (GABROVEC 1966: 186, T. 18: 4–6; 1984: 52–60; 1987: 106; GLOGOVIĆ 1989: 35). Dugo se smatralo da se konj pojavljuje pod izrazitim utjecajem skitskog kulturnog kompleksa osobito u istočnopredalpskom i japodskom području (KOSSACK 1954: 44, 52–55; ČOVIĆ 1976: 152–154; 1980: 27–28; STIPČEVIĆ 1981: 59–65), ali se uvažavao i utjecaj sredozemne umjetnosti, egejske i italiske, osobito nakon osnivanja grčkih kolonija na Jadranu i time pojačanog trgovačkog povezivanja, kao i drugim, starim balkanskim putovima kojima je egejski utjecaj već zarana dopirao do Srednje Europe (BRACCESI 1970: 54–84; HÄNSEL 1973: 112–115; STARÉ 1975: 8–9, STIPČEVIĆ 1981: 61, 162–163, 165; GABROVEC 1984: 45–46; 1991: 93–94; DULAR 1999: 133–135). Tada su se kupovali snažni i veći konji, koji su služili samo za utrke i parade viših slojeva društva, dakle nisu korišteni kao radna snaga, nego za posebne prilike iskazivanja vodećih slojeva unutar zajednice. Budući da se datiraju u 5. ili 4. stoljeće pr. Kr., istovremeni su s kasnom situlskom umjetnosti, a novija istraživanja pokazala su da su konji na venetskim situlama zapravo skitskog podrijetla (FREY 1969; GABROVEC 1984: 44–60; KNEZ 1984: 89–96; DULAR 1999: 134–135), pa se opet kao važna zapažanja nameću Kossackove pretpostavke o njihovu podrijetlu, tj. o dominantnijem istočnom utjecaju.

U ovakvim prikazima na kojima se žena posredno ističe kao *Pothnia theron*, ona zadobiva apstraktni stilizirani prikaz svojstven jedino ovom dijelu Kvarnerskog primorja. Antropomorfizam se razvija na tradicijama, ali je potpuno nov u religijskoj ikonografiji (BATOVIĆ 1976: 78–80; 1982: 11, Sl. 3, 7; 1982a: 34; 1987: 366; HÄNSEL 1973: 112–113; ČOVIĆ 1976: 148–150; 1984: 30–33; GABROVEC 1984: 48–49, 52–53, 59; KUKOČ 1994: 62–63; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1998: 311–313; GLOGOVIĆ 2000). Tzv. *Pothnia theron-hippon* obilježavala je u egejskoj simbolici vlast i premoć nad svijetom mrtvih (KOSSACK 1954: 22–25; TERŽAN 1990: 67, 72–73; KUKOČ 1994: 70–71, 76–79) pa je zacijelo i tu imala takvu funkciju, ali je dakako, kao preuzeti simboličko-religijski prikaz zapravo prilagođen i modificiran prema vlastitom ukusu, baš kao i kod ostalih primjera japodske i šire ilirske umjetnosti (KOSSACK 1991: 151–162; KUKOČ 1998). Žena koja je nosila takav nakit sigurno je imala istaknut položaj unutar društvene strukture. Kako je, dakle, taj nakit nosila žena, a on sam predstavljao ženu izravno združenu s konjima na različite stilske načine, to također odaje mediteranski način ikonografskog prikazivanja. Najljepši sinkretizam toga tipa ipak je ostvaren na kamenim spomenicima, ne tako udaljenog Nezakcija (STIPČEVIĆ 1981: 64; MIHOVILIĆ 2001: 123, 127–128).

Skromnija, ali ne manje efektna dekoracija bili su spiralni privjesci (T. 8: 3.1.–3.2.). Upravo zato su dugotrajnija i prema tome vremenski manje osjetljivi pojava. Javljaju se već od brončanog doba, primejrice u škocjanskom depou ili nekropoli Brežec, grobovi 155, sn 3, 57 (GUŠTIN 1975: T. 3: 3; DE PIERO – VITRI – RIGI 1977: Fig. 12, T. 6: 1; 13: 17–22) ili u grobovima 9, 36, i 228 iz Kompolja (DRECHSLER-BIŽIĆ 1966: Y84; 1973: T. 10: 11; 22: 4). Rasprostranjeni su na širokom području, što se objašnjava jednostavnim načinom izrade sa izrazitom dekorativnom funkcijom. U željeznom dobu nezaobilazan su ukras, a sigurnije su datirani u grobu 1472 u Mostu na Soši, nalazeći se zajedno s ranim fibulama tipa Certosa i sa situlom (TERŽAN – TRAMPUŽ 1975: T. 15: 6; TERŽAN – LO SCHIAVO – TRAMPUŽ-OREL 1985). Učestali su u fazi 6, Notranjske (GUŠTIN 1975: 478–479; GABROVEC 1977: Sl. 7, PCA 1983: Fig. 26) a nađeni su i u Vinici s pektoralnim privjeskom (GABROVEC 1966: T. 18: 14). U japodskim se nekropolama često nalaze u grobovima

s dvokarakim iglama i fibulama Certosa tipa, primjerice u grobovima 56, 87, 66, 222, 229, 263 iz Kompolja, a u Prozoru se nalazio isto pričvršćen na lančiću (DRECHSLER-BIŽIĆ 1961: T. 7: 7; VEJVODA 1961: T. 1: 8, T. 2: 6, T. 3: 33; LO SCHIAVO 1970: T. 11: 8). I kod Histra je to bio omiljen ukras pa se dobro datira u Nezakciju, grob 5/27, (MIHOVILIĆ 2001: T. 44: 3, 4) ili na Limskoj gradini (MIHOVILIĆ 1972: T. 27: 5). U središnjoj Liburniji datirani su u grobovima 3 i 53 iz Nina u 3 fazu kulture, točnije u 6. stoljeće pr. Kr., upravo jer se u grobu nalazio i privjesak tipa Golasecca, koji se smješta u 3a 1 (500–350. godine pr. Kr.) fazu istoimene kulture (BATOVIĆ 1968: T. 15; 1987: T. 40: 10; GLOGOVIĆ 1989: 35, PERONI 1975: 67). U putnim bilješkama J. Brunšmida is crtani su ti privjesci zajedno s fibulama tipa Certosa i tipa Baška te ostalim materijalom koji je karakterističan za posljednju fazu starijeg željeznog doba, pa se mogu datirati analogno ostalim ovdje spomenutim privjescima, s time da im se trajanje može produžiti do u 3. stoljeće pr. Kr.

Naglasila sam kako je kvantitativno na Kastvu dobro zastupljena i fibula tipa Baška sa 44,12% od sveukupnog broja nađenih fibula (T. 3: 1.5.1.–1.5.3; 4, 5; 6; 7). Svi primjerci nemaju pobližih podataka i okvirno se mogu vrlo široko datirati od prijelaza iz 5. u 4. stoljeće, s trajanjem do u 2. stoljeće pr. Kr., tj. do kraja Lt C srednjoeuropske periodizacije. Način rasprostiranja pokazuje da su najbrojnije u središnjoj Liburniji (BATOVIĆ 1974: 189–190; 1976: K. 9; LO SCHIAVO 1970: K. 6), a da se prema sjevernijim područjima njihova zastupljenost smanjuje. U ninskom grobu 3, po čijem je modelu Š. Batović izveo njihovu evoluciju, nađena je zajedno s protocertosa fibulom s kuglicom na nozi (BATOVIĆ 1974: 190–192, Sl. 3; 1976: 44, K. 9; 1987: T. 40: 6, 7). Prema autoru taj tip fibule spada u 3 razvojnu vrstu koja se uglavnom proizvodi od 4. stoljeća pr. Kr. pa do uspostave rimske dominacije na istočnom jadranskom obalnom prostoru (BATOVIĆ 1974: 190, Sl. 3: 3–4–5; 1982a: 25–27; 1987: 351). Odnosno, spadaju u posljednju fazu liburnske kulture koja je već tada bila izložena snažnim utjecajima helenizma, kuda su se dalje širile u zaleđe jadranske regije. Slično je pretpostavila B. Teržan (1977: 381), naglašavajući helenistički utjecaj u njihovom razvoju. No, budući da se javljaju u srednjoj i južnoj Italiji, Picenumu, Abruzzi, Basilicati, Campaniji (LOLLINI 1976: T. 9: 9), doduše zamjetno rjeđe, i P. Guzzo je zapazio da su se u Italiji razvile od fibula tipa protocertosa s kuglicom, također djelovanjem helenističkih umjetničkih stečevina (GUZZO 1972: 47, T. 12: 7; LOLLINI 1976: T. 14: 14). To zapravo i jest isti onaj kulturni krug s kojim su Liburni imali velikih trgovačkih i socijalno-kulturnih doticaja, koji se sada objedinjavao pod helenističkim uzorom.

U Sv. Luciji nađena je u grobu 1412 Mosta na Soči zajedno s fibulom tipa protocertosa s kuglicom na nozi (TERŽAN – TRAMPUŽ 1975: P. 1; TERŽAN – LO SCHIAVO – TRAMPUŽ-OREL 1984: T. 130: A4). No, datiranje u Sv. Luciju Ic 2 omogućilo je njezino vremensko uspoređivanje s pojavom ostalih fibula vrste protocertosa. To je, dakako, utjecalo na neke izmjene u evoluciji te fibule kako ju je Š. Batović bio postavio. Kod Japoda se također zabilježila njihova zajednička pojava u grobu, ali se uz njih nalazila i prava Certosa fibula; dokazuje to grob 55 i 267 iz Kompolja (DRECHSLER-BIŽIĆ 1966: Y87; TEŽAK-GREGL 1981: 30–31). Kod Japoda nalazimo još takav tip fibule u Krbavici i Zvonigradu (VINSKI 1959: 23–24, Abb. 7), Prozoru i Smiljanu (LJUBIĆ 1889: T. 20: 94; LO SCHIAVO 1970: T. 33: 1–4) a dokumentirane su dobro i u Pounju; u Jezerinama, grobovi: 83, 391, 280, Golubiću, Ribiću, i Sanskom Mostu, grob 2, gdje se datiraju u sredinu 4. stoljeća pr. Kr. (VEJVODA 1961: T. 5: 8; MARIĆ 1968: T. 3: 8; RAUNIG 1968: T. 5: 5; ČOVIĆ 1987: 262, T. 29: 13). Najsjevernija nalazišta osim Kastva su Vinica, grob 98b (ToC 1934: T. 13: 69), i Podzemelj (DULAR 1978: T. 3: 19, 20), gdje su vjerojatno dospjele posredstvom Japoda ili trgovačkom razmjenom.

Zemljopisno najbliže paralele kastavskim fibulama tipa Baška nalaze se na kvarnerskim otocima, i to na Krku-Krk, u ostavi iz Baške, (VINSKI 1959: Abb. 1a), u Osoru-Kavanela (GLOGOVIĆ 1982: 38, Sl. 4: 5–6; 1989: T. 26: 4–6) i na Gromačici na Rabu, grob 6 (MATEJČIĆ 1968: T. 5, 11). Međutim, najsigurnija datacija zabilježena je kod Delmata, u grobovima u Vičoj Luci na Braču

s grčko-ilirskom kacigom i kampanskom keramikom (VINSKI 1959: 23; MAROVIĆ – NIKO-LANCI 1969: 45–47), a budući da kastavski primjerci nemaju dobar oslonac ni u starijim izvorima, a nisu zabilježeni ni prilikom novijih istraživanja (vidi katalog), mogu se smjestiti u širi vremenski raspon od kraja 4. stoljeća do u 2. stoljeće pr. Kr. Jedino je veliku fibulu tipa Baška (T. 7: 1.5.13), koju je objavio Z. Vinski (1956: Abb. 8), F. Lo Schiavo bila smjestila u svoj tip *B*, jednako kao i fibulu iz Nina, grob 20. Prema njenoj tipologiji, većina kastavskih fibula pripadala bi tom istom tipu (LO SCHIAVO 1970: 450–451, T. 33). Napokon, takav tip fibule je utoliko vrijedan pažnje jer je, kako većina autora zaključuje, to posljednji pravi izričaj liburnske umjetničke težnje i percepcije autohtone kulture koji je, prenešen u nove oblike ili naracije, uspio očuvati svoje tradicije sve do sveopće romanizacije (BATOVIĆ 1974: 190–192; 1976: 69–73; 1982a: 25; 1987: 351, 364; LO SCHIAVO 1970: 506–507; GLOGOVIĆ 1989: 42; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1998: 325, 350–354).

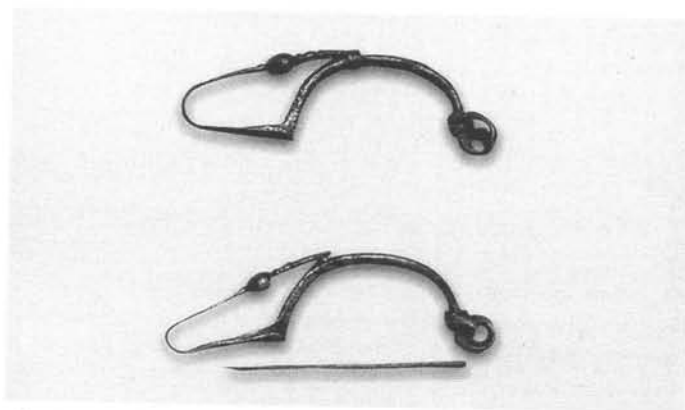
Vremenski najmlađa je fibula tipa Certosa sa čepastim završetkom noge (T. 3: 1.4). Oko njenog tipološkog i vremenskog određenja postoje poprilično različita i oprečna mišljenja pojedinih istraživača. Ona predstavlja i prelazno razdoblje iz starijeg u mlađe željezno doba, pojavljujući se kao i neke fibule tipa Certosa 10 h varijante zajedno sa srednjolatenskim fibulama tipa Kastav. Paralele toj fibuli nalaze se na Baški (VINSKI 1956: Abb. 2), u Krku (LO SCHIAVO 1970: T. 22:3, 32: 18) i na Osoru (GLOGOVIĆ 1989: T. 32:2). Zatim u središnjoj Liburninji nađene su u Ninu, u grobu 17 i 76, zajedno s pločastim fibulama i fibulama tipa Baška (BATOVIĆ 1968: T. 17, 18), u Ljupču, Nadinu (BATOVIĆ 1974: 187) i Podgrađu, u grobu 80 (BATOVIĆ 1965: T. 12: 2–3, 8–10), te u ostavi Jagodnji Gornjoj (BATOVIĆ 1974: T. 26: 2–8, Sl. 7: 5), gdje su se čak izrađivale i od srebra, a jedan srebrni primjerak poznat je i iz Nezakcija (MIHOVIĆ 1995: T. 1: 2; 2001: 108).²⁴ U Lici je takav tip fibule nađen u Vrebcu, grob 4, (DRECHSLER-BIŽIĆ 1958: T. 11: 85), ali su nađeni i slični primjerci u Prozoru i mazinskoj ostavi (TEŽAK-GREGL 1981: 32–33, T. 6: 8–10). Jedan poznati primjerak *Id* varijante prema B. Teržan, koji ulazi u horizont čertoške fibule Dolenjske, dokumentiran je i u Vinici (TERŽAN 1977: T. 20; GABROVEC 1987: 159–160). Istočnije, javlja se i na području Une, gdje ih Z. Marić, prema grobovima u Jezerinama, i Ribiću (u grobu 199 nađena je zajedno sa srednjolatenskim fibulama) datira u 4. fazu (MARIĆ 1968: Sl. 5. 4; T. 9: 3). S druge strane u jugoistočnom predalpskom krugu nema izravnih analogija. Tu su zastupljene slične ali nešto starije, odnosno fibule tipa Certosa druge generacije, Ia-b varijante.

Ta bi kastavska fibula prema Lo Schiavo označavala tip *D* fibule s gumbom u obliku boce, po B. Teržan tip *Id* Certosa fibule (TERŽAN 1977: 319–320, 382, K. 20), a prema T. Težak-Gregl tip 8 istoimene fibule, koja je i datira od 4. pa do 2. stoljeća pr. Kr. (TEŽAK-GREGL 1981: 32). Š. Bato-vić i ovom tipu fibule daje karakteristike liburnskog područja, tj. da su izvorno liburnski proizvod, odakle su se proširile s jedne strane u kontinentale dijelove Like i Pounja, s druge strane u Italiju (BATOVIĆ 1974: 185–190, K. 2, Sl. 2; 1982a: 26, 35). Vrijeme njihove upotrebe datira u Liburniju Va, tj. od samog završetka 5. stoljeća pr. Kr. s trajanjem do u 2. stoljeće pr. Kr. D. Glogović, koja je i objavila navedenu fibulu (GLOGOVIĆ 1989: 42, T. 32: 4), misli da je ona lokalna varijanta ranih certosa fibula, ali i da je njezino preciznije datiranje vrlo teško. Iako je karta rasprostranjenosti toga tipa fibula kod B. Teržan (1977: K. 20) sada već podosta nadopunjena, i dalje ostaje uočljivo da se baš ovakav tip fibule javlja isključivo u Liburniji, u što se ubrajaju i kvarnerski otoci, i kod Japoda. Kod Kolapijana se, upravo kao i na Kvarnerskom primorju, javljaju sporadično. Kako je navedena fibula nađena kao pojedinačan nalaz i bez detaljnijih podataka u Brunšmidovim bilješkama, teško je određiva njena pripadnost liburnskom ili japodskom kulturnom krugu. S obzirom da su fibule dati-

24 K. Mihovilić smatra da se pod utjecajem helenističke mode na Jadranu, takve fibule i ostali srebrni nakit uvozi u Istru, i Nezakcij, iz Liburnije, gdje se i proizvodio.

rane s helenističkim nakitom Liburnije ili sa srednjolatenskom fibulom u Ribiću, i ova se fibula može okvirno datirati od kraja 4. do 3. stoljeća pr.Kr., a ako se uzme u obzir i cjelokupan repertoar nalaza materijalne kulture iz Brunšmidovih bilješki, takva se datacija može donekle i potvrditi srednjolatenskim fibulama, fibulama tipa Baška ili kasnim Certosa fibulama. Dataciji pridonose i spiralno savijene narukvice od brončanog debljeg lima (vidi katalog), koje se prema geometrijskom ukrasu i načinu izrade mogu datirati na kraj 4. i u 3. stoljeće pr. Kr. Naime, u obližnjim analogijama kod Japoda, na primjer u grobu 66 iz Kopolja, gdje se nalazila i fibula s jantarom na luku, dvokraka igla i fibula tipa Prozor (DRECHSLER-BIŽIĆ 1961: T.7: 8; VEJVODA 1961: 115–124), datirana je u 3. stoljeće pr. Kr. U grobu 10 iz Ribića, nađena je spiralana narukvica s jednakim ukrasom (MARIĆ 1968: T. 18: 23), a datirana je također u 6. fazu japodske kulture.

Prema tome, vjerojatnije je da se pojava fibule tipa Certosa sa čepastim završetkom noge može bliže povezati s analognim japodskim primjercima i ujedno datirati u 3. stoljeće pr. Kr., iako se ni kod japodskih fibula ne nalazi sigurni oslonac za precizniju dataciju.

Slika 9. Fibule tipa Kastav. Arheološki odjel Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja Rijeka. Foto S. Ulrich

Budući da se opisani tip fibule, poput fibula tipa Baška, pojavljuje s fibulama srednjolatenske sheme, treba nešto reći i o njihovom odnosu (Sl. 9; T. 8: 1.6.1–1.6.7.). Na Kastvu se javljaju brončane fibule srednjolatenske sheme s navojem preko luka, koje su već duže vremena izdvojene u zaseban tip i u literaturi poznate kao fibule tipa Kastav, a čine 20,59% zastupljenosti u odnosu na druge tipove fibula. One tipološki pripadaju tipu fibule koji je karakterističan za Notranjsku 7. faze, i gdje su nađene u grobu 116 u Šmihelu. Obilježje su idrijske skupine, gdje se nalaze u najvećem broju i raspoznaju u dvije varijante, srednje i kasnolatenske, grob 24 i 13 u Idriji pri Bači (GABROVEC 1966: 187, T. 27: 4–5; 28: 5–6; GUŠTIN 1975: 480–481). U idrijskom grobu 36 datirana je najstarija fibula toga tipa, a nađena su i oba tipa zajedno s malom fibulom tipa Certosa. Zajedno sa skeletnim grobom iz Povirja predstavljaju najstarije grobove toga tipa. Ishodište je vjerojatno, prema M. Guštinu, u sjevernoitalskom prostoru latenskoga razdoblja koji je bio najprisniji s idrijskom skupinom, odakle su se one širile i dalje prema sjeverozapadnom balkanskom i jadranskom prostoru (GUŠTIN 1975: 481). Za Kastav je ipak karakteristična toliko da ju je M. Guštin izdvojio u poseban tip latenske fibule (T. 8: 1.6.1.–1.6.3.), i prikazao njeno rasprostriranje, kao i evoluciju nastanka (GUŠTIN 1987: 39–41; 1987a: 46–56, Fig. 9). Najbliža paralela nalazi se dakako na Grobniku, ali su zastupljene i u Przoru, Ninu, Osoru, Nezakciju i Bermu s jedne strane, odnosno u Poviru, Socerbu, Aquileji, Der-

nazzaccu te čak u Este (TERŽAN 1977: F. 39: 3; GUŠTIN 1987a: K. 11), s druge strane. Prema svim se navedenim paralelama mogu datirati u 3. ili 2. stoljeće pr. Kr. Kako je jedna fibula takvog tipa navedena i skicirana u Brunšmidovim zabilježkama, a ne nalazi se pohranjena zajedno s ostalim materijalom iz Kastva, vjerojatno je slučajem dospjela u materijal iz Dalja koji se nalazi u Arheološkome muzeju u Zagrebu, pa je i publicirana kod N. Majnarić-Pandžić (1970: 20, T. 6: 1). M. Guštin ju je također izdvojio i pripisao ovome tipu (GUŠTIN 1987: 40; 1987a: 50). S obzirom da se fibule tipa Kastav uglavnom javljaju zajedno s fibulama tipa Certosa kasnih varijanti, može se uočiti da je prodor latenske umjetnosti i kulture bio neizravan, postupan i bez većih ili naglih udara. Tako dokazuje i kontinuitet autohtonog življa koji prima trendove i prilagođava ih svom ukusu s neizostavnim starim tradicijama.

Kako je već kod grobnih cjelina ukazano, u razdoblje mlađeg željeznog doba spadali bi iglapastirska palica, okrugla pojasna karika i željezni nožić (Sl. 4, 5; T. 1: 2, 9.2.1., 12), a koji se prema iznesenim analogijama mogu datirati na prijelaz u 3. ili na sam početak 2. stoljeća pr. Kr. Toj dataciji pridružuje se i jedini nađeni križni gumb (T. 11: 10.12.), nažalost nađen kao pojedinačni nalaz. On je vrlo čest u japodskim nekropolama i datiran je s mlađim fibulama Certosa, karakterističan za prodor latenskih utjecaja na područje Japoda, tj. javlja se u 6. fazi (DRECHSLER-BIŽIĆ 1987: 412, Sl. 25, T. 67: 3, BALEN-LETUNIĆ 2000: T. 11: 1). Kod Japoda u Pounju nalaze se u grobovima 2. i 3., odnosno 4. faze, na primjer u grobu 36b iz Jezerina, 125 iz Ribića (MARIĆ 1968: K. 4., T. 3: 25; 8: 26), u grobu e, g i 116 svrstavaju se u 4 fazu (T. 9: 18; 23: 4, 5), a u grobu 33 iz Ribića u 6 fazu (T. 22: 4, 5), kao i u Golubiću u grobu 38 (RAUNIG 1968: T. 3: 3). Kod Kolapijana su također dobro zastupljeni, primjerice u Vinici (GABROVEC 1966: T. 18: 18–19), a u negovskom horizontu Dolenjske javljaju se sa standardnom muškom opremom (GABROVEC 1987: Sl. 6: 6). Zato se i ovaj usamljeni kastavski primjerak može datirati u 3., odnosno 2. stoljeće pr. Kr. povezan također s neizravnim utjecajima iz keltskog kulturnog kruga.

Osim metalnih predmeta, u nekropoli je bio izrazito zastupljen i jantar (Sl. 10; T. 12: 15.1–15.4). Sačuvala se jedino ogrlica koja se nalazi na Vrbniku, jer su dvije, koje su bile nađene prilikom istraživanja 1972. godine, nažalost izgubljene. No, nekoliko komada jantarnih perli bilo je podvrgnute spektrofotogrametrijskoj analizi,²⁵ kojom je dokazana njihova baltička provenijencija (Y32, 3400; TODD 1975). Joane Todd, skupa sa suradničkim timom, u radu o jantaru s Balkanskog poluotoka opisuje jantarnu ogrlicu koja je nađena u grobu muškarca ovješena oko vrata, zajedno s ogrlicom od zemljanih perli, koja se može datirati u 3. stoljeće pr. Kr. (TODD – EICHEL – BECK – MACHARULO 1976: 321). To reproducira i A. Palavestra (1993: 50). U terenskom dnevniku R. Matejčić iz istraživanja 1972. godine ne postoje takvi podaci, niti su grobne cjeline postojale, kako se dosad vidjelo, pa ova informacija o muškom grobu ne bi bila ispravna (MATEJČIĆ 1972: 1974). Prema A. Palavestri, jantarne perle s ogrlica pripadale bi tipu 8a, a one pojedinačne tipu 9. Datirao ih je u 3. i 2. stoljeće pr. Kr. (PALAVESTRA 1993: 50, 280), odnosno između D. Glogović, koja ih datira u 5. stoljeće pr. Kr. (GLOGOVIĆ 1989: 35, T. 43: 5, 6) i M. Guština koji ih je, temeljem keramičkog importa, datirao u 2. stoljeće pr. Kr. (GUŠTIN 1987: 50). Najbliže analogije nalaze se na Grobniku (GLOGOVIĆ 1989: T. 43: 3) i u Baškoj (GLOGOVIĆ 1989: T. 43: 4). Zatim, nađene su u Mostu na Soči, 807, 1484, 1954 (TERŽAN – TRAMPUŽ-OREL – LO SCHIAVO 1984: T. 84: 5–8; 137: 26; 190: 15–16), u Škocjanu (GUŠTIN 1975: T. 3: 6), Podzemelju (DULAR 1978: T. 24) i u Vinici (LO SCHIAVO 1970: 401, 441, 452; GABROVEC 1966: T. 20: 5–6). Kod Japoda su također obilno zastupljene u Vrebcu (DRECHSLER-BIŽIĆ 1958: 43), Kopolju, grob 109 (LO SCHIAVO 1970: 405), Prozoru, grob 52 (DRECHSLER-BIŽIĆ 1973: T. 27–28: 1–14) i u Smiljanu, grob 2, 4,

25 Analize je izradila J. Todd na američkom sveučilištu San Jose, California 1975. godine (Arhiv arheološkog od-

jela Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja Rijeka).

8 (BAKARIĆ 1986: T. 1: 4; 2: 6; 3: 4) u Lici, baš kao i u Pounju; u Golubiću, grob 15, 13, 25, 56 (RAUNIG 1968: T. 1–2), Jezerinama, grob 230, 407, 524, Ribiću, grob f »S« (MARIĆ 1968: T. 13: 43–44; PALAVESTRA 1993: 93–94), a nalaze se i u Donjoj dolini, grob 30, 16, 13, 43 (MARIĆ 1968: T. 23:1; 33: 3), te izrazito brojno u Sanskom Mostu (TERŽAN 1977: 378–379; PALAVESTRA 1993: 137). Sve tipove je A. Palavestra kartirao, obradio tipološki, kronološki i statistički, te ukazao i na širu rasprostranjenost ovih dvaju tipova, o kojima ovdje nije bilo govora (PALAVESTRA 1993: 187, 188). Slično je, samo s manje podataka, učinila i Nuccia Negroni Catacchio (1976, T. 3). Odmah se uočava da su jednaki tipovi bili raspoređeni upravo na onim prostorima s kojima je Kastav imao i inače najviše dodirnih točaka (Sl. 10). Nije isključeno da se određena prerada i obrada dobavljenog sirovinskog jantara obavljala upravo u japodskim radionicama (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1998: 293–297), odakle su se gotovi proizvodi mogli transportirati u okolna područja. No, općenito je to razdoblje i određenih retardacija i preokreta u trgovinskoj mreži, zbog sve izrazitije prisutnosti Kelta, pa su se vrlo često proizvodile lokalne kopije predmeta prema različitim zamislima i uzorima. To je očito i na Kastvu, s obzirom da je nađena i ogrlica od zemljanih perli, oblikom i izgledom vrlo sličnih jantarnima. Kod Japoda, gdje se tipološki i kronološki nalazi najviše analogija, obilježje su prijelaza starijeg na mlađe željezno doba, dakle 5 i 6 faze, kao i u Dolenjskoj, gdje se najviše javljaju u čertoškom mlađem horizontu (DRECHSLER-BIŽIĆ 1987: 412–415; GABROVEC 1987: 97–98).

Zahvaljujući nalazima jantara na Kastvu i obradom antičkih pisanih izvora, razvila se teorija o jantarnom putu preko Kastavštine i kvarnerskog priobalja (MATEJČIĆ 1974: 70; 1988; ČOVIĆ 1976: 146; SUIĆ 1988: 44; MUNIĆ 1997: 12). No, unatoč sve većim naporima još postoje žive rasprave i različiti stavovi o putovima dopremanja te luksuzne i omiljene robe sa Sjevera. Važno je istaknuti mišljenje N. Negroni-Catacchio koja u budućim rimskim magistralnim prometnicama prepoznaje stare jantarne putove, pa prema tome naglašava položaj sjevernog dijela Jadrana ili *Caput Adriae* kao glavnog posrednika u strujanju trgovačkih i drugih proizvoda (NEGRONI-CATACCHIO 1976: 31–46). To je prirodno područje spoja kontinentalnih i morskih putova unutar Sredozemlja i Europe, a svakako da bi u tu zonu ulazio i Kvarnerski zaljev s otočjem koje je bogato jantarnim nalazima. N. Negroni-Catacchio mišljenja je da je kvarnerski bazen, kao i mnoga druga mjesta na obali, bio mjesto razmjene dobara, jer je jantar stizao preko Aquilejskog područja kopnenim putovima, ili posredstvom Picena, a kasnije Spine, morskim pravcem (NEGRONI-CATACCHIO 1976: 40–46, T. 4; TERŽAN 1984: 110–113, Sl. 1.). S time se dakako slažu i drugi autori ravajući se prema povijesnim antičkim izvorima, gdje se najviše rasprava vodi oko otočja Elektridi i rijeke Eridan (SUIĆ 1953: 81–86; ALFIERI 1960: 263–269; BRACCESI 1971: 56–84; ŠAŠEL 1984: 10–11, 14; MASTROCINQUE 1991: 86–97). I A. Palavestra je razvio nekoliko glavnih putova i središta jantarnih predmeta na Balkanu, gdje je uključio i cijelo Primorje. Prema njegovoj karti jantar je na Kvarner mogao biti dopremljen, stižući preko Soprona, do Dolenjske i Bele krajine, čime je prihvatio pravce kretanja koje je mnogo prije postavio Tadeus Malinowski (PALAVESTRA 1993: 281, 285; MALINOWSKI 1971: 104–105; Abb.1; STIPČEVIĆ 1974: 152–153), a složio se i D. Božić (1999: 176). Uzimajući obje vjerojatnosti donekle točnima, što pokazuje tipologija perli, jantar je na područje Kastavštine mogao pristizati na dva, ako ne i na tri načina. Jedan bi tako vodio putem od Posočja preko Notranjske i Okre, a drugi iz Dolenjske preko Vinice i japodskog teritorija. Treći bi naravno bio pomorski pravac preko Kvarnerskih otoka, najvjerojatnije linijom Lošinj-Cres. Upravo je taj pravac mogao biti dio važnog posredničkog puta iz najvećih i najrazvijenijih ondašnjih proizvodnih centara Spine i Adrie prema japodskom teritoriju koji je toliko volio grčko-italjske proizvode da su sačuvani neki od najljepših primjera jantarne plastike uopće (ZEČIĆ – HORVAT 2000: 13–15).

Slika 10. Karta rasprostranjenosti jantarnih perli (prema PALAVESTRA 1993)

Jantaru se pripisuju svakojaka važna svojstva. Uglavnom ima obilježja moći, zaštite i religijskih shvaćanja (STIPČEVIĆ 1974: 152–153; 1981: 137–138; PALAVESTRA 1993: 1–4, 262; ZEČIĆ-HORVAT 2000: 7–12). Obilježavao je važne kontrolne točke, trgovačke komunikacije i fizičko ili duhovno bogatstvo, a to bi se sve moglo pretpostaviti i za područje Kastavštine. Gledajući na uzorak koji je preostao, odgovor na ovu konstataciju bio bi definitivno negativan. Ali, u obzir se trebaju uzeti i stariji podaci koji redovito svjedoče o velikim količinama jantara, kao primjerice kod J. Brunšmida (1905, Sk.VI. Str.77–78) ili C. Marchesettija (1903: 107). Tu se ubrajaju i terenska zapažanja R. Matejčić, koja je u svom dnevniku zapisala kako je jantara bilo mnogo, ali da je bio rastućen ili se pri dodiru mrvio, tako da se uspjela sačuvati samo neznatna količina, a da bi nesreća bila još veća, dio je naposljetku i izgubljen (MATEJČIĆ 1972). Svakako, u prilog tome idu i nalazi jantara iz Grobnika kojeg je također bilo podosta. Na žalost, to su sve bili jednostavni oblici jantarnih perli, koje su bile nošene ili samostalno ili nanizane u ogrlicu, a raznovrsniji modeli ili pojedini predmeti potpuno nedostaju. Vidjet ćemo što će buduća istraživanja pokazati, s obzirom na bogatstvo i raznovrsnost jantarne umjetnosti kod Japoda, koji su, kako se dosad pokazalo, tijesno povezani s tim dijelom Primorja i njegova neposrednog zaleđa. Dakle, ne bi bila točna tvrdnja da je jedan dio jantarnog puta prolazio preko Kastavštine, nego se jantar tu dopremao radi razmjene s drugim proizvodima u razvijenoj trgovačkoj mreži mlađeg željeznog doba.

Uz jantar su nađene perle od staklene plave paste, ukrašene bijelim točkicama (Sl. 10; T. 12: 16). Različitih oblika i stilskih karakteristika, nosile su se kao ogrlice, ali i prišivene na odjeću, kada su zamijenile masovnu uporabu brončanih gumbova. To je primjerice značajno za Dolenjsku i njezin mlađi čertoški horizont, a dobro je dokumentirano u grobovima 43, 98, 121, tumula 48 u Stični (GABROVEC 1987: 68). Velika količina takvih perli nalazi se i dalje u negovskom horizontu, primjerice u Novom Mestu (GABROVEC 1987: 74; DULAR 1999: 130–131). Kod Japoda javljaju se u istovremenoj 5. fazi, a češće su u 6., na primjer u Kompolju, Jezerinama ili Ribiću, osobito grob 270 (MARIĆ 1968: T. 7: 14–15, 31; T. 15: 43–44; DRECHSLER-BIŽIĆ 1987: 409, 412). U Liburniji su karakteristične za posljednju fazu istoimene kulture (BATOVIĆ 1982a: 27; 1987: 351, 366). Budući da su te perlice nađene zajedno s jantarnima, mogu se i one datirati u 3. stoljeće pr. Kr.

Osim jantarnih i staklenih perli, na terenu je zabilježena i jedna lijepo oblikovana i polirana kamena perla (Sl. 10; T. 12: 17). Nađena je zajedno s jantarnom perlom, pa je vjerojatno imala dekorativnu namjenu u nizu ili je zamjenjivala pojedinu jantarnu perlu. Kamenim perlama pripisuje se apotropejska i magična moć, a dokumentirane su u Sanskome Mostu i Donjoj dolini (MARIĆ 1964; 1968) te na Grobniku (LJUBIĆ 1873)*. Obično su se nosile kao amuleti (STIPČEVIĆ 1981: 138–139). Česte su potkraj željeznoga doba, vjerojatno pod helenističkim utjecajima, ali su učestalije u grobovima antičkoga doba.

Na kraju, nekoliko riječi i o keramici. Kao najbolji oslonac za užu dataciju, nažalost, veći dio keramike ne može u tome dobro poslužiti jer je kontekst nalaženja, položaja i odnosa nejasan, a podaci više nego minimalni. Samo je u slučaju prije opisanoga groba 9, keramika dala svoj vrijedan doprinos. Uglavnom je to uvozna keramika (T. 1: 19.2.1; 13: 19.2.2–19.2.8.), jer kako naselje nije istraživano keramika lokalne izrade posve je nepoznata. Keramika pripada *Gnathia* tipu koja se uvozila iz južnoitalskih ili kasnije iz domaćih južnojadranskih, najvjerojatnije viških radioničkih centara (LISIČAR 1973: 13–22; BATOVIĆ 1976: 91; 1982a: 13–14; VIKIĆ – DAMEVSKI 1982: 97–100; KIRIGIN 1984: 83–86). Detaljnije analize te keramike nisu učinjene tako da se za određene podatke oslanjam na dostupnu literaturu i datacije koje je postavio Branko Kirigin, a pojedinačno su objavili M. Guštin (1987: 40, Sl. 5: 2, 3; 6: 5–6; 1987a: Fig. 7: 2, 4, 8; 8: 5, 6) i K. Mihovilić (2002: 507–509). Najbrojnije su zastupljeni vrčevi-*olphe*, *oinochoe* i *skyphosi*. *Skyphosi* i *oinochoe*, poput vrčeva, opet imaju dobre paralele u nekropoli u Jezerinama i Ribiću, grob 213 (MARIĆ 1968: T. 22: 34). Naravno, najviše analogija nalazi se u nekropoli Isse i na istarskom poluotoku, a jedan primjerak poznat je i iz Gradca kod Neuma (LISIČAR 1973: T. 13: 43; 17; CAMBI – KIRIGIN – MARIN 1981: T. 10: 12, 18, 26; KIRIGIN 1984: 83–84; PAROVIĆ-PEŠIKAN 1986: 44, T. 2: 1, 3–4; KIRIGIN 1996: 90–98; MIHOVILIĆ 2002: 507–509, K.6). Slična je keramika nađena u Starigradu na Hvaru (LISIČAR 1973: T. 10: 30; MIGOTTI 1989: T. 4: 4, 6) kao i duž cijele jadranske obale, a analogije se nalaze i u Arheološkome muzeju u Zagrebu, u uvezenoj keramici s italskog poluotoka (VIKIĆ – DAMEVSKI 1982: T. 16: 3, 4). Poradi vitkijeg tijela i profinjenije izrade kanelura, kao i poradi samog načina ukrašavanja datiraju se, gotovo sve paralele, u 3. i 2. stoljeće pr. Kr., odnosno kanelure i kapljicaсти ili točkasti ornament, uz oslikane ili urezane meandre i kocke, u gornjem dijelu posude, obilježje su kasnije produkcije koja se povezuje sa širenjem toga stila po gotovo cijelom Sredozemlju (KIRIGIN 1984: 83–86; VIKIĆ – DAMEVSKI 1982: 99–100; 106; MIGOTTI 1989: 27; KIRIGIN 1996; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1988: 349–358). Tako se zapravo i navedeni keramički materijal iz kastavske nekropole može datirati, što i korespondira s većinom nalaza iz mlađeg željeznog doba. To je samo još jedan dokaz o intenzivnom trgovanju najrazličitijim proizvodima s udaljenim kulturnim regijama onoga doba, ali je isto tako dokaz da je društvo bilo dovolj-

* Podatak je zabilježen u inventarnoj knjizi AMZ Inv. br: 5564.

no imućno da si priušti luksuznu robu, odnosno bilo je dovoljno moderno i svjesno da prihvaća najrazličitije stilove, trendove i kulturna strujanja, i sa sjeverne i s južne strane.

*

Nakon kratkog pregleda analogija pojedinih predmeta materijalne kulture koji su poslužili za, unatoč svemu, još uvijek okvirne datacije, treba istaknuti zapažanja koja taj materijal pokazuje. Kako sam naglasila, položaj na doticaju i povezivanju mediteranskog, predalpskog i zapadnobalkanskog kruga poticao je poseban način života predodređen ponajprije geostrateškim položajem, koji je potom prirodno utjecao na prosperitet postignut, ponajprije, trgovačkim putovima, vezama i razmjenama. To je područje zapravo jedan manji primjer ili oblik »*zajednice pred vratima*« (PALAVESTRA 1993: 285), gdje su se, dakle, spajale različite tranzicije, doticale različite kulture. Već u kasno brončano i rano željezno doba naznačene su etničke promjene i miješanja, nova strujanja izazvana pomicanjem nosilaca kulture polja sa žarama. Ali položaj »na vratima« potaknuo je trgovačku kulturu i način razmišljanja koji je, nedvojbeno, već vrlo rano uvjetovao da se društvo obogati, odnosno brzo izdiferencira, o čemu svjedoči i ukop unutar gradskih zidina s posebnim, votivnim ritualom, zacijelo nekog istaknutog pojedinca iz vodećeg sloja zajednice. U razdoblju punog željeznog doba to je još evidentnije. Relativno mirno i dugo razdoblje omogućilo je trgovačko-kulturna strujanja širih razmjera (ŠAŠEL 1984: 10–17), iz kojih Kastav i okolno područje sigurno nije bilo isključeno, a o tome opet svjedoče brojni nalazi materijalne kulture. Kako je ipak najviše veza uspostavljeno, s jedne strane s jugoistočnim predalpskim prostorom, te s kolapijanskim i japodskim, pa i zapadnobalkanskim, s druge strane, može se pretpostaviti da je Kastav, baš kao i Grobnik, imao neku ulogu posrednika ili povezača ta dva, odnosno tri kulturna kruga. Stoga bi se sigurnije vremenske odrednice ili čvršći oslonci trebali tražiti upravo u tim regijama željeznoga doba, a ne toliko u liburnskoj kulturi kao do sada!? Jer, prema iznesenom, s tom je kulturom imala manje, ako ne i najmanje dodirnih točaka. Naprotiv, vrlo se jasno mogu očitati japodski elementi, kolapijanski, ili elementi iz jugoistočnog predalpskog prostora, gdje se posebno ističe notranjska regija, koja je zemljopisno najbliža, gotovo pa povezana s područjem Kastavštine. To je donekle i razumljivo s obzirom na način privređivanja transhumanitnim stočarstvom i sezonskim seljenjem stanovništva. Razvidno je iz majterijalne ostavštine da se u Notranjskoj nalazi najviše analogija, osobito nekih koje su lokalnog karaktera, poput fibula, ukrasa ili u načinu pokapanja. Točnije, osim fibula tipa Baška i nekih univerzalno mediteranskih karakteristika, koje mogu biti čisto produkt trgovačkih kontakata, intenzivnijih i prisnijih dodira s liburnskom kulturom mislim da nisam pronašla. Nema podudarnosti ni u načinu pokapanja, ni u načinu nošenja nošnje, niti u načinu proizvodnje i stvaralaštva. Kad je riječ o načinu pokapanja, tu ostaje još dosta nejasnoća. Naime, u skeletno pokapanje nema nikakvih sumnji, ali u obzir se moraju uzeti i tvrdnje J. Brunšmida i C. Marchesettija, koji navode da se pokopavanje na Kastvu obavljalo spaljivanjem u žarnim grobovima. Mislim da se to nikako ne smije isključiti, jer obojica autora nisu slučajno ili pogrešno zabilježili takve podatke. Činjenica je da je R. Matejčić istraživala na jugoistočnom dijelu vrtače, a slivnik i položaj odakle potječu nalazi spominjani kod navedenih autora, nalaze se sjeverozapadnije. Time se otvara još podosta pitanja i pretpostavki, a jedno je svakako i biritualan način pokapanja, koji nije bio stran ni Japodima, niti Kola-pijanima, a dobro je bio poznat i u Notranjskoj.

A kako se zapravo cijeli stvarni život i realan svijet željeznodobne svakodnevice najviše odražava u kreativno-iracionalnom, posebno u religijskom i duhovnom izražaju, onda se tu nalazi još više argumenata koji kvarnersko područje, ako već nije bilo zasebno, približavaju više japodskom ili notranjskom kulturnom krugu. O tome su i antički pisci zapisali nekoliko važnih podataka, pa su to područje pripisali japodskom, vjerojatno rubnom, u ovom slučaju priobalnom teritoriju. Ako je Liburnija to postala, što se kao naziv zadržao i u današnjem poimanju dijela istočne istarske obale, postala je tek u 1. stoljeću pr. Kr. ili za uspostave Augustovih političkih granica i preraspodjele teri-

torija. To opet nije pokazatelj ni kriterij za definiranje etničke strukture (DEGRASSI 1962; ČAČE 1988; GABROVEC 1991).

Svakako da su takva kulturno-etnička ispreplitanja potaknula i oblik proizvodnje, što se na Kastvu očitava u nekoliko primjera. Najznačajniji su privjesci-amuleti i pektoralni. To su uistinu jedinstveni proizvodi s osebujnim ikonografskim sadržajem, a težnje razvoja prepoznatljivog, individualnog stila nastavljaju se i dalje, u razvoju i proizvodnji srednjolatske fibule ili u raznim imitacijama jantara i drugih ukrasnih predmeta. Da su radionice ili manja prerađivačka mjesta postojala, svjedoče i nalazi troske s obližnje gradine Gradišće na Velu vrhu iznad Pulca (BELAR 1985: 161–166), gdje su nađeni i identični uporabni predmeti od bronce i željeza. Sirovinu su nabavljali ili posredstvom trgovine, iz predalpskih regija, ili sami iz najbližega Gorskog kotara, što su već pretpostavljali i Albin Belar i Alfons Müllner (BELAR 1985; MÜLLNER 1896).

Ipak u cijeloj se toj umjetničko-obrtničkoj proizvodnji očituju i određeni konzervativni elementi, gdje je simbolizam i plošna ikonografija bila očito draža od figuralne ili plastične, barem prema dosadašnjem stanju istraženosti. Posebno se naglašava zoomorfizam, gdje je konj, izgleda, imao istaknutu ulogu, i u religiozno-duhovnom shvaćanju; zato je i očitovan na svim izvornim predmetima »primijenjene umjetnosti«. Povezano s tim, u duhovnom je svijetu, kao i u stvarnom životu, poseban status imala žena, a to se opet dalje može prepoznati i pratiti u štovanju ženskih božanstava koja su se uspjela sačuvati i prenijeti u novi kulturološki proces antičkoga doba na ovim prostorima.

I na kraju, sve zajedno svjedoči o nepobitnom kontinuitetu Kastva kao pravog protourbanog naselja od kasnog brončanog i željeznog doba, tj. urbanog od antičkog doba pa sve do sada. Svjedoči i o ondašnjim Kastavcima koji su prihvaćajući utjecaje stvarali svoj vlastiti, prepoznatljiv stil; svoju malu kulturnu regiju »pred vratima«. Ovo je samo jedan doprinos kojim sam, nadam se, uspjela barem doneke rasvijetliti dio tog tisućljetnog kontinuiteta, pa ako već i ne znamo brojne odgovore, imamo brojna postavljena pitanja!?

POPIS KRATICA

- LT Liburnijske teme, Opatija.
 MK Mišincac Kastav.
 PPMHP Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja, Rijeka.
 ToC The Treasures of Carniola.

BIBLIOGRAFIJA

- ALFIERI, N. 1960 – Spina: Storia e topografia. *Mostra dell' Etruria padana e della città di Spina*. Bologna, 1960: 263–269.
 ALFÖLDY, G. 1965 – *Bevölkerung und Gesellschaft in der römischen Provinz Dalmatien*. Budapest, 1965.
 ARIAS, P. E. 1960 – Arte greca ed etrusca a Spina. *Mostra dell' Etruria padana e della città di Spina*. Bologna 1960: 270–281.
 BAČIĆ, B.
 – 1957 – Ilirsko žarno groblje u Kaštelu kod Buja. *JadZb*, 2/1957: 381–432.
 – 1970 – Prilozi poznavanju prahistorijske gradinske fortifikacije u Istri. *Adriatica*. Zagreb, 1970: 215–227.

BAKARIĆ, L.

- 1986. Rezultati novih istraživanja u Smiljanu. VAMZ, 3.s., 19/1986: 129–140.
- 1989. Grob 154 iz Kompolja. VAMZ, 3.s., 22/1989: 5–18.

BALEN-LETUNIĆ, D.

- 1995–1996 – Figuralno ukrašene trapezoidne pojasne kopče tipa Prozor, VAMZ, 3.s., 28–29/1995–1996: 23–38.
- 1999–2000. – Japodske nekropole s ogulinskog područja, VAMZ, 3.s., 32–33/1999–2000: 23–61.

BATOVIĆ, Š.

- 1965. Die Eisenzeit auf dem Gebiet des illyrischen Stammes der Liburnen. *AJug*, 6/1965: 55–70.
- 1968. Nin u prapovijesti. *Nin. Problemi arheoloških istraživanja*. Zadar, 1968: 7–33.
- 1973. Pregled željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali. *VAHD*, 68/1966 (1973): 47–74.
- 1974. Ostava iz Jagodnje gornje u okviru zadnje faze liburnske kulture. *Diadora*, 7/1974: 159–233.
- 1976. Le relazioni culturali tra le due sponde adriatiche nell'età del ferro. *JOP*, 1976: 11–94.
- 1980. L'età del bronzo recente sulla costa orientale dell' Adriatico. *GCBI*, 18, 16, 1980: 21–62.
- 1981. Željezno doba. *Nakit na tlu sjeverne Hrvatske od prapovijesti do danas. Katalog izložbe. Zadar, 1981: 94–115.*
- 1982. Željezno doba. *Nakit na našem primorju između Krke i Istre od prapovijesti do danas. Katalog izložbe. Zadar, 1982: 7–14.*
- 1982 a. Kultura starih Liburna. *Dometi*, 12/1982: 7–40.
- 1983. Kasno brončano doba na istočnom Jadranskom primorju. *PJZ*, IV. *Djela CBI*, 1983: 271–373.
- 1987. Liburnska grupa. *PJZ*, V. *Djela CBI*, 1987: 339–390.

BATTAGLIA, R. 1927 – Necropoli e Castellieri dell'età del ferro del Carnaro. *Bulletino di Paleontologia Italiana* (Roma), 47/ 1927: 93–115.

BELAR, A. 1895 – Das Gradišće auf Fiumaner Gebiet. *Argo*, 8–IV/ 1895: 161–166.

BENAC, Č.

- 1996. Morfološka evolucija Riječkog zaljeva: utjecaj klimatskih i glacioeustatičkih promjena. *Acta Geographica Croatica* (Zagreb), 31/1996: 69–84.
- 2001. Geološka građa i geomorfološka evolucija liburnijske obale. *Bilten, Lovran i more* (Lovran) 2001: 5–7.

BENAC, Č. – JURAČIĆ, M. 1998 – Geomorphological indicators of the sea level changes during Upper Pleistocene (Würm) and Holocene in the Kvarner region. *Acta Geographica Croatica* (Zagreb), 33/1998: 27–45.

BLEČIĆ, M. 2001 – Prilog poznavanju antičke Tarsatike. VAMZ, 3.s., 34/2001: 63–120.

BOŽIĆ, D.

- 1987. Keltska kultura u Jugoslaviji, Zapadna grupa. *PJZ*, V. *Djela CBI*, 1987: 855–
- 1999. Raziskovanje latenske dobe na Slovenskem po letu 1964. *AVes*, 50/1999: 189–215.
- 1999a. Mlajše železno doba. U *Zakladi tisućletij. Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*. Ljubljana, 1999: 150–176.
- 2001. Ljudje ob Krki in Kolpi v latenski dobi. *AVes*, 52/ 2001: 181–198.

BRACCESI, L. 1971 – *Grecità Adriatica*. Bologna, 1971.

BRUNŠMID, J. 1905 – Putne bilješke. Arhiv prapovijesnog odjela AMZ, Sk. VI. Str. 77–78.

BRUSIĆ, Z.

- 1980. Tehnike grobne i stambene arhitekture na nekim gradinskim naseljima južne Liburnije.

- Materijali, tehnike i strukture, 1980: 9–13.
 – 1985. Neke osobitosti pokopa u Liburniji. *Materijali*, 20, 1985: 141–150.
 – 2000. Liburnski grad i nekropola. *Arauzona-katalog izložbe*. Šibenik, 2000.
- BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, K.
 – 1997. Ceramica del castelliere di Monte Orcino in Istria. *HistArch*, 28/1997: 108–134.
 – 1998. Gradina Monkodonja, Tipološko-statistička obrada keramičkih nalaza srednjobrončano-dobne istarske gradine Monkodonja kod Rovinja. *Katalozi i Monografije* (Pula), 9, 1998.
 – 2001. *Prapovijesne gradine Istre, Topografija, tipologija i kronologija*. Doktorska disertacija, rukopis. Zagreb, 2001.
- CAMBI, N. – KIRIGIN, B. – MARIN, E. 1981 – Zaštitna arheološka istraživanja helenističke nekropole Isse (1976. i 1979. god.). *VAHD*, 75/1981: 63–74.
- CANNARELLA, D. 1968 – *Il Carso*. Trieste, 1968.
- CARDARELLI, A. 1983 – Castellieri nel Carso e nella Istria: Cronologia degli insediamenti fra media età del bronzo e prima età de ferro. *Preistoria del Caput Adrie*, Katalog izložbe. Udine, 1983: 87–104.
- CETINIĆ, Ž.
 – 1989. Grobišće/Grobnik, *AP*, 1987 (1989): 94.
 – 1996. Rezultati novijih arheoloških istraživanja Grobišća. *Grobnički zbornik* (Rijeka), 4/1996: 188–204.
- ČAČE, S.
 – 1976. O stratifikaciji prapovijesnih toponima na istočnoj jadranskoj obali. *Materijali* (Zadar) 12, 9, 1976: 133–148.
 – 1988. Položaj rijeke Telavija i pitanje japodskog primorja. *RadFilZad*, 27/1988: 65–93.
 – 1989. Pogranične zajednice i jugoistočna granica Liburnije u kasno predrimsko i u rimsko doba. *Diadora*, 11/1989: 59–91.
 – 1991. Rim, Liburnija i istočni Jadran u 2.st.pr.n.e. *Diadora*, 13/1991: 55–76.
- ČOVIĆ, B.
 – 1976. *Od Butmira do Ilira*. Sarajevo, 1976.
 – 1980. Počeci metalurgije željeza na sjeverozapadnom Balkanu. *GCBI*, 18–16/1980: 5–20.
 – 1983. Srednje brončano doba u Istri. *PJZ IV, Djela CBI*, 1983: 233–241.
 – 1984. Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaleđu. *PoslzdCBI*, 47–11/1984: 7–40.
 – 1987. Grupa Donja Dolina-Sanski Most. *PJZ V, Djela CBI*, 1987: 232–286.
- DE FRANCESCHI, C. 1879 – *L'Istria. Note storiche*. Parenzo, 1897.
- DE PIERO, S.G. – VITRI, S. – RIGHI, G. 1977 – La necropoli di Brežec presso San Canziano del Carso. Scavi Marchesetti 1896–1900. *Monografie di Preistoria degli »Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte«* (Trieste), 1, 1977.
- DEGRASSI, A.
 – 1954. Il confine nord-orientale dell'Istria romana. *DissBern*, ser. 1, 6/1954.
 – 1962. Ricerche sui limiti della Giapidia. *Scritti vari di antichità*, II. Roma, 1962: 749–786.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R.
 – 1958. Naselje i grobovi preistorijskih Japoda u Vrepcu. *VAMZ*, 3s., 1/1958: 35–60.
 – 1961. Rezultati istraživanja japodske nekropole u Komoplju 1955–1956. godine. *VAMZ*, 3 s., 2/1961: 67–114.
 – 1966. Les tombes des Iapodes préhistoriques á Kompolje. *IA. Jugoslavija*, fasc. 9, 1966.
 – 1970. Latenski grob iz Trošmarije. *Adriatica*. Zagreb, 1970: 243–250.

- 1972–1973. Nekropola prahistorijskih Japoda u Prozoru kod Otočca. *VAMZ*, 3.s. 6–7/1972–1973: 1–54.
- 1975. Područje Like od ranog brončanog doba do dolaska Rimljana. *IzdHAD*, 1. Split, 1975: 19–37.
- 1979. Sahrnjivanje na centralnoj japodskoj teritoriji – Noviji rezultati. *Sahrnjivanje kod Ilira*. Beograd, 1979: 277–283.
- 1983. Srednje brončano doba u Lici i Bosni. *PJZ*, IV. *Djela CBI*, 1983: 242–270.
- 1987. Japodska grupa. *PJZ*, V. *Djela CBI*, 1987: 391–441.

DULAR, J.

- 1975. Bela krajina v starohalštatskem obdobju. *AVes*, 24/1973–1975: 544–591.
- 1978. Podzemelj. *Katalogi in Monografije* (Ljubljana), 16, 1978.
- 1982. Halštatska keramika v Sloveniji. *Dela*, 23, 1982.
- 1985. Topografsko področje XI Bela krajina. *Arheološka topografija Slovenije*. Ljubljana, 1985.
- 1999. Bronasta in Železna doba. U *Zakladi tisočletiji. Zagodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*. Ljubljana, 1999: 78–149.

DULAR, J. – KRIŽ, B. – SVOLJŠAK, D. – TECCO HVALA, S. 1991 – Utrjena prazgodovinska naselja v Mirenski in Temeniški dolini. *AVes*, 42/1991: 65–198.

DULAR, J. – KRIŽ, B. – PAVLIN, P. – SVOLJŠAK, D. – TECCO HVALA, S. 2000 – Prazgodovinska visinska naselja v dolini Krke. *AVes*, 51/2000: 119–170.

ELES MASI, P. 1986 – Le fibule dell' Italia settentrionale. *PBF* (München), 14/5, 1986.

FOLTINY, S. 1962 – Eine Schalenknaufschwert von Pergine-Viglazano (Valsugana, Provinz Trento). *ArchAustr*, 31/1962: 108–115.

FOLTINY, S. 1962 – Zur Frage der urnenfelderzithchen Griffangelschuerter in Österreich und in vierdostoberitalien. *Arch. Austr.* 36/19645: 39–49.

FORENBAHER, S. – VRANJICAN, P. 1985 – Vaganačka pećina. *OpA*, 10/1985: 1–21.

FREY, H.O. 1969 – Die Entstehung der Situlenkunst. *RGF* (Berlin), 31/1969.

FREY, H.O. – GABROVEC, S. 1969 – K latenski poselitve Dolenjske. *AVes*, 20/1969: 7–26.

FREY, H.O. – FOLTINY, S. – GABROVEC, S. 1969 – Poročilo o naselbinskih izkopavanjih v Stični. *AVes*, 20/1969: 177–196.

FREY, H.O. – GABROVEC, S. 1971 – Zur Chronologie der Hallstattzeit im Ostaspenraum. *Actes du VIIIe Congrès international des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, 1. Beograd, 1971: 193–218.

GABROVEC, S.

- 1966. Srednjelatensko obdobje v Sloveniji. *AVes*, 17/1966: 169–242.
- 1975. Začetek halštatskega obdobja v Sloveniji. *AVes*, 24/(1973)1975: 338–385.
- 1983. Jugoistočnoalpska regija. *PJZ*, IV. *Djela CBI*, 1983: 21–96.
- 1984. Umetnost Ilirov v prazgodovinskem obdobju na področju severozahodne i severne Jugoslavije. *Simpozij Duhovna kultura Ilira. Poslzd CBI* (Sarajevo), 1984: 41–64.
- 1987. Dolenjska grupa. *PJZ*, V. *Djela CBI*, 1987: 29–119.
- 1987. Svetolucijska grupa. *PJZ*, V. *Djela CBI*, 1987: 120–150.
- 1987. Notranjska grupa. *PJZ*, V. *Djela CBI*, 1987: 151–177.
- 1991. O etnični opredelitvi jugovzhodnoalpske halštatske kulture. *Zbornik Alojza Benca*. Sarajevo, 1991: 89–96.

GABROVEC, S. – MIHOVILIČ, K. 1987 – Istarska grupa. *PJZ* V, *Djela CBI*, 1987: 293–338.

GLOGOVIĆ, D.

- 1982. Predmeti starijeg željeznog doba iz grobova na Kavaneli kraj Osora. *IzdHad*, 7/1982: 33–42.
- 1989. Prilozi poznavanju željeznog doba na Sjevernom Jadranu, Hrvatsko primorje i Kvarnerski otoci. *Monografije I HAZU* (Zagreb) 1989.
- 2000. Željeznodobni privjesci iz Kastva i Grobnika. Referati HAD-a 2000.
- 2002. Fibeln im Kroatien Küstengebiet (Istrien, Dalmatien). PBF (Stuttgart), 14/13 2002. – u tisku

GUŠTIN, M.

- 1975. Kronologija notranjske skupine. *AVes*, 24/(1973) 1975: 461–506.
- 1976. Tipologija Gradišča železne dobe v Slovenije. *Materijali SADJ* (Beograd), 14, 1978: 135–145.
- 1978. Gradišča železne dobe v Sloveniji. *AVes*, 29/1979: 100–121.
- 1979. Notranjska. K začetkom železne dobe na Severnem Jadranu. *Katalogi in Monografije* (Ljubljana), 17, 1979.
- 1987. Latenske fibule iz Istre. *IzdHAD*, 11. Pula, 1986–1987: 33–46.
- 1987a. La Téne Fibulae from Istria. *AJug*, 24/1987: 43–56.

GUŠTIN, M. – KNIFIC, T. 1975 – Halštatske in antične najdbe iz Javora. *AVes*, 24/(1973) 1975: 831–847.

GUZZO, P.G. 1972 – *Le fibule in Etruria dal VI al I secolo*. Roma, 1972.

HÄNSEL, B. 1973 – Höhlen- und Felsmalereien an der unteren Donau und ihre Bedeutung für die Halstattkunst Mitteleuropas. *Actes du VIIIe Congrès international des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, 3. Beograd, 1973: 112–121.

HÄNSEL, B. – MIHOVILIĆ, K. – TERŽAN, B. 1999 – Monkodonja – utvrđeno protourbano naselje starijeg i srednjeg brončanog doba kod Rovinja u Istri. *HistArch*, 28/1997 (1999): 37–108.

HIRC, D. 1993 – *Hrvatsko primorje*. Rijeka, 1993. (Pretisak djela iz 1891. god.)

KANDLER, P. 1858 – Sull' origine di Fiume. *Almanacco fiumano*. Fiume, 1858.

KEATOI. Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije. *Katalog izložbe*. Ljubljana, 1984.

KILIAN, K. 1971 – Bemerkungen zur Chronologie der Frühen Eisenzeit und zum Beginn der Hallstattzeit in Italien und N/W Jugoslawien. *Actes du VIIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques*, 1. Beograd, 1971: 219–233.

KIRIGIN, B.

- 1984. Tipovi helenističkog posuđa na tlu Jugoslavije. *Kełtoi – katalog izložbe*. Ljubljana, 1984: 83–86.
- 1985. Zapažanja o helenističkoj nekropoli Isse. *Materijali* (Beograd) 20, 1985: 91–110.
- 1996. *Issa*. Zagreb, 1996.

KLEPAČ, K. 1983 – O geologiji Opatijskog krasa, *LT* (Opatija), 5, 1983: 9–19.

KNEZ, T. 1984 – Situlska umjetnost u Jugoslaviji. *Simpozij Duhovna kultura Ilira*. Sarajevo, 1984: 89–104.

KOBLER, G. 1896 – *Memorie per la storia della Liburnica città di Fiume*. Fiume, 1896.

KOSSACK, G.

- 1954. Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas. *RGF* (Berlin), 20/1954.
- 1991. Prolegomena zur Bilderzählung bei den Illyren. *Zbornik Aojza Benca*. Sarajevo, 1991: 151–162.

KOZLIČIĆ, M.

- 1990. Istočni Jadran u Geografiji Klaudija Ptolomeja. *Latina et Greca. Radovi*, 10, 1990.
- 2000. The defensive system of Adriatic navigation. *HistAnt*, 6/2000: 49–124.

KUČAR, V. 1979 – Prahistorijska nekropola Beram. *HistArch*, 10–1/ 1979: 85–131.

KUKOČ, S.

- 1994 (1995). Antropomorfni privjesak tipa Prozor. *Diadora*, 16–17/1995: 51–80.
- 1998. Grčki simboli u ilirskom svijetu. *OpA*, 22/1998: 7–26.

LAGINJA, M. 1987 – Povijest Kastva. *Zbornik Kastavštine* (Kastav) 1987.

LISIČAR, P. 1973 – Cenni sulla ceramica antica. *AJug*, 14/1973: 3–29.

LO SCHIAVO 1970 – Il gruppo liburnico-japodico. *AttAL*, ser. 8, 14/1970: 363–524.

LOLLINI, D. 1976 – Sintesi della civiltà picena. *JOP*, Zagreb 1976: 117–153.

LJUBIĆ, Š. 1889 – *Popis arheološkoga odjela Narodnog muzeja u Zagrebu*. Zagreb, 1889.

MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N.

- 1970. *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu*. Vinkovci, 1970.
- 1998. Brončano i Željezno doba. Povijest umjetnosti u Hrvatskoj. *Prapovijest*. Zagreb, 1998: 161–358.

MALEZ, M.

- 1974. Istraživanje paleolitika i mezolitika na području Liburnije. *LT*, 1, Opatija, 1974: 19–48.
- 1979. Paleolitske i mezolitske regije i kulture u Hrvatskoj. *PJZ I. Djela CBI*, 1979: 277–295.

MALINOWSKI, VON T. 1971 – Über den Bernsteinhandel zwischen den südöstlichen baltischen Ufergebieten und dem Süden Europas in der frühen Eisenzeit. *PZ*, 46/1971: 102–110.

MARCHESETTI, C.

- 1903. *I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia*. Trieste, 1903.
- 1924. Isole del Quarnero. *Notizie degli Scavi di Antichità* (Roma), 1924.

MARIĆ, Z.

- 1964. Donja dolina. *GZM*, 19/1964: 5–128.
- 1964. a Problem sjevernog graničnog područja Ilira. *Simpozij o teritorijalnom i duhovnom razgraničenju Ilira*. Sarajevo, 1964: 177–214.
- 1968. Japodske nekropole u dolini Une. *GZM*, 23/1968: 5–79.
- 1975. Istočna granica Japoda. *IzdHad* 1. Split, 1975: 39–43.

MARJANOVIĆ, M. 1981 – Kastav. *Zbornik Kastavštine* (Rijeka), 2/1981: 27–54. (Pretisak iz Velikog Ćirilo-Methodskog kalendara za 1908. Zagreb, 1908: 5–23.)

MAROVIĆ, I.-NIKOLACI, M. 1969 – Četiri groba iz nekropole u Vičoj Luci (o. Brač) pronađena u 1908. god. *VAHD*, 70–71/1969: 45–56.

MASTROCINQUE, A. 1991 – L'ambra e l'Eridano. *Studi sulla letteratura e sul commercio dell'ambra in età preromana*. Este, 1991.

MATEJČIĆ, R.

- 1968. Zaštitna iskapanja liburnske nekropole na Gromačici na Rabu. *Diadora*, 4/1968: 76–80.
- 1971. Rijeka, Jelenje na Grobničkom polju, Izvor Rječine do Željeznih Vrata. U: *Claustra Alpium Iuliarum*, ur. Šašel-Petru, *Fontes* 1. Ljubljana, 1971: 53–62.
- 1972. *Dnevnik iskopavanja nekropole u Mišincu ispod Kastva. Ožujak-travanj 1972*. Arhiv arheološkog odjela Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja Rijeka, Rijeka, 1972.
- 1974. Predhistorijska nekropola Mišinac u Kastvu. *LT* I. Opatija, 1974: 51–77.
- 1979. *Istraživanja u vrtaci Mišinac 1979 godine*. Arhiv arheološkog odjela Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja, Rijeka. Rijeka, 1979.

- 1981. Graditeljsko nasljeđe Kastva. *Zbornik Kastavštine* (Rijeka), 2/1981: 63–84.
 - 1983. Sistem prethistorijskih gradina od Rijeke do Starada, *LT* (Opatija), 5/1983: 47–52.
 - 1988a. *Kako čitati grad*. Rijeka, 1988.
- MATIJAŠIĆ, R. 1998 – *Gospodarstvo antičke Istre*. Zagreb, 1998.
- MIGOTTI, B. 1989 – Grčko-helenistička keramika iz Staroga grada na Hvaru (II) VAMZ 3.s. 22/1989: 19–42.
- MIHALJEVIĆ, D. 1998 – Reljef strukturnog podrijetla i strukturno-geomorfološke regije Istre i Kvarnera. *Prirodoslovna istraživanja riječkog područja. Prirodoslovna biblioteka 1*, Prirodoslovni muzej. Rijeka, 1998: 277–302.
- MIHOVILIĆ, K.
- 1972. Nekropola Gradine iznad Linskog kanala, *HistArch*, 3–2/ 1972: 5–67.
 - 1987. Pregled prahistorije Istre od starijeg neolitika do početka romanizacije, *IzdHAD*, 11. Zagreb, 1987: 49–63.
 - 1995. Srebrni nakit iz Nezakcija, *Diadora*, 16–17/1994–95: 81–100.
 - 1997. Fortifikacija gradine Gradac-Turan iznad Koromačna, *IzdHAD*, 18/1997: 39–59.
 - 2001. Nesactium, Prapovijesni nalazi 1900.–1953. *Monografije i Katalozi* (Pula), 11, 2001.
 - 2002. Grčki i helenistički nalazi u Istri i Kvarneru. Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana, *Književni krug Split 2002*: 4990–520.
- MOHOROVIČIĆ, A. 1999 – Naš Kastav. *Zbornik Kastavštine* (Kastav), 7/1999: 67–70.
- MUNIĆ D. 1997 – Kastav na razmeđinama i raskrižjima povijesti-Prijelomnice kastavske povijesti. *Zbornik Kastavštine* (Kastav), 5/1997: 11–24.
- MÜLLER-KARPE, H. 1959 – Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, *RGF*, 22/1959.
- MÜLLNER, A. 1896 – *Mitteilungen des Naturwissenschaftlichen Clubs in Fiume*. Fiume, 1896: 71–72.
- NEGRONI-CATACCHIO, N. 1976 – Le vie dell'ambra. I passi alpini orientali e l'Alto Adriatico. *AntAlt*, 9/1976: 21–57.
- PALAVESTRA, A. 1993 – Praistorijski ćilibar na centralnom i zapadnom Balkanu. *PosIzdSAZU*, 52/1993.
- PARE, C.F.E. 1996 – *Chronology in Central Europe at the end of the Bronze Age, Absolute Chronology; Archeological Europe 2500–500. BC. ActaAKøb*, 67/1996: 99–120.
- PELOZA, M. 1973–1975 – Kastavska »Crekvina«. *JZ*, 9/1973–75: 447–451.
- PERONI, R.
- 1973. *Studi di cronologia hallsattiana*. Roma, 1973.
 - 1975. Studi sulla cronologia delle civiltà di Este e Golasecca. *Origines. Studi e materiali pubblicati a cura dell' Instituto di Preistoria e Protostoria*. Firenze, 1975.
 - 1976. La Koiné adriatica e il suo processo di formazione. *JOP*. Zagreb, 1976: 95–115.
 - 1983. L'età del bronzo. *Preistoria del Caput Adriae*. Trieste, 1983.
- PAROVIĆ-PEŠIKAN, M. 1986 – Grčko-italske i helenističke vaze iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu. *GZM*, 40–41/1986: 39–60.
- POGLAJEN, G. 1930. Memorie cronologiche relative alle chiese e al capitolo di Fiume. *Fiume-Rivista* (Fiume), 8/1930: 139.
- PRIMAS, M. 1967 – Zur Verbreitung und Zeitstellung der Certosa Fibeln. *JbRGZM*, 14/1967: 99–140.

- RADOVČIĆ – GALOVIĆ 2002 – geološka prošlost i prirodni supstrat arheologije Žumberka, *Žumberak od prapovijesti do kasne antike*. Zagreb, 2002: 10–31.
- RAUNIG, B.
– 1968. Japodska Nekropola na Crkvini u Golubiću. *GZM*, 23/1968: 81–98.
– 1982. Grob ranog željeznog doba iz Ostrožca kod Cazina. *GZM*, 37/1982: 1–12.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D.
– 1989. Prilozi etnografiji i topografiji naše obale u staro doba. Pseudo-Slilakov »KATAPBATHEΣ« i južna granica Liburnije. *Iliri i antički svijet*. Split, 1989: 123–134.
– 1989a. Onomastičke studije s teritorija Liburna. *Iliri i antički svijet*. Split, 1989: 711–729.
- RIĐANOVIĆ, J. 1975 – Istra, Sjevernom hrvatsko primorje. *Geografija SR Hrvatske*, 5. Zagreb, 1975: 170–198.
- ROGIĆ, V. 1982 – Regionala geografija SR. Hrvatske. Zagreb, 1982.
- RUŽIĆ N. 1985 – *Sistem prethistorijskih fortifikacija od Vinodola do Opatijskog kraska*, (Rukopisna diplomatska radnja) Zagreb, 1985.
- SKOK, P. 1952 – Toponomastički problemi, Riječka toponomastika. *Istorijski časopis* (Beograd), 3/1951–1952 (1952): 7–10.
- SLAPŠAK, B. 1977 – Ad CIL 5, 698 (Materija: Via decerta-Translatana (in finis Alicuius) –Restituta. *AVes*, 28/1977: 122–128
- SLAPŠAK, B. 1980 – I valichi del Carso fra praistoria ed età romana. *Materijali SADJ*, 16, 1980: 69–76.
- SPITZER, G. 1975 – Ein Hallstattzeitlicher Tumulus von Dragatuš. *AVes*, 24/(1973) 1975: 780–830.
- STARAC, A. 2000 – Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji II. Liburnija. *Katalozi i Monografije*, 10/11 (Pula) 2000.
- STARAC, R.
– 1992 – *O svakodnevnom životu stanovnika našega zavičaja u prahistoriji*. Katalog izložbe. Rijeka, 1992.
– 1993 – Prikaz rezultata pokusnih istraživanja na gradini Pasjak. *Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije*. Rijeka, 1993: 27–35.
– 1994 – Rezultati najnovijih arheoloških istraživanja na području Lovranštine, Mošćeništine i Brseštine. *LT* (Opatija), 8/1994: 9–31.
– 1996 – Rezultati najnovijih arheoloških istraživanja na području općine Matulji. *LT* (Matulji), 9/1996: 7–16.
- STARÉ, F.
– 1970 – Upodobitev rojstva na pektoralu iz Ulake na notranjskem. *VAMZ*, 3.s., 4/1970: 13–30.
– 1971 – Dva prazgodovinska groba z dalamtinske obale. *Adriatica*. Zagreb, 1971: 189–204.
– 1975 – Etruščani in jugovzhodni predalpski prostor. *Razprave* (Ljubljana) 9/3, 1975.
- STIPČEVIĆ, A.
– 1974 – Iliri. Povijest, život, kultura. Zagreb, 1974: ŠK..
– 1980 – Kultni simboli kod Ilira. *PoslzdCBI*, 10–54/1980.
- STRAŽIČIĆ, N.
– 1996 – Prilog poznavanju pretpovijesnih gradina u okolici Bakra. *Bakarski zbornik* (Rijeka), 2/1996: 63–92.
– 1996 a – Osnovna geografska obilježja Županije primorsko-goranske. *Županija primorsko-goranska. Povijesni pregled od najstarijih vremena do današnjih dana*. ICR (Rijeka), 1996: 37–52.
– 1998 – Prapovijesne gradine na području grada Rijeke. *Zbornik Sveti Vid*, 3. Rijeka, 1998: 11–44.

SUIĆ, M.

- 1953 – Prilog poznavanju odnosa Liburnije i Picenuma u starije željezno doba. *VAHD*, 55/1953: 71–101.
- 1955 a – Granice Liburnije kroz stoljeća. *RadZad*, 2/1955: 273–290.
- 1955 b – Istočna Jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplu. *Rad JAZU*, 306/1955: 121–186.
- 1963 – Prolegomena urbanizmu antičke Liburnije. *RadFilZad*, 2/1963: 82–94.
- 1976 – *Antički grad na istočnom Jadranu*. Zagreb, 1976.
- 1988 – Rijeka u protohistoriji i antici. *Povijest Rijeke*. ur. D. Klen. Rijeka, 1988: 41–58

ŠAŠEL, J.

- 1975 – Rimske ceste u Sloveniji. *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana, 1975.
- 1984 – Tisućljeće prije rimskog osvajanja. *Κελτοί. Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije*. Ljubljana, 1984: 10–17.
- 1992 – Alpium Iuliarum Claustra. *Opera Selecta. Situla*, 30/1992: 386–387.
- 1992 – Via Gemina. *Opera Selecta. Situla*, 30/1992:

ŠAŠEL-PETRU 1971 – Claustra Alpium Iuliarum. *Fontes* (Ljubljana), 1, 1971.

ŠKILJAN, M. 1979. *Istra u protohistorijsko i protoantičko doba*. (Rukopis magistarske radnje) Zagreb, 1979.

ŠKOBERNE, Ž.

- 1998 – Budinjak. Kneževski tumul. *MGZ*. Zagreb, 1998.
- 2002 – Pregled prapovijesnih arheoloških istraživanja u Žumberku. *Žumberak od prapovijesti do kasne antike*. Zagreb 2002.

ŠLAUS, M. 2002 – Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala s nalazišta Grobnik i Kastav. *HAZU stručni izvještaj EP- 54 – 02/02*. Zagreb 2002.

ŠONJE, A. 1991. *Putevi i komunikacije u prethistoriji i antici na području Poreštine*. Poreč, 1991.

TERŽAN, B.

- 1975 – Valična vas. *AVes*, 24/(1973) 1975: 660–729.
- 1977 – Certoška fibula. *AVes*, 27/(1976) 1977: 317–536.
- 1984 – O jantaru z Derbelega vrha. *AVes*, 35/1984: 110–118.
- 1987 – The Early Iron Age of the Central Balkans. *AJug* (Ljubljana), 24/1987: 7–27.
- 1994 – Überlegung zum sozialen status des Handwerkers in der frühe Eisenzeit Südosteuropas. *Festschrift für Otto-Herman Frey zum 65. Geburtstag, MarbStud* (Hitzeroth), 16/994: 659–670.

TERŽAN, B. – TRAMPUŽ, N. 1975 – Prispjev h kronologiji Svetoloucijske skupine. *AVes*, 24/(1973) 1975: 416–460.

TERŽAN, B. – LO SCHIAVO, F. – TRAMPUŽ-OREL, N. 1984 – Most na Soči (Santa Lucia II). *Table. Katalogi in monografije* (Ljubljana), 23/2, 1984.

TERŽAN, B. – LO SCHIAVO, F. – TRAMPUŽ-OREL, N. 1985 – Most na Soči (Santa Lucia II). *Tekst. Katalogi in monografije* (Ljubljana), 23/1, 1985.

TERŽAN, B. – MIHOVILIĆ, K. – HÄNSEL, B. 1998 – Eine altebronzezeitliche befestigte Siedlung von Monkodonja bei Rovinj in Istrien. *Festschrift für Georg Kossack zum 75. Geburtstag*. Berlin, 1998: 155–184.

TEŽAK-GREGL, T. 1981 – Certosa fibule na centralnom japodskom području. *VAMZ*, 3.s., 14/1981: 25–48.

TODD, J. 1975 – *Izveštaj o spektrofotogrametrijskoj analizi jantara iz Kastva*. Arhiv arheološkog odjela Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja, Rijeka. Rijeka, 1975.

- TODD, J. – EICHEL, H.M. – BECK, W.C. – MACCHIARULO A. 1976 – Bronze and Iron Age Amber Artifacts in Croatia and Bosnia-Hercegovina. *Journal of Field Archaeology*, 3/1976: 313–327.
- The Treasures of Carniola. New York, 1934.
- URLEB, M.
 – 1974. Križna gora pri Ložu, *Katalogi in monografije* (Ljubljana), 11, 1974.
 – 1975 – Halštatska nekropola na Križni gori pri Ložu. *AVes*, 24/(1973)1975: 507–520.
 – 1980 – Nova otkrića na halštatski nekropoli Trnovo pri Ilirski Bistrici. *Situla*, 20–21/1980.
- VALUŠEK, B. 1981 – Toponomastika područja Učke i pregled antičkih komunikacija na Učki. *Dometi* (Rijeka), 14/1981, 5: 61–69.
- VALUŠEK, B. 1983 – Ubiciranje prehistorijskih gradina u Rupci, Pasjaku i Šapjanama. *LT* (Opatija), 5/1983: 53–60.
- VALVASOR, J. W. 1689 – *Die Ehre des Herzogthums Krain*. Laibach, 1689.
- VEJVODA, V. 1961 – Japodske dvokrake igle. *VAMZ*, 3.s., 2/1961: 115–124.
- VIKIĆ, B., DAMEVSKI, X. 1982 – Apulske vaze Gnathia stila u Arheološkom muzeju u Zagrebu. *VAMZ* 3.s. 15/1982: 97–148.
- VINSKI, Z. 1956 – Ein Liburnischer Depotfund aus Baška. *AJug*, 2/1956: 27.
- VINSKI-GASPARINI, K.
 – 1970 – Mačevi s balčakom u obliku čaške, *Adriatica*. Zagreb, 1970: 161–172.
 – 1973 – *Kultura polja sa žarama*. Zadar, 1973.
 – 1983 – Kasno brončano doba. *PJZ*, IV, 1983: 547–646.
- WILKES, J. J. 1969 – *Dalmatia*. London, 1969.
- ZANINOVIĆ, M.
 – 1982 – Otoci Kvarnerskog zaljeva-arheološko strateška razmatranja. *IzdHad*, 7/1982: 43–51.
 – 1989 – Naselja i teritorij u antici Hrvatskog primorja. *IzdHad*, 13/1989: 9–17.
 – 1994 – Apsorus, Crexa, Nesactium, Bado sulla rotta marittima adriatica. *QAVen* (Padova), 10/1994: 179–188.
 – 1996 – Histri i Liburni prema rimskom vladanju. *Od Helena do Hrvata*, Zagreb 1996. 308–319.
- ZEČIĆ-HORVAT, J. 2000. *Elementi arhaiskog stila na jantarnoj plastici 6. i 5. stoljeća prije Krista na srednjem i zapadnom Balkanu*. (Rukopisna diplomatska radnja). Zagreb, 2000.

ZUSAMMENFASSUNG

KASTAV IM LETZTEN JAHRTAUSEN VOR CHRISTUS

Aus Kastav stammen der materielle, meistens außerhalb des archäologischen Zusammenhangs gesammelte Nachlaß sowie der Stoff aus der versuchsweise ausgegrabenen Nekropole in der Doline Veli Miščinac. In dessen Gänze gesammelt zeugt er von einer instensiven und relativ reichen Lebensweise in der Eisenzeit. Deshalb werden im Artikel Kastav als Höhensiedlung mit zugehörigen Nekropolen sowie das ganze Repertoire der Funde der materiellen Kultur dargestellt, die wegen deren Eigenartigkeit und Wertes die Aufmerksamkeit wieder erregt haben und so zum Gegenstand dieser Forschung wurden. Die Fundgegenstände der materiellen Kultur wurden katalogisiert präsentiert und taugen für zeitgenössische chronologische Deutungen, wobei Erkenntnisse durch einzelne osteologische Analysen sowie Analysen des Bernsteins und der Metalle ergänzt wurden.

Die Lage, wo sich der mediterrane, Voralpen- und Westbalkankreis berühren und miteinander verbinden, hat eine besondere, vor allem durch geostrategische Position vorbestimmte Lebensweise veranlaßt, die später selbstverständlich den in erster Linie durch Handelswege, Verbindungen und Austausch erzielten Fortschritt beeinflußt hat. Dieses Gebiet ist eigentlich ein kleineres Beispiel oder die Form einer »Gemeinschaft vor den Türen« ist (PALAVESTRA 1993: 285), wo sich verschiedene Transitwege vereinigt haben, unterschiedliche Kulturen in Berührung gekommen sind. Schon in der späten Bronzezeit und frühen Eisenzeit wurden ethnische Veränderungen und Mischungen, neue Strömungen angedeutet, die durch Wanderungen der Träger der Urnenfelderkultur verursacht wurden. Die Lage »vor den Türen« jedoch hat die Handelskultur und –denkweise veranlaßt, die zweifellos schon sehr früh die Bereicherung der Gesellschaft bzw. deren schnelle Differentiation bedingt hat, wovon die Bestattung einer sicher prominenten Person innerhalb der Stadtmauer mit einem besonderen, Votivritual zeugt. In der vollen Eisenzeit ist das noch deutlicher zu sehen. Der relativ ruhige und lange Zeitraum hat Handels- und Kulturströmungen größeren Umfangs ermöglicht, aus denen Kastav und umliegende Gebiete sicherlich nicht ausgeschlossen wurden, wovon wiederum zahlreiche Funde der materiellen Kultur zeugen. Da die Mehrheit der Verbindungen einerseits mit den südöstlichen Voralpen und andererseits mit dem kolapianischen und japodischen Raum hergestellt wurde, kann angenommen werden, dass Kastav, genauso wie Grobnik, die Rolle eines Vermittlers oder Verbinders zwischen diesen zwei bzw. drei Kulturkreisen. Deshalb sollten sicherere zeitliche Richtlinien oder zuverlässigere Stützpunkte ausgerechnet in diesen Regionen der Eisenzeit gesucht werden, und nicht so sehr in der liburnischen Kultur wie bisher?! Es können im Gegenteil sehr deutliche japodische, kolapianische oder Elemente aus südöstlichen Voralpen abgelesen werden, wo die Region von Notranjska besonders zum Ausdruck kommt, die geographisch dem Gebiet von Kastavština am nächsten gelegen ist, mit welchem sie fast verbunden ist. Aus dem materiellen Nachlaß ist ersichtlich, dass in Notranjska die größte Anzahl von Analogien, insbesondere einiger lokalen Charakters wie Fibulen, Ornamente oder Bestattungsweise, zu finden ist. Wenn es um Bestattungsweise geht, hier bleiben noch genügend Unklarheiten. An der Skelettbestattung ist nämlich kein Zweifel, es müssen jedoch die Behauptungen von J. Brunšmid und C. Marchesetti berücksichtigt werden, nach denen in Kastav durch Einäscherung in Urnengräbern beigelegt wurde. Dadurch öffnet sich noch genug Fragen und Annahmen, und eine von denen ist die birituale Bestattungsweise, die weder den Japoden noch den Kolapianen fremd, während sie in Notranjska gut bekannt war. Da sich das gesamte wirkliche Leben und die reale Welt des Alltags in der Eisenzeit am meisten im kreativ-irationalen, insbesondere religiösen und geistigen Ausdruck widerspiegeln, sind hier noch mehr Argumente zu finden, die das Gebiet von Kvarner, sollte es nicht getrennt sein, eher dem Kulturkreis von Japoden odr Notranjska nähern.

Gewiß haben die kulturell-ethnischen Verflechtungen die Herstellungsform veranlaßt, was in Kastav an einigen Beispielen zu sehen ist. Am wichtigsten sind sicherlich Anhängsel-Amulette und Pektoralien, die in der Tat als einmalige Gegenstände mit eigenartigem ikonographischen Inhalt anzusehen sind. Die Bestrebungen, einen erkennbaren, individuellen Stil zu entfalten, können auch weiterhin in der Entwicklung und Herstellung der mittel-La-Tène-zeitlichen Fibule sowie in verschiedenen Imitationen aus Bernstein und sonstiger Ornamentsgegenstände beobachtet werden. In der gesamten künstlerisch-handwerklichen Herstellung lassen sich jedoch auch bestimmte konservative Elemente ablesen, wo Symbolismus und flache Ikonographie offenbar beliebter als jene figurale oder plastische waren, mindestens nach dem bisherigen Stand der Forschung. Es wird insbesondere der Zoomorphismus betont, wo der Pferd, so scheint es, eine bedeutende Rolle auch in der religiös-geistigen Auffassung hatte, so dass er auf allen ursprünglichen Gegenständen der »angewandten Kunst« dargestellt wurde. Im Zusammenhang damit hatte die Frau sowohl in der geistigen Welt als auch dem wirklichen Leben einen Sonderstatus, was wiederum in der Verehrung der

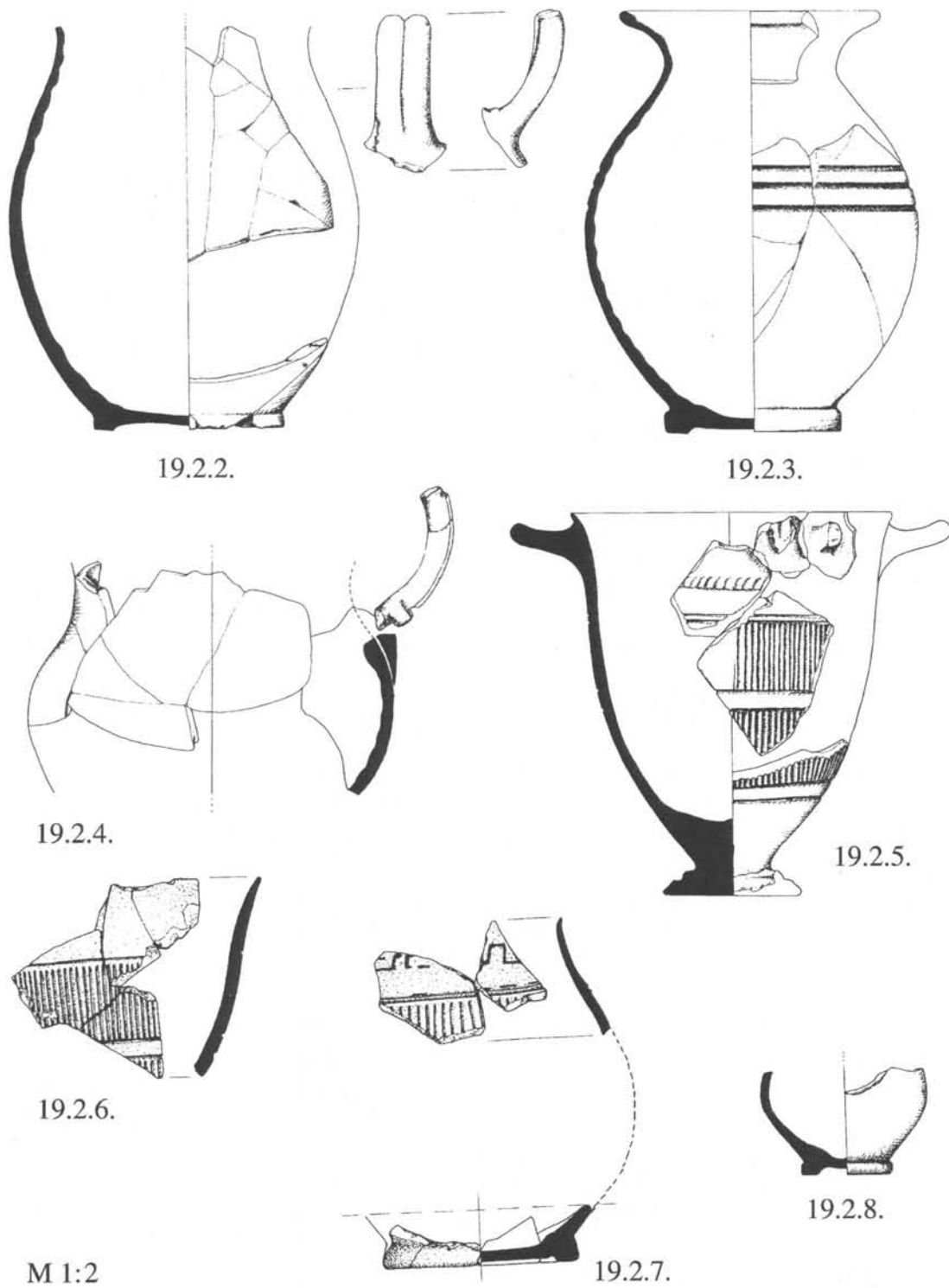
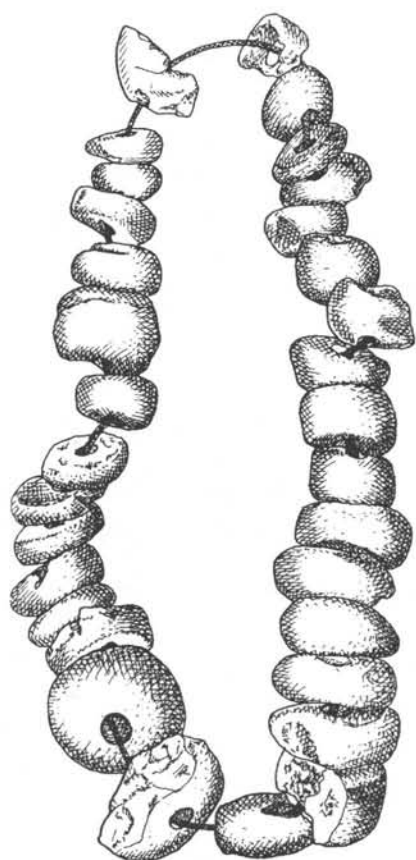
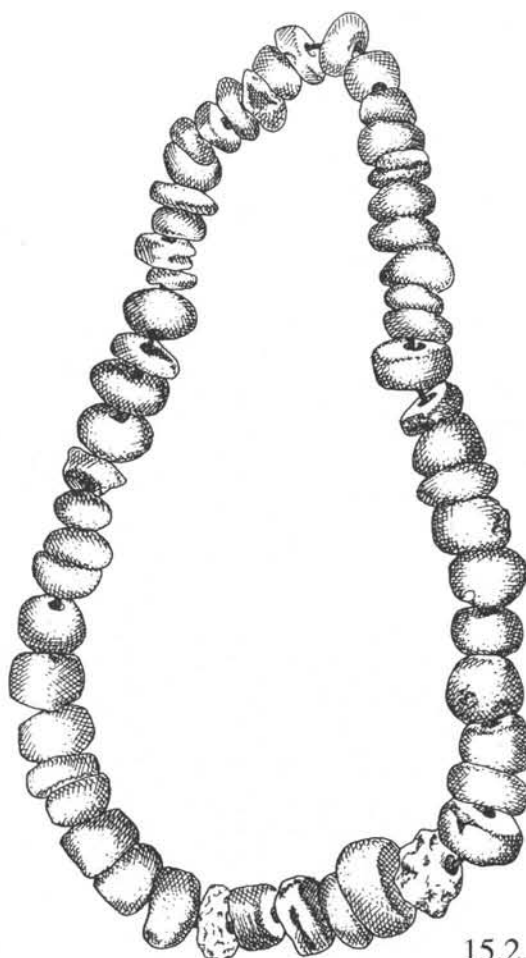

Tabla 13.

15.1.

15.2.

15.3.

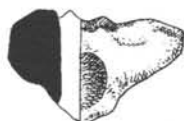
15.4.

17.

18.1.

18.2.

16.

Tabla 12.

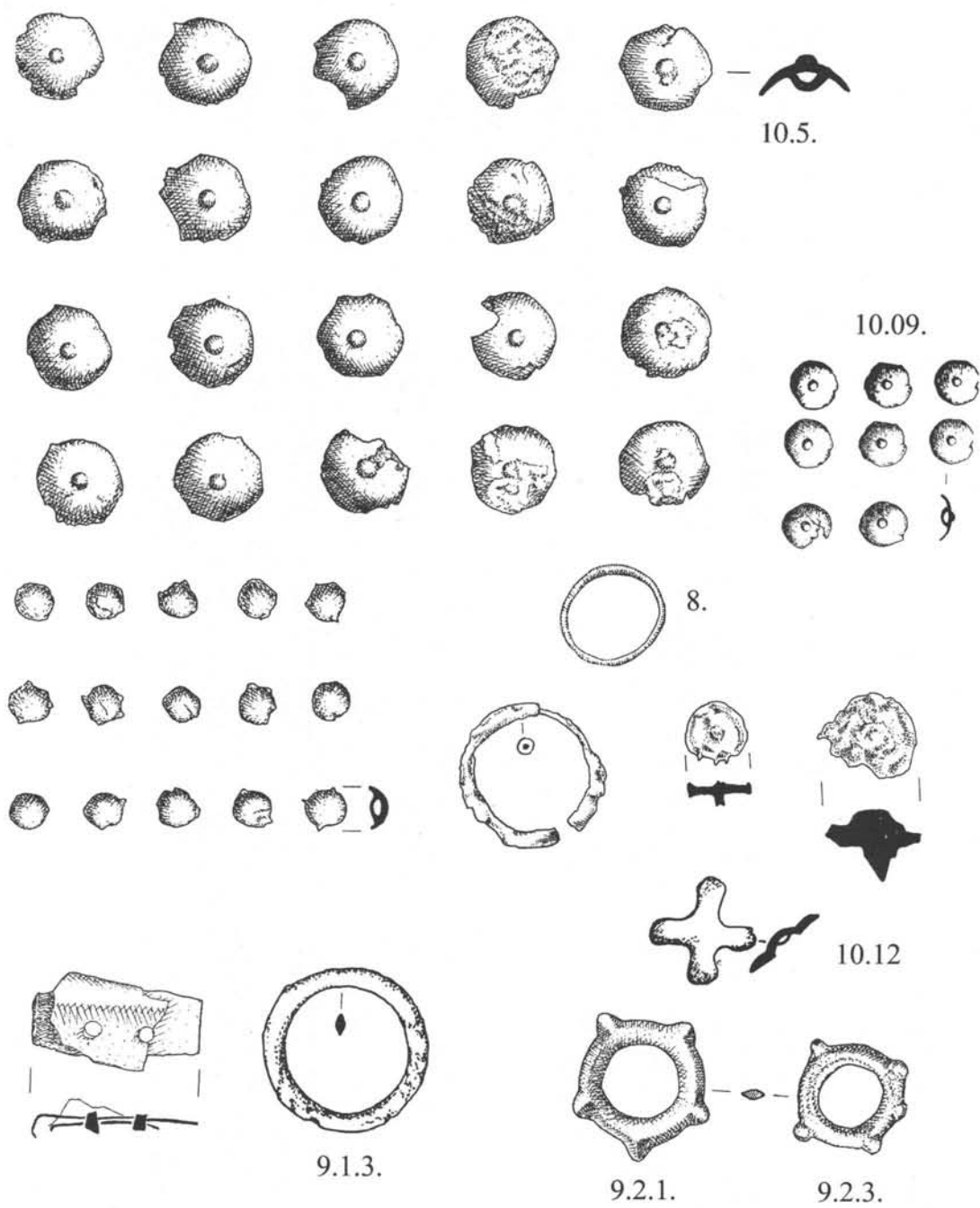

Tabla 11.

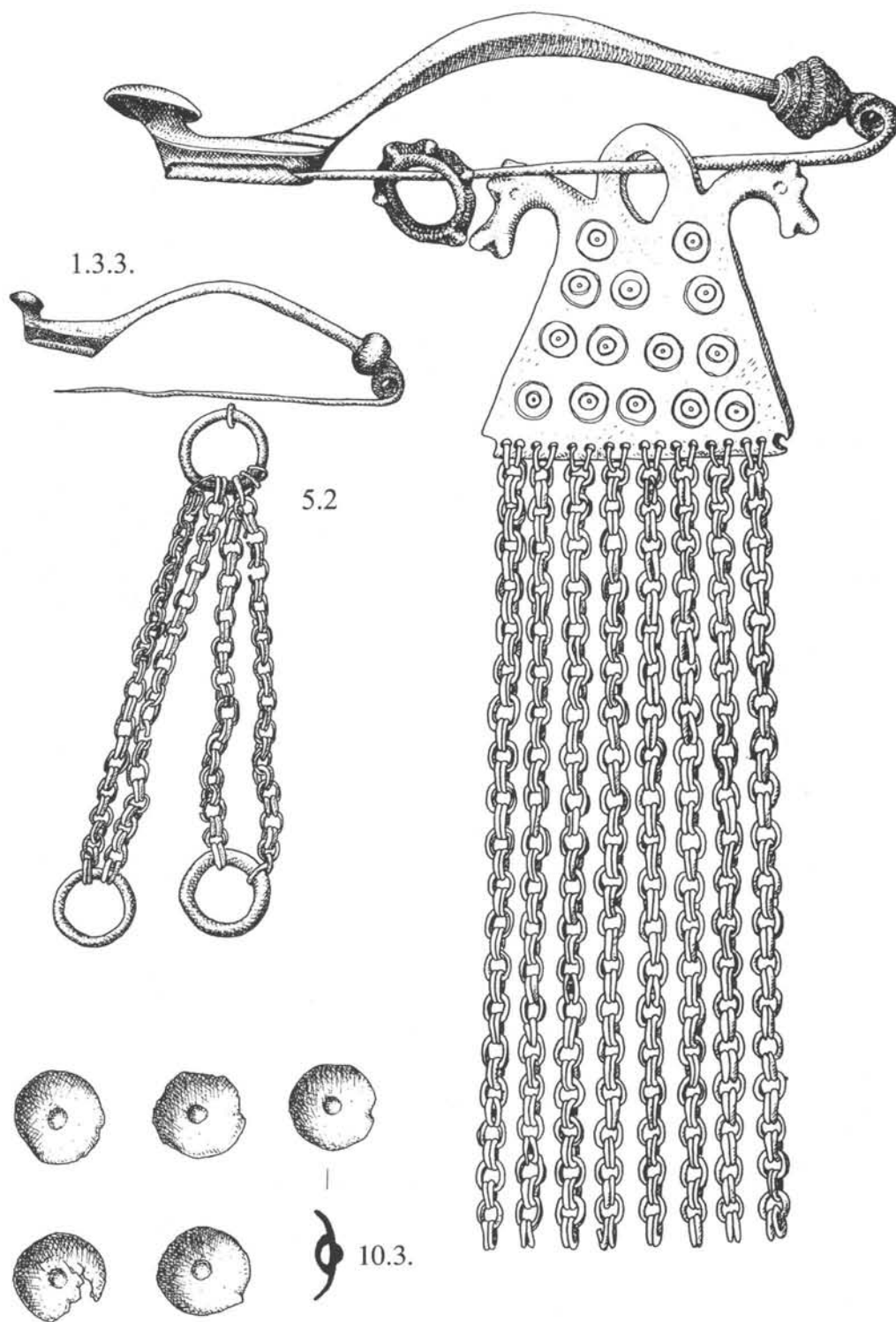
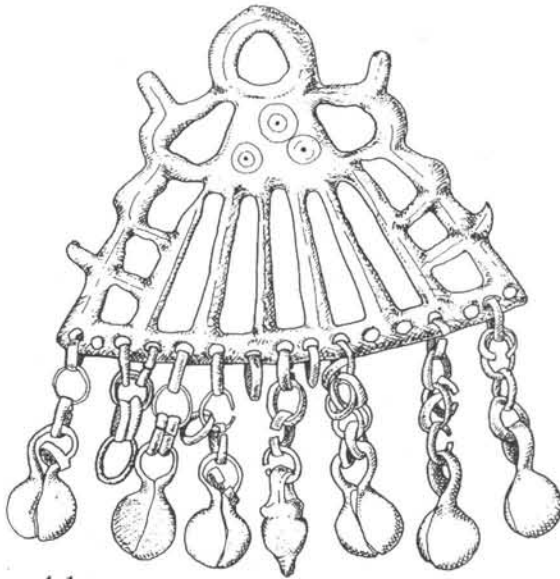
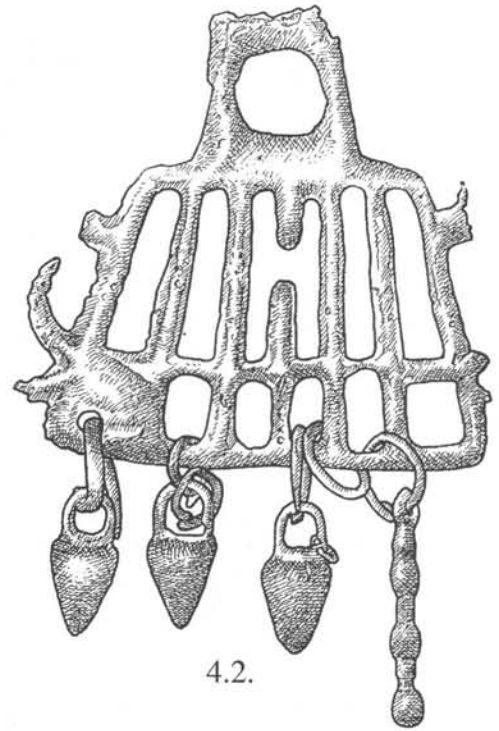

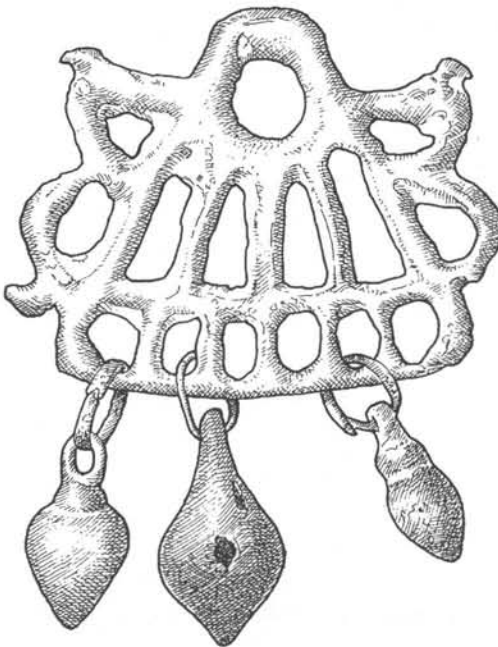
Tabla 10.

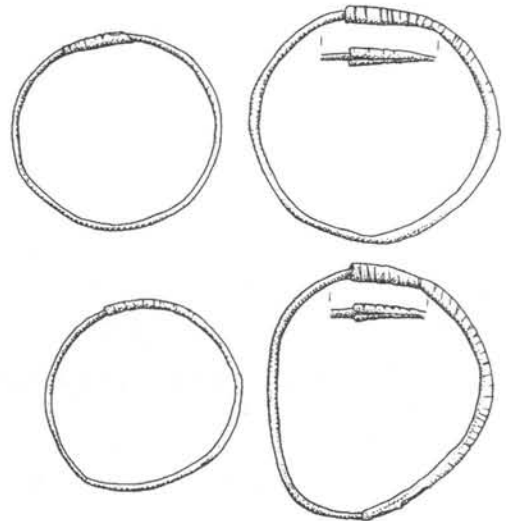
4.1.

4.2.

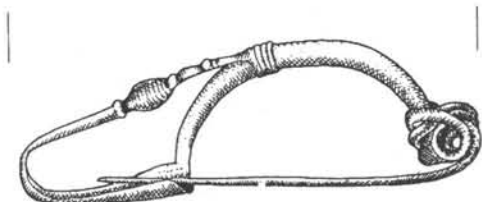
4.3.

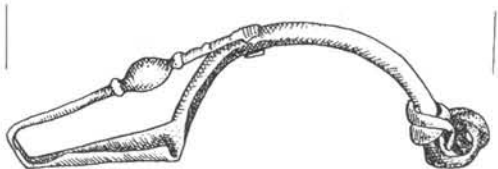
6.1.

6.2.

Tabla 9.

1.6.1.

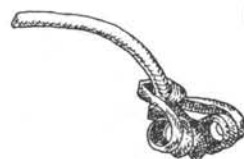
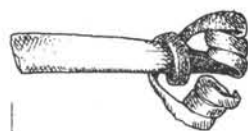
1.6.2.

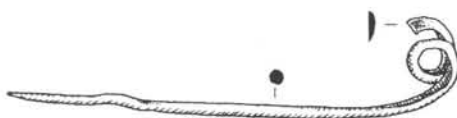
1.6.4.

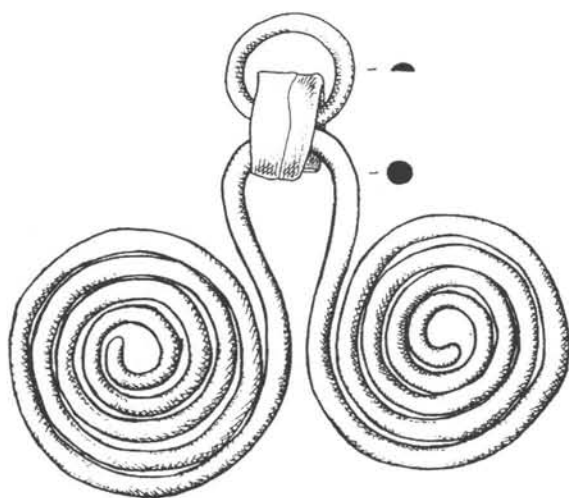
1.6.5.

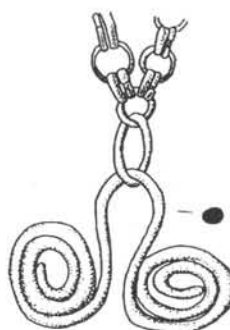
1.6.3.

1.6.6.

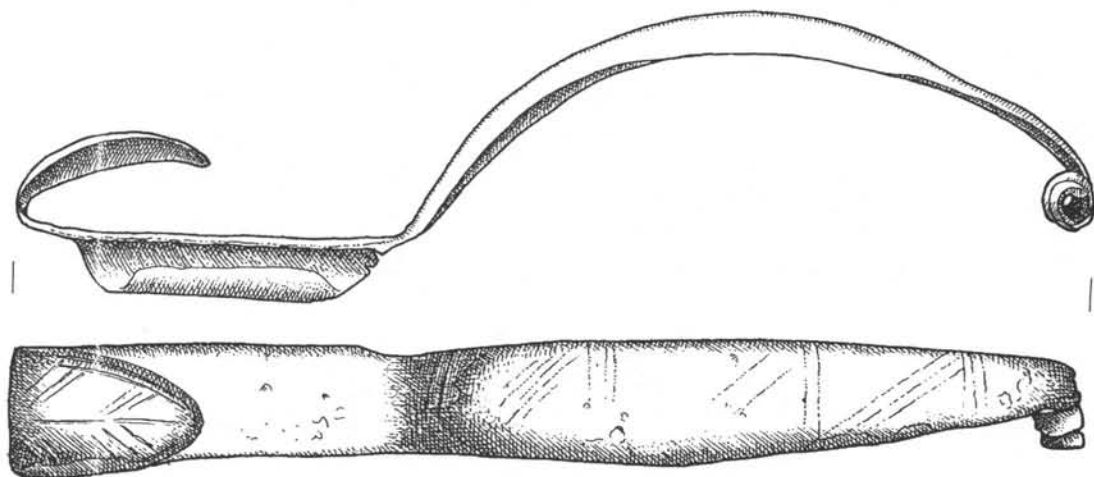

3.1.

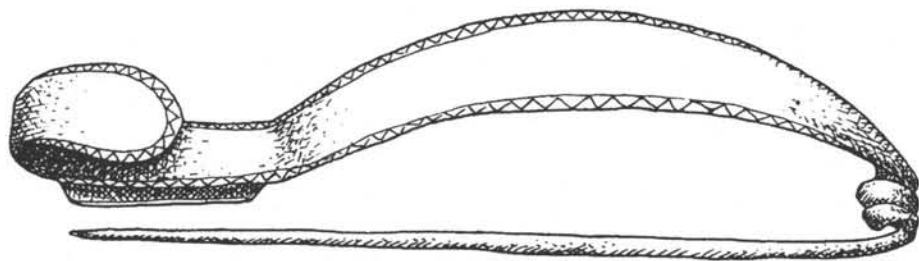

3.2.

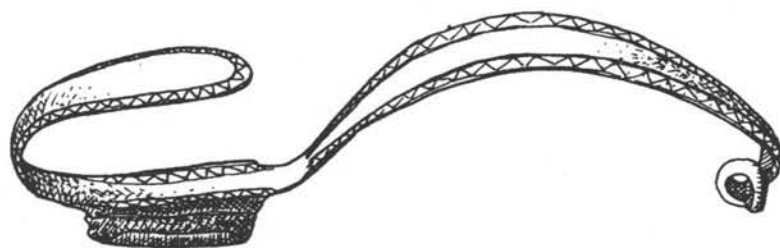
Tabla 8.

1.5.13.

1.5.14.

1.5.15.

Tabla 7.

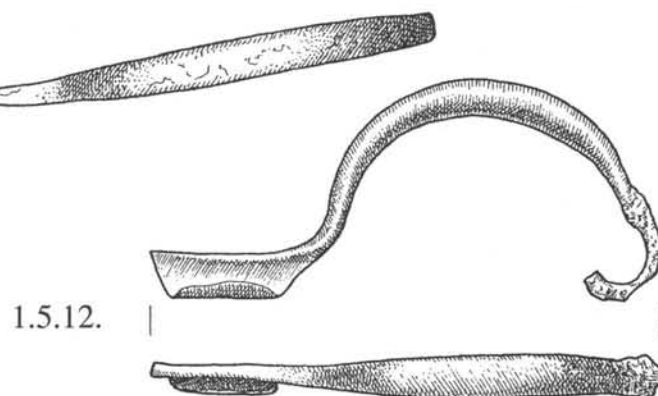
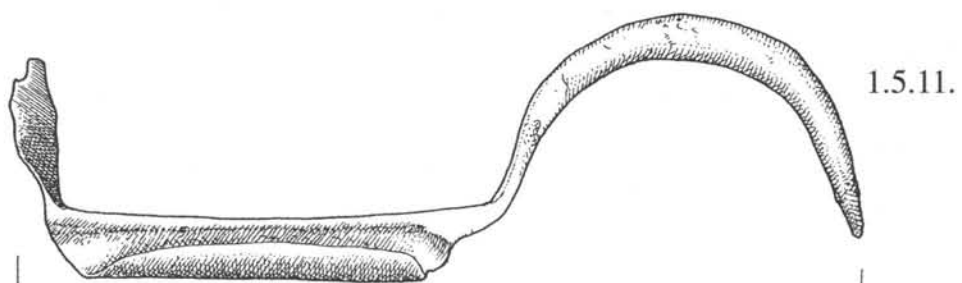
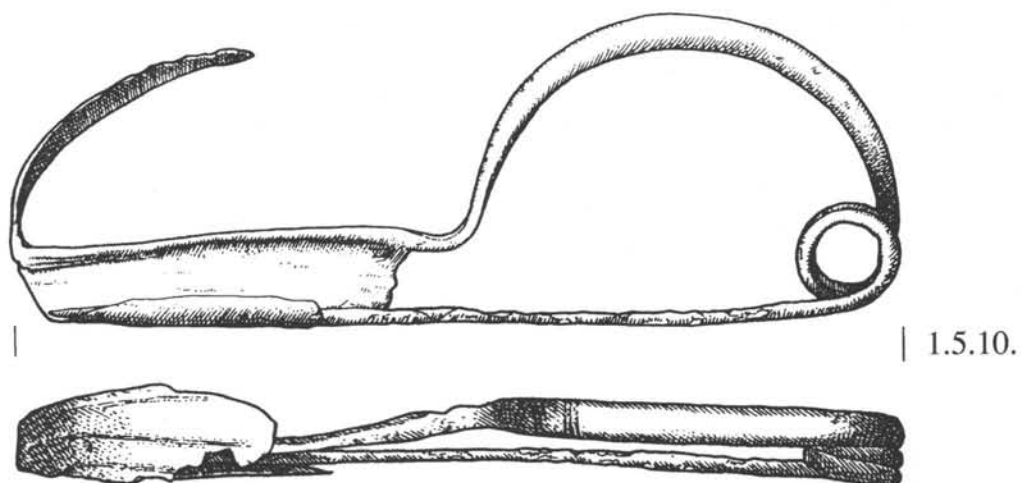
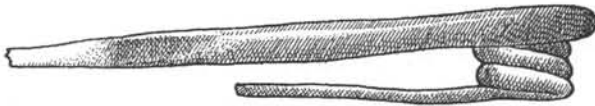
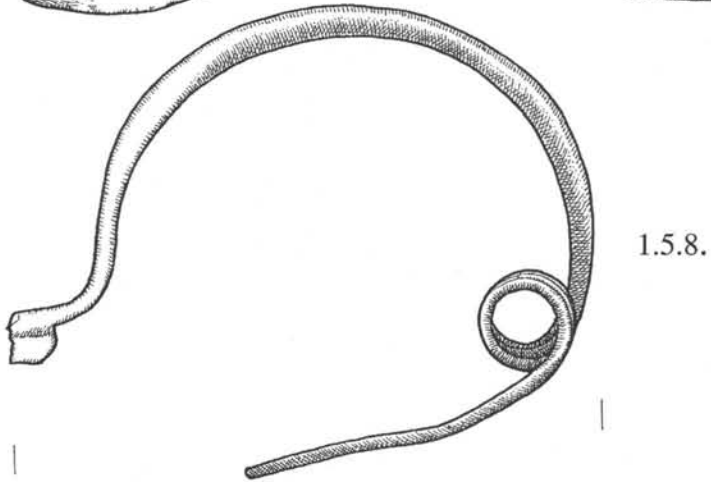
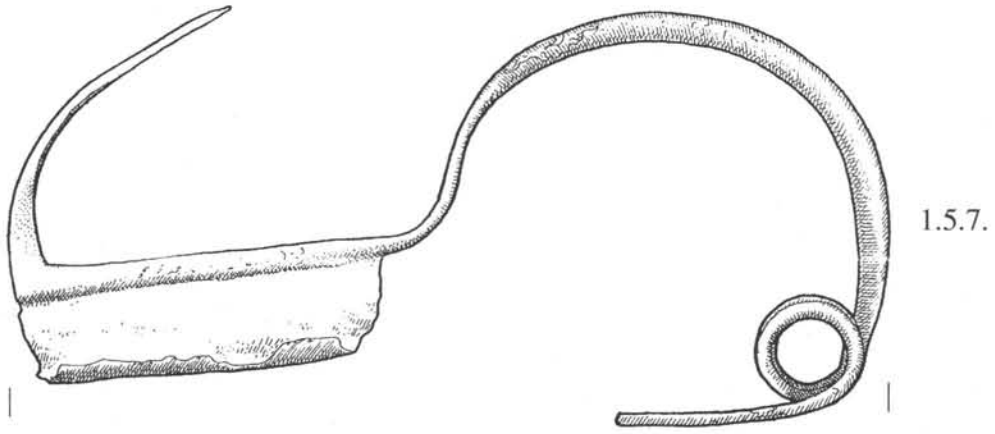

Tabla 6.

1.5.9.

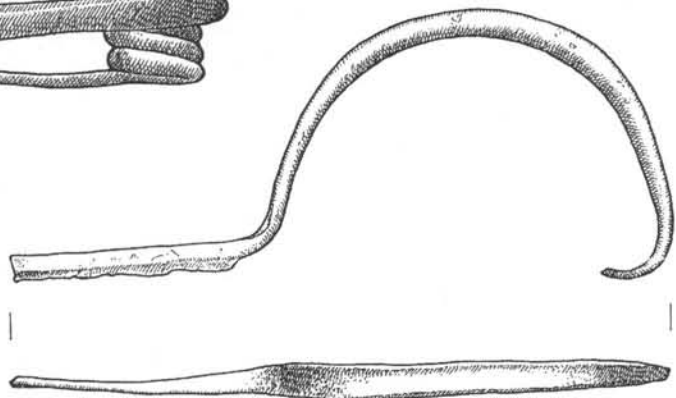

Tabla 5.

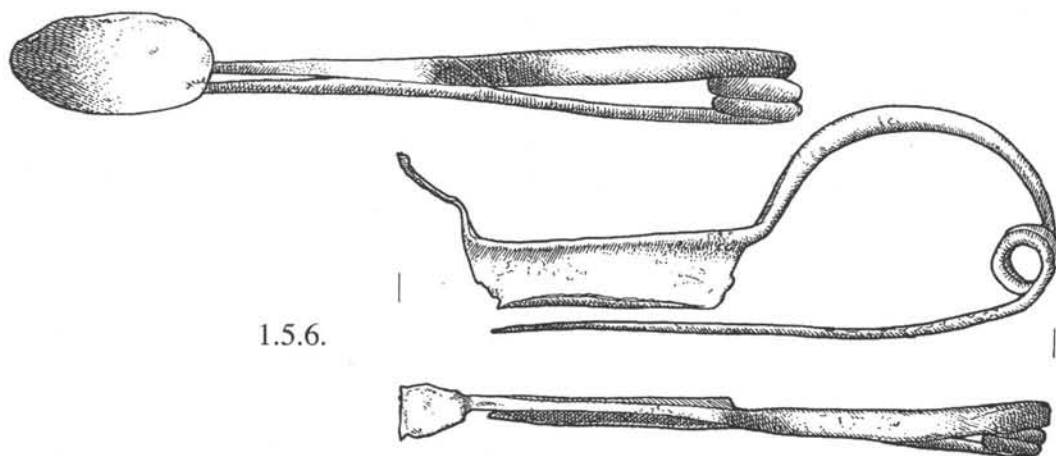
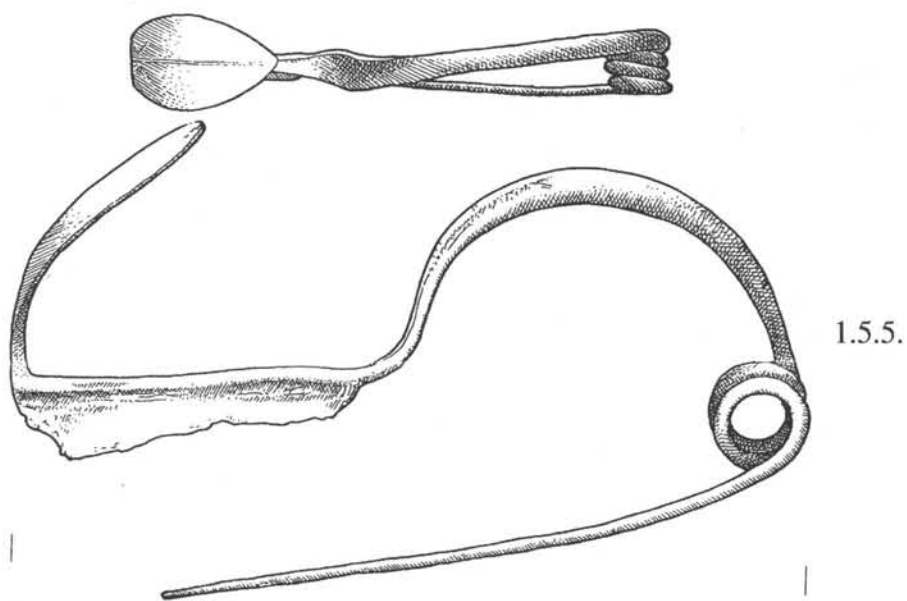
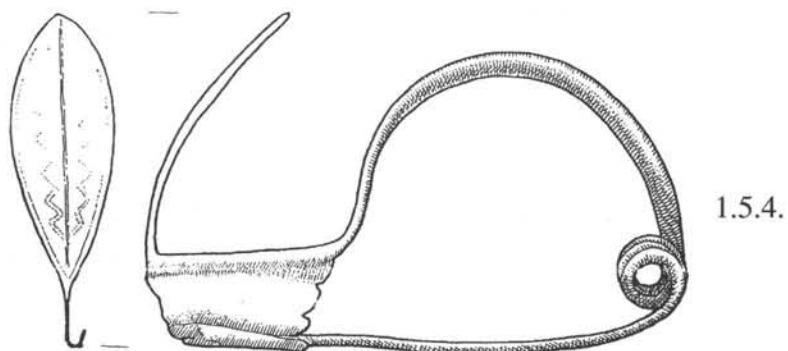

Tabla 4.

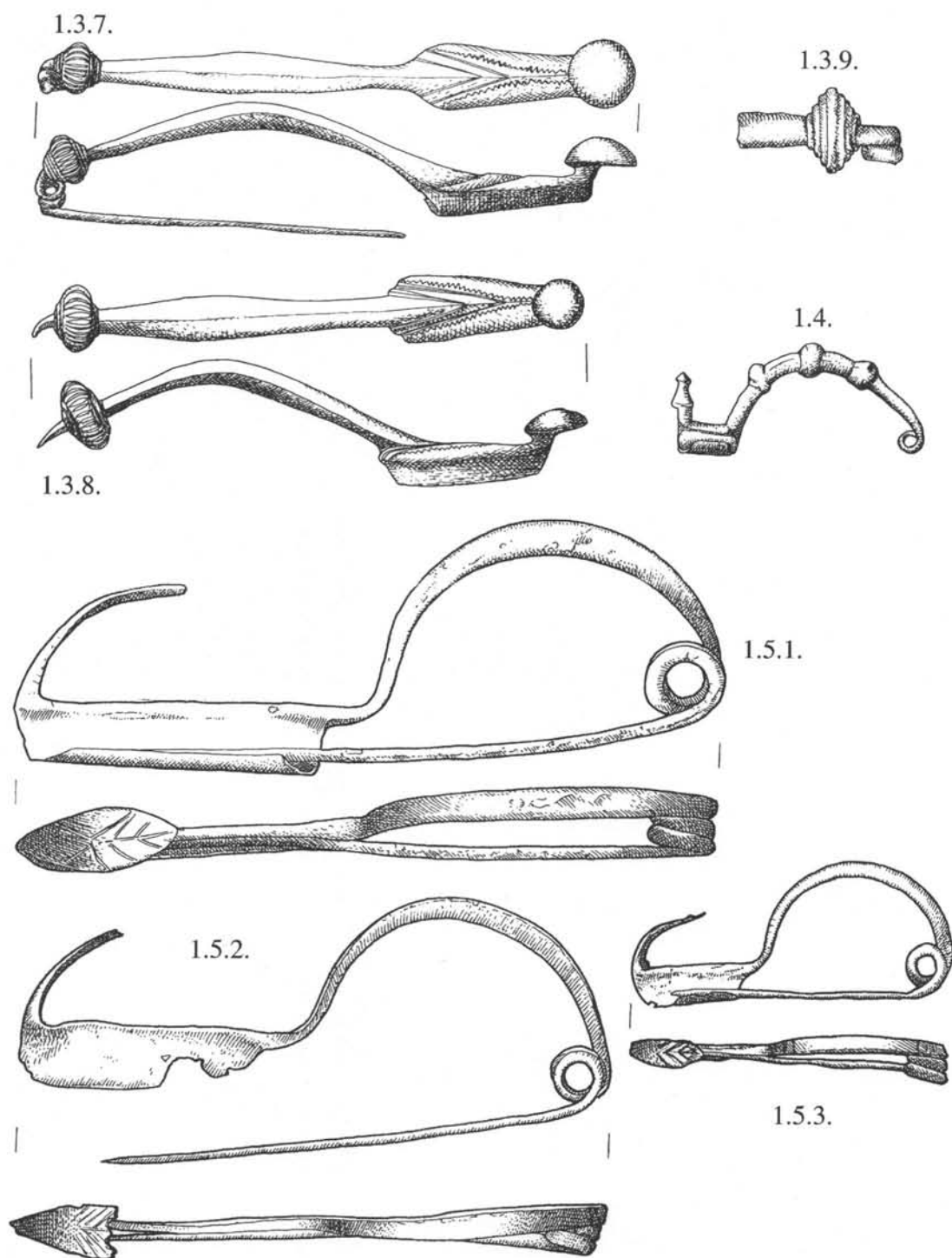

Tabla 3.

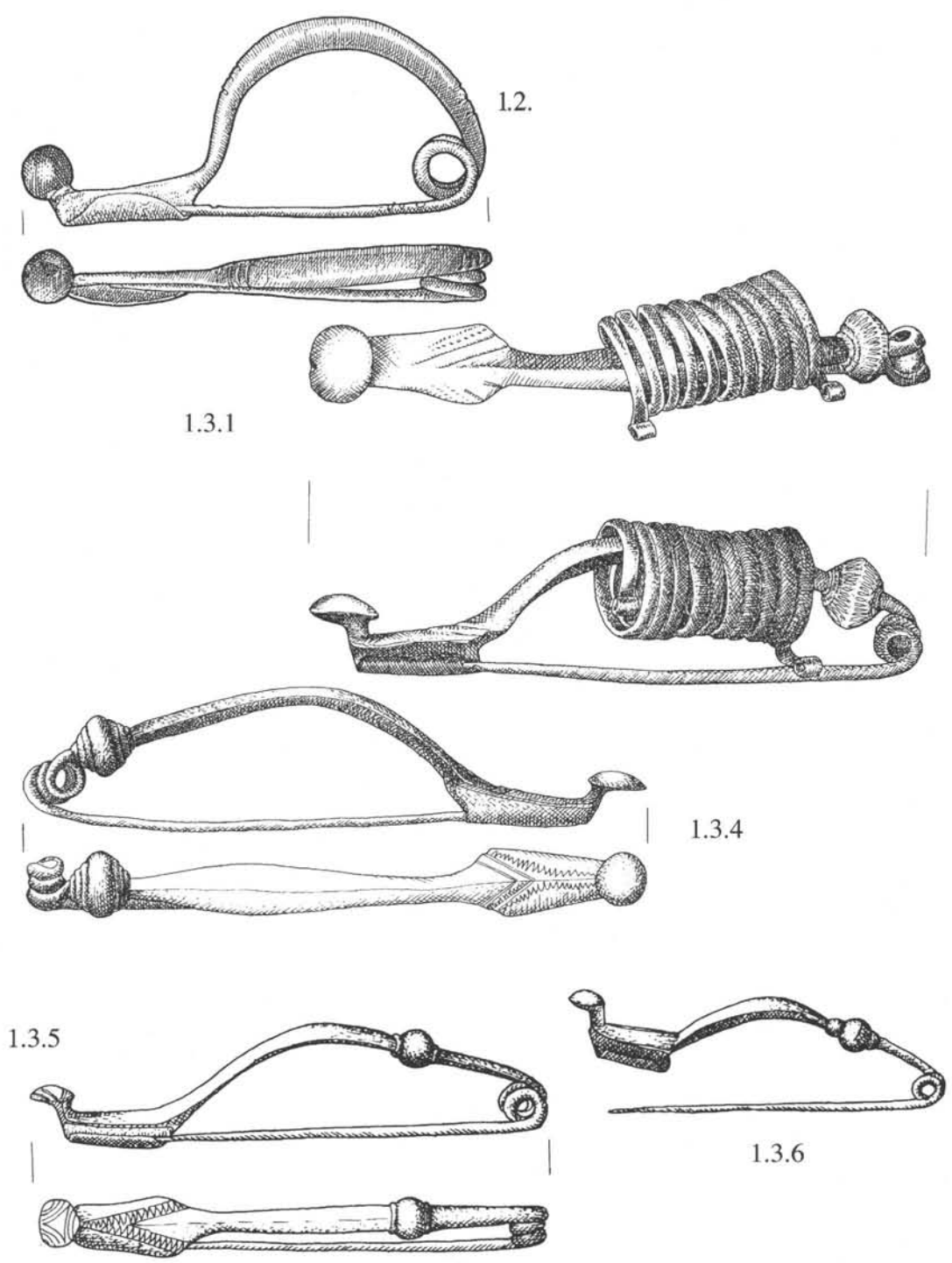

Tabla 2.

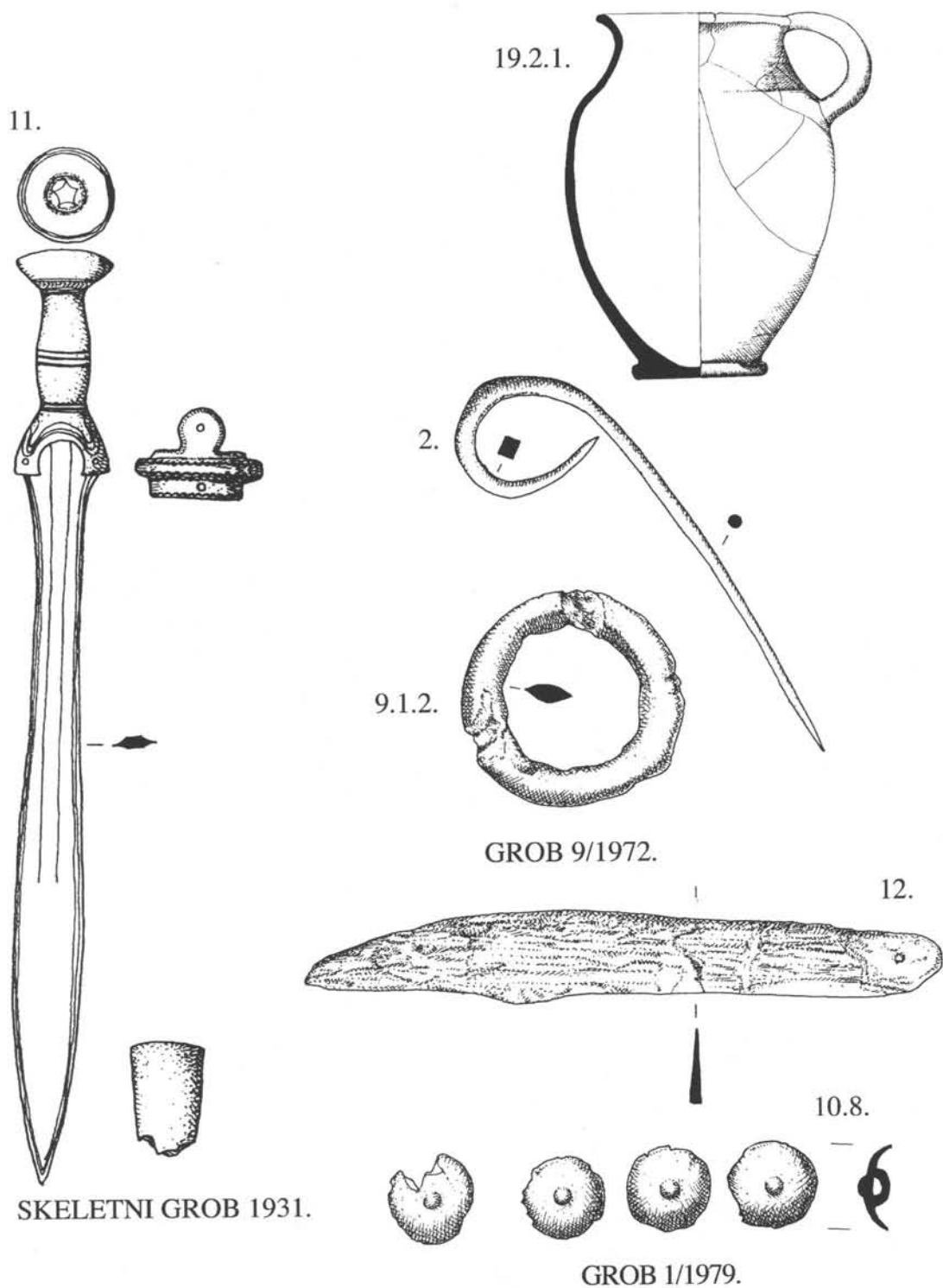

Tabla 1.

Frauengöttlichkeiten zu erkennen und verfolgen ist, die sich aufrechterhalten konnten und in den neuen kulturologischen Prozeß der antiken Zeit auf diesen Gebieten übertragen wurden.

Alles insgesamt zeugt von der unwiderlegbaren Kontinuität von Kastav als einer proto-urbanen Siedlung seit der späten Bronze- und Eisenzeit, dh. einer urbanen Siedlung seit der Zeit der Antike bis heute. Es zeugt ebenso von den damaligen Bewohnern von Kastav, die, indem sie Einflüsse angenommen haben, ihren eigenen, erkennbaren Stil geschaffen haben; ihre kleine kulturelle Region »**vor den Türen**«. Dies ist ein nur kleiner Beitrag, mit dem ich hoffentlich wenigstens einigermaßen einen Teil dieser tausendjährigen Kontinuität aufklären konnte, und sollten wir schon keine zahlreichen Antworten wissen, dann haben wir doch zahlreiche gestellte Fragen?!

Rukopis primljen 13.XI.2002.

Rukopis prihvaćen 20.XI.2002.

PETER KOS

*Narodni muzej Slovenije
Prešernova 20
SI-1000 LJUBLJANA
Slovenija*

A FIND OF CELTIC COINS FROM THE AREA OF BALINA GLAVICA
{*SINOTION*) IN DALMATIA

UDC 737.122.2 (36:497.5) " - 1"
Original scientific/scholarly paper

The coin hoard found on top of the hillfort at Balina Glavica near the village of Umljanović to the south of Drniš, is composed of four Celtic tetradrachms of the Đurđevac type and four coins of the Kapos type (also called the Regoly type). All the coins together thus represent a sample of coinage that was in circulation in the central Pannonian region in the last decade of the 1st century BC, or perhaps even in the first decade of the 1st century AD. The deposition or loss of the group of Celtic coins in the area of Balina Glavica is most probably best dated to the late Augustan period, in the period of Tiberius' expedition against the rebellious Pannonians and Dalmatians, thus in the first decades of the V century AD.

In June 1998, the seventy year old X. X. from the village of Umljanović near Drniš brought eight Celtic coins to the Municipal Museum in Drniš. The coins were said to have been found by his grandfather on the plateau on top of the hillfort at Balina Glavica near the village of Umljanović to the south of Drniš, and had been kept by the family since then.¹

Along the southern foot of the elevation of Balina Glavica and towards the village of Umljanović, abundant remains of architecture are visible, the remnants of the Roman settlement of *Magnum*, which received the status of *municipium* under Marcus Aurelius. At the top of the rise, which in the last few years has become greatly overgrown with trees and bushes, terraces can be seen along the slopes, which completely surround this isolated peak on the eastern edge of Petrovo Plain. During the recent war in Croatia, large quantities of pottery were discovered here when military trenches were dug. This elevation should be considered the site of *Sinotion*, one of the Delmatian towns mentioned by Strabo (Strabo, 7, 5, 5. *Synodion* by App., *Illyr.* 27).

View of the top of Balina Glavica (*Sinotion*). The remains of the Roman settlement of *Magnum* are located on the level ground to the left of the height (photo P. Kos)

¹ I would like to thank Joško Zaninović, archaeologist in the Municipal Museum of Drniš for his kind permission to publish the coins. The find is mentioned by ZANINOVIC 2001: 61.

Fig. 1 View of the top of Balina Glavica (*Sinotion*). The remains of the Roman settlement of *Magnum* are located on the level ground to the left of the height (photo P. Kos)

Finds of Celtic coins in the region that was later the Roman province of Dalmatia are exceptionally rare,² thus the find under discussion is surprising and doubts might even perhaps arise about the correctness of the data concerning the site of discovery, as cited by the discoverer. The fact, however, that the discoverer was a local inhabitant and that the coins were long kept in the possession of the family in the village nearby the site indicates the credibility of the cited data despite any possible hesitations.

THE CATALOGUE³

Eastern Celtic coinage

Early imitations of silver coins of Philip II

Developmental types in southwestern Hungary

Kapos type

1	AE	OTA491	9.2 g	12	22
2	AE	OTA491	9.15 g	12	21
3	AE	OTA491	9.0 g	12	21
4	AE	OTA491	8.3 g	12	21

² See: PINK 1974a, who in the region of the later Roman province of Dalmatia mentions only three finds of Danubian Celtic tetradrachms: at Modruš in Lika (p. 88), at Livno (p. 107) and at Vitina near Ljubuški (p. 21). Recently, a Tauriscan tetradrachm of the Đurđevac type was discovered at the hillfort of Dragišić in the hinterland of Šibenik (unpublished).

³ The catalogue lists the following in horizontal order: number, denomination (AE = bronze coin; Tetr = tetradrachm), standard citation (OTA = R. GOBL. *Ostkeltischer Typenatlas. Mit methodischem Kommentar*, Braunschweig 1973; TKN = R. GOBL. *Typologie und Chronologie der keltischen Münzprägung in Noricum*, Wien 1973), weight, axis, diameter (in mm).

Noricum

Tauriscan group

5/ Đurđevac type

5	Tetr	TKN 70-137	9.4 g	9	22
6	Tetr	TKN70-137	9.3 g	9	21
7	Tetr	TKN 70-137	8.1 g	9	21
	Tetr	TKN7-138	9.1 g	9	22

Coins nos. 5,6 and 7 were struck with the same die on the reverse, and coins nos. 6 and 7 also with the same die on the obverse.

COMPOSITION OF THE FIND

The find is composed of four Celtic tetradrachms of the Đurđevac type and four coins of the Kapos type (also called the Regoly type). The remains of patina on the silver coins of the Đurđevac type confirmed that the coins had lain together in the soil and thus represented a unit, the question still remaining as to whether there had been more coins in the original composition of the hoard.

The coins of the Đurđevac type were particularly worn on both the obverse and reverse, on the basis of which it can be concluded that they had been in circulation for a long time prior to their deposition. Two of the coins were stamped with the same die on the obverse, and three coins with the same die on the reverse. The coins of the Kapos (Regoly) type from the find were minted from pure copper, and were thus more corroded, but were less worn as a result of circulation. Die connections cannot be established for this type of coin.

The obverse of the Đurđevac type coins depicts the head of Apollo to the left with a three-row pearl diadem, while a characteristic feature of this group is the mouth, depicted in the form of a necklace with thickened terminals (torques). The reverse depicts a horse to the left with a typical figure-eight shaped head and crescent-shaped hooves.

Coins of the Kapos (Regoly) type depict a bearded head of Zeus to the right on the obverse, and a rider to the left with some kind of fluttering plume on the reverse.

An exceptional feature of this find is the mixture of two kinds of Celtic coinage, as this is the first documented hoard to contain both coins of the Đurđevac type, attributed to one of the tribes from the tribal alliance of the Taurisci,⁴ and coins of the Kapos (Regoly) type, minted in the region settled by the Celtic tribe of the Hercuniates, settled in Pannonia.⁵ This would have been the region south of Lake Balaton, between the Sia River and the Mecsek Range in present day Hungary (MOCSY 1959: 73; Id., *RE Suppl.*, XI. Stuttgart, 1968: 687). In both cases, these were coins from the region of the future Roman province of Pannonia, thus from the area of western Illyricum, where both types of coinage were simultaneously in circulation at certain moments.⁶

Coins of the Đurđevac type are classified to the group of Celtic coins that K. Pink assigned to what is known as the Croatian group (PINK 1937: 42-76), while R. Gobi first attributed them to the eastern Norican group (GOBL 1973a) and later to the tribal alliance of the Taurisci (GOBL 1994). The coin type received its name from the largest hoard of coins of this type, noted in the literature as Đurđevac, although the hoard was actually discovered in the vicinity of Šemovec near Đurđevac in the Drava River basin.⁷ Some 400 tetradrachms of this type were discovered in Šemovec in 1887, but of the original hoard only somewhat more than a quarter of the coins was preserved in the Numismatic Department of the Archaeological Museum in *Zagreb*. The mint for coins of this type must be sought somewhere in the vicinity of Đurđevac, and the otherwise rare tetradrachms were primarily in circulation in the general settlement area of the Celtic tribe of the Taurisci. It is characteristic that this is the only coin type among those attributed to the Taurisci whose circulation extended to the far easternmost edge of the region of circulation of the Celtic coinage of the tribal alliance of the Taurisci, and is not rarely also documented beyond their area of settlement.

4 For the Taurisci, see: ŠAŠEL KOS 1998: 207-219.

5 For the Hercuniates, cf. MOCSY 1974: 17, who considers the Hercuniates to have settled this area no earlier than the mid 1st century BC. In our opinion, there is insufficient support for this theory.

6 The find of coin of the Đurđevac type in the mint at Szalacska together with dies and coins of the Kapos type is

interesting, as it indicates contemporaneous use and the possible mixing of both groups of coins in circulation. Cf. GOHL 1907: 52.

7 The first report on the find was in *VHAD* 9/1887: 93-94. Cf. also MİRNIK. 1981: 43, no. 60.

The other coinage group in the find consists of four coins of the Kapos (Regoly) type, which received its name from the valley of the Kapos River north of the town of Pecs in southwestern Hungary, where most coins of this type have been found.⁸ Tetradrachms and drachms are known from this group, and the discovery of coin dies in the ruins of a foundry and mint in the settlement of Szalacska nearby Kaposvar indicate that at least silver drachms of this type were minted in Szalacska in the 1st century BC (DARNAY1906; GOHL 1907). E. Gohl assigned the foundry or mint in absolute chronological terms to the middle of the 1st century BC on the basis of archaeological (tools, jewelry) and numismatic material (GOHL 1907a). Later coins of the Kapos (Regoly) type in the size of tetradrachms and drachms, which were otherwise not discovered in the area of the mint in Szalacska, were minted exclusively from copper. The silver and copper coinage of the Kapos (Regoly) type were limited in monetary circulation primarily to the central Danubian region, north and east of the town of Pecs, and belonged to what has been termed the eastern Celtic minting group (GOBL 1973). D. F. Allen was inclined to the opinion that the minting of such coins could be attributed to the tribe of the Andizetes, who he incorrectly assumed had been settled in the region under consideration (ALLEN 1980: 50), but he later attributed the minting of this coinage to the Hercuniates (ALLEN 1987: 28).

CHRONOLOGICAL CLASSIFICATION OF THE COINS IN THE FIND

The find in question does not offer any new elements for solving the open chronological problems related to the beginnings of minting among the Celtic tribes in the region of southwestern Pannonia. K. Pink placed the beginning of minting the Đurđevac coin type in the period around 90 BC. (PINK 1974: 46). R. Gobi placed their minting somewhat later, in the period between 55 BC up to the conclusion of the Taurisci minting their own coinage in 21 BC.⁹ The minting of coinage of this type certainly had a long extent, as in the latest phases they were minted from silver of exceptionally poor quality (GOBL 1973a: 33). Gobi first conjectured that the Illvrian Wars of Octavian in 35-33 BC also encompassed the area where the Taurisci minted their coinage, although he was inclined to the opinion that this did not mark the end of minting their own coinage, which would have continued to some point before 16/15 BC, when the Romans annexed Noricum (GOBL 1973a: 64). It should be mentioned that today it is possible to establish that the minting of typologically related silver coinage both among the Noricans as well as the Taurisci started considerably earlier than Gobi had thought. D. F. Allen claimed that the Norican Celts had begun to mint their own coinage considerably before the end of the 2nd century BC (ALLEN 1980:4, Fig. 1; 49), although his hypothesis remained unnoticed. G. Dembski on the basis of fairly unfounded arguments briefly supported the hypothesis that the Noricans would have begun to mint their own coinage ca. 113 BC during preparations for the war with the Cimbri and Teutones, and somewhat later the Taurisci would also have started minting their own coinage (DEMBSKI 1998, 37) (See also DEMBSKI 1999: 631; LIPPERT - DEMBSKI 2000: 260). Direct material proof for the claim to a fairly early beginning of minting among the tribe of the Norici has finally been gained only with the discovery of the Enemonzo find near the Zuglio region in Friuli, where early tetradrachms of the Kugelreiter type were found together with Roman victoriati, which were ceased to be minted in 170 BC (GORINI 1999a, 4-6). On the basis of later detailed analyses, G. Gorini justifiably suggested placing the minting of the earliest emissions of Norican coinage between 140 and 130 BC (GORINI 1999: 173-193). The beginning

⁸ In detail on coins of this type and particularly on bronze coins: BIRO-SEY 1991: 69-83.

⁹ GOBL 1994, Gesamtsynchron; GOBL 1973a: 64 first placed the minting of the so-called eastern Norican group of coins in the period immediately prior to the peaceful annexation of Noricum around 16/15 BC.

of the second phase of Norican minting, characterized by Latin coin legends, was placed by Gorini (and similarly Gobi) without any convincing arguments in the period after 60/50 BC, (GORINI 1999: 181) and by Dembski in 64/63 BC, just before the besieging of the Norici by the Taurisci and the Boii (LIPPERT - DEMBSKI 2000:260). On the basis of the firm arguments offered by the Enemonzo hoard, in my opinion it is necessary to examine the entire chronological classification of individual coin emissions of the tribal alliance of the Norici and Taurisci, as well as certain neighboring peoples, not to mention the beginnings of minting the Đurdevac in Kapos (Regoly) type coins.¹⁰

The minting of silver coins of the Kapos (Regoly) type belongs to the later phase of eastern Celtic minting (GOBL 1973: 27), and in an absolute chronology, R. Gobi placed the beginning of minting of this coin group in the period after 53 BC (GOBL 1994, Gesamtsynchron), and K. Biro-Sey placed it as late as just before the Roman conquest of Pannonia (BIRO-SEY 1972: 363). D. F. Allen supported a fairly early beginning of minting silver coins of this group (ALLEN 1980: 46-50), while M. Torbagy placed it in the last third of the 2nd century BC (TORBAGYI 1997: 13). At first coins of this type were minted from high quality silver, while later the quality of the metal declined, indicating that they had a lengthy existence. A. Kerenyi also decided for a lengthy minting of coins of this type because of the minting in two metals (KERENYI 1959: 47-60). The early silver tetradrachmas and drachmas of this type were minted at the same time, with the early tetradrachmas weighing between 12 and 14 g. Their later phase was characterized by an exceptionally poor quality of the metal from which they were minted, in most cases almost entirely copper, and the weight of these bronze coins was on average between 8 and 9 g. The large bronze coins have the same diameter as the tetradrachmas (22-23 mm), and bronze coins were also minted in the size of a drachma (GOBL 1994: 40). M. Torbagy assigned the minting of bronze coins of the Kapos (Regoly) type to the second half of the 1st century BC (TORBAGYI 2000: 39). The minting of stylistically coarse coins from poor quality metal was placed by D. F. Allen at the end of the 1st cent. BC (ALLEN 1987: 28), as A. Kerenyi had also suggested previously (KERENYI 1958: 7-9). R. Gobi, to the contrary, set forth a thesis that the coins of the Kapos (Regoly) type had been minted yet further to ca. 21 BC (GOBL 1994, Gesamtsynchron). An entirely new absolute chronology of minting bronze coins of the Kapos (Regoly) type was suggested by K. Biro-Sey, who explained the transition from silver to bronze minting of the Kapos (Regoly) type coins with the fact that coins with the poorer quality metal only began to be minted after the Roman conquest of Pannonia and that they were used exclusively for local purposes (BIRO-SEY 1972: 363). The fact that bronze coins were not documented in the framework of the mint or foundry activities at Szalacska would perhaps speak in favor of their very late minting. Nonetheless, the thesis about the minting of bronze coins of this type as late as the Roman conquest of Pannonia (which can be placed in 12-9 BC) does not seem likely. The analogous minting of their own coinage among the tribe of the Eravisci in the vicinity of Budapest (again primarily for local use; for details, see: TORBAGYI 1984: 161-196), immediately prior to the Roman occupation shows that the coins then minted in this area were created under the decisive influence of Roman coinage and that they were also minted according to the standard of the Roman denarius (ALLEN 1987:41). The minting of their own coinage by Celtic tribes according to a Greek monetary standard (modelled on the tetradrachm) after the Roman conquest of Pannonia would have undoubtedly required some kind of Roman agreement, and is thus highly unlikely. Also, the minting of coins of the Sarmian type in bronze (phase C) among the more easterly Scordisci, which is similar to the example of the Kapos (Regoly) type coins at least in terms of the continuation of minting coins of the same type as in silver (phases A and B), is assigned chronologically to the mid 1st century BC (POPOVIĆ 1987: 50-52).

¹⁰ A detailed analysis of the Ribnjačka find has shown, for example, that coins of the »tournament rider« type must

have been minted considerably earlier than had been previously thought, cf. KOS -MIRNIK 1999.

Both kinds of Celtic coinage represented in the find could theoretically have circulated monetarily for decades after the Roman occupation of Pannonia. At least for the region of Noricum, such a possibility is indirectly indicated by several new hoard finds, in which Norican large and small silver coins are accompanied by Roman early Imperial denarii (BANNERT, H. – G. PICCO-TTINI 1972: 55 ff.).

THE AREA OF CIRCULATION OF BOTH KINDS OF COINS

The exceptionally scarce documented coins of Celtic finds in the area of the later province of Dalmatia indicate that they did not circulate here, or rather that in this area Celtic coinage was not a valid means of payment.¹¹ Individual recorded Celtic silver coins from the region of the later province of Dalmatia nonetheless indicate that in this or some other way Celtic coins exceptionally arrived in this area (GÖBL 1973; GÖBL 1973a).

Both types of coins represented in the find were characteristic for the monetary circulation in the region of the later province of Pannonia. The distribution in terms of circulation is known at least approximately for coins of the Đurđevac type. In addition to the most numerous find of coins of this type at Šemovec near Đurđevac, rare individual finds of such coins are documented primarily in the Sava River valley all the way to Gomolava in Vojvodina in the east, as well as individually in the area of southwestern Hungary and southeastern Slovenia.¹² In general terms we also know the distribution range of coins of the Kapos (Regöly) type. Findspots of coins of this type are concentrated in the Kapos River valley, especially in the region of Somogy and Tolna in southern Hungary, and individual finds of these coins, particularly bronze, are also documented at great distances from the production centers (TORBÁGYI 2000: 37).¹³ Individual examples of both of the coin groups represented in the find under discussion appear together at several sites in southwestern Hungary (PINK 1974a: 109, 112).

The general characteristic of Celtic coinage in the Pannonian region is a relatively narrowly limited area of circulation, with a rare penetration into monetary circulation in those regions where coins of other groups were predominant. In such cases, these coins were quite often used as blanks for minting local coin types, and thus they were not received as a valid means of payment.¹⁴ As was shown above, it is characteristic for coins of the Đurđevac and Kapos (Regöly) types that they have been discovered far away from their production centers and their limited region of intensive circulation, and often also at the same site (e.g. Szalacska, Velem, Pest), which would indicate a contemporaneous and parallel, thus equivalently tolerant mutual circulation of both types of coins, considering the reciprocal trade between both regions of coin circulation.

A corpus of the classical coin finds from the region of the later Roman province of Dalmatia has never been produced, and thus the characteristics of the monetary circulation in this area are not known, and it can merely be stated that from the beginning of the 1st century BC a major role was played by Roman Republican coins (CRAWFORD 1985: 225 ss.).

11 A corpus of all finds of Celtic coins from the area of present-day Croatia is being prepared by P. Kos (National Museum of Slovenia, Ljubljana) and I. Mirnik (Archaeological Museum, Zagreb).

12 The distribution map of coins discovered up to 1975 is given in: KOS 1977: 46 map 6.

13 The distribution map of coins of this type in Hungary is presented in: BIRÓ-SEY 1972: 360, Fig. 1.

14 A characteristic example are coins of the Velem type, which were minted in the area of western Hungary, and frequently extended towards the west, where in the region of present-day Slovenia they were most often overstruck with the dies of the Taurisci (GÖBL 1973a: 15).

DATING OF THE FIND

For coins of the Đurđevac type in the discussed find, one side was characterized by evident wear on the die used to mint the coins, and on both signs of wear could be noted on the surface of the coins, as a result of circulation. The average weight of the four coins of the Đurđevac type in the find is approximate to the average weights of all documented coins of this type that were minted with later dies.¹⁵ An important factor in Celtic numismatics in determining the relative chronological order of minting individual coin emissions is a decline in the average weight of the coins, corresponding to a lengthier chronological distance from the start of minting individual types. In the course of time, the quality of the metal from which the later coins were minted usually also declines. If the average weight of the early coins of the Đurđevac type measured almost 10 g, the weight of the four coins in the find with 8.97 g, is convincing data in terms of the relative chronology. Also the metal that was used to mint the coins in the find has a smaller proportion of silver. The latest phase of minting for the coins of the Kapos (Regöly) type in the find, which otherwise do not exhibit such great wear from circulation, is indicated by the fact that they were minted from poor quality, almost entirely copper metal, while the average weight of the four coins of this type in the find was 8,9 g, which corresponds to the average weight of the bronze coins of this type (KERÉNYI 1958: 7–9).

Without considering the open chronological questions discussed above, related to the beginning of minting the coins of both types represented in the find, it is to some extent possible to establish a relatively late minting for the coins of both groups in the find, which could well place it in the late second half of the 1st century BC. Of both of the groups, the bronze coins of the Kapos (Regöly) type were minted later than the coins of the Đurđevac type, which thus exhibit greater traces of wear from circulation. All the coins together thus represent a sample of coinage that was in circulation in the central Pannonian region in the last decade of the 1st century BC, or perhaps even in the first decade of the 1st century AD.¹⁶

INTERPRETATION

In the case of the find of Celtic coins from the area of Balina Glavica, this was coinage that was characteristic for monetary circulation in Pannonia in the second half or at the end of the 1st century BC, and it could certainly not be in circulation in the region of central Dalmatia. The coins were most probably brought by someone for whom their use was common and everyday. This would most likely have been a Celtic local from the region of central Pannonia, and not a Roman soldier or civilian, as would be indicated by the fact that the Romans in that period used late Republican or early Augustan coinage, which in the Celtic world of the eastern Alpine region also enjoyed the role of a supra-regional means of payment (Cf. KOS 1984: 185–200). It is unlikely, in fact, that coins such as are represented in the hoard under discussion, at least part of which at first glance were of poor quality, would represent interesting loot to anyone whatsoever. In the region of Dalmatia, this coinage could not have had any purchasing power, and therefore it had no value.

The discoverer noted the broader region of Balina Glavica as the site of discovery of the find. This is a strategically located crest above Petrovo Plain opposite the village of Umljanović near Drniš, where we can place the Delmatean town of *Sinotion*, mentioned by Strabo. *Sinotion* lay on the

15 The average weight of 86 documented coins minted with the die TKN 46–111 to 68–135 measured 9.78 g. The average weight of 13 coins, minted with the latest dies TKN 69–136 to 77–145 measured 8.59 g.

16 No hoard finds are known that contain Roman Republican or early Imperial coinage in addition to Celtic coins of both types, which would indicate a continuation of circulation for both types of coins.

important road *Via Gabiniana*,¹⁷ which was built in 16/17 AD and connected Salona through Andetrium with Promona (BOJANOVSKI 1974: 130). From this point, as part of the Dolabella road network, it continued onwards to Siscia, although Dolabella built it only as far as Strmica, and the Romans continued the construction towards Siscia only in 47/48 AD (BOJANOVSKI 1974: 206–212).

Octavian's military conquests of the region of the later provinces of Pannonia and Dalmatia between 35 and 33 BC at least partly took place through Aquileia and present-day Slovenia in the direction of the Lika region, and further along the Kolpa/Kupa River valley towards Segesta (later the Roman Siscia, present-day Sisak). The Taurisci were one of the defeated tribes in this war, and Octavian conquered Segesta most probably with the aid of Norican allied tribes. Later, Octavian's army penetrated further inland against the Delmatae, although it is more likely that the army arrived in boats across the Adriatic and from there penetrated into the hinterland. An overland invasion from Segesta through the still hostile territory of the Iapodes is unlikely. In this invasion, Octavian conquered important Delmatean strongholds, among others Promona and Sinothion.¹⁸ Given the relatively late dating for the minting of the coins represented in the find, and the hardly likely direct overland route between Siscia and central Dalmatia along local roads through an area occupied by insubordinate local populations, the presence of Celtic coinage in this area cannot be connected with the mentioned events.

The Pannonian War began in 14 BC, although the Pannonian tribes (probably the Breuci from the region between the Drava and Sava Rivers) surrendered to Agrippa in 13 BC. In the following year Tiberius took command, and the war against the Pannonians and the Delmatae extended from 11 to 9 BC, while details cannot be reconstructed exactly on the basis of the scarce sources. From that point onwards, the area of the later provinces of Pannonia and Dalmatia was under Roman authority.¹⁹

An uprising of Pannonian and Dalmatian tribes occurred in 6 AD, again stifled by Tiberius, who in 9 AD penetrated into central Dalmatia from Siscia along the Una or Vrbas valleys (for details, see: ŠAŠEL KOS 1986: 166–191).

The Celts from the interior, i.e. from Pannonia, penetrated into Dalmatia relatively late, at least there is no material proof of their presence in Dalmatia before the beginning of the 1st century AD. Only in the first decades AD, in central Dalmatia, primarily in the hinterland of Šibenik and Split, where both legionary camps were located at *Burnum* (Šuplja Crkva) and *Tilurium* (Gardun),²⁰ was the presence noted of Celtic Pannonian and Norican soldiers, as best attested by onomastic studies of the epigraphic material (ZANINOVIĆ 2001: 61). These soldiers served in the Roman army and came with it to Dalmatia, most probably after 9 AD, when they began to be recruited in Pannonia after the Pannonian-Dalmatian rebellion. Thus, for example, in the area of *Magnum*, located below Balina Glavica, a funerary monument was discovered from the mid 1st century AD, which mentions a Roman soldier with the Celtic name *Vercaius*, which otherwise appears primarily in the region of Noricum (ALFÖLDY 1969: 324).²¹

17 The name of the road would be derived from the fact that just in the area of *Sinothion* in the direction towards *Andetrium* (present-day Muć) in 48 BC, Caesar's military commander Gabinus fell into a Dalmatian ambush in a narrow gorge and lost five cohorts. Cf. BILIĆ-DUJMUŠIĆ 2000.

18 For details about the course of conquest, see: ŠAŠEL KOS 1986: 134–145.

19 The scarce historical sources are commented on by ŠAŠEL KOS 1986: 158–161.

20 For the Roman military presence in this part of Dalmatia, see: WILKES 1969: 91 ss.

21 A list of all Celtic names from Dalmatia is given by ALFÖLDY 1969: 358.

The Celtic coins from Balina Glavica, which we have shown could have originally come only from the specific region of Pannonia, could have arrived in Dalmatia only along the land routes that connected the Pannonian region with that of Dalmatia, thus primarily along the valleys of the Una or Vrbas Rivers through present-day Bosnia, which was the easiest passage from Siscia towards Dalmatia. The deposition or loss of the group of Celtic coins in the area of Balina Glavica is most probably best dated to the late Augustan period, in the period of Tiberius' expedition against the rebellious Pannonians and Dalmatians, thus in the first decades of the 1st century AD.

BIBLIOGRAPHY

- ALFÖLDY, G. 1969 – *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*. Heidelberg, 1969.
- ALLEN, D. F.
 – (ed. D. NASH) 1980 – *The Coins of the Ancient Celts*. Edinburgh, 1980.
 – (eds. J. KENT and M. MAYS) 1987 – *Catalogue of the Celtic Coins in the British Museum*. Vol. I. *Silver Coins of the East Celts and Balkan Peoples*. London, 1987.
- BANNERT, H. – G. PICCOTTINI 1972. – *Die Fundmünzen vom Magdalensberg (Die Fundmünzen der römischen Zeit in Österreich, Kärnten 1)*. Klagenfurt, 1972.
- BILIĆ-DUJMUŠIĆ, S. 2000 – *Ratne operacije u provinciji Ilirik 49. – 47 pr. Kr.* Zadar, 2000 (unpublished MA thesis).
- BIRÓ-SEY, K.
 – 1972. The Question of the Chronology of the Transdanubian Celtic Bronze Coins. *ActaAHung*, 24, 1972.
 – 1991. Keltischer Bronzemünzfund vom Kapostaler Typ. *FolArch*, 42/1991: 69–83.
- BOJANOVSKI, I. 1974 – Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji. *DjelaCBI*, XLVII, 2, 1974.
- CRAWFORD, M. H. 1985 – *Coinage and Money under the Roman Republic*. London, 1985.
- DARNAY, K. 1906 – Kelta pénzverő és Öntő-Műhely Szalacsán (Somogy M.). *ArchÉrt*, 26/1906: 416–433.
- DEMBSKI, G.
 – 1998. *Münzen der Kelten* (Sammlungskataloge des Kunsthistorischen Museums, Bd. 1 = Kataloge der antiken Münzen Reihe A: Griechen II: Massalia und Keltenstämme). Wien, 1998.
 – 1999. Keltische Münzen in Noricum. *Carinthia I*, 189, 1999: 631.
- GÖBL, R.
 – 1973. *Ostkeltischer Typenatlas. Mit methodischem Kommentar*. Braunschweig, 1973 (= OTA).
 – 1973a. *Typologie und Chronologie der keltischen Münzprägung in Noricum*. Wien, 1973 (= TKN).
 – 1994. *Die Hexadrachmenprägung der Gross-Boier. Ablauf, Chronologie und historische Relevanz für Noricum und Nachbargebiete*. Wien, 1994.
- GOHL, Ö.
 – 1907. A szalacscai kelta pénzverő és bronzöntő műhely. *NK*, 6/1907: 47–64.
 – 1907a. Usine monétaire et fonderie celtique a Szalacska (Hongrie). *RN*, 11/1907: 170–183.
- GORINI, G.
 – 1999. Il ripostiglio monetale di Enemonzo«. In: *I Celti in Carnia e nell' Alto Alpino centro Orientale*. Tolmezzo, 1999: 173–193.

- 1999a. Ripostiglio celtico da Enemonzo (Friuli – Italia)«, *In NumN*, 33, Printemps/ Eté 1999: 4–6.

KERÉNYI, A.

- 1958. A regölyi típusú barbár bronzpénzeink kronológiájához. *NK*, 56–57/1957–58: 7–9.
- 1959. Gruppierung der Barbarenmünzen Transdanubiens. *FolArch*, 11/1959: 47–60.

KOS, P.

- 1977. *Keltski novci Slovenije / Keltische kinzen Sloweniens (= Situla 18)*, Ljubljana, 1977.
- 1984. Wechselbeziehungen zwischen Rom und dem keltischen Ostalpenraum aufgrund der Münzfunde. In: *Keltische Numismatik und Archäologie, Veröffentlichungen der Referate des Kolloquiums keltischer Numismatik von 4.–8 Februar 1981 in Würzburg. BAR Int. Ser.*, 200, 1984: 185–200.

KOS, P. – I. MIRNIK 1999 -The Ribnjačka Hoard (Bjelovar, Croatia). *NC*, 159/1999: 298–306.

LIPPERT, A. – G. DEMBSKI 2000 – Keltische und römische Passopfer am Mallnitzer Tauern. *Arch-Korr*, 30/2000: 260.

MIRNIK, I.A. 1981 – Coin Hoards in Yugoslavia. *BAR Int. Ser.*, 95, 1981.

MÓCSY, A.

- 1959. *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*. Budapest, 1959.
- 1974. *Pannonia and Upper Moesia*. London, 1974.

PINK, K.

- 1937. Keltisches Silbergeld in Noricum. *PZ*, 24/1937: 42–76.
- 1974. *Einführung in die keltische Münzkunde*.³ Wien, 1974.
- 1974a. *Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn*.² Braunschweig, 1974.

POPOVIĆ, P. 1987 – *Novac Skordiska*. Beograd – Novi Sad, 1987.

ŠAŠEL KOS, M.

- 1986. *Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu (A Historical Outline of the Region between Aquileia, the Adriatic, and Sirmium in Cassius Dio and Herodian)*. Ljubljana, 1986.
- 1998. The Tauriscan Gold Mine. *Tyche* 13/1998: 207–219.

TORBÁGYI, M.

- 1984. Die Münzprägung der Eravisker. *ActaAHung*, 36/1984: 161–196.
- 1997. Keltische Münzprägung im Gebiet Ungarns. *NZ*, 104–105/1997: 7–17.
- *Monete celtiche in Ungheria*. Milano, 2000.

WILKES, J. J. 1969 – *Dalmatia*. London, 1969.

ZANINOVIĆ, M. 2001 – Jadranski Kelti. *OpA*, 25/2001: 57–63.

SAŽETAK

NALAZ KELTSKOG NOVCA S PODRUČJA BALINE GLAVICE (*SINOTION*) U DALMACIJI

Prije više desetljeća zbilo se otkriće šačice od osam keltskih novaca na vrhu uzvisine Balina glavica (antički *Sinotion*), nedaleko od sela Umljanović kod Drniša. Pobliza kataloška analiza spomenutih novaca pokazuje da se četiri od njih mogu svrstati u skupinu Kapos, koja se pripisuje plemenu Herkunijata u Panoniji, a druga četiri u skupinu Đurđevac, kovanje kojih se može pripisati plemenu Tauriska. Autor se poblize bavi vremenskim opredjeljenjem kovanja novca obiju skupina te zaključuje da je novac na područje Dalmacije, na kojemu keltski novac nikada nije bio u novčanom optjecaju, vjerojatno dospio s područja Panonije. Dovodi ih u svezu s domaćim keltskim vojnicima s panonskog prostora, koji su u kasnoaugustejskom dobu služili u rimskoj vojsci, u vrijeme Tiberijevih pohoda protiv ustaničkih Panonaca i Delmata, dakle tijekom prvog desetljeća 1. stoljeća po Kr., pa su došli u Dalmaciju, o čemu svjedoče i onomastičke studije epigrafske građe.

Rukopis primljen 25.VI.2002.

Rukopis prihvaćen 1.VII.2002.

BORIS ILAKOVAC

Ul. Sv. Vinka Paulskog 7
HR - 23000 ZADAR

ANTIČKI GEODETSKI INSTRUMENT GROMA

UDK 904 (37)
Izvorni znanstveni rad

Pronalazak konstrukcije pravoga kuta odrazio se i u građevinarstvu i urbanizmu te limitiranju poljoprivrednih površina. Auktor opisuje nadgrobni spomenik rimskog agrimenzora iz Pompeja i zagonetni nalaz iz Pfiinza. Prihvaća rekonstrukciju pompejskoga nalaza s tim da se jednonožni stalak radi stabilizacije instrumenta zamijeni tronolnim. Slobodno ovješene vizirne niti nategnute viškovima na vjetru su se nezavisno njihale ometajući mjernika pri viziranju. Ako se dvije suprotne niti dolje spoje i opterete sjednim viskom, postaju jedno tijelo. Auktor također ispravlja rekonstrukciju mjerne sprave nađene u Pflinzu. Na kraju je sažeto prikazana uporaba grome pri limitaciji agera rimskih kolonija.

UVOD

Tvarna priroda ne poznaje prave kutove, sve je oblo i krivudavo. Ipak, postoji bezbroj, ali nevidljivih, pravih kutova koje čine smjerovi djelovanja sile teže (gravitacije) sa svakom mirnom površinom vode.

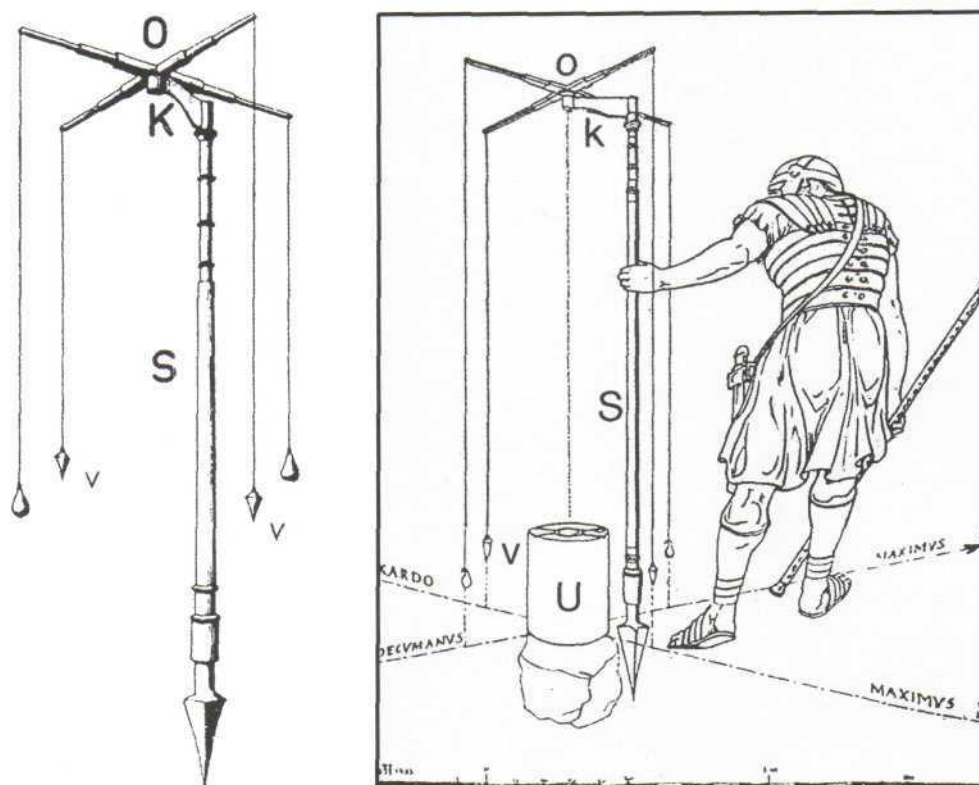
Prolazili su eoni da bi ljudski um zamijetio taj geofizički fenomen i počeo se koristiti njime u svoje svrhe. Prva alatka koja je nastala tragom te spoznaje prastari je visak (Biblija 1968, Zaharija 4, 10a; Amos 7,7). Ali je geometrijska konstrukcija pravoga kuta izvedena mnogo kasnije. Pripisuju ga slavnom Pitagori (580-500 g. pr. Kr.), premda su tu geometrijsku konstrukciju trokuta sa stranicama 3,4 i 5 zasigurno davno prije poznavali stari Sumerani i Egipćani. Pitagora je vjerojatno otkrio algebarski izraz ($c^2 = a^2 + b^2$) pa se stoga poučak o pravome kutu pripisuje njemu (Vitruvius 1990: 174).

Otkriće jednostavne konstrukcije pravoga kuta pomoću trokuta sa stranicama 3,4 i 5, ili pomoću simetrale dužine ubrzo se počelo sve šire primjenjivati. Nestale su pretpovijesne nastambe nepravilnih obliha tlocrta a zamijenile su ih »moderne« zgrade sa zidovima pod pravim kutom. U 5. stoljeću prije Krista već su prema Hipodamovim nacrtima izgrađivani i novi gradovi, ulice kojih su se također međusobno sijekle pod pravim kutom (SUIĆ 1976: 88). Aprimjena pravoga kuta odrazila se i u naprednoj antičkoj agrikulturi.

Rimska je dominacija u novoosvojene krajeve donijela i značajnu promjenu u obradi poljoprivrednih površina. Stara usitnjena privatna gospodarstva, na malenim obradivim površinama, često razbacanim na više mjesta, zamijenjena su objedinjenim velikim agrarnim površinama (latifundije)

Slika 1.

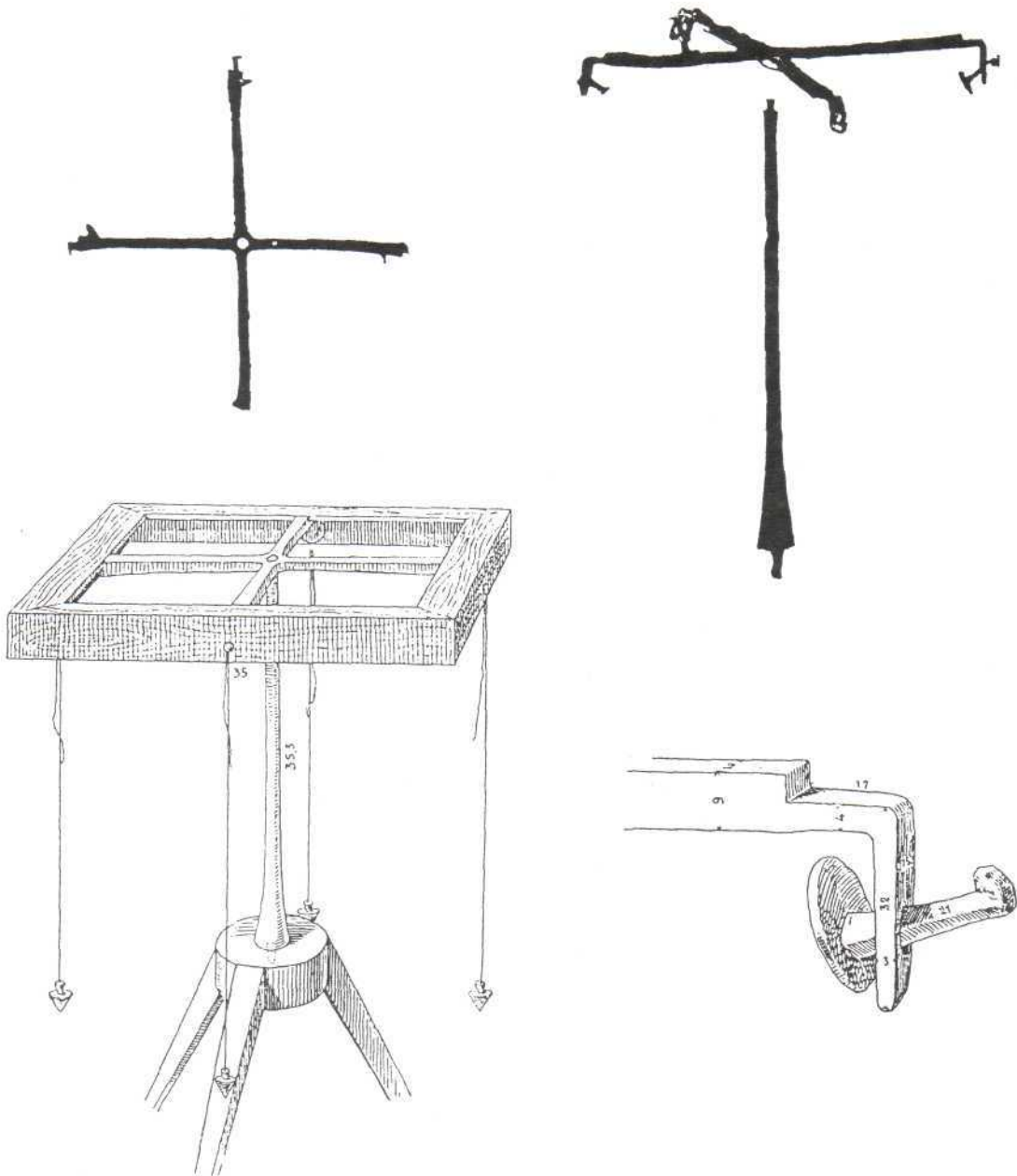
Slika 2.

na kojima se pretežito uzgajala monokultura. Nalazimo ih pored tek osnovanih kolonija rimskih gradova i prefektura, katkad i municipija, te na velikim privatnim agrikulturnim površinama.

Osvajeno i koloniji dodijeljeno državno zemljište (*ager publicus*) trebalo je razdijeliti kolonistima. Ta nova društvena pojava nametnula je i problem - kako u ondašnji katastar uvesti imena novih vlasnika (kolonista) i na koji način odrediti i na terenu označiti položaj i veličinu dodijeljenog im zemljišta? Poučeni starijim iskustvom, u pomoć su pozvali geodeziju. Državno je zemljište trebalo isparcelizirati u pravilne pravokutne i jednake površine (centurije) (SUIĆ 1956: 1). Ataj su posao u to doba mogli obaviti jedino izučeni geometri. Tako se usavršavao geodetski instrument groma, prema kojem su grčki zemljomjerci prozvani gramatici, a kod Rimljana *mensores* (*agrimensores*) (KUBITSCHER 1893: 894; HUMBERT 1877: 165).

Još nije razjašnjeno porijeklo i značenje riječi *groma*. Donedavno se smatralo daje izvedena od grčke riječi *gnoma* (duh, spoznaja) (SCHMIDT 1988: 109). Etimologija nije pouzdana jer je arheološki dokazano da su stari Etruščani još u dubokoj starini upotrebljavali neku geodetsku spravu za obilježavanje pravokutnog tlocrta svojih hramova i svetih gajeva, a njihovo kasnobrončano naselje terramare nedaleko od Parme bilo je sagrađeno s ulicama i zgradama koje su se također sijekle pod pravim kutom.¹

¹ Ako se na tlo položi ravna letva i do njene sredine okomito položi druga, obje će letve i bez grome biti gotovo idealno međusobno okomite.

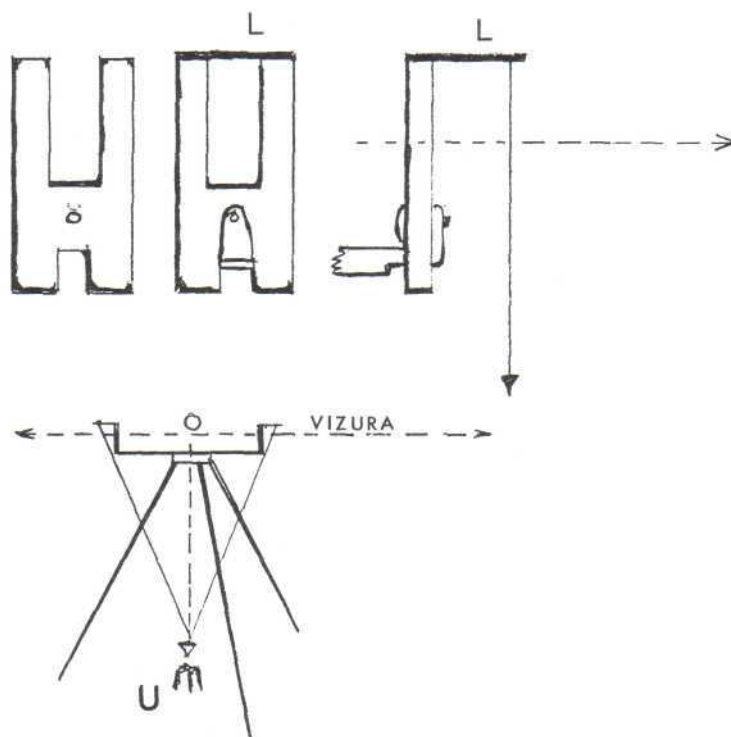
Slika 3.

Primjenu pravoga kuta u agrikulturi, građevinarstvu i urbanizmu poslije su preuzeli Rimljani (*Roma auadrata*) i prozvaše je *disciplina etrusca*. Stoga što križni dio grome nalikuje na zvijezdu, Latini je prozvaše *stella*, a Grci *asteriskos*.

ARHEOLOŠKINALAZI

1. U 19. je stoljeću u mjestu Ivrea, sjeverno od Torina, otkriven rimski nadgrobní spomenik na kojem piše:

(TR)IB(V) CLAVDIA L(VTIVS) AEBVTIVS L(VCII) L(IBERTVS) (F)AVSTVS MENSOR VI VIR ŠIBI ET ARIAE Q(VINTI) L(IBERTAE) AVCTAE VXORI ET SVIS ET ZEPYRE LIBERT(AE) V(IVVS) F(ECIT) (CIL V2,6786. SI. 1.) Prijevod: *Lucije Aebucije Fausto, oslobođenih Lucija iz tribusa Klaudija, geodet (mjernik) i sevir, učinio je za svog života za sebe, svoju ženu Ariju Auktu, oslobođenicu Kvinta i za oslobođenicu Zepiru (ovaj spomenik).*

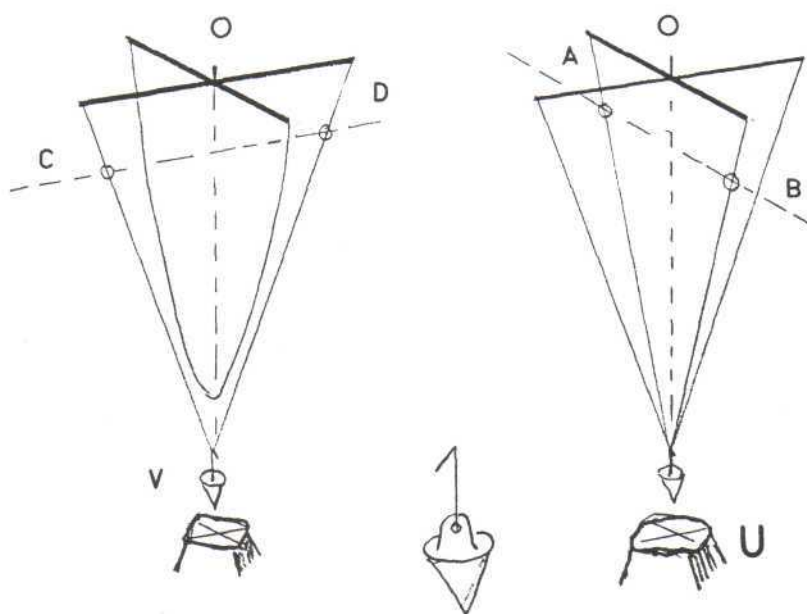

Slika 4.

Ispod natpisa prikazane su u plitkom reljefu dvije prekrížene letve, križni dio grome (*stella*), koje se od sredine prema krajevima stanjuju, a iza križa grome prikazana je dugačka uspravna motka (*ferramentum*) koja je na donjoj strani zadebljana i na kojoj se zamjećuju dvije nasuprot postavljene krilne istake. Motka je na gornjoj strani pločasto proširena a iz tog se proširenja uzdiže mala i kratka osovinnica (SCHONE 1901: 127; GREWE 1980: 184). Ono što na ovom spomeniku treba posebno uočiti dva su viska (*perpendicularum*) ovješena na kratke niti (*filum*), ali ne na krajeve križa grome (si. 1).

Povrh gornje strane središnje motke prikazan je manji zagonetni četvrtasti predmet u ležećem položaju, a povrh njega povelika četvrtasta ploča (*tabula ansata*). Rub te ploče uljepšan je profilom koji uokviruje prizore iz biljnog i životinjskog svijeta (si. 1).

Ispod tabule ansate prikazane su dvije stolice (*sella curulis*) a sa svake strane po jedan ukrasni štap (*fascis*), koji su u to doba nosili viši držani činovnici. Taj tada jedinstveni spomenik značajan je stoga što donosi ne samo ime pokojnika i što ističe daje bio geodet (mjernik, *ensor*) već i stoga što je stručnoj javnosti prvi puta, bar u dijelovima, prikazan zagonetni geodetski instrument *groma*. Budući da na spomeniku nije prikazana *groma* u radnom i cjelovitom obliku, već samo njeni dijelovi (križ grome, dio stalka i viškovi), stručna je javnost nastojala raznim rekonstrukcijama prikazati kako je taj instrument mogao u cijelosti izgledati. F. Schmidt donosi popis prvih autora koji su svoje radove objavili još u 19. stoljeću (SCHMIDT 1988: 110).

Slika 5.

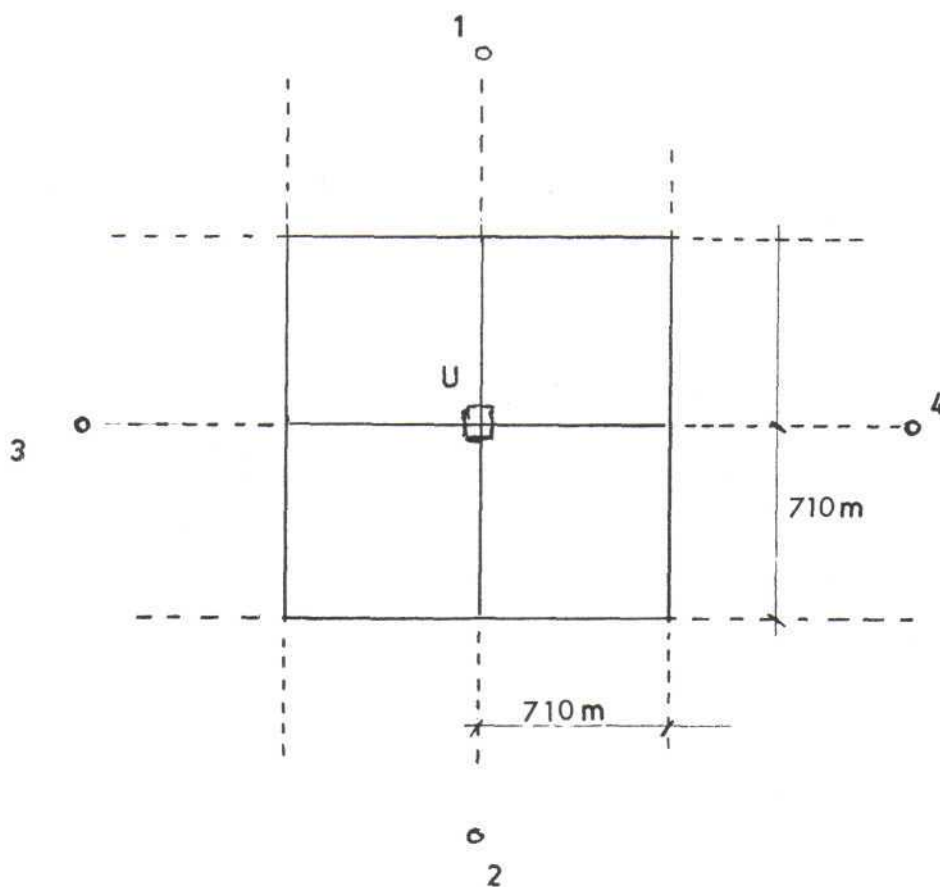
2. Godine 1912. u radionici nekog Vera otkriveni su u Pompejima ostaci geodetskog pribora: kutija od slonovače s ugraviranim sunčanim satom, mjerna stopa (*pes*) s označenom diobom i preklapno mjerilo i, stoje najvažnije, prvi i dotad jedini ostaci grome (DELLA CORTE 1922: 5; NOWOTNY 1923: 22; GREWE 1980:165; SCHMIDT 1988: 110). Dva jednako dugačka drvena kraka grome bila su okovana i međusobom postavljena pod kutom od 90 stupnjeva, si. 2. Tako oblikovani križ imao je u sredini okruglu rupu kao ležište za osovinicu. Svaki od dva ukrštena kraka grome bio je dugačak tri rimske stope, oko 88 centimetara (1 rimska stopa = 29,63 cm).

Uz križ grome zatečeni su dijelovi okovanog drvenog stalka (*stativ*) S u obliku dugačkog štapa (*ferramentum*) koji na donjoj strani ima šiljati metalni nastavak da bi se mogao lakše ugurati u tlo. Na gornjoj strani stativa S nalazila se izbočena konzola K s malom, prema gore, izbočenom osovinicom na koju se namjestio križ grome, oko kojeg se mogao slobodno okretati u vodoravnom položaju (si. 2).

Osim ovih nalaza, zatečena su i dva standardna viska (*perpendiculum*) i još dva u obliku patke, si. 2. Zatim trasirka (*meta, signum*) i velika mjerna letva pertika (*decempedes* = 296,3 cm).

3. Pored rimskog limesa i nedaleko od Eichstatta, u mjestu Pfiinz, otkrivena su 1900. godine dva jedinstvena arheološka predmeta (SCHONE 1901:128). Prvi je željezni križ sa četiri kraka postavljena pod pravim kutom (si. 3). Križ ima u sredini okruglu rupu, a svaki je završetak kraka savijen pod pravim kutom s povelikom rupom u kojima su zatečeni savijeni željezni čavli (si. 3). Križ je izrađen od plosnatog željeza 10 mm x 9 mm i tek su krajevi stanjeni na 4 milimetra da bi se mogli lakše savinuti. Raspon križa mjeri samo 35 centimetara.

Drugi je predmet 35,5 centimetara dugačak željezni štap okruglog presjeka. Na gornjoj je strani sužen i produžen u malu osovinicu. Donji se kraj štapa prema dolje piramidalno proširuje i završava kratkom cilindričnom osovinicom (si. 3).

Slika 6.

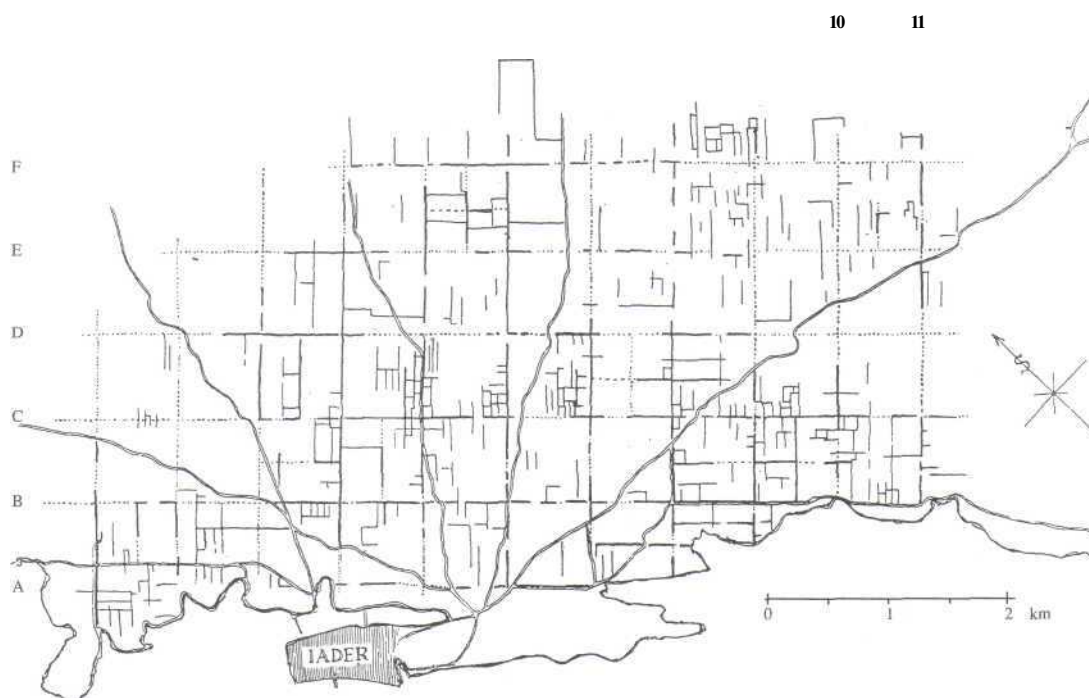
REKONSTRUKCIJE

U doba antike izrađivane su geodetske sprave ručno pa je svaki primjerak bio unikatan. Stoga u dosad jedinstvenom nalazu grome u Pompejima treba vidjeti samo jedno od konstruktivnih rješenja. Taj prastari geodetski instrument korištenje oko tisuću godina pa je očekivati da se u toku vremena usavršavao.

Kao i današnji geodetski instrumenti, groma je bila sastavljena od stativa (nogara) i gornjeg dijela za viziranje. Stoga u pokušaju cjelovitog izgleda grome treba imati u vidu da je radi praktičnosti morala biti tako načinjena da omogući brzo i jednostavno postavljanje i da za vrijeme rada ostane nepokretna.

1. Na osnovi nedovoljnih literarnih podataka kao i zasad egzemplarnog nalaza grome u Pompejima, M. Della Corte predložio je rekonstrukciju koju donosi si. 2. Ona je idejno ispravna, ali je djelomična jer ne rješava osnovni zahtjev - stabilnost instrumenta. Težina velikog križa grome opterećenog viškovima više od 25 centimetara dugačke konzole K asimetrično opterećuje stalak S koji se prema predloženoj rekonstrukciji oslanja o tlo samo u jednoj točki (si. 2). Stoga bi predloženu rekonstrukciju trebalo dopuniti s dva bočna kosnika.²

Postavljanje i točno centriranje grome na *umbilicus soli* U kao i na ostale čvorne točke bilo bi omogućeno tek jednostavnim tronožnim stalkom (si. 4). Jer se groma upotrebljavala pri limitaciji agera na veoma neravnom tlu koje je bilo i neujednačene nosivosti, stativ grome S morao je biti os-

Slika 7.

² ILAKOVAC 1999: 237, u rekonstrukciji horobata unosi pomičnu bočnu letvu radi stabilnosti instrumenata pri očitavanju nagiba.

lonjen u tri točke (si. 4). Ako se tronožni stalak koncentrično postavi prema *umbilicus soli* U, nestaje asimetrično statičko opterećenje, ujedno je bez ukapanja stativa omogućeno brzo i jednostavno postavljanje i premještanje grome. A tronožni se stativi na geodetskim instrumentima upotrebljavaju sve do danas. Što se tiče stalka (stativa, nogara), moguća su samo dva rješenja, asimetrično, što je donosi M. Della Corte s konzolom i bočno poduprtim uspravnim stativom, i koncentrična konstrukcija bez konzole s jednostavnim tronogom (si. 4).

2. Dok je rekonstrukcija stalka grome jedna od nepoznanica, druga se odnosi na križ grome, posebno na uređaj za viziranje. Rekonstrukcija stoje predlaže M. Della Corte ima pet viškova, četiri na svakom kraju križa grome i peti u sredini, ispod okretišta O koji je služio za centriranje grome na *umbilicus soli* (si. 2).

Ideja je zanimljiva i funkcionalna, ali je daleko od poznate antičke praktičnosti i domišljatosti. Rekonstrukciju M. Della Corte dovodi u sumnju i prikaz grome na nadgrobnom spomeniku iz Ivree. Iako je na spomeniku bilo dovoljno mjesta da se prikažu četiri viska, prikazana su samo dva. Osobito je to da ne vise na krajevima križa grome (si. 1).

Na izmjenju i dopunu rekonstrukcije grome upućuje i nalaz iz Pompeja. Pored ostataka križa grome nije bilo zatečeno pet viškova već samo četiri. Treba istaći da su samo dva viska identična onima što su prikazana na nadgrobnom spomeniku iz Ivree, a pojedinim autorima druga dva viska nalikuju na patku (si. 2).

Vizirni dijelovi grome bile su tanke niti nategnute viskom u smjeru sile teže. Kako se groma upotrebljavala isključivo vani slobodno ovješene, i nategnute končanice, bile su izložene djelovanju vjetra. Odvojeno ovješene končanice, zbog nejednakih dužina i različite težine viškova, nezavisno su se klatile mijenjajući smjerokaz i ometajući mensora pri viziranju. Djelomična je pomoć bila da se končanice osmatraju stoje moguće bliže mjestu njihova ovjesa gdje je njihanje bilo i najmanje. Da bi se spriječilo djelovanje vjetra, Heron Aleksandrijski predložio je da se viškovi zaštite, cilindrima (NOWOTNY 1923: 24). Ipak postoji tehničko i veoma jednostavno rješenje koje sprečava neujednačeno njihanje končanica.

Ako se obje dijametralne končanice (A-B) dolje spoje i opterete, ali samo s jednim viskom, njihanje končanica u osnovi se mijenja (si. 4 i 5). U potpunosti bi bilo uklonjeno nezavisno i različito njihanje nekoć odvojenih vizirnih niti jer bi spojene činile jednu cjelinu.

Spojene vizirne niti druge dvije končanice (C-D) trebale bi biti nešto duže kako se viškovi ne bi dodirivali, (si. 5). Ako bi djelovanje vjetra izazvalo njihanje, spojene vizirne niti tromo bi se njihale i u istom ritmu uvijek zadržale isto usmjerenje. U predloženu rekonstrukciju uklapa se i pompejanski nalaz. Dva oblikom ista viska bila bi dovoljna za natezanje spojenih končanica. Druga dva, oblikom patke, zasigurno nisu služila za natezanje vizirnih niti. Možda im je namjena bila da pomognu figurantima da drže trasirke u okomitom položaju?

Slijedeći takvo razmišljanje, dolazimo i do konačnog rješenja. Ako se dužina drugog para končanica (C-D) prilagodi dužini prvog para spojenih končanica i oba para optereti ali samo s jednim viskom, dobivamo složenu ali cjelovitu konstrukciju (si. 5). Ovješene o završetke krakova križa i opterećene, ali samo s jednim viskom, končanice bi postale nepomično tijelo u kojem bi njihanje vizirnih niti bilo posve uklonjeno. Isti visak ujedno bi služio i za centriranje grome na *umbilicus soli* (si. 4 i 5). Međusobno spojene končanice više ne bi bile u svim smjerovima okomite već malo skošene što ne bi pri viziranju ometalo (si. 4). Predložena rekonstrukcija ne samo da bi riješila staru poteškoću pri uporabi grome - ometanje mjernika pri viziranju s njihajućim končanicama - već bi ujedno pojednostavila prenošenje rastavljene grome s jednog mjernog mjesta na drugo.

3. Nalaz u Pftinzu otkrivenje i objavljen prije više od sto godina, mnogo prije nalaza grome u Pompejima. Stoga ne iznenađuje daje H. Schone imao poteškoća u pokušaju rekonstrukcije cjelovitog izgleda grome. Kao prvo, uspravni štap (*ferramentum*) na kojem se gore okretao križ grome nije nikada smio biti između končanica u smjeru vizura (si. 3). M. Della Corte izveo je prihvatljivo rješenje te križ grome odmakao od uspravnog štapa pomoću isturene konzole K (si. 2). Učvršćen masivni drveni okvir na krajevima križa izvan je svake funkcionalnosti (si. 3). Pravokutno savijeni krajevi križa također su pogrešno usmjereni prema dolje, jer je za ovjes nategnutih končanica besmisleno savijati krajeve križa prema dolje (si. 3). Ako se savijeni krajevi križa okrenu nagore, naslućuje se dosad nepoznata konstrukcija grome (si. 4).

Široke glave čavala zatečene su na unutarnjoj strani križa (si. 3). Prema toj slici dužina čavala je oko 21 milimetar što dokazuje daje debljina prikovanog predmeta bila oko 17 milimetara. I širina prikovanih predmeta kao i napadno velike glave čavala pokazuju da su ti predmeti bili izrađeni od drveta, pa zato i nisu sačuvani. Pretpostavimo li da su na sva četiri kraja križa bili prikovani takvi predmeti, onda su prema toj pretpostavci ti predmeti bili dijelovi opreme za viziranje. Oblik kao i dimenzije tih predmeta morali su biti u vezi s njihovom namjenom. Pretpostavlja se da su ti drveni predmeti bili u obliku velikoga slova H (si. 4). Izrezanom donjom stranom bili su tijesno nabijeni do savijenog dijela križa i s unutarnje strane zakovani željeznim čavlama koji su s vanjske strane bili savijeni (si. 3. i 4). Po sredini gornje strane nalazio se široki izrez za viziranje koji je odozgo bio premošten s prema van izbočenom drvenom daščicom ili brončanim limom (si. 4). Lim ili drvena daščica učvrstila bi tako izrezani H dio i ujedno omogućili da se s vanjske strane križa po sredini gornjeg izreza učvrsti vizirna končanica (si. 4). Takvi drveni dijelovi nisu trebali biti visokiji jer su vizure na terenu pretežito vodoravne.

Širina željeznog križa iz Pftinza mjeri 35 centimetara, a razdaljina između vizirnih končanica bila bi oko 50 centimetara. Znatno manje od razdaljine grome u Pompejima. Uпитno je da li je to skraćenje u vezi s novom konstrukcijom grome?

Ako smo se ovom rekonstrukcijom približili istini, onda smo u posjedu pramodela na kojem je prvi put bio riješen stari problem klasične grome - kako je napraviti da se obje međusobom okomite vizure više ne nalaze između nogara, tj. ispod okretišta O (si. 2). Na svim kasnije izrađenim geodetskim instrumentima vizure se beziznimno nalaze povrh okretišta instrumenta.

Nadgrobni spomenik s prikazom dijelova grome iz Ivree nastao je u prvom stoljeću prije Krista, a ostatak grome u Pompejima spalila je vatrena stihija Vezuva 79. godine. Ta su dva arheološka predmeta praktički istovremena. H. Schone ne donosi popratne arheološke predmete koji bi pomogli u datiranju nalaza. Stoga je upitno da li groma iz Pftinza pripada rimskom ili postrimskom razdoblju?

Primjena pravoga kuta jedna je od duhovnih zasada antičkih civilizacija. Zato se groma primjenjivala ne samo u građevinarstvu i urbanizmu već i pri ograđivanju obradivog državnog i privatnog zemljišta.³ Bila je korištena i u vojsci za pravokutno obilježavanje tlocrtnih sadržaja vojnih logora (*castra munita*). Ne spominje je Vitruvije jer ta sprava nije služila za pronalaženje trasa gravitacijskih akvedukata, ali se groma mogla upotrebljavati pri izgradnji velikih akumulacijskih i protočnih vodosprema koje su tlocrtno bile pravokutne i koje su bile u sastavu velikih gradskih akvedukata.⁴

3 Groma je bila primijenjena i pri planiranju pravokutne koordinatne mreže u okviru koje su bile iskopane tisuće kvadratičnih jama za uzgoj vinove loze i drugih poljoprivrednih kultura, ILAKOVAC: 1992,279 i si. 1 i 2.

4 Na rimskom akveduktu za Kartagu pravokutna je vodosprema bila 136 m dugačka i 60 m široka, RAKOB 1974; 43 d i si. 3 (fascikl). Slična pravokutna vodosprema, dugačka 133 m i 25 m široka, bila je ugrađena i u vojnom rimskom akveduktu za Burnum, ILAKOVAC 1999: 1982, 60d, si. 6; 1999; 1984, 28d i prilog 2 i 3.

Na kraju treba reći da groma nije mjerni geodetski instrument. Ta prastara geodetska sprava služila je samo za trasiranje tlocrtnih pravih kutova ili za provjeru da li je nešto već sagrađeno pod pravim kutom. Stoga uz gromu ne idu mjerne jedinice kao za dužinu, površinu, kutove ili vrijeme.

PRIMJENA GROME KOD LIMITACIJE AGERA RIMSKIH KOLONIJA

Vlasnik zemljišta određenog za limitaciju (država ili privatnik) morali su poznavati ne samo položaj već i veličinu i granicu zemljišta predviđenog za ograđivanje (limitiranje). Prvo se na prikladnom mjestu u tlo ugradio kameni stup kao osnovni i početni geodetski znak, tzv. »pupak« (*umbilicus soli*; si. 2 i 5, pod oznakom U) (ILAKOVAC 1998: 69). Nastojalo se da to početno mjesto bude povišeno kako bi se s njega moglo promatrati što je moguće veće područje predviđeno za ograđivanje. Tad se do tog početnog znaka postavio stalak S sa gromom ali tako daje središnji visak koji je bio ovješten ispod okretišta grome O bio usmjeren prema uklesanoj znački (većinom uklesani križ) (si. 2 i 5). Nakon centriranja grome prema umbilicusu vlasnik zemljišta, vjerojatno i uz pomoć mjernika, odredio je najpogodniju orijentaciju pravokutne mreže budućih ograda. Stoga je na velikoj udaljenosti od grome bila u tlo ugrađena druga značka (*signum*), na si. 6 označena brojem 1. Položajem umbilika i te druge značke (1) bila je označena orijentacija cjelokupne mreže buduće limitacije agera.

Nakon centriranja grome prema umbiliku mjernik bi lagano okretao križ grome te istovremeno vizirajući (*conspicere*) preko para nategnutih končanica doveo križ grome u takav položaj da se končanice preko kojih je vizirao (A-B) i druga značka na terenu pod brojem 1 nađu u istom pravcu (si. 6). U tom položaju trebalo je križ grome učiniti nepokretnim da bi se spriječilo njegovo okretanje.

Mjernik bi tada prešao na suprotnu stranu grome i preko istog para nepomaknutih vizirnih končanica usmjeravao udaljenog radnika ulijevo ili udesno sve dok se nova (treća) oznaka na terenu ne bi poklopila s istim pravcem, na si. 6. pod oznakom 2.

Slijedi označavanje drugog pravca koji je na prvi pravac (1-U-2) okomit točno za 90 stupnjeva. Zato su i krakovi grome pod pravim kutom. Pazeći da se križ grome i stalak ne pomaknu i da su vizirne niti zadržale isto kutno usmjerenje, mjernik bi prišao drugom paru vizirnih končanica (C-D) te vizirajući i uz pomoć figuranta ukopao u teren dvije nasuprotne oznake pod brojem 3 i 4 i time na terenu označio okomit položaj među sobom dvaju okomitih pravaca 1-2 i 3-4, si. 6. Tako je pomoću grome utvrđen i u terenu označen osnovni par među sobom okomitih pravaca buduće limitacije koje neki nazivaju *cardo maximus* (CM) i *decumanus maximus* (DM) (SUIĆ 1956: 1).

Na spomenuta dva osnovna i među sobom okomita pravca (1-U-2 i 3-U-4) trebalo je u rimskom mjernom sustavu označiti položaje ostalih, među sobom okomitih međa (limesa) koji su ograđivali osnovne agrarne poršine kvadratnog oblika, tzv. »centurije« sa stranicama od 2400 rimskih stopa (= 480 rimskih koraka = 4 actusa = 710,4 metra), si. 6. Vizirajući preko para viškova A-B i C-D u smjeru već označenih pravaca (1-2 i 3-4) ukopali bi se u tlo stabilni bilježi *iterminus*) u međurazmacima jedne centurije, tj. 480 rimskih koraka, si. 6. Nakon toga bi mjernik premjestio gromu od odabranih pravaca a na udaljenosti od jedne centurije. Slijedi već opisano centriranje usmjerenje grome prema umbilicusu kao što i danas čine geometri pri geodetskoj izmjeri zemljišta.

Opisanim postupkom, premještanjem i centriranjem grome na odgovarajuća mjerna mjesta udaljena međusobno 480 rimskih koraka te prikladnim mjerama za dužinu cijelo je agrarno područje bilo iskolčeno i označeno čvornim točkama, tj. sjecištima karda i dekumana (si. 6). Tek je nakon označene geodetske premjere cjelokupnog područja moglo otpočeti zidanje međa (limesa), što se na priobalnom kamenjaru kod nas gradilo u kamenom suhozidu, a na plodnim zemljanim rav-

nicama pomoću zemljanih nasipa i drvene građe (si. 7). Kojom su vještinom i točnošću obavili agrimensori taj težak i odgovoran posao pokazuje limitacija agera rimske kolonije Pula, gdje je trebalo postaviti geodetske oznake između istočne i zapadne obale Istre, na razmaku većem od 20 kilometara (SUIĆ 1956: 10, si. 3).

POPIS SLIKA

- SI. 1. Nadgrobni spomenik iz Ivree (K. Grevve)
- SI. 2. Groma iz Pompeja (rekonstrukcija F. Rakob/M. Della Corte)
- SI. 3. Groma iz Pfunz-a (H. Schone)
- SI. 4. Rekonstrukcija grome iz Pfu'nza (B. Ilakovac)
- SI. 5. Rekonstrukcija vizirnih končanica (B. Ilakovac)
- SI. 6. Primjena grome kod limitacije (B. Ilakovac)
- SI. 7. Limitacija agera rimske kolonije Jader (M. Suić)

BIBLIOGRAFIJA

Biblija. Zagreb, 1968.

DELLA CORTE, M. 1922 - Groma. *MAAL*, 28/1922.

DELLA CORTE, M. 1929 - s.v. Groma. *Enciclopedia Italiana*. Roma. 1929.

GREWE, K. 1980 - Die Groma auf dem Grabstein des Mensor Lucius Aebutius Faustus. *Der Vermessungsingenieur*, 5/1980.

HUMBERT, G. 1877 - Agrimensor. C. DAREMBERG - E. SAGLIO. *Dictionnaire des antiauites grecques et romaines*, I/I. Pariš, 1877: 165-167.

ILAKOVAC, B.

- 1982, *Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije*. Zagreb, 1982.
- 1984. Burnum II. Der romische Aquadukt Plavno Polje - Burnum. *Bericht über die Forschungen 1973 und 1974*. Osterreichische Akademie der Wissenschaften. Wien, 1984.
- 1992. Hidroarheološko rekognosciranje Zadarskog i Pašmanskog kanala. *Diadora*, 14/1992: 279-290.
- 1998. Limitacija agera rimske Kiše (Cissa) na otoku Pagu, VAMZ, 3.S., 30-31/1998: 69-82.
- 1999. Horobat, antička geodetska sprava. *Hrvatske vode* (Zagreb), 7/1999, 28.

KUBITSCHKEK, W. 1893 - Agrimensores. *RE*, 1,1, 1893: 894-905.

NOWOTNY, E. 1923 - Groma. *Germania*, 7/1923.

RAKOB, F. 1974 - Das Quellenheiligtum in Zaghouan und die romische Wasserleitung nach Karthago. *Mdl, Romische Abteilung*, 81/1974, I.

SCHMIDT, F. 1988 - *Geschichte der geodtischen Instrumente und Verfahren im Altertum*. Stuttgart, 1988.

SCHONE, H. 1901 - Das Visirinstrument derromischen Feldmesser. *Jdl*, 16/1901: 127-132.

SUIĆ, M. 1955 - Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali. *ZborInstZad*, 1/ 1955: 1-36.

SUIĆ, M. 1976 - *Antički grad na istočnom Jadranu*. Zagreb, 1976.

Vitruvius M. P. *Deset knjiga o arhitekturi*. Sarajevo, 1990.

SUMMARY

ANCIENT GEODETIC INSTRUMENT GROMA

The introduction recalls how the construction of a right-angle was an essential part of the civilisation of antiquity, essential not only to building and urban development but in the measurement of agricultural land. A Roman funeral memorial from Ivrea showing a Roman *ensor* and parts of a measuring instrument (*groma*) are described, as well as the remains of measuring instrument in Pompeii buried during the catastrophic eruption of Vesuvius in the year 79, also the puzzling discoveries in Pfinz.

The reconstruction of finds from Pompeii can be accepted as carried out with a one-legged stand, to allow the stabilisation of the measuring instrument, replaced by a three-legged one. Freely hanging strings for viewing, with weights at the ends swung in the wind which confused the sighting of the measurer. If two opposite strings were weighted together with a single weight they became one and could be used for centering the *groma* on the *umbilicus*.

The reconstruction of the Pfinz find is not satisfactory. If the bent ends of the cross are turned upwards, with the provision that the iron rivets fixed the item in the form of a large H, we find a completely new construction for the *groma*. The construction suggested with the weights hung high, would completely solve the old problem of the classical *groma* how to secure that the measurer's sight was not obstructed by the legs of the measuring instrument.

Finally there is a short consideration of the use of the *groma* in measuring the *ager* of Roman colonies.

Rukopis primljen: 20.IX.2002.
Rukopis prihvaćen: 22.IX.2002.

IRENA RADIĆ ROSSI

Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Odjel za zaštitu arheološke baštine
Cvijete Zuzorić 43
HR-10000 ZAGREB

RIMSKI SVIJEĆNJAK IZ PODMORJA PALAGRUŽE

UDK904:73.023.3(36:497.5)(+1)

Izvorni znanstveni rad

Tijekom rekognosciranja podmorja Palagruže 1988. godine, prema podacima komiškog ronioca Tonka Borčića, ustanovljenje točan položaj opljačkanog nalazišta potonulog broda iz L st. po Kr. kojije prevezio teret robe u amforama hispanskog podrijetla (Dressel 2-4, Beltran II a i Pascual I), te teret keramičkog posuđa i amfore tipa Richborough 527 podrijetlom iz južne Italije. Brončani štap uočen i izvađen već prilikom prvog stručnog obilaska lokaliteta ostao je u dosadašnjim objavama materijala bez detaljnijeg objašnjenja. Usporedbom s odgovarajućim podmorskim i kopnenim nalazima moguće ga je pripisati brončanom svijećnjaku čiji najatraktivniji dijelovi danas nedostaju. Prikaz na olovnoj pločici namijenjenoj bacanju uroka (tabula defixionis) pronadjen u prošlom stoljeću u sjevernoj Africi potiče na razmišljanje o njegovoj, već prije u literaturi pretpostavljenoj, simboličko - ritualnoj funkciji na antičkim brodovima.

Svijećnjak se odnosi na ženu, svjetiljka na gospodara kuće i dah onoga tko je sanjao, i to zbog osvjetljenja unutrašnjosti kuće odnosno zato što se lako gasi. Zbog plama oba ta predmeta znače i ljubav.

(Artemidor iz Daldisa, Sanjarica, I, 74, prijevod D. Nečas Hraste, Zagreb 1993.)

Brodolomi iz raznih vremenskih perioda u podmorju otoka Palagruže ne iziskuju posebna objašnjenja. Već sam geografski položaj Palagruže usred Jadrana navodi na logičan zaključak daje od davnine korištena kao orijentacijska točka, odmorište ili zaklon pri komunikaciji između dviju jadranskih obala. Pružala je pomoć, ali ujedno bila i opasnom zbog pritajenih grebena koji je okružuju. Stoga ne začuđuje što su neiskustvo ili nemoć pred silinom vremenskih nepogoda povremeno završavali brodolomom.

Na prvi pogled razumljiva je privlačnost ove osamljene skupine otoka i hridi (T. I).¹ Pejzaž koji nad morem i u moru još nije lišen svoje iskonske ljepote i vrijednosti privlači ronioce različitih

1 Zahvaljujem Hrvatskoj turističkoj zajednici na us-
tupljenoj mi fotografiji.

namjera. Mislim da nikoga nije iznenadilo opustošeno palagruško podmorje kad je u lipnju 1987. godine organiziran prvi sustavni pregled podmorskih lokaliteta zabilježenih prema podacima lokalnog ronioca Tonka Borčića (ORLIĆ - JURIŠIĆ 1989). Odnosenje arheološkog materijala iz površinskog sloja nalazišta i tu se pokazalo uobičajenom ronilačkom praksom.

Uz greben Pupak, jugoistočno od same Palagruže, a nedaleko otočića Galijule, ovom su prilikom evidentirani ostaci brodskog tereta amfora i keramičkog posuđa (T. 3) koje su voditelji rekognosciranja datirali u »*kraj 1. i prvu polovicu 2. st.*« (ORLIĆ - JURIŠIĆ 1989: 20), pretpostavljajući hispanско podrijetlo amfora, te italsko podrijetlo keramičkog posuđa². O dataciji i provenijenciji spomenutih predmeta bit će još govora u nastavku teksta, ali bih ponajprije željela opisati nalaz koji je privukao moju pozornost.

Riječ je o profiliranom brončanom štapu dužine 78,4 cm. Deblji mu je kraj promjera 3,2 cm, a tanji 2,3 cm (T. 4). Na debljem kraju primjećuje se i tanji izdanak promjera 2 cm. Čitav je štap prekriven zelenom patinom nastalom djelovanjem morske vode. Na planu lokaliteta uočava se daje ležao u površinskom sloju, na rubu glavne koncentracije nalaza (T. 2), ali zbog očigledne devastacije nalazišta nije moguće potvrditi da se na tome mjestu i prije nalazio. Očigledno se roniocima koji su prethodno pohodili lokalitet on nije učinio zanimljivim. Kako su prilikom zaštitnog zahvata 1988. godine, nakon izrade nacrtne i fotografske dokumentacije, izvađene sve čitave amfore i ostali zanimljivi cjelovitiji nalazi da bi se spriječilo i njihovo odnošenje, brončani štap danas se nalazi privremeno pohranjen u Odjelu za zaštitu arheološke baštine Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture u Zagrebu.

U prvi čas njegovaje namjena ostala nedefinirana. Usporedba s raznolikim rimskim brončanim predmetima očuvanim u cijelosti navela me na pomisao daje riječ o svijećnjaku koji je nesretnim slučajem ostao bez svojih najzanimljivijih dijelova. Da nije riječ o izoliranom primjeru nalaza svijećnjaka u kontekstu brodoloma, pokazuju nam i tri analogna slučaja iz dostupne mi literature. Još 1907-13. godine prilikom istraživanja brodoloma nedaleko gradića Mahdije u Tunisu pronađeni su čitavi svijećnjaci i njihovi ulomci koji su tek naknadno restaurirani i detaljno objavljeni (BARATTE 1994). Prema današnjem stanju proučavanja, moguće je zaključiti da se na brodu nalazilo najmanje 5 svijećnjaka različitih oblika i dimenzija (BARATTE 1994: 607). Godine 1958. na nalazištu brodoloma Spargi (La Maddalena) na sjeveroistočnoj strani Sardinije pronađen je čitav brončani svijećnjak »*M odličnom stanju očuvanosti*« (LAMBOGLIA 1964: 262-263), kojem se na žalost kasnije zametnuo trag. Treći je primjer svijećnjak s jednog od brodoloma na lokaciji Isolotto di Porto Ercole u Toscani (RENDINI 1982: 44, si. 7, 8; FIRMATI 1997: 71-73, si. 21, 22; 1997a: cat. 5), koji je izvađio nepoznati ronilac i predao u ruke stručnjaka tek nakon dugih pregovora. Nalaz nije cjelovit. Očuvanje stalak s tronožnim postoljem ukupne visine 171 cm, dok u potpunosti nedostaje krunište namijenjeno postavljanju svijeće ili uljanice (T. 5).³

Rimski svijećnjak, *candelabrum*,⁴ važan predmet u rimskom svakodnevnom životu, najčešće je upotrebljavan prilikom gozbi uz ostalu nužnu brončanu opremu poput kreveta, tronožaca i stolova (*Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale*, Roma 1959). Dobro poznat u klasičnoj grčkoj i etruščanskoj primijenjenoj umjetnosti, već se u 5. st. pr. Kr. služio kao nosač uljanica, a mogao je na vrhu nositi i pliticu za ulje ili smolu (BOUBE - PICOT 1975:45). Pripadnici bogatih sloje-

2 Nalazi su naknadno preciznije datirani u drugu polovicu 1. st. po Kr. (JURIŠIĆ 2000: 71).

3 J. A. Parker spominje još pet brodolomanakojimasiu pronađeni ostaci svijećnjaka. U dva slučaja radi se o brodskom teretu, a u tri o opremi broda. PARKER 1992: 40, 183, 307, 316, 392.

4 Varon, *De lingua latina*, V, 119: »*Candelabrum a candela, ex his enim funiculi ardentis figebantur. Lucerna postinventa, quae dicta a luce, aut quod vocant Graeci candelabro.*«

va zadržavali su ga uz sebe i nakon smrti radi njegovog višestrukog simboličkog značenja (BOTTINI 1990: 9). »Nije ga na sramotu kupiti niti za godišnju plaću vojnog tribuna, kad je jasno da mu vlastito ime naláže podrijetlo od svjetlosti svijeća.« - napisao je Plinije.⁵

Svijećnjaci su izrađivani u različitim veličinama - ručni, stolni ili podni, a poznati su i primjerci kojima je bilo moguće podesiti visinu (BARATTE 1994: 608-610, si. 1-3). Iako međusobno vrlo različiti, svi se redom sastoje od tri osnovna dijela. Prvi je dio tronožno postolje koje je katkad bilo zamijenjeno postoljem okruglog ili četvrtastog oblika. Slijedi stalak okruglog ili kvadratnog presjeka, kaneliran ili bogato ukrašen biljnim motivima, a na kraju krunište u raznim oblicima od jednostavnog tanjurića do bogato ukrašene višedijelne kompozicije (BOUBE - PICOT 1975: 46). Dijelovi su izrađivani odvojeno a zatim naknadno sastavljeni, što je olakšavalo transport i omogućivalo zadovoljavanje različitih ukusa. Često se tome u prilog navode ove Plinijeve riječi: »Eginaje kod sebe proizvodila samo gornji dio svijećnjaka, a Tarant stalak. Tako je dakle sjedinjen interes obajuradionica.«⁶

Pompeji i Herkulanum sačuvali su nam više od sto čitavih primjeraka svijećnjaka koje je H. Pernice pokušao kronološki i tipološki grupirati (PERNICE 1925). Posao se nije pokazao jednostavnim, a jedan od važnijih uzroka bila je i činjenica daje riječ o predmetima koji su korišteni i u više generacija, pa su kao takvi često popravljani ili uljepšavani tadanjim modnim detaljima (BOUBE - PICOT 1975: 45). Materijal je, usprkos poteškoćama, razvrstan na osnovi stilske analize u tri kronološke skupine.

Nepotpunost našeg nalaza, lišenog najljepših i najvažnijih elemenata, postolja i kruništa, koji danas možda čine sastavni dio neke nepoznate nam privatne zbirke, onemogućuje nam da direktno ili indirektno zaključujemo o njegovom podrijetlu ili vremenu nastanka. Iako su profilirani stalci svojstveni još etruščanskim nalazima, palagruški je primjerak najbližiji svijećnjacima iz Augustova doba pronađenim u Maroku (BOUBE - PICOT 1975: T.26-28; 109) i nekim nalazima iz spomenutih kampanskih gradova (*Ercolano e Pompei*, 1841, T.8). Njegov izgled na prvi pogled ne odudara bitno ni od nalaza s brodoloma Spargi (LAMBOGLIA 1964: si. 3) i Isolotto di Porto Ercole (FIRMATI 1997: si. 21), ali je u oba slučaja prema fotografijama i crtežima gotovo nemoguće razaznati njihove presjeke. Da li mu je bilo namijenjeno neko jednostavno postolje ili možda bogato ukrašeni tronožac s lavljim, kozjim nogama ili čak s nogama u obliku dupina, za sada ne možemo ni pretpostaviti. Također je nemoguće reći da li mu je na vrhu trebalo stajati krunište u obliku korinškog kapitela, jednostavna plitica za ulje ili neki drugi jednostavniji ili složeniji nosač uljanice.

Je li možda u ovom slučaju riječ o transportu samo jednog dijela svijećnjaka koji je u nekom drugom kraju trebao biti nadopunjen ostalim dijelovima? Iako me navedene Plinijeve riječi navode na zaključak da to nipošto nije nemoguće, jedan detalj mogao bi nam poslužiti kao dokaz daje stalak imao i ostale dijelove od kojih je nasilno odvojen. Već sam u početku spomenula da se na debijem kraju profiliranog štapa nalazi tanji izdanak koji je služio za fiksiranje stalka u postolje, također često složeno od više dijelova. Izdanak je izrazito kratak (4 mm), prekratak da bi zadovoljio svoju funkciju. Njegova prava dužina lijepo je uočljiva na dobro očuvanim primjercima s brodoloma kod Mahdie (BARATTE 1994: si. 18) ili kopnenim nalazima iz Maroka (BOUBE - PICOT 1975: T. 28). Moguće je dakle daje prilikom brodoloma svijećnjak napukao ili se potpuno prelomio na tome osjetljivome mjestu.

5 Plinije, *Naturalis Historia*, XXXIV, 6: »Nec pudet tribunorum militarium salariis emere, cum ipsum nomen a candelarum lumine impositum appareat.«

6 Plinije, *Naturalis Historia*, XXXIV, 6: »Privatim Aegina candelaborum superficiem dumtcaat elaboravit, sicut Tarentum scapos. In his ergo iuncta commendatio officinarum est.«

Ako je ipak, riječ samo o stalku, ili možda nekolicini njih, mogli bismo zaključiti da su i oni uz amfore i keramičko posuđe činili dio tereta namijenjenog trgovini. Ako je pak riječ o čitavom svijećnjaku, posjedovanje tog svijećnjaka praktične je naravi. Mogao je poslužiti kako za jednostavne, svakodnevne, tako i za ritualne potrebe. N. Lamboglia, objavljujući nalaze s brodoloma Spargi pretpostavio mu je ritualnu funkciju i smjestio ga u improvizirano svetište na krmi broda posvećeno božici Tuteli, zaštitnici pomoraca, koju spominje nekoliko antičkih izvora (LAMBOGLIA 1964: 262, bilj. 2).⁷ Vjerojatnost Lambogline pretpostavke daje riječ o ritualnom predmetu potkrijepljena je i nalazom malog mramornog žrtvenika (*arula*) visine oko 60 cm, okrugle plosnate mramorne baze, promjer koje odgovara postolju svijećnjaka, velike mramorne posude promjera najmanje 60 cm kojoj je zbog zaobljenog dna bio potreban i poseban stalak, te lijepog i dobro očuvanog brončanog simpula (LAMBOGLIA 1964: si. 2, 4-7).⁸ Pripisati svim ovim predmetima religioznu namjenu posve je opravdano. U primjeru malog žrtvenika to je razumljivo samo po sebi. Međutim, i velika mramorna posuda koju opisuje Lamboglia zasigurno je dio dvodijelnog labra (lat. *labrum*, grč. *louterion*) koji je na brodu kao i na kopnu često korišten za ritualno pranje prije obavljanja religioznih obreda ili možda čak i u funkciji brodskog žrtvenika namijenjenog nezaobilaznim žrtvama ljevanicama (KAPITAN 1979; RADIĆ 1988; KAPITAN 1989). I brončani *simpulum* (grč. *cyathus*) »... *quo vinum in sacrificiis libatur*«, također korišten i u praktične svrhe, poznat je ritualni predmet¹⁰ koji se često prikazuje uz aru i pateru.

Ubrajanje svijećnjaka u ritualne predmete Lamboglia nije detaljnije pojasnio, a ostali su autori samo preuzeli njegovu pretpostavku. Već ranije spomenuti nalazi svijećnjaka u etruščanskim grobovima, a poslije i u grobovima stanovništva italskog podrijetla upućuju na njegovo simboličko značenje. U početku povezan isključivo sa ženskim likom, pojavio se u italjskim ambijentima na području Velike Grčke vezan podjednako uz pripadnike obaju spolova kao simbol kućnog ognjišta koje jedino istinski objedinjuje život obitelji (BOTTINI 1999: 9). Ne čudi me stoga posjedovanje svijećnjaka na brodu rimskog trgovca, koji se opirao poljoprivrednoj tradiciji svog naroda i, odvajajući se od vlastitog ognjišta u želji za brzim stjecanjem bogatstva, prkosio onima koji su tu tradiciju po svaku cijenu pokušavali očuvati veličajući zaboravljene vrline rimskog čovjeka. »*Izgleda ponekad unosnije posvetiti se pomorskoj trgovini, kad ne bi bilo toliko opasno. Ali najjači ljudi i najhrabriji ratnici rađaju se među poljoprivrednicima, i njihova je zarada najpravednija, najstabilnija i najmanje podložna zavisti; i nimalo zlo ne misle oni koji su zaokupljeni ovom aktivnošću.*« Te su Katonove riječi pohvale poljoprivrednicima ujedno i riječi prijekora upućene onima koji iskorištavaju prednosti i mane pomorske trgovine.¹¹ A da se plovidba doista smatrala veoma opasnom, potvrđuje nam i Plinije pišući o tehnici enkausta. Ona je, kaže Plinije, često upotrebljavana za bojanje ratnih i trgovačkih brodova, jer eto običaj je bojati i sredstva kojima se čovjek izlaže opasnostima i smrti. Na kraju podrugljivo dodaje neka se nitko ne čudi ako se jednoga dana počnu bojati i lo-mače za spaljivanje pokojnika.¹²

7 Sudeći prema latinskom tekstu koji donosi L. D. REYNOLDS (Oxford 1965.) i talijanskom prijevodu (G. MONTI, Milano 1974.) Senekine riječi ne odnose se na božicu Tutelu, već na tutelarno ime broda.

8 Neprecizne mjere koje su ponuđene u tekstu rezultat su indirektnih objava nalaza. Svi spomenuti predmeti izvađeni su ilegalno i odneseni u Milano, a u rukama arheologa igrom su se slučaja našle samo nestručno snimljene fotografije.

9 *Festus*, citat preuzet iz *Dictionnaire* 1877.

10 *Simpulum* - *Dictionnaire* 1877.

11 Katon, *De Agri Cultura, Praefatio*: »*I. Est interdum praestare mercaturis rem quaerere, nisi tam periculosum sit, A. At ex agricolis et viris fortissimi et milites strenuissimi gignuntur, maximeque pius quaestus stabilissimusque consequitur minimeque invidiosus, minimeque male cogitantes sunt qui in eo studio occupati sunt.*« Da se mercaturis rem odnosi na pomorsku trgovinu vidi GABBA 1980.

12 Plinije, *Naturalis Historia*, XXXV, 31: »*Cerae tinguntur iisdem his coloribus ad eas picturas quae inuruntur alieno parietibus genere, sed classibus familiari, iam vero et onerariis navibus, quoniam et pericula expingimus - ne quis miretur et rogos pingi — iuvatque pugnatos ad mortem aut certe caedem speciose vehi.*«

Dragi detalj koji valja imati na umu jest shvaćanje o naravi ljudske duše, koja je, kako nam tumači Servije, vatrena i stoga u moru pronalazi suprotan element. Pogubno je dakle, kaže Servije, poginuti u brodolomu.¹³ Duša (*spiritus*) u mora se gasi, što joj onemogućuje odlazak u nebo. Ostaje sjena (*umbra*) poistovječena s Manima, koja se zadržava uz tijelo ili pepeo ako su dostojno pokopani, ali u slučaju brodoloma najčešće je i sjena osuđena na vječno lutanje. Trećem i najmanje vrijednom dijelu duše (*imago*) namijenjeno je mjesto u podzemlju (PASSERI 1760: XIV). Eto zašto nam Ovidije govori da mu je vlastita smrt draga, samo ako joj uzrokom nije brodolom.¹⁴ Možemo li dakle vatra i svjetlost koju čuva i pruža svijećnjak povezati s brigom pomoraca za sigurnost vlastite duše?

Igrom slučaja primijetila sam zanimljiv nalaz datiran u 3. st., a pronađen u prošlom stoljeću u Hadrumetu u sjevernoj Africi (AUDOLLENT 1904: 396). *Tabula defixionis* (T. 6), olovna pločica namijenjena bacanju čini ili uroka na protivnika ili neprijatelja bilo koje vrste nosi na sebi prikaz bradatog demona koji stojeći na brodu u desnoj ruci drži situlu, a u lijevoj svijećnjak. Na vrhu svijećnjaka jasno se razaznaje plitica s upaljenim plamenom (AUDOLLENT 1904: 399).¹⁵ Riječi urezane na lijevoj strani pločice (*Cuigeu /'censeu /'cinbeu /perfleu /diarunco /deasta /bescu /berebescu /arurara /ba agra*) nepoznatog su sadržaja i vjerojatno im treba pripisati magijski karakter. Na trapu broda urezane su i tri razumljive riječi: *Noctivagus, Tiberis, Oceanus* o kojima ću nešto više reći u nastavku teksta, a na prsima demona: *Daitmo arditto*. Na poleđini pločice istaknuta je želja nepoznatog kočijaša za uništenjem tijela i duha četvorice neprijateljskih kočijaša i njihovih konja koji su pripadali zelenoj i bijeloj stranci, a koja je upućena demonu, tj. duši pokojnika kojeg je s ovog svijeta odnio bog mora i neba *Iao*:

Adiuro te demon qui/cunque es et demando ti/bi ex anc ora ex anc di/e ex oc momento ut equos /prašini et albi cracies /ocidas et agitatore(s) Cla/rum et Felice(m) et Primu/lum et Romanum ocidas /collida(s) neque spiritum /illis lerinquas adiuro te /per eum qui te resolvit /temporibus deum pela[g]i/cum aerium laoo Iasdaco /ooptro, ar\ia (AUDOLLENT 1904: 398).

Demonov je zadatak posredovanje u komunikaciji s božanstvom, najvjerojatnije s bogom koji je i njega samoga razdvojio od pripadajućeg mu tijela, a koje ima moć uslišati upućenu mu molbu. Traži se dakle uništenje tijela ali i duha, »*neque spiritum illis lerinquas*« (AUDOLLENT 1904: 398),¹⁶ a to je moguće - kao što sam već opisala u prethodnom tekstu - jedino utapanjem.

Svijećnjak u njegovoj ruci vjerojatno simbolikom zamjenjuje baklju koja se od davnine upotrebljava u svakodnevnom životu, ali ujedno znači i religiozni predmet *par excellence*¹⁷ Baklja je nezaobilazna u religioznim prikazima. Gotovo svim grčkim božanstvima pripisana je kao simbol svjetla i očišćenja, iako se u kasnije vrijeme pojavljuje najčešće kao karakteristika bogova noći i podzemlja. Na etraščanskim urnama pojavljuju se geniji podzemlja koji u rakama drže baklju, a i rimske ceremonije preuzimaju njezino simboličko značenje koje počinje rođenjem djeteta, a završava smrću i odlaskom u podzemni svijet. *Erosfunebre*, često prikazivan na sarkofazima, naslonjen je na naopako okrenutu baklju. Možda je dakle ovaj put baklja namjerno zamijenjena svijećnjakom koji se na brodu isticao svojom simboličkom ulogom.

Vjerojatno nije slučajnost ni činjenica da se svijećnjak nalazi upravo u demonovoj lijevoj ruci. Apulej, poznati sjevernoafrički stručnjak u magiji, pisac i erudit koji je živio u 2. st. po Kr. zabi-

13 Servije, *Expositio in Bucolicon et in librum Georgicon atque Aeneadum*, I, 97: »... grave enim est, secundum Homerum, perire naufragio, quia anima ignea est, et extingui videtur in mari, idest elementa contrario.« (prema Passeri 1760., XIV).

14 Ovidije, *Tristia*, 12,51-52: »nec letum timeo, genus est miserabile leti; demite naufragium, mors mihi munus erit.«

15 Da se ne radi o izoliranom primjerku pokazuje i ulomak vrlo slične pločice s prikazom demona koji stojeći na brodu drži u rukama situlu i svijećnjak.

16 M *etateza* *od r d i n q u a s* .

17 Fax - *Dictionnaire* 1877.

lježio je vjerovanje daje ona »*po naravi sporija, lišena svake spretnosti i okretnosti, podobnija za pravdu negoli desna.*«¹⁸ Snažan osjećaj mržnje ili poniženja koji je naveo pisca pločice da zatraži za svoje protivnike tako tešku kaznu bio je u njegovim očima opravdan nanesenom uvredom koja je zahtijevala izvršenje pravde.

Situla u demonovoj ruci također je čest atribut raznih božanstava, uglavnom onih uz koja se povezuje sveta voda. Često se upotrebljava za libacije ili se u nju prikuplja krv žrtvenih životinja, ali joj ipak osnovni sadržaj ostaje sveta voda. Tako postaje simbolom moralnog očišćenja,¹⁹ prijeko potrebnog autoru teksta na pločici kako bi mu savjest ipak ostala čista. Situla koja sadrži vodu kao izvor plodnosti cijeloga života najčešće je prikazana u desnoj ruci egipatske božice Izide, a u njenom se kultu svakodnevno upotrebljava prilikom poslijepodnevnog obožavanja svete vode. *Isis Pelagia* štitila je pomorce i priskakala im u pomoć u oluji. I dok su u početku rimski brodovi plovili pod zaštitom Tutele ili podložni hirovitom i promjenljivom utjecaju Fortune, od 1. st, a osobito od 2. st. po Kr. najpopularnije sinkretističko božanstvo *Isis Fortuna* pružalo je pomorcima sigurnost i jačalo njihovo samopouzdanje.

Vratimo se sada riječima upisanim na trupu broda nad kojim stoji bradati demon. U opisu pločice koji donosi Audollent predloženo je tumačenje da su posrijedi imena konja na koje se odnosi urok, jer su imena *Oceanus* i *Tiberis* potvrđena kao konjska imena u nekoliko slučajeva (AUDOLLENT 1904: 398). Usudila bih se primijetiti da bi se ova imena mogla jednako tako odnositi i na brodove kojima su dolazili ili odlazili spomenuti kočijaši, budući da ih oba nalazimo u popisu antičkih brodskih imena koji donosi Casson (CASSON 1971: 440,441). *Noctivagus*, riječ upisanu iznad ostale dvije, u značenju »*onaj koji luta po noći*« možda bismo mogli shvatiti i kao atribut samog demona.

Izgleda da *Iao*, bog koji bi posredovanjem demona trebao uslišiti kočijaševu želju, predstavlja grčku transkripciju hebrejskog zaziva starozavjetnog boga Jahve, nastalog utjecajem imena sumersko-akadskog, a zatim babilonskog božanstva *Ea*, boga vode koja okružuje zemlju, a time ujedno i boga mudrosti (WÜNSCH 1907: 8).

Da lije opisana *tabula defixionis* doista u sebi nosila smisao predložen u prethodnom tekstu, ostaje nam za sada otvorenim pitanjem. Kako god bilo, simbolička uloga svijećnjaka na brodu imala je vjerojatno nemalo značenje kako za posadu, tako i za putnike koji su se na njemu nalazili. Bez obzira da lije riječ samo o jednostavnom prikazu posredovanja između ovdašnjeg svijeta i podzemlja, koje se uz svjetlost baklje odvija Haronovim čamcem preko Stiksa, ili i o želji da se i samo stradanje poveže s putovanjem brodom, svijećnjak na brodu najvjerojatnije predstavlja predmet koji je u slučaju pogibelji nužan za prelazak na drugi svijet. Imamo li na umu već spomenutu zastupljenost svijećnjaka u grobnicama, te Plinijevu usporedbu brodova s lomačama za spaljivanje pokojnika (izrečenu otprilike u isto vrijeme kad se dogodio i opisani brodolom), ova nas pretpostavka ne bi trebala nimalo začuditi.

Uzimajući u obzir nestabilnost ovakvog predmeta i nemogućnost korištenja zbog vjetrova ili valova, usudila bih se pretpostaviti da on na brodu nije bio svakodnevno korišten, već mu je bila pripisana isključivo opisana simbolička funkcija. Kako god bilo, ako je doista riječ o kulturnom predmetu, tada i za njega kao i za *labrum* vrijedi činjenica da se poradi njegova simboličkog značenja oblik nije smio mijenjati, pa čak ni prilagoditi posebnim brodskim uvjetima (RADIĆ 1988: 45).

18 Apulej, *Metamorphoseon Libri XI (Asinus Aureus)*, XI, 10: »... quae genuina pigritia, nulla calliditate nulla sollaritia praedita, videbatur aequitati magis aptior quam dextera;«

19 *Situla - Dictionnaire* 1877.

Željela bih na kraju još nešto reći o preostalim nalazima i dataciji brodoloma u podmorju Palagruže. Očigledno je daje u pitanju trgovački brod koji je prevezio hispansko vino u amforama tipa Dressel 2-4 (hispanijska varijanta) i Pascual I,²⁰ te riblje sosove hispanskog podrijetla u amforama Beltran II a (T. 8a - c). Za četvrti tip amfora, koje su se nalazile uključene u brodski teret, tzv. Ricborough 527 (T. 8d), pretpostavlja se da su ih proizveli na Liparima, te da su služile za prijevoz alunita od kojeg se dobiva stipsa (kristalizirani kalijev-aluminijev dvostruki sulfat), korištena za bojanje tkanina, ali i u medicinske svrhe (CARAVALLE - TOFFOLETTI 1997: 111).²¹ Uz to treba pribrojiti i brojne ulomke keramičkih tarionika u nekoliko veličina i keramičkog posuđa među kojim se nalaze i tzv. »pompejski crveni tanjuri.«²² Sve ovo govori u prilog činjenici daje brod plovio u smjeru naše obale.

Danas više nije moguće tvrditi daje brod s hispanskom robom doista i krenuo iz Hispanije, jer je dokazana činjenica da se u svim velikim lukama Sredozemlja moglo uz domaću robu lako dobiti i proizvesti iz udaljenih provincija. Jednako tako polako se odustaje od ideje da su brodovi putem ukrcavali ili iskrcavali dio tereta, jer je njegova pohrana u potpalublju iziskivala veliku umješnost i preciznost kako se ne bi narušila stabilnost plovila ili oštetila ukrcana roba. Vjerojatnije je dakle da se jednom kompaktno složen teret iskrcavao tek na određitu, a zatim zamjenjivao teretom koji je bilo potrebno prevesti dalje ili vratiti u matičnu luku. Sklonija sam stoga pretpostavci daje neki od južnoitalskih trgovačkih centara u ovom slučaju odigrao ulogu posrednika i omogućio nabavku spomenute robe.

Što se datacije brodoloma tiče, možemo sa sigurnošću potvrditi da se zbilo u 1. st. po Kr. Lako je moguće daje riječ o njegovoj prvoj polovini, jer je za amfore tipa Pascual 1 za sada dokazano da su najviše upotrebljavane u doba Augusta, a polovinom stoljeća prestala je njihova proizvodnja (PEACOCK - WILLIAMS 1986: 94).²³ Bilo je to vrijeme stabilne političke situacije i sigurnih plovinih putova, pa uzrokom brodoloma možemo smatrati nevrjeme, a ne neku nasilnu akciju.

Od opljačkanog lokaliteta kraj Palagruže ne možemo više mnogo očekivati. Možda bi nam sustavno iskopavanje pješćanih naslaga među stijenjem donijelo još koji zanimljiv podatak. Kako god bilo primjer palagruškog svijećnjaka pokazuje nam kako svaki predmet u sebi nosi svoju priču, a na nama je da je naslutimo i pokušamo odgonetnuti njezin smisao.

BIBLIOGRAFIJA

- AUDOLLENT, A. 1904 - *Defixionum Tabellae*. Pariš, 1904. (pretisakč: Frankfurt am Main 1967.)
- BARATTE, F. 1994 - Les candélabres. *Das Wmck. Der antike Schiffsfund von Mahdia*. (priredio G HELLENKAMP SALIES) Köln - Bonn, 1994: 607-627.
- BOTTINI, A. 1990 - II candelabro etrusco di Ruvo del Monte. *BdA*, 59/1990: 1-14.
- BOUBE - PICOT, C. 1975 - Les bronzes antiques du Maroc II, Le mobilier. *EeTM*, 5/1975.
- CARAVALLE, A. - I. TOFFOLETTI 1997 - *Anfore antiche, Conoscerle e identificarle*. Atripalda, 1997.

20 U prethodnoj objavi nalaza (JURIŠIĆ 2000.) ove su amfore svrstane u tipološku skupinu Haltern 40.

21 O upotrebi alunita: Plinije, *Naturalis Historici* XXXV, 52.

22 Detaljnije o nalazima: JURIŠIĆ 2000: 71, si. 1.

23 Nalazi 0 V Q g t i p a a m f o r a u P o m p e j i m a n c d o k a z u j u i njihovo prisustvo na tržištu u drugoj polovici 1. st. po Kr.

- CASSON L. - Ships and seamanship in the ancient world, Princeton - New Jersey, 1971.
- Dictionnaire 1879 - *Dictionnaire des Antiquites Grecques et Romaines*. Paris, 1879.
- Ercolano e Pompei 1841 - *Ercolano e Pompei. Raccolta generale dipitture, bronzi, mosaici, ecfin ora scoperti.*, Venezia, 1841, vol. IV
- FIRMATI, M.
- 1997. Tre recuperi occasionali e ricognizioni mirate: I relitti di Cala Scirocco a Giannutri e dell'Isolotto di Porto Ercole. *Atti del convegno di archeologia subacquea* (Anzio, 30 maggio - 1 giugno 1996), 1997: 63-74.
 - 1997. II relitto di Cala Scirocco a Giannutri. *Memorie Sommerse. Archeologia subacquea in Toscana*. a c. di G. POGGESI e P. RENDINI (katalog izložbe): 49-52.
- GABBA, E. 1980 - Riflessioni antiche e moderne sulle attività commerciali a Roma nei secoli II e I a.C. *MAAR*, 26/1980: 91-102.
- JURIŠIĆ, M. 2000 - Ancient Shipwrecks of the Adriatic. Maritime transport during the first and second centuries AD. *BAR Int. Series*, 828, 2000.
- KAPITÄN, G.
- 1979. Louteria from the Sea. *UNA*, 8.2, 1979.
 - 1989. Archaeological Evidence for Rituals and Customs on ancient Ships. *Tropis I, Proceedings of the 1st Symposium on Ship Construction in Antiquity*. Piraeus, 1985., 1989: 147-162.
- LAMBOGLIA, N. 1964 - Il saccheggio della nave romana di Spargi. *RStLig*, 30/1964.
- ORLIĆ, M. - M. JURIŠIĆ 1989 - Istočna obala Jadrana, Rekognosciranje podmorja. *AP*, 28/ 1987 (1989): 89-90.
- PARKER, A.J. 1992 - Ancient Shipwreck of the Mediterranean. *BAR Int. Series*, 580, 1992.
- PASSERI, G.B. 1760 - *Continuazione delle osservazioni sopra alcuni monumenti greci e latini del Museo Nani ovvero sezione terza del signor abate Giambattista Passeri*. Sezione quarta. Venezia, 1760.
- PEACOCK, D.P.S. - D.F. NVILLIAMS 1986 - *Amphorae and the Roman Economy*. London - New York, 1986.
- PERNICE, E. 1925 - *Die hellenistische Kunst in Pompeji IV. Gefäße und Geräte aus Bronze*. 1925.
- RADIĆ, I. 1988 - O nalazima antičkih brodskih žrtvenika u podmorju istočnog Jadrana. *VAMZ*, 3. s., 21/1988:
- RENDINI, P. 1982 - Monte Argentario. Isola del Giglio. Giannutri, *Archeologia subacquea in Toscana*. *BdA*, suppl. 4, 1982: 43-44.
- WÜNSCH, R. 1907 - *Antike Fluchtafeln*. Bonn 1907.
-

SUMMARY

ROMAN CANDELABRUM FOUND UNDER THE SEA IN PALAGRUŽA

Shipwrecks from various periods in the sea around the island of Palagruža (fig 1) are not difficult to explain. Its lonely position, in the middle of the Adriatic, allows the logical conclusion that from time immemorial it has been used as a point of orientation, a refuge or harbour in communication between the two Adriatic shores. It was a help to mariners but also a danger because of the concealed rocks which surround it.

In 1988 by the Pupak reef south-east of Palagruža, itself the remains of a shipwreck, were found with amphora and ceramic pots (figs 3, 4) which were recognised as dating from the end of the 1st or the beginning of the 2nd century AD. The amphora were taken to be of Hispanic provenance and the ceramic pots Italic.

My attention was attracted by a distinctive bronze rod, 78.4 cm long, the thicker end 3.2 cm diameters, the thinner 2.3 cm (figs 4, 5). On the thicker end there was a spur ending 2 cm. The plan of the site showed the stick to lie in the upper level at the edge of the main site.

At first its use was difficult to define. On the basis of comparison with various other bronze Roman artefacts of which the whole is extant made me to think that it was a candelabrum of which unluckily the most interesting parts had not survived. Similar candelabra have been found at shipwreck sites in Spargi on Sardinia and in the wreck at Isolotto di Porto Ercole in Tuscany (fig 6), There were at least five varied examples in the well known wreck near Mahdia in Tunis.

The Roman *candelabrum* was an important item of everyday life. Varon and Pliny found the origin of the name in »light« and Pliny remarked on the great value of such items and the production of various parts in different towns.

The fact that our candelabrum has lost its most important elements, the stand and the finial, does not allow us either directly or indirectly to ascertain its origin or when it was made. The profile of the stand is most similar to candelabrum from the Augustean period found in Marocco and to some examples from *Pompeii* and *Herculanum* (fig 7)

We do not know whether it was whole when the ship was wrecked but the rather short spur on the thick end (the purpose of which was to fix it to the stand) allows us to suppose that the stand was forcefully removed. If it was whole then we may conjecture that on the ship it had some ritual purpose. This has already been suggested by N. Lamboglia when researching into *candelabrum* from the Spargi wreck which was found in the vicinity of several obviously ritual items.

The North African finds of plates whose function was to cast a spell (*tabula defixionis*), showing a bearded demon standing on a ship holding in his left hand a candelabrum and in his right a *situla* (fig 8) shows us the important ritual function a candlestick might have. It may be connected with the flame of life which is extinguished by shipwreck and thus obstructs entrance to heaven. The text engraved on the back of the plate expresses the desire to destroy the body and soul of some charioteer and his four horses.

Regardless of the meaning of the plates a candelabrum on a ship most likely served some function in times of danger and was very important for the passing of the soul to the other world. If it really did have a cult function then, like in the case of the *labrum*, because of its symbolic function, it could not be changed or even adapted for the needs of life on the ship

The trading vessel that sank off Palagruža was probably carrying Hispanic wine in amphoras Dressel 2-4 and Pascual 1 together with fish sauce from Hispania in Beltran amphora II. The fourth type of amphora found in the cargo (Richborough 527) was probably produced in Lipari and used

for the transport of alunite. There were also a large number of fragments of ceramic mortars of several sizes and ceramic pots, among them so called »Pompeian red plates«. All this suggests that the ship was sailing towards Dalmatia and careful inspection shows the date to be the first half of the first century AD.

We cannot expect much more information from the site which has been well plundered, though thorough search of the sand accumulated between the rocks might still yield some extra interesting items. The case of the Palagruža *candelabrum* shows that every item carries its own tale which we need to try to understand.

Rukopis primljen 12.V.2002.
Rukopis prihvaćen 20.V.2002.

POPISILUSTRACIJA:

- T. 1 Pogled na Palagružu
- T. 2 Nacrt postojećeg stanja na nalazištu 1988. godine
- T. 3 Situacija u površinskom sloju nalazišta, detalji
- T. 4 Crtež i fotografija profiliranog brončanog stalka
- T. 5 Svijećnjak s brodoloma Isolotto di Porto Ercole, fotografija i idealna rekonstrukcija (preuzeto iz Firmati 1997.)
- T. 6 Tabula defixionis, sjeverna Afrika, 3. st. (preuzeto iz Audollent 1904.)
- T. 7
 - a Amfora tipa Dressel 2–4
 - b Amfora tipa Pascual 1
 - c Amfore tipa Beltran II a
 - d Amfora tipa Richborough 527

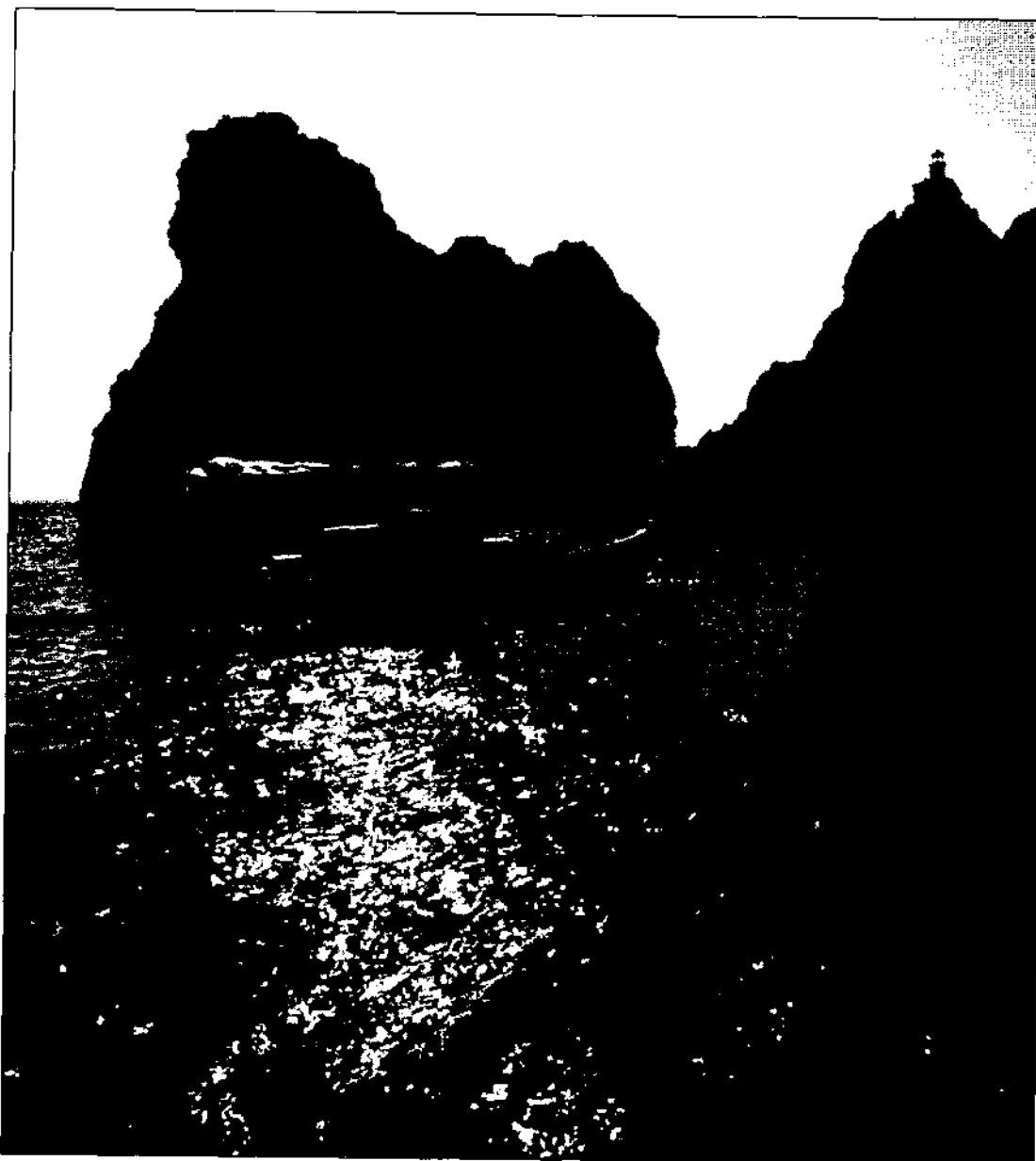

Tabla 1.

Tabla 2.

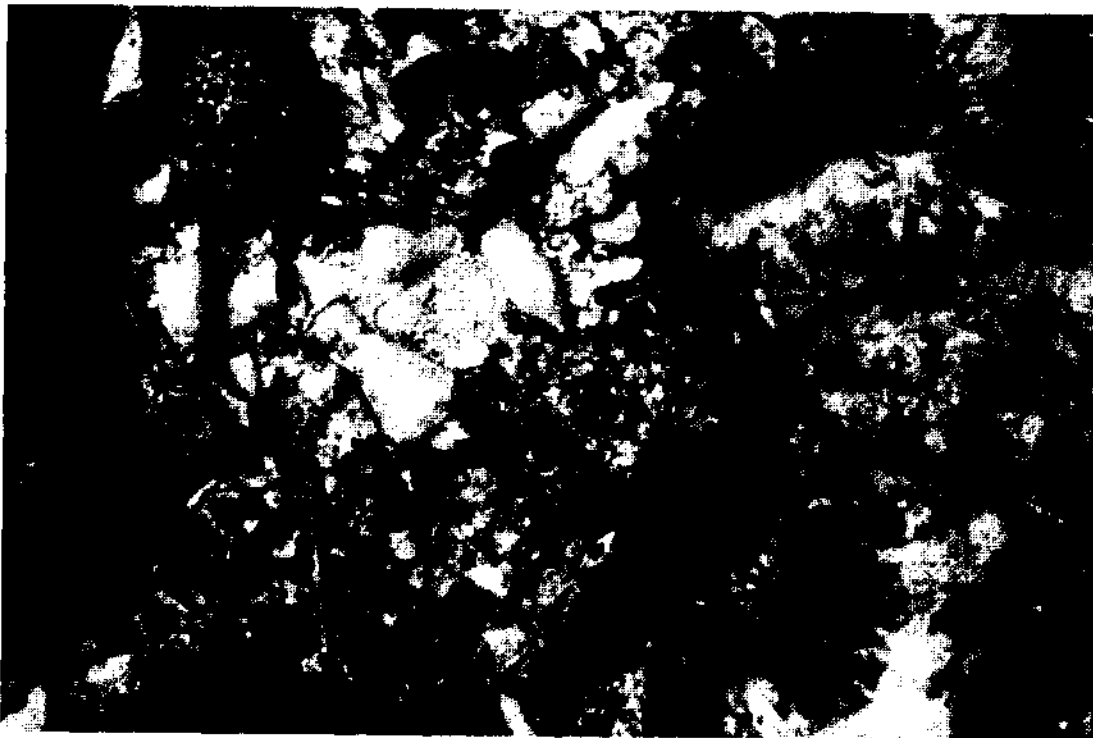

Tabla 3.

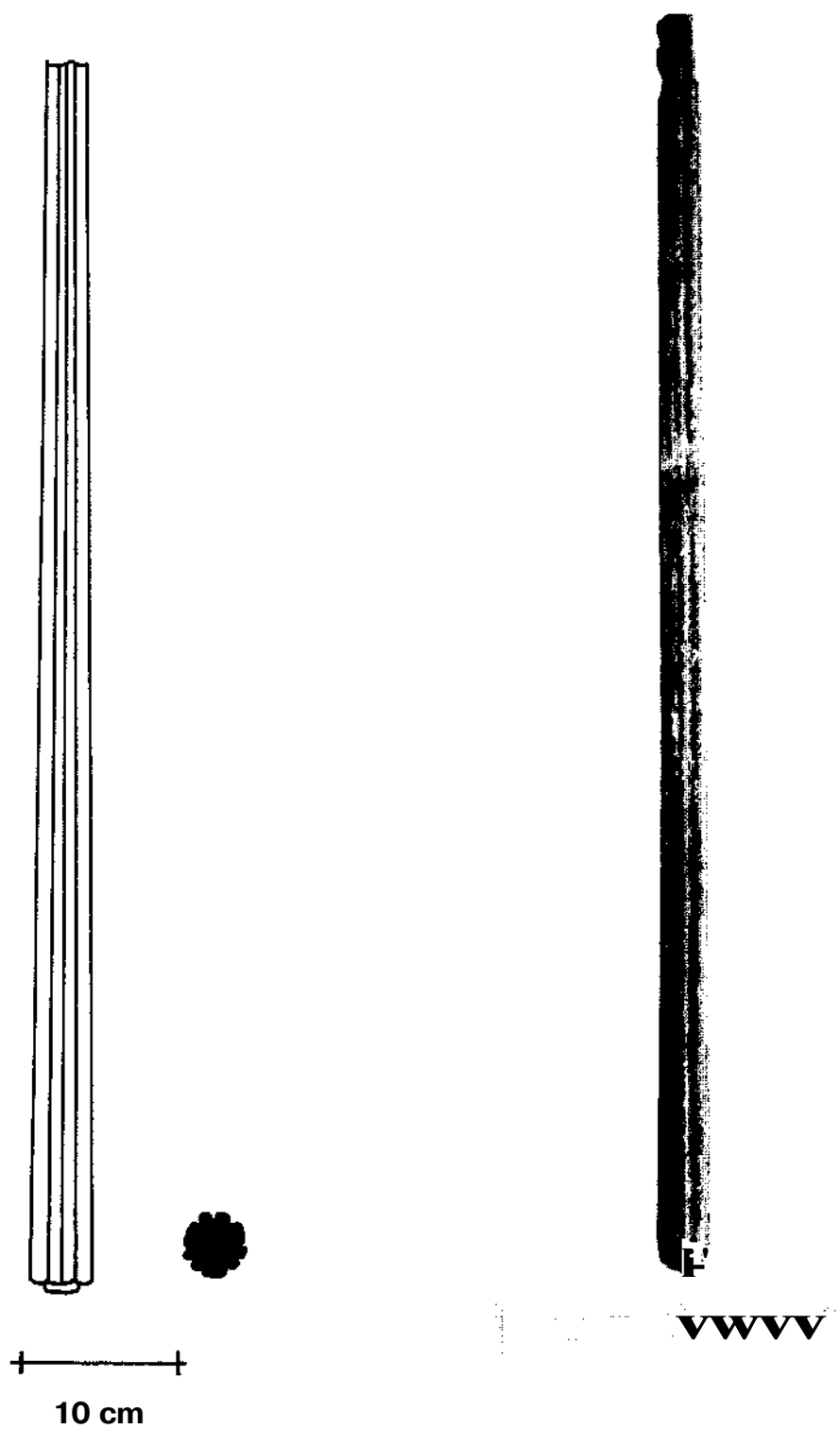

Tabla 4.

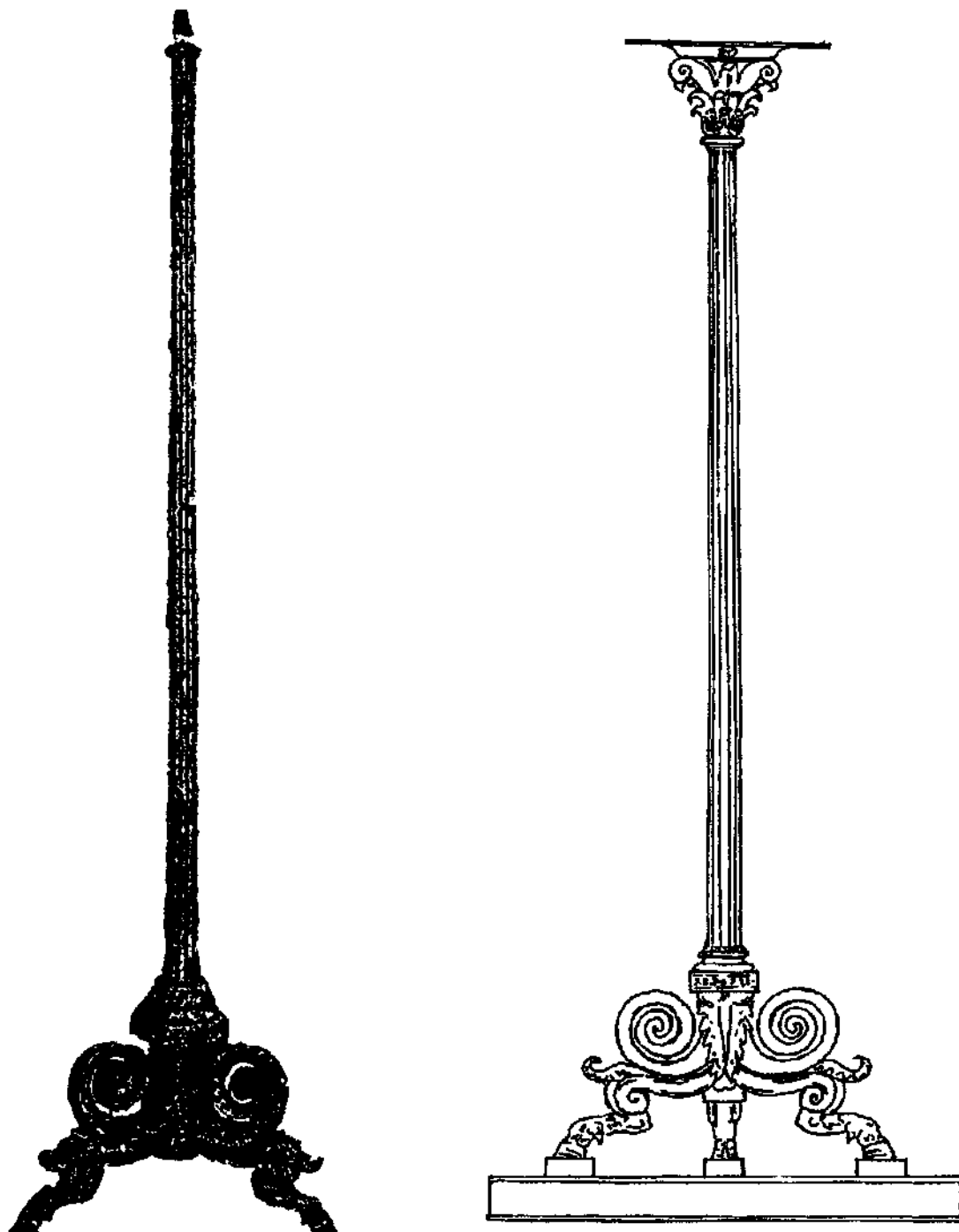

Tabla 5.

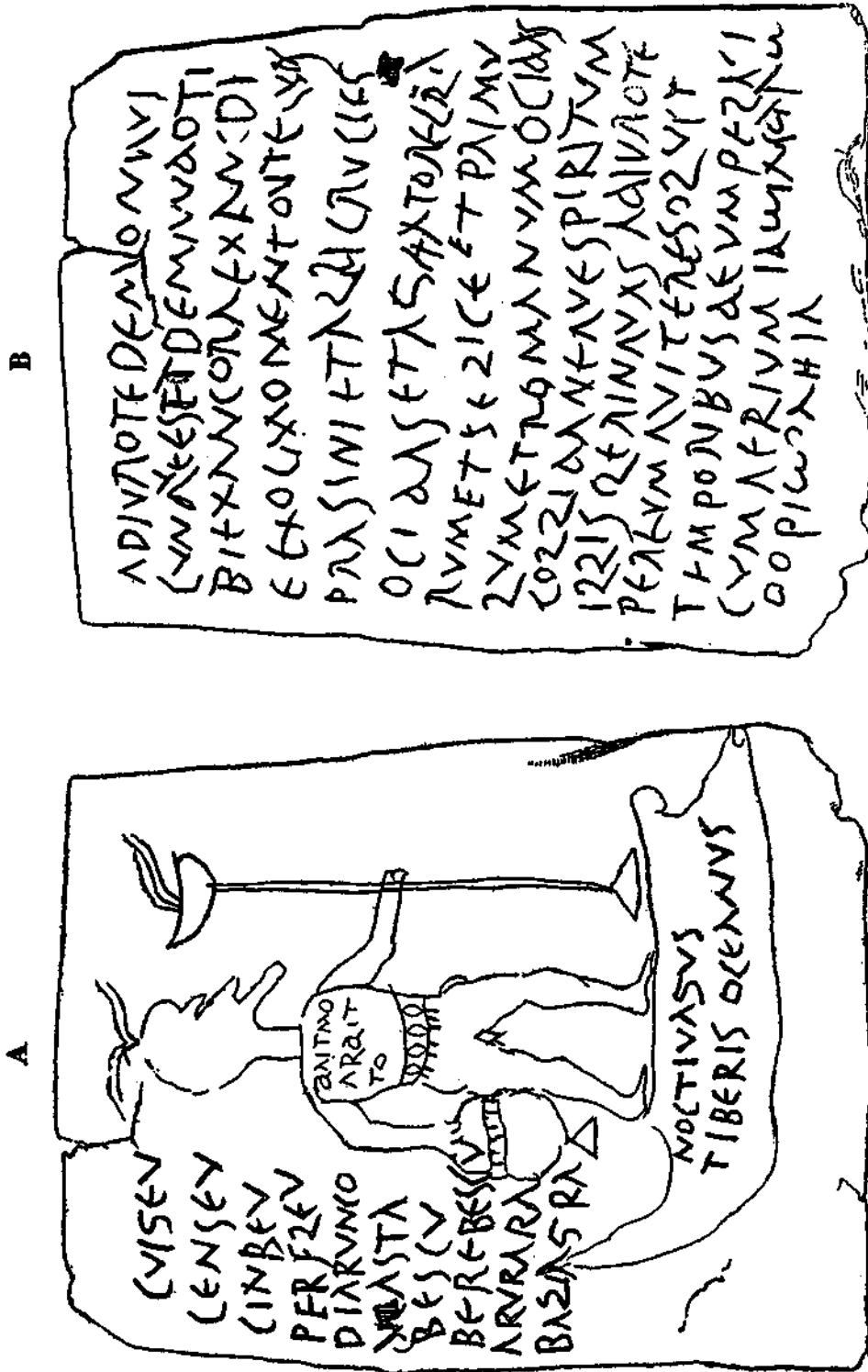

Tabla 6.

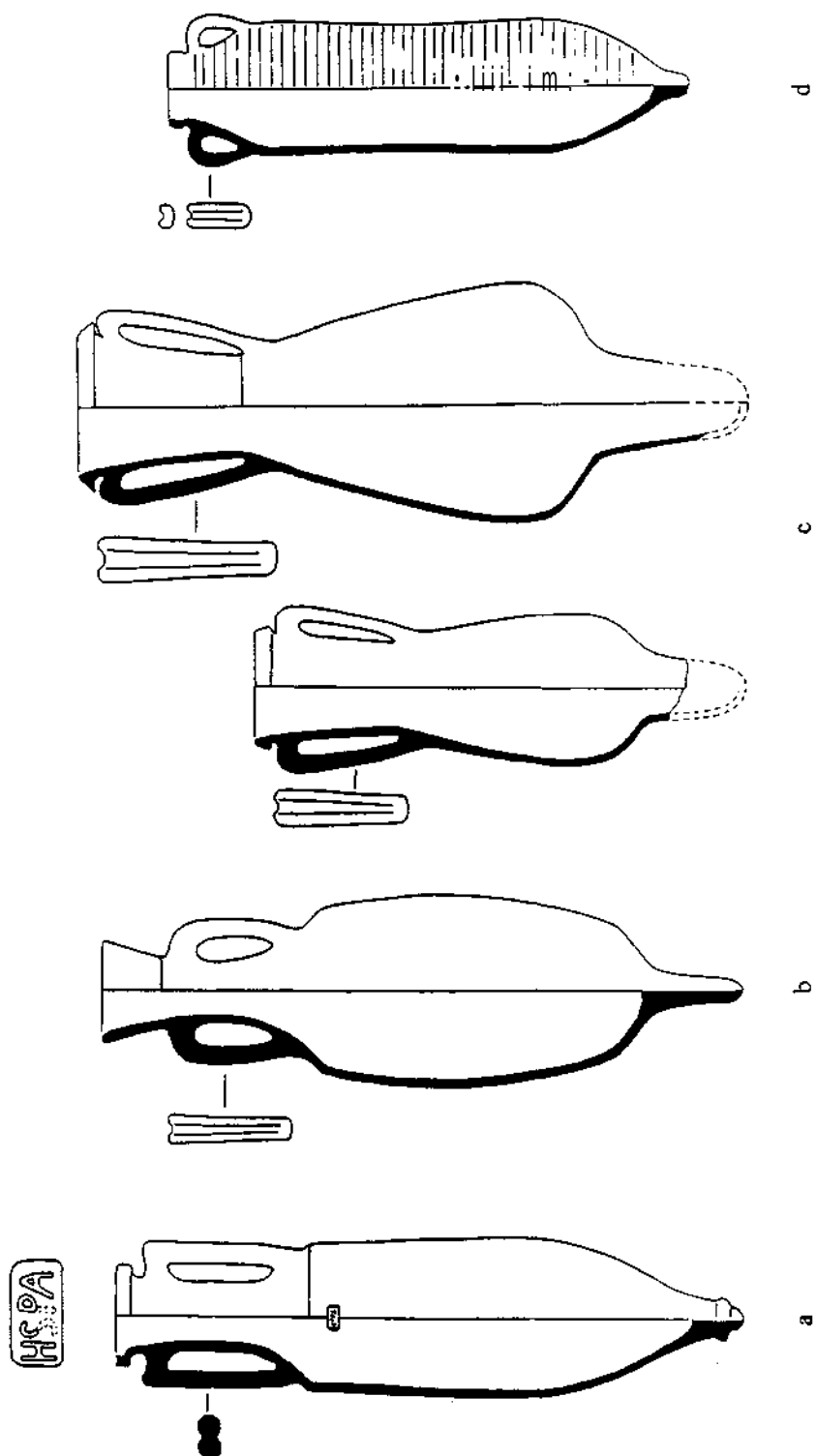

Tabla 7.

ADNAN BUSULADŽIĆ

Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
 Zmaja od Bosne bb
 71000 SARAJEVO
 Bosna i Hercegovina

VILLA RUSTICA U BIHOVU KRAJ TREBINJA

UDK 904:72.032.7(439.56)
 Izvorni znanstveni rad

Nizu istraženih vila na području Bosne i Hercegovine pripada i rustična vila iz sela Bihova kraj Trebinja. Vila se po svojim dimenzijama i rasporedu prostorija može svrstati u neuobičajene tipove gospodarskih vila. Analizirajući objekt i lokalitet može, se potvrditi kontinuitet i gustoća naseljenosti toga područja u antičko doba.

Jedan od objekata u Bosni i Hercegovini rezultati istraživanja kojega ni do danas nisu u cijelosti objavljeni jest villa rustica iz sela Bihovo nedaleko od Trebinja. Arheološka iskopavanja koja su izvođena u razdoblju od 1973. do 1976. god. vodili su V. Paškvalin i Đ. Odavić. Istraživanja su potrajala više godina, pa su stoga rezultati publicirani parcijalno,¹ a sjeverna prostorija koja je posljednja istraživana nije ni objavljena. U ovom radu se prvi put u cijelosti daje tlocrt vile, na osnovi čega će tek šira stručna javnost moći steći uvid u vrstu, tip i funkciju ovog objekta.

Kontinuitet naseljavanja područja sadašnje općine Trebinje može se pratiti od pretpovijesnog perioda sve do kasnog srednjeg vijeka. To potvrđuje i činjenica daje na tom prostoru evidentirano oko 1680 tumula (ŽERAVICA 1988: 245)² kao i mnogo srednjovjekovnih spomenika (BOJANOVSKI 1962: 13, 14; SPARAVALO 1977: 123-152; SVIRIĆ 1978: 31-50; SPARAVALO 1979: 53-137; ODAVIĆ 1982: 41-46).³

Područje o kome je riječ obuhvaća uglavnom površine koje gravitiraju rijeci Trebišnjici. Najveći dio površina nalazi se u Popovu polju, Trebinjskom polju, području Lastve (Grupa autora 1958: 14-21) i južnom dijelu općine Bileća. To su prostori s vrlo povoljnim preduvjetima za razvoj poljoprivrede i stočarstva. Upravo to je pogodovalo da područje Trebinja i u antičko doba bude gusto naseljeno.

1 ODAVIĆ 1973: 59; 1975: 67-68 s djelomičnim tlocrtom. Od proizvodnog dijela vile objavljene su samo dimenzije u z kratki opis prostora u kojima je; naden torkular, ali bez tlocrta, PAŠKVALIN 1975: 80-83; (1974) 1976: 289-293.

2 I drugi autori potvrđuju život ljudskih zajednica u pretpovijesno doba na prostoru Trebinja: ODAVIĆ 1976:

7-15, 157-161; 1978: 149-154; ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1977: 19-38; BASLER 1978: 123-127.

3 ODAVIĆ 1975: 67-68 s djelomičnim tlocrtom. Od proizvodnog dijela vile objavljene su samo dimenzije u z kratki opis prostora u kojima je; naden torkular, ali bez tlocrta, PAŠKVALIN 1975: 80-83; (1974) 1976: 289-293.

ČEVIĆ 1978: 99-100.

Granični južni krajevi istočne Hercegovine, u antičkom periodu, ne mogu se posmatrati odvojeno od Epidaura.⁴ Cezar je naselju dao status kolonije, a kolonisti su dobivali zemljišne komplekse stvarajući poljoprivredna dobra i gradeći pri tom vile rustike (ZANINOVIĆ 1988: 89-90). Dakako, to je bilo popraćeno uspostavljanjem veza između obale i zaleđa, što je pratilo i postupno usvajanje rimskog načina života. Na širem području koje obuhvaća sadašnju općinu Trebinje razvio se intezivan život, a mnogobrojni antički spomenici to i potvrđuju (BOJANOVSKI 1977: 67-98; 1983: 7-35; 1988: 86-87; KRALJEVIĆ 1978: 157).

Pored komunikacija (PAŠALIĆ 1975: 351; BOJANOVSKI 1975: 53-64 s kartom), putnih postaja i utvrda (BOJANOVSKI 1983: 19-28) koje su građena u tom razdoblju, znatan je broj vila rustika.

Veći broj lokaliteta nije sustavnije istražen, ali se na osnovi ostataka objekata i njihova položaja može zaključiti da riječ o vilama. Takvi lokaliteti su Potkućnice (ČREMOŠNIK 1976: 43⁴; 1976: 43-44), Ljubomir ČREMOŠNIK 1968: 151-152),⁵ Domaševo, Ukšići, Vrpolje, Cibrijan, Mosko, Skrobotno, Miruše, Police, Aleksina međa, Čičevo, Poljice, Dubočani, Fatnica, Hum, Arslanagića most (BOJANOVSKI 1983: 29), Krstače u Ušću (ALBiH 1988: 184) i drugi. Razlog ovakve naseljenosti je plodno aluvijalno tlo uz Trebišnjicu, mediteranska klima, blizina mora i Epidaura kao većeg antičkog središta.

Među zanimljivije antičke objekte ubraja se i objekt iz sela Bihovo u Popovu polju. Na tome mjestu, točnije na lokalitetu Mirine istražena je villa rustica.⁶ U neposrednoj blizini Mirina, na lokalitetu Lijeska, otkriveni su tragovi još jedne vile (ODAVIĆ 1975., 68-69),⁷ što cijeli kompleks potvrđuje kao poljoprivredni fundus.

Villa s lokaliteta Mirina imala je pravokutnu osnovu, sa sedam prostorija. Dimenzije objekta iznosile su 26,30 x 5,75 (5,10) m.

Funkcionalno, kao zasebna cjelina može se posmatrati prostorija dimenzija 10,50 x 6,60 m, u kojoj je bio smješten torkular (tijesak). Ovaj dio objekta imao je dvije prostorije odijeljene tankim pregradnim zidom, debljine 25,30 i 30 cm. Veća prostorija imala je dimenzije 4,07 x 2,30 m, a manja 4,07 x 1,60 m. Podnica u njima bila je glatke površine, uz nagib prema kanalu radi lakšeg otjecanja vina ili ulja. U ove prostorije se ulazilo preko stepeništa od koga su sačuvane dvije stepenice širine 1,60 m i visine 0,30 m. Velika prostorija, u čijem su se sklopu nalazile i dvije manje, imala je ulazna vrata, širine 1,45 m i kamenu klupu (*subsellium*) koja je služila za sjedenje (PAŠKVALIN 1976: 289-292).

Uz proizvodni dio vile s južne strane postojala je odaja dimenzija 11,25 x 5,75 m. Na nju su se sa zapadne strane naslanjale dvije manje prostorije približno istih dimenzija 3,20 i (3,30) x 3,10 m (ODAVIĆ 1975: 67-68). Debljina njihovih zidova iznosila je 45 cm, a vanjskih 50 cm.

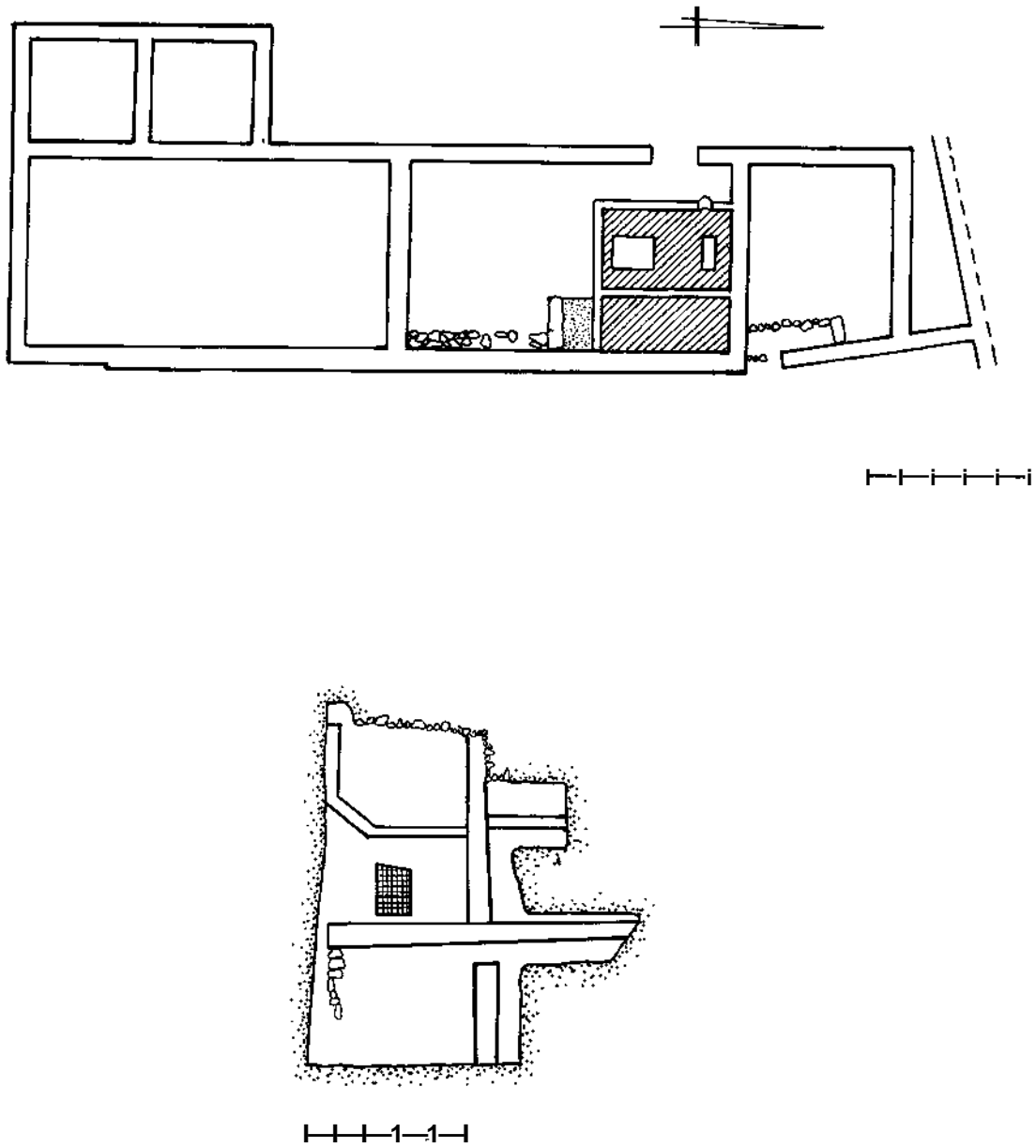
Sa sjeverne strane nalazila se jedna prostorija dimenzija 4,55 x 5,10 m. U njoj su kao i u proizvodnom dijelu nađeni ostaci koji najvjerojatnije upućuju na klupu (*subsellium*). Klupa je imala dužinu 3,30 m, a širinu 80 cm, i bila je smještena uz istočni ukošeni zid.

4 Osim utjecaja koji je dopirao neposredno iz Epidaura, ne smiju se zanemariti ni utjecaji iz doline rijeke Neretve, kuda se odvijao najintezivniji prodor prema unutrašnjosti. ZANINOVIĆ 1996: 221-229.

5 Objekt djelomično istražen.

6 Ovom prilikom zahvaljujem se dr. V. Paškvalinu koji mi je za objavu ustupio cjeloviti tlocrt vile.

? Objekat je komradova izvedenih buldožerom znatno gten. Rezultati istraživanja pokazuju samo fragmento da je riječ o vili rustici. U ovom radu se prvi put objavljuje nepotpuni tlocrt i ove zgrade.

Slika 1.

Na ovu prostoriju nadovezivao se kosi zid, koji je bio najvjerovatnije ostatak ograde. Njegova dužina bila je 5, 65 m, a širina tako formiranog trokutnog prostora varirala je od 80 cm na zapadnoj do 1,90 m na istočnoj strani. Građevinsko rješenje koje je uključivalo i izgradnju zida oko vile nije nepoznato na našim prostorima.⁸ Vile ograđene zidom evidentirane su i na prostorima oko Blatnoga jezera u Mađarskoj (THOMAS 1961: 26). Takve su i pojedine rustikalne vile istražene kraj Maribora (STRMČNIK GULIĆ 1987: 96-97; 1988: 152-156).

Obzirom na debljinu zidova koja je negdje iznosila i do 60 cm, kao i mali broj prostorija, može se pretpostaviti da je zgrada mogla imati dva kata. Sam objekt jedinstven je na prostoru Bosne i Hercegovine, jer je riječ o objektu koji se može definirati isključivo kao *villa rustica* gospodarskog tipa.⁹ Najbliže analogije osnovi vile mogu se naći u području antičkog Epidaura. Tako *villa rustica* istražena na Sustjepanu u Cavtatu, iako većih dimenzija, ima sličnu pravokutnu osnovu (ZANINOVIĆ 1988: 93). Treba naglasiti da vile rustike jednostavnih, izuzetno izduženih i uskih pravokutnih osnova, kakva je vila u Bihovu, nisu do sada konstatirane na prostoru Bosne i Hercegovine.

Ono što ovaj objekt čini posebno interesantnim je nađeni torkular (PAŠKVALIN 1976: 291). Nalazi ovakve vrste u Bosni i Hercegovini su malobrojni i do sada su, osim ovog, otkrivena još samo tri torkulara, i to u: Mgorjelu (BOJANOVSKI 1969: 36-37), Brotnju (BOJANOVSKI 1969: 27) i Višićima (ČREMOŠNIK 1965: 168, T. I, si. 4). Ovakav nalaz prilog je tvrdnji da se u Hercegovini stanovništvo intenzivno bavilo proizvodnjom vina¹⁰ ili maslinova ulja (BOJANOVSKI 1969: 29-30, PAŠKVALIN 1976: 292-293).

Iako nalazi (ODAVIĆ 1975: 69)¹¹ i skromna opremljenost mogu ukazivati na ilirsku etničku pripadnost vlasnika vile, postojanje rimskih vojnih utvrđenja u neposrednoj blizini,¹² ostavlja otvorenu mogućnost da je vlasnik mogao biti i veteran ili kolonist. Skromne dimenzije objekta potvrđuju da je najvjerovatnije riječ o malom individualnom posjedu, kakvi su najčešći u Bosni i Hercegovini.

Ovaj objekt nije bio direktno povezan s vilama u Paniku, Ljubomiru i Dračevoj strani, ali se na osnovu malobrojnih nalaza može uklopiti u isti vremenski okvir 2.-4. stoljeća (PAŠKVALIN 1976: 293). Oskudni ostaci ne daju pouzdane dokaze za precizniju dataciju u okviru navedenog perioda. Vila je najvjerovatnije stradala u požaru (ODAVIĆ 1975: 68, T. I), što u kasno antičko doba i nije bio tako rijedak slučaj.¹³

Iako se već na temelju dosadašnjeg stanja istraženosti može sigurno govoriti o intenzivnim tokovima života, tek nastavkom sustavnih istraživanja stekla bi se potpunija slika. Mnogobrojni lokaliteti s rustikalnim vilama svjedoče o razvijenoj zemljoradničkoj i stočarskoj proizvodnji, obilnom korištenju vode i vrlo vjerojatno bogatijem biljnom pokrovu tog dijela Hercegovine u antičko doba.¹⁴

8 Riječ je o lokalitetu Lisičića i Čelebića. ČREMOŠNIK 1954: 183; 1957: 145-150.

9 Pojedini autori osporavaju ovu kategoriju: MATIJAŠIĆ 2000: 463. Međutim, riječ je o objektu gdje je dominantni dio bio proizvodni kompleks, prema čemu bi se vila mogla svrstati u tip gospodarske vile.

10 ZANINOVIĆ 1976: 261-272, s ostalom literaturom.

11 Nalazi o kojima je riječ potječu s lokaliteta Lijeska, ali se radi neposredne blizine može pretpostaviti isti etnički sastav i za stanovnike ove vile.

12 ČREMOŠNIK 1990: 355-364, s kartom na kojoj su prikazana utvrđenja.

13 Tragovi gareži koji potvrđuju paljenje objekta nađeni su i nedaleko od Bihova u Ljubomiru. Vidi: Građa iz dokumentacije Zemaljskog muzeja: 69/68, Fascikl 21, Projekt: Širi bazen Trebišnjice 68, Ljubomir, lokalitet Tanoge. Dnevnik iskopavanja, strana 1.1 stanje istraženih vila u Proboju kod Ljubuškog (FIALA 1895: 368) i Strupniću kod Livna ukazuju na paljenje objekata (PATSCHE 1906: 170).

14 Usp. PAŠALIĆ 1975: 24.

IZVORI

Dokumentacija iz arhiva Zemaljskog muzeja, Odjeljenje za arheologiju fascikla 21, 69/68. Sadržaj: Projekat: Širi bazen Trebišnjice 68, Ljubomir, lokalitet Tanoge.

BIBLIOGRAFIJA

- ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, A. 1977 - Prethodni izvještaji sa istraživanja praistorijskih tumula u Ljubomiru. *Tribunia*, 3/1977: 19-38.
- BASLER, Đ. 1978 - Neka pitanja u vezi s mladedpaleolitskim naseljavanjem doline Trebišnjice. *Tribunia* 4/1978: 123-127.
- BOJANOVSKI, I.
- 1962. Arheološki spomenici u dolini Trebišnjice. *NašeStar*, 8/1962: 7 - 16.
 - 1969. Antička uljara na Mogorjelu i rekonstrukcija njenog torkulara. *AfafeStar* 12/1969:27-54.
 - 1975. Novi rimski miljokazi iz Ljubomira i Poljica kod Trebinja. *Tribunia*, 1/1975: 53-64.
 - 1977. Rimski natpisi iz doline Trebišnjice. *Tribunia*, 3/1977: 67-98.
 - 1983. Trebinje-rimski Samo (Asamum) s kratkim osvrtom na ager kolonije Epidaura. *Tribunia*, 7/1983: 7-36.
 - 1988. Bosna i Hercegovina u antičko doba. *DjelaCBI*, 6, 1988: 432.
- ČREMOŠNIK, I.
- 1954. Nešto o antičkim naseljima u okolici Konjica. *GZM*, n. s. A, 9/1954: 179-188.
 - 1957. Dalja istraživanja na rimskom naselju u Lisičićima. *GZM*, n. s., A, 12/1957: 143-162.
 - 1965. Rimska vila u Višićima. *GZM*, n. s. A, 20/1965: 147-260.
 - 1968. »Tanoge« u Ljubomiru kod Trebinja-rimsko naselje. *AP*, 10/1968: 151-152.
 - 1976. Rimsko naselje na Paniku kod Bileće. *GZM*, n. s., A, 29/1974 (1976): 41-164.
 - 1990. Rimska utvrđenja u BiH s osobitim osvrtom na utvrđenja kasne antike. *AVes*, 41/1990: 355-364.
- FIALA, F. 1895. Prilozi k rimskoj arheologiji Hercegovine. *GZM* 1895., 365-375.
- GRUPA AUTORA 1958 - Poljoprivreda i sistem hidroelektrana na rijeci Trebišnjici. 1958: 14-21.
- KRALJEVIĆ, G. 1978 - Antički novci u Zemaljskom muzeju, pronađeni na području Gacka, Bileće i Trebinja. *Tribunia*, 4/1978: 155-158.
- MATIJAŠIĆ, R. 2000 - Gospodarstvo rimske rustične vile u Istri. *AnnKoper*, 22/2000: 457 - 470.
- ODAVIĆ, D.
- 1973. »Mirine« Trebinje-antičko naselje. *AP*, 15/1973: 59-60.
 - 1975. Antička naselja u Dživarima-rezultati dosadašnjih istraživanja. *Tribunia*, 1/1975:65-70.
 - 1976. Praistorijsko naselje u Kličnu u Krajkovićima. *Tribunia*, 2/1976: 7-15.
 - 1976. Slučajni nalazi kamenog doba na području Trebinja. *Tribunia*, 2/1976: 157-161.
 - 1978. Praistorijska nalazišta na području Trebinja (gomile i gradine). *Tribunia*, 4/1978: 149-154.
 - 1982. Neka zapažanja o arheološkom lokalitetu Varina Gruda u Dživarskom polju kod Trebinja. *Tribunia*, 6/1982: 41^6.
- PAŠALIĆ, E.1975 - *Sabrano djelo*. Sarajevo, 1975.
- PATSCH, K. 1906. Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije. VII dio. *GZM*, 18/1906: 151-181.

PAŠKVALIN, V.

- 1975. Mirine-Bihovo-Trebinje. *AP*, 17/1975: 80-83.
- 1976. Antički torkular u Bihovu kod Trebinja. *GZM*, n. s., A, 29/(1974) 1976: 289-293.

POPOVČEVIĆ, V. 1978 - Bibliografija iz »Glasa Trebinja» koja se odnosi na likovnu umjetnost, arheologiju, zaštitu spomenika kulture i muzejsku djelatnost (1953-1977). *Tribunia*, 4/1978:99-111.

SPARAVALO, LJ.

- 1977. Srednjovjekovna crkva i groblje na Ilijinom brdu kod sela Mesari blizu Trebinja. *Tribunia*, 3/1977: 123-152.
- 1979. Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkvena području Šume trebinjke. *Tribunia*, 5/1979: 53-136.

SIVRIĆ, M. 1978 - Nekoliko srednjovjekovnih krstača iz okoline Trebinja. *Tribunia*, 4/1978: 31-50.

M. STRMČNIK GULIČ

- 1987. Bohova/Razvanje. *AP*, 1987: 96-97.
- 1988. Radvanje. *AP*, 1988: 152-156.

THOMAS, E. 1961 - *Romaikori villak a Balatonvideken*. Budapest, 1961.

ZANINOVIĆ, Z.

- 1976. Iliri i vinova loza. *GodCBI*, 11, 1976: 261-272.
- 1988. Villae rusticae u području Epidaura. *Arheološka istraživanja u Dubrovniku na dubrovačkom području*, *HAD*, 12, 1988: 89-100.
- 1996. *Od Helena do Hrvata*. Zagreb, 1996.

ŽERAVICA, Z. 1988 - Općina Trebinje-rekognosciranje. *AP*, 1988: 245-249.

SUMMARY

THE *VILLA RUSTICA* AT BIHOVO NEAR TREBINJE

The main purpose of this article is to provide an overview of the *villa rustica* at Bihovo near Trebinje, Bosnia and Herzegovina. The narrow shape of this *villa* is not usual for the area of Bosnia-Herzegovina. The purpose and significance of the site are evident from its torcular for pressing grapes and olives.

This kind of *villa rustica* was found on only three sites in Bosnia-Herzegovina (Mogorjelo, Višići and Brotnjo). Among the roads and fortifications in the actual municipality of Trebinje, there is a notable number of *villae rusticae*, besides the one in Bihovo: Potkućnice, Ljubomir, Domaševo, Ukšići, Vrpolje, Cibrijan, Mosko, Skrobotno, Miruše, Police, Aleksina Međa, Poljice, Dubočani, Fatnica, Hum, Arslanagića most and Krstače.

The excavated part of his facility reveals developed agricultural production. This area of Bosnia-Herzegovina was densely populated in the classical period.

Rukopis primljen 9.IX.2002
Rukopis prihvaćen 14.IX.2002

LUKA BEKIĆ

*Uprava za zaštitu kulturne baštine
Odjel za zaštitu arheološke baštine
Cvijete Zuzorić 43
HR – 10000 ZAGREB*

MILAN LOVENJAK

*Filozofska fakulteta
Oddelek za arheologiju
Aškerčeva 2
SI – 1000 Ljubljana*

NOVI NATPIS VOJNOG OBILJEŽJA IZ OKOLICE ZAGREBA*

UDK 904: 930.271:726.825: 73.023.2 (36:497.5) "1–2"

Izvorni znanstveni rad

U radu se obrađuje novootkriveni antički natpis sa spomenom IV. flavijske legije, pronađen u zidu župnog dvora u Čučerju kraj Zagreba. Sačuvan je dio desne strane natpisnog polja na kojem su ostaci imena i vojničke dužnosti jedne muške osobe, dio nekog ženskog imena i godine starosti. Razmatra se i pitanje ostalih antičkih nalaza na čučerskom području, posebice drugog antičkog natpisa, izgubljenog u neobičnim okolnostima.

Među kamenim blokovima koji čine okvir ulaza u podrum zgrade župnog dvora u Čučerju, nalazi se uzidan antički natpis. Uklesan je u bijeli mramor, sada vrlo nečist zbog cestovnog prometa. Stari župni dvor u potpunosti je izgorio 1737. godine. Novi, današnji župni dvor, sagrađen je 1820. godine (DORIČEVIĆ – LUKINOVIĆ 2001: 5). Osim blokova kamena na okviru vrata, struktura zidova nije vidljiva, jer je cijela zgrada ožbukana, pa se ne može reći ima li još antičke kamene plastike ili natpisa uzidanih u nj. Ostali vidljivi kameni blokovi izrađeni su od slabog pješčenjaka. Natpis je sedamdesetih godina 20. st. vidio Ivan Mirnik, arheolog, prilikom odlaska na planinarenje na Medvednicu.

Spomenik je uzidan kao dovratnik vrata kroz koja se ulazi u podrum zgrade. Sam natpis okrenut je naopako, a u njegov rub ukucana je šarka koja drži desno krilo vrata. Na spomeniku su dobro vidljivi desni i gornji rub, ali im je izbočeni rubnjak okvira natpisnog polja otučen. Sačuvana, i sada vidljiva prednja površina spomenika, iznosi 48 do 49 centimetara u visini, te 40 do 51 centimetar u

* Zahvaljujemo dr. Ivanu Mirniku koji je natpis vidio te upozorio stručnu javnost na nj. Zahvaljujemo i prof.dr. Marinu Zaninoviću na njegovim dobrodošlim sugestijama. Spomenuli bismo i ljubaznost velečasnog gospodina Ivana Torbara, župnika čučerskog, koji je dopustio fotografiranje spomenika te pružio svesrdnu pomoć. Isto tako i Damjanu Kovačiću na fotografijama te Josipu Crnkoviću na pomoći u terenskom obilasku Čučerja i okolice.

Slika 1 Sadašnji položaj kamenog spomenika uzidanog u župni dvor u Čučerju.

širini. Debljina kamena je 19 do 20 centimetra, što nije nekadašnja debljina spomenika, jer su vidljivi tragovi odbijanja kamena s njegove pozadine. Bočni desni dio, koji sada nije zazidan, ne nosi na sebi ukrase, te nije pažljivo uglačan. Sam tekst na prednjoj strani nije u potpunosti čitljiv jer je natpisna površina izjedena atmosferilijama i drugim utjecajima. Visina slova u prvom retku iznosi 7 cm, u drugom i trećem 6 cm, a u četvrtom 5,5 cm. Između riječi naznačeni su znakovi interpunkcije.

S ploče se može razabrati slijedeći tekst:

[---]Vero

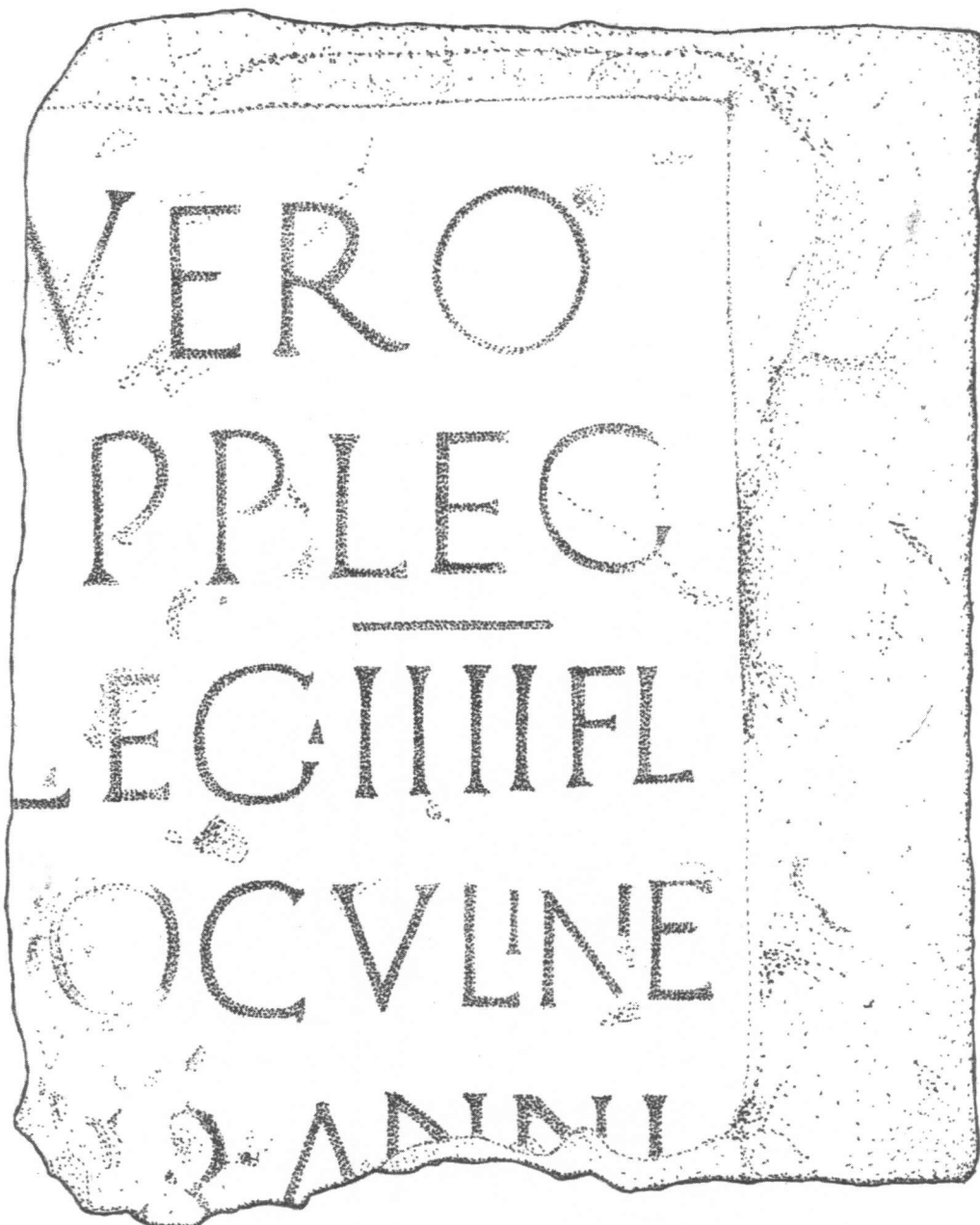
[---] p(rimo)p(ilo) leg(ionis)

[----] leg(ionis) IIII Fl(aviae)

[--- Pr]oculin(a)e

5 [---] o(bitae) ann(orum) L

- 1 Na izgubljenoj lijevoj strani morali su biti navedeni prenamen i gentilno ime, a možda i skraćeno ime oca (filijacija) i *tribus*. Prostor ispred prvog vidljivog slova (V), koje je veoma oštećeno, prekrit je žbukom, tako da nije sigurno da je to i prvo slovo riječi.
- 2 Ispred očuvanog dijela natpisa u tom retku očekivali bismo navođenje izvora osobe (*origo*) ili neku drugu njegovu funkciju.
- 3 Na lijevoj strani izgubljeno je ime legije u kojoj je navedeni služio kao *primuspilus* i njegova funkcija u IV. legiji. Od prvog L sačuvana je samo horizontalna hasta.
- 4 Na izgubljenom lijevom dijelu mogao bi u nekom skraćenom obliku biti naveden i legijski epitet *felix*. Kako je riječ o nadgrobnom spomeniku, tu bi se mogao očekivati i navod starosti imenovana, možda i njegov rodbinski odnos prema osobi (ili osobama) koja je podigla spomenik, a po-

0 5 10

Slika 2. Crtež natpisa

gotovo (iza riječi *et*) gentilno ime ženske osobe, najvjerojatnije žene gore navedenoga. Slovo O je veoma oštećeno ali je u obrisima prepoznatljivo u cjelini. Slovo I je smanjeno i pomalo uzdignuto. Slovo A je možda klesar htio naznačiti u ligaturi sa slovom N zbog nedostatka prostora u ovom retku, ali to, koliko se može procjeniti, naposljetku nije učinio. Inače se ispuštanje slova u diftongu može smatrati i posljedicom utjecaja govornog jezika.

- 5 Na lijevoj strani je vjerojatno bila navedena rodbinska veza žene prema osobi koja je podigla spomenik, a možda i neki pridjev. Prvo vidljivo slovo je veoma oštećeno O, a slijedi interpunkcijski znak. Od ostalih slova nedostaju donji dijelovi.

U sljedećim retcima možda je bila navedena još neka osoba kojoj je podignut spomenik, a svakako i osoba (ili više njih) koja je spomenik podigla.

Kako prostor ispred slova V u prvom retku nije dostupan, nije posve sigurno da je riječ o imenu *Verus*, iako je ono veoma često na natpisima iz Panonije i Dalmacije (*Onomasticon* IV, 160 s). Druga mogućnost bilo bi ime *Severus*, dok su sva druga imena koju završavaju na *-verus* vrlo rijetka (MÓCSY 1983: 389). Među imenima koje završavaju na *-oculin/-us, -a* jedino od poznatih koje do-

Slika 3. Natpis kako je očuvan danas

lazi u obzir za dopunjavanje je *Proculin/-us,-a*, (cf. MÓCSY 1983: 385), a to je ime u Panoniji poznato u više od deset primjera (*Onomasticon* III, 166). Prema samim imenima, odnosno njihovim ostacima, ne može se, dakle, zaključivati o podrijetlu navedenih osoba. O njihovom statusu možemo reći da bi i žena uglednog časnika trebala imati punopravni status rimske državljanke, a to znači i gentilno ime. Dakako, velika je šteta što ono u oba slučaja nije sačuvano.

Koliko se može prosuditi prema sačuvanom fragmentu riječ je o nadgrobnom spomeniku već odsluženog časnika rimske vojske i najvjerojatnije njegove žene. Kao *primuspilus*, jedan od dvojice najviših centuriona u legiji (cf. LAMMERT 1954: 1974 ss; DOBSON 1978), navedeni je služio u jednoj nepoznatoj legiji, a zatim na istoj ili na nekoj drugoj dužnosti i u IV. flavijskoj legiji. Ako su njegove službe navedene kronološkim redom, onda bi kao bivši *primuspilus*, u IV. flavijskoj legiji mogao obnašati neku još višu dužnost, ali se o tome ne može reći ništa određenije (o funkcijama bivših p., tzv. *primipilares*, cf. DOMASZEWSKI – DOBSON 1967: 112 ss; DOBSON 1978: 68 ss). Četvrtu flavijsku legiju formirao je Vespazijan 70. godine, nakon raspuštanja legije IV. makedonske (*legio IV Macedonica*), koja je na Vitelijevoj strani sudjelovala u bici kod Bedrijaka (*Bedriacum*). Nova legija bila je najprije stacionirana u Burnu (*Burnum*) u Dalmaciji i oko 85. godine premještena u Gornju Meziju, najvjerojatnije *Singidunum*, gdje je ostala do početka 2. stoljeća (101/2). Zatim je sudjelovala u dačkim ratovima i kratko vrijeme taborila u Sarmizegetusi u Daciji, te se napokon za vrijeme Hadrijana vratila u Gornju Meziju u *Singidunum*, gdje je ostala nekoliko stoljeća (cf. RITTERLING 1924: 1540 ss). U prvo vrijeme svog postojanja, do Trajanova ili Hadrijanova vremena, legija se označavala kao *Flavia felix*, što se na natpisima u najviše slučajeva iskazuje skraćenicom FF. Ali kako se pojavljuje i skraćivanje sa *Fl. Fel.* ili slično (cf. *CIL* XI 5839 i 5840; *CIL* V 7160), ne može se zaključiti da na ovom natpisu nije bilo epiteta *felix*, i da natpis treba datirati u kasnije vrijeme. U 3. stoljeću, legija je povremeno označavana i carskim epitetima (*Severiana Alexandirana, Gordiana, Galliana*).

Kako nema nekih elemenata za preciznije datiranje spomenika, on se tek okvirno može postaviti u kraj 1. ili u 2. stoljeće.

DRUGI ANTIČKI NALAZI IZ ČUČERJA

U Čučerju su i otprije poznati nalazi iz antičkog vremena. J. Klemenc u svojem djelu *Blatt Zagreb* (KLEMENC 1938: 14) navodi više slučajnih nalaza s tog područja. Prema njemu se 1769. godine na brdašcu južno od Čučerja, u jednom vinogradu, navodno naišlo na ostatke zidova i nešto rimskog novca. Navodno su nizvodno uz čučerski potok pronađeni i ostaci rimskodobnih kupelji. Dalje navodi kako se smatra da je župna crkva u Čučerju sagrađena od kamena koji je nekad sačinjavao rimski hram. Klemenc još spominje i rimski brončani novac cara Valensa (Cohen VII² 103,11, Siscia) koji se sada nalazi u Arheološkome muzeju u Zagrebu pod inventarnim brojem C23585. (KLEMENC 1938, 14). Ovaj je novac 1899. godine muzeju darovao seljak Ljudevit Hubmann.

Veoma značajan je i nalaz jednog drugog kamenog natpisa iz Čučerja. Klemenc govori o Herkulovom žrtveniku koji je neko vrijeme služio kao baza kipa sv. Marije, da bi kasnije bio uzidan u zid cinktora crkve, gdje ga je Katančić osobno vidio 1793. godine. Natpis je opisan u *CIL*-u pod brojem 4007, a postoje manje razlike u prijepisima Blaškovića, Katančića i Kukuljevića. Iz *CIL*-a proističe ovakvo čitanje:

Herculi / Aug(usto) sac(rum) / P(ublius) Ael(ius) Ver- / (us) pro salute- / te sua et / suis / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Ivica Degmedžić uvrštava ovaj natpis u svoj katalog (DEGMEDŽIĆ 1957: 113 s) i donosi nove podatke o sudbini ovog spomenika. Prema njoj nije točan Kukuljevićev navod da se spomenik

nalazi u Arheološkome muzeju u Zagrebu, već da je izgubljen u vrlo burnim okolnostima. Naime, prilikom proputovanja cara Franje I kroz Hrvatsku, 13.IX.1818. godine, neka žena iz Zagreba upozorila je narod na taj kamen govoreći im da su na njemu zapisane njihove stare pravice. Seljaci su tada iskoristili prvu odsutnost župnika, kamen uzeli iz crkvenog cinktora te ga zakopali. Na to je Zagrebačka županija povelala istragu te pohvatala i zatvorila seljake te im oduzela sve potencijalno oružje pa i sam natpis. S obzirom da je sam natpis bio kamen smutnje, Županija ga je na kraju dala uništiti.

I. Degmedžić u zaključku navodi da ovaj natpis, uklesan na pješčenjaku izjedenom od vlage, ima zavjetno obilježje te da je, s obzirom na posvetu Herkulu i spomen porodice, posvetnik Publije Elije Ver vojnika ili veterana. Spomenik datira u drugu polovinu 2. stoljeća nakon Krista, te smatra da je riječ o potomku klijentele antoninske dinastije i kako je riječ o natpisu italčkog obilježja.

Prema sličnosti u kognomenima na ovom i novootkrivenom spomeniku nije moguće zaključiti da je riječ o istoj osobi, pogotovo što kod novog nije sigurno da li je stvarno posrijedi ime *Verus* ili neko drugo ime. Uz to bi kod bivšeg časnika očekivali i spomen vojničkih dužnosti, ali to na Herkulovom žrtveniku nije bio slučaj. Kako su imena s tog žrtvenika bila veoma omiljena u to vrijeme, vjerojatnost da posrijedi ista osoba utoliko je manja.

Svakako je bilo potrebno da se u kontekstu novog nalaza, pa i s obzirom na nekadašnja svjedočanstva o rimskim ostacima u Čučerju, provede terenski pregled. Jedan od autora je pješice u nekoliko navrata obišao veliki dio čučerske doline i okolnih brda, ali, usprkos pažljivom pregledavanju terena, nije mogao pronaći bilo kakve druge tragove iz antičkog doba. Pregledane su sve starije zgrade u središtu sela, uključujući i cinktor crkve u potrazi za još ponekom uzidanom antičkom kamenom plastikom. Pregledana je i okolica crkve, potok, obradiva polja te šira okolica sela, uključujući okolne uzvisine. Posebna pažnja usredotočena je na pregled poteza između središta sela i brda Sv.Barbara. Toponim Sv. Barbara i legenda o postojanju crkvice na brdu koje se nekad zvalo Kamenjak (*Mons lapideus*) a danas Sv. Barbara (k.361), zasad ipak mora ostati na razini usmene predaje (DOBRONIĆ 1951: 252). Nažalost, jer ime Sv. Barbare ukazuje na kasnoantičku kršćansku tradiciju, pa bi se moglo naslutiti da je već u to doba ovdje bilo sagrađeno svetište. U to doba se svakako obitavalo u Čučerju, što nam potvrđuje pronađeni novac cara Valensa (364–378), koji je, uzgred rečeno, i sam bio kršćanin te iskreni vjernik (SCARRE 1996: 226). Upitno je i gdje su se nalazile ruševine rimskog kupališta i drugih zgrada koje spominje Klemenc. Neka polja nizvodno od središta sela danas nisu obrađena, te se spominjani arhitektonski ostaci možda nalaze ispod gusto zarasle površine. Sve ove nedoumice ostaju pred nama, da ih razriješimo, nekom novom, možda opet ovako sretnom prilikom. Zanimljiv je, svakako, svaki novi nalaz sličnog natpisa s obzirom na njihovu malobrojnost na zagrebačkom području.

OPIS SLIKA

Slika 1 – Sadašnji položaj kamenog spomenika uzidanog u župni dvor u Čučerju (snimio L. Bekić);

Slika 2 – Crtež natpisa (L. Bekić);

Slika 3 – Natpis kako je očuvan danas (snimio L. Bekić).

BIBLIOGRAFIJA

AIJ – V. HOFFILLER – B. SARIA 1938. *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Heft I: *Noricum und Pannonia Superior*. Zagreb, 1938.

CIL – *Corpus inscriptionum Latinarum*.

- DEGMEDŽIĆ, I. 1957 – Sadržaj antiknih kamenih spomenika nađenih u Zagrebu i okolici. *ISNZ*, 1/1957: 91–117.
- DOBRONIĆ, L. 1951 – *Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkih biskupa prema ispravi kralja Emeka iz god. 1201*. Zagreb, 1951: 245–318.
- DOBSON, B. 1978 – Die Primipilares. Entwicklung und Bedeutung, Laufbahnen und Persönlichkeiten eines römischen Offiziersranges. *BJVAHBh.* 37/1978.
- DOMASZEWSKI – DOBSON 1967: A. v. DOMASZEWSKI. *Die Rangordnung des römischen Heeres*, 2. durchg. Auflage, Einführung, Berichtigungen und Nachträge von Brian Dobson. Graz, 1967.
- DORIČEVIĆ, D. – LUKINOVIĆ, A. 2001 – *Čučerje*. Zagreb, 2001.
- KLEMENC, J. 1938 – *Archaeologische Karte von Jugoslawien: Blatt Zagreb*. Belgrad, 1938: 14, s.v. Čučerje.
- LAMMERT, F. 1954, s. v. *Primipilus*. *RE*, XXII, 1954: 1974–1976.
- MÓCSY, A. 1983 – Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpiniae cum indice inverso. *DissPann*, 3/1983, I.
- Onomasticon III* – Onomasticon provinciarum Europae Latinarum, Vol. III: Labarum-Pythea. Ex materia ab A. MÓCSY, R. FELDMANN, E. MARTON et M. SZILLÁGY collecta composuit et corexit B. LŐRINCZ. *Forschungsgesellschaft Wiener Stadtarchäologie*, Wien, 2000.
- Onomasticon IV* – Onomasticon provinciarum Europae Latinarum, Vol. IV: Quadratia-Zures. Ex materia ab A. MÓCSY, R. FELDMANN, E. MARTON et M. SZILLÁGY collecta composuit et corexit B. LŐRINCZ. *Forschungsgesellschaft Wiener Stadtarchäologie*, Wien, 2002.
- RITTERLING, E. 1925 – s.v. *Legio*. *RE*, XII, 1925: 1211 ss.
- SCARRE, C. 1996 – *Die Römischen Kaiser*. Düsseldorf, 1996.

SUMMARY

A NEW MILITARY INSCRIPTION FROM THE ENVIRONS OF ZAGREB

A fragment of a Roman tombstone of white marble has recently found immured in the wall of the parish house in Čučerje, in the eastern suburbs of Zagreb. Only the upper right section of the monument is preserved. The inscription has a profiled frame, but the moulding is completely broken off, which indicates that nothing is missing from the inscription on the right side. The inscription surface is somewhat damaged, the letters being poorly visible in places. The letters are fairly regular with punctuation marks between the words. Of the inscription the right section of the first five lines is preserved. It seems that more than half is missing on the left. The preserved text could be interpreted as follows:

[---]Vero
 [---]p(rimo)p(ilo) leg(ionis)
 [----] leg(ionis) III Fl(aviae)
 [--- Pr]oculin(a)e
 [---] q(bitae) ann(or)um L

The letters in the first line should be most probably interpreted as cognomen (*Verus*) or as its end (*-verus*). It is the only inscription on which the legion IV Flavia is mentioned in this part of Pannonia. The monument may be only approximately dated to the end of the 1st or to the 2nd century AD.

Čučerje had some scarce chance finds from the Roman age before and it seems it was not a very populated area. Closest roman city is *Andautonia* (Ščitarjevo southeast of Zagreb). Testimonies from 18th and 19th century tells of the roman bath, and some other antique walls found in Čučerje walley. It is also known that inhabitants have found some roman coins, from which one of the emperor Valens, is now in possession of the Archaeological museum in Zagreb. Čučerje is also a findspot of another roman inscription, votive altar for Hercules, destroyed in odd circumstances at the begining of a 19th century (*CIL* III 4007). Its text has been copied by various authors of that time. Reading according to *CIL*:

Herculi / Aug(usto) sac(rum). / P(ublius) Ael(ius) Ver-(us) pro salute- / te sua et / suis / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

The names are very frequent, so the identification with person mentioned on the gravestone is not convincing. Location of mentioned architectural remains is not known today. A recent small scale field surveys undertaken lately, discovered no artifacts or any other remains from the Roman age in Čučerje and its surroundings.

Rukopis primljen 26.IX.2002.
Rukopis prihvaćen 19.XII.2002.

NENAD CAMBI

*Odsjek za arheologiju
Filozofski fakultet u Zadru
Obala Petra Krešimira IV. br. 2
HR - 23000 ZADAR*

BILJEŠKE UZ RELJEF EPONE IZ KOPRNA*

UDK 904:73.023.2 (36:497.5)

Izvorni znanstveni rad

Reljef s likom Epone iz Koprna jedini je do sada spomenik te božice u Dalmaciji. Dedicant je očito vojnik, a prema tome i reljef je ex voto slika. Analiza nekih pojedinosti govori daje reljef nastao u kasnom 3. ili ranom 4. st. Po Kr. Nevojbeno je rađen u Dalmaciji, jer po formi i karakteristikama podsjeća na kultne slike Silvana, Dijane i Nimfa kakve su česte u tom dijelu rimskog svijeta.

Otkriće reljefa s likom Epone u Koprnu (u šibenskom zaleđu), izvorno galske božice konja, konjanika, konjušara, mazgara i konjušnica bijaše veliko iznenađenje. Do tada, a ni kasnije nije bio u Dalmaciji otkriven ni jedan jedini Eponin reljef, natpis ili kip. To je tim zanimljivije što se popularnost toga božanstva proširila po cijelom antičkom svijetu, a u rimskoj ekumeni seljenje stanovništva iz regije u regiju nije bilo ništa neobično pa zbog toga čudi takav nedostatak.¹

Razlog što sam se poduhvatio obrade ovog reljefa, unatoč činjenici stoje Ratkovićeve objava prilično solidan rad (RATKOVIĆ 1959), leži u tome što se o reljefu može još znatno više kazati. Nisu, naime, iskorištene sve mogućnosti za interpretaciju, a neke su tvrdnje ipak netočne. Stoga, smatram daje ova intervencija nužna. Moja će se zapažanja usredotočiti u prvom redu na ikonografske, modne i kronološke elemente reljefa. S tim u svezi treba također raspraviti i neka formalna i tehnička pitanja. To su elementi o kojima se najviše novoga može kazati.

Reljef (duž. 0,27; vis. 0,25,5; deblj. 0,03,5 m) je prilično dobro očuvan (si. 1). Puknut je, do duše, na dva dijela, ali dijelovi ljube lom uz lom. Puknuće je očito novijeg datuma. Osim pukotine ima i dragih oštećenja, što se vidi po svjetlijoj boji površine. Oštećenja su valjda posljedica kopanja

* Ovaj rad napisan je još 1994. godine i bio je namijenjen za zbornik Županijskog muzeja u Šibeniku koji je trebao biti posvećen pokojnom akademiku Duji Rendić-Miočeviću. Budući da u međuvremenu zbornik nije tiskan, rad sam ponudio uredništvu Vjesnika Arheološkog muzeja u Zagrebu, ali svejedno želim da on bude posvećen mome učitelju. Rad je gotovo neizmjenjen.

1 Spomenika Epone ima posvuda diljem Rimskog Carstva, pa i daleko od mjesta nastanka kulta (Solun, Podunavlje, Rim itd.), iako je kudikamo najveća koncentracija nalaza upravo u Galiji. O tome usp. BOUCHER 1990:985 i d.

prilikom otkrivanja. Oštećena je njuška gornje životinje te donji rub spomenika. Starije se oštećenje zapaža na desnom rubu reljefa, uz rame krajnje osobe desno.

U sredini prikaza nalazi se žena. To je bez sumnje najvažnija figura prizora. Ona je najkrupnija i najviša, unatoč činjenici stoje prikazana kako sjedi. Prema tome, lik po dimenzijama i položaju dominira i na njemu leži kompozicijski naglasak prizora. Da žena sjedi vidi se po raširenim nogama (koljena su međusobno razdvojena), dok se natkoljenice ne vide, jer ih pokrivaju koljena koja dosižu do visine pojasa. Stopala su položena na podnožak (*suppedaneum*), stoje daljnja potvrda da žena sjedi. Međutim, do noge božice desno vidi se i noga trona. Žena nosi haljinu koja je bogato drapirana oko koljena. Haljina pada do samih stopala. Ruke su joj položene na natkoljenu i drže skute. Za gornji dio tijela A. Ratković tvrdi daje nag (RATKOVIĆ 1959: 134 i bilj. 2). To ipak nije tako. Ako se samo malo bolje pogleda, tada se na gornjem dijelu tijela žene ipak mogu zapaziti urezane linije koje svjedoče daje gornji dio tijela bio nedvojbeno odjeven. Na lijevoj ruci, približno u visini lakta, vidi se trokutasti izrez što pokazuje do kuda je dosizao rukav haljine. K tome, dvije poduže crte na prsima pouzdan su znak daje žena nosila haljinu. Naime, daje riječ o nabora, a ne o nekoj nedovoljno jasnoj anatomske karakteristici, potvrđuje činjenica što se to udubljenje proteže i na nadlaktice obiju ruku. Pažljivijim promatranjem može se vidjeti i izrez haljine na vratu. Sve navedeno upozorava da je žena nosila hiton (*tunica*), a iznad njega himation (*palla*). Ovaj posljednji dio je deblja haljina koja je omatala noge i nestajala ispod lijeve ruke i prazuha ostavljajući vidljivom donju haljinu. Unatoč primitivnosti reljefa nabori su ipak logično prikazani. Kad bi žena bila naga, sijjurnobi se vidjele grudi, jer se one ide kod niže životinje, pa je neprijeporno daje rezbar ovoga reljefa imao dovoljno znanja da prikaže jedan takav anatomske detalj. Prema tome, potpuno je izvjesno daje lik imao sve dijelove cjelovite ženske nošnje.

Glava žene je ovalna i krupna. Pojediniosti su naznačene skicozno. Oči su krupne i unutar bjeočnoice su svrdlane uske, ali razmjerno duboke rupice koje naznačuju zjenice. Na sredini glave je kosa razdijeljena, a debeli pramenovi začešljani su straga. I oni su prikazani shematski. Glavu je pokrivaio veo. On prati obris kose i pada prema straga približno do ramena, gdje nedvojbeno zaršava jer se vidi donji rub, osobito uočljiv kraj desnog ramena osobe. Obrisi vela orisan je urezanim linijom, a donji rub je neznatno plastičan. Ovakav veo, s ravno rezanim donjim krajem, javlja se na prikazima žena na ilirskim područjima, i to kako na nadgrobni spomenicima,² tako i na reljefima religijskog karaktera kao što je slučaj, na primjer, na prikazu Dijane iz Opačića.³

Središnji lik, kako je to dobro zapazio A. Ratković a podržali brojni dragi istraživači, prikazuje Eponu (RATKOVIĆ 1959: 134).⁴ Ona je dakle, prikazana u sjedećem stavu, čestom kod brojnih božica⁵ pa tako i kod Epone.⁶ U njenom krilu, kako to pokazuje položaj nogu i brojni dragi prikazi Epone (BOUCHER 1990: si. 32, 189, 191 itd.) (BOUCHER 1990: si. 32, 189, 191 itd.), skriveno je voće i razni dragi plodovi. Međutim, ono nije uočljivo. Sjedeći položaj i *suppedaneum* daju prikazu božice dostojanstvo.

Oko glave se uočava još jedan obris koji na prvi pogled izgleda kao da prati veo. Na taj element reljefnog prikaza navratit ću se kasnije. U ovom trenutku rekao bih još samo da to nije vanjski rub vela.

2 Vidi ženske likove na nadgrobni stelama iz Bosne i Hercegovine: iz Pazarića, Hadžića, Crkvine Lisičića kod
K o 1 Š ^ Q T S k o d J a b i a n i C e _ U S P _ A L B H > L Sarajevo, 1988. tab. S.J, 9, 1, 21, /.

3 RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989: 489, tab. LXXXII, 1,2 (tu usp. i stariju literaturu).

4 Otomeusp. BOUCHER 1990:995, br. 218 (autorica navodi i ostalu literaturu o tom reljefu).

5 To je statuarni tip božica raznog karaktera koji se razvija još od arhajskog doba. O tom tipu u grčkoj umjetnosti usp. FUCHS 1983: 247 i d., si. 269.

6 Usp. sam Q je f a n ^ ^ J ^ B O T J C H E R 1990: 191. Ima ih još dosta.

Slika 1.

S desne strane reljefa, odmah uz Eponu, nalazi se lik muškarca. Taj lik prikazan je u stojećem stavu. On je odjeven u tuniku koja seže do koljena. Odjeća pokazuje dijagonalne nabore. Noge su ispod koljena paralelno prikazane. Čini se da su na nogama sandale ili čizmice (rez poviše gležnjeva). Preko tunike prebačena je hlamida (*paludamentum*). Ona je pokrivala samo gornji dio grudi. Vidi se kako rub gornjeg dijela haljine polukružno prelazi preko grudi i obuhvaća muškarčevo lijevo rame. Ispod hlamide zapaža se rukav. Rukav na desnoj ruci se ne vidi. Hlamida je uhvaćena fibulom na desnom ramenu. To je fibula T-oblika s polukružnim lukom koji na prelazu u poprečni krak ima koljenasto zadebljanje, a vidi se i zarez za šarnir koji drži iglu. Kao da poprečni krak na krajevima ima manja proširenja kružnog oblika. Očito je da je to varijanta T-fibule s lukovicama koje su vrlo česte u Dalmaciji, ali i u drugim krajevima rimskog svijeta (VINSKI 1969: 7 i d.).⁷ Glava je vrlo krupna i slično oblikovana kao i glava Epone, samo je još znatno masivnije strukturirana. Pojedinih lica su samo skicozno naznačene, osim što su u očima izrađene zjenice uskom, ali dubokom svrdlanom rupicom. Kosa je prikazana sitnim rupicama ili zarezima. Na jednaki su način izrađene dlake brade i brkova. Time se željelo naznačiti da su kosmati dijelovi posuti sitnim dlačicama. Na glavi stoji niska i široka kapa, također posuta istim zarezima kao i kosa. Srpasti zarezi naznačuju dlakavu površinu

⁷ O tim fibulama nedavno: IVČEVIĆ 2000: 125. To je, čini se, fibula koja nema središnje dugme primjerak: IVČEVIĆ 2000: tab. XI, 53.

pokrivala za glavu. Nema dvojbe daje ta kapa tzv. *pilleus pannonicus*, poznat i vrlo upotrebljavani tip, neka vrsta plitke šubare koja je bila popularna u kasnijem 3. i 4. st., a koju prvenstveno nose vojnici na putu ili u životu kad nisu na dužnosti.⁸ Takva se kapa nalazi i na glavama careva, osobito u doba tetrarhije.⁹ Na tu kapu naratit ću se malo kasnije.

Do muškarca lijevo je pravokutni žrtvenik koji stoji na proširenoj bazi s kruništem na kojem se vide kutni akroteriji. Oni nisu bili u punoj plastici, nego u reljefu, jer se između njih zapaža ravna linija koja predstavlja postolje za čin žrtve. Na toj ravnini vidi se kako plamsa vatra. Desna ruka pružena je niz tijelo. Rukaje nespreno prikazana i ona je očito svinuta u laktu i pružena naprijed. Podlaktica se, osim šake, ne vidi. Zapravo, prikazana su samo dva prsta koja drže ravan predmet nad vatrom. Po načinu obavljanja radnje i položaju ruke te po obliku predmeta (koji se vidi samo u profilu) čini se daje riječ o plitici kojom osoba izljuje žrtvu nad plamenom. U prilog rješenju nesprenog prikaza govore i prizori na kojima se vide osobe u uspravnom stavu kako izljevaju žrtve. U takvom se stavu s jasno naznačenom paterom nalazi vojskovođa na okrugloj ari iz Civitã Castellana (KRAUS 1967: 222, br. 177, si. 177) ili prikaz za kojih stotinjak godina mlađem stupu cara Trajana u Rimu (KRAUS 1967: 231, br. 205 b, si. 205 b). Dakako da ti prikazi potječu iz jedne mnogo kvalitetnije kiparske produkcije, ali oni su zapravo ikonografski predlošci našeg primitivnog reljefa. Lijeva ruka muškarca svijenaje u laktu i pružena nalijevo pred grudima. Među prstima te ruke čini se da nije bio nikakav predmet.

Lijevo od Epone prikazana je u profilu polovica konjske figure pod kojom je još jedna životinja. Konj je u trku, što pokazuju daleko izbačene prednje noge te lepršava griva. Okomito preko leđa nalazi se široki remen ukrašen prekriznim urezima. Uz taj široki remen povezuje se užić koji prelazi preko prsiju konja u vodoravnom pravcu. I on je ukrašen koso položenim urezima. Na njušć konja bio je po svoj prilici o glav, a na nj se nadovezuju uzde koje se poput vodoravnog reza protežu sve do trbušnog remena. Iako je reljef izradio naivni kipar, čini se kao daje ipak želio prikazati i anatomiju njuške. U tome nije najbolje uspio. Detalje njuške teško je provjeriti zbog oštećenja reljefa. Zanimljivo je daje oko konja bilo prikazano na jednaki način kao i ljudskih figura, samo je malo manje, ali unatoč tome i ono ima sitnu i duboko svrdlanu rupicu koja prikazuje zjenicu.

Ispod konja vidi se manja životinja koja je mnogo nepreciznije izrađena. Kvaliteta njene izvedbe je toliko loša daje vrlo teško kazati o kojoj je životinji uopće riječ. Ona je izdužena, a ima izuzetno velike sise s naglašenim bradavicama. Njuška je izdužena, oko okruglo, ušić duge i pružene straga. Rep je kratak i zavnut naprijed. Nedvojbeno je daje rezbar želio prikazati ženku neke životinje. A. Ratković smatra daje riječ o psu (RATKOVIĆ 1959: 136), dok S. Boucher navodi kao mogućnost daje to manji konj, pas ili najvjerojatnije ždrijebe.¹⁰ Zavijeni rep ne bi baš govorio za konja, pa ni za ždrijebe, dok duge ušić i njuška ne bi išle u prilog tumačenju prikaza kao psa. S. Boucher smatra da se na reljefima Epone pas nalazi samo do nogu božice.¹¹ Stoga je ona najradije sklona objasniti sitnu životinju na reljefu iz Dalmacije kao ždrijepca.

8 Usp. Fl. Vegetius Renuus, *Epitoma Rei militaris* I, 20, str. 23 (ed. Lang): »*Usque ad presentem aetatem consuetudo permansit ut omnes milites pilleis, quos pannonicos vocabant, expellibus uterentur; quod propterea servabantur ne gravis galea videretur in proelio homini, qui gestabant aliquid semper in capite.*«

9 Usp. četveročanu carsku grupu od porfira na južnom kutu crkve sv. Marka u Veneciji. L'ORANGE 1984: 6 i d.; 103, tab. 4-6; ili sjajna slika: L'ORANGE 1995, si. na str.

57-59. Usp. i fragment porfirne glave tetrarha iz Niša: *Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia*. Beograd, 1993: 234, br. 73.

10 BOUCHER 1990: 995, br. 218 s pogrešnim navodom da se spomenik nalazi u Arheološkome muzeju u Zadru, umjesto u Gradskome muzeju u Šibeniku.

11 BOUCHER 1990: 997. Ona kaže: »*ne peut guère être un chien*«. Manju životinju naziva »*le petit quadrupède*«. Rjeđe su dvije takve životinje.

Kad bi postojala neka paralela koja bi potvrđivala takvu pretpostavku, možda bi se ta životinja najprije mogla objasniti kao svinja, iako su joj uši pružene straga, a ne kao obično srijeda. Međutim, čini se da svinja nije poznata među sačuvanim prikazima Epone.¹² Prema tome, moramo ipak napustiti želju da po svaku cijenu pokušamo protumačiti taj životinjski lik. Nažalost, prikaz je loš i nedorečen. Jedino što se pouzdano može tvrditi jest daje riječ o ženki i to odrasle životinje, na što nedvojbeno upućuju razvijene sise, kakve mladunče ne može imati.

Sad bi bilo nužno vratiti se liniji koja približno, ali ne u cjelini prati obris vela na glavi božice. Već sam prethodno naveo, za razliku od A. Ratkovića, da to ne pripada velu (RATKOVIĆ 1959: 136). Taj navodni obris, postojao zaobišao glavu na lijevoj strani reljefa, neznatno je zakošen i proteže se u pracu okvira. Na suprotnoj strani navodni obrub vela nestaje iza muškarčeve glave. Iza ramena muškarca vide se dvije obline koje ni pošto ne pripadaju velu. Prema tome, smatram da taj vanjski obrub prikazuje zapravo brežuljak sa zaobljenim vrhom koji se nalazi točno iza leđa božice, a djelimično i iza leđa dedikanta. S vrha se koso spuštaju padine.¹³ To tumačenje je logičnije. Ta što bi radio rub vela sve do obrubne trake reljefa? Slučajnost ili bolje rečeno kompozicija prikaza nalaže da vrh planine bude iza glave najvažnije figure reljefa.

U prilog te težnje govori prikaz koji se nalazi u samom gornjem lijevom kutu reljefa. Prema mome mišljenju, evidentno je daje riječ o ptici raširenih krila i raširenog repa. Toj ptici kao da nije izrađena glava. Takav stilizirani oblik ptice, samo s glavom, javlja se vrlo često na prikazima situla. I tu ptica lebdi iznad raznih scena ili životinja (osobito konja).¹⁴ To je svakako zanimljivo posebice veza s konjem, ali s obzirom na veliku vremensku razliku među situlskom umjetnošću i našim reljefom teško ih je dovoditi u logičnu vezu. Međutim, s ikonografske točke gledišta vrlo je važno što se na primitivnim reljefima raznih perioda jalaaju slično prikazani predmeti, životinje ili pak ljudi. Bilo kakogod, valja odbaciti neprihvatljivu Ratkovićevu pretpostavku daje riječ o sidru.¹⁵ Iako se vrlo rijetko Epona prikazuje u društvu s morskim čudovištima (hipokampi i dr.) (usp. BOUCHER 1990: 994, br. 213), sidro na koprnskom reljefu nema nikakva smisla. Valja kazati daje Koprno, usprkos tome što zračnom linijom nije daleko od mora, ipak u dubokom zaleđu, gdje stanovništvo ni danas nema nikakve veze s morskim ambijentom.

Prema tome, to je ptica koja je samo dodatni element brdovitom pejzažu, gdje prirodno pripada. To bi mogao biti orao ili sokol, a funkcija mu je da bude determinanta gorskog ambijenta u kojem se scena odvija. Njen je reljef plići i odgovara niskoj plastici i grafizmu brežuljka, dakle pozadini reljefa. Ima li ona vezu s konjem kao na situlama, teško je reći. Ptica nije, stoga, pratiteljica Epone. Kad se nalaze uz Eponu, ptice su smještene u krilu gdje se hrane plodovima (BOUCHER 1990: 987 i d, br. 34-36).

Na temelju iznesene analize možemo zaključiti da je u sredini bila prilazana, ne naga, iako ima i takvih (BOUCHER 1990: 990 i d, br. 145, 147, 148, 154, 169, 184. Vidi i si. 184), Epona, kako sjedi (po svoj prilici na hridini, iako su joj noge na podnošću). S lijeve strane su njene životinje. Pri-

12 U popisu atributa svih spomenika, BOUCHER 1990: 996, ne navodi svinju među njima. A. RATKOVIĆ 1959: 137, međutim tvrdi: »od životinja—uz konja—Eponu okružuju još pas i ždrijebe, a rjeđe jarac, svinja i ptica (gavran)». Kako autor uz tu tvrdnju nema bilješku, nije poznato otkuda mu podatak za takav popis životinja. Kako je Epona božica koja donosi plodnost, a u isto doba ima i veze sa zagrobnim svijetom, nije isključeno da bi se uz nju katkad mogla naći i svinja.

13 RATKOVIĆ 1959: 135, smatra daje riječ o lepršavoj hlamidi što nije, kako mi se čini, prihvatljivo.

14 Usp. *Umetnost alpskih Ilirov in Venetov. Situla od Pada do Donave*. Ljubljana, 1962: prilog E, tab. 31; prilog B, tab. 13. To su samo primjeri, međutim, sličnih ptica iznad konja ima još.

15 RATKOVIĆ 1959: 136 smatra da predmet ima oblik deformiranog broja 3, odnosno da slični na malo olovno sidro. Rimska olovna sidra nisu uopće takvog oblika. Donekle su slična tom obliku željezna sidra koja su izljevena u jednom komadu. Naprotiv, olovno sidro je posve drukčijeg oblika i sastoji se najvećim dijelom od drvenog trupa (samo su prečka i spojnica od olova).

kaz je smješten u gorovitom ambijentu. Čovjek s desne strane je dedikant, dakle osoba koja je posvetila reljef. To pretpostavlja i A. Ratković i upućuje na jedan spomenik koji također ima mušku figuru kako žrtvuje.¹⁶ Žrtva je po svoj prilici ljevanica. Muškarac koji se katkad nalazi do Epone, smatra se obično daje konjušar (*palefrenier*, *Stallknecht*)¹⁷ Dakako daje Epona kao božica konja bila omiljena među konjanicima, konjušarima i ljudima koji su se bavili konjogojstvom ili pak obavljali razne poslove nezamislive bez konja. To je svakako moguće. Međutim, već prethodno spomenuta kapa (*pilleus pannonicus*) je, kako je Vegecije opisuje, prvenstveno vojnički rekvizit,¹⁸ pa vjerojatno ovog muškarca valja povezati s vojskom, možda nekom vojnom postajom ili mansio na cesti od Salone prema sjeverozapadu. Mogao je to biti i konjanik. Vojnici su poznati kao poštovaatelji Epone.¹⁹ To bi bilo ikonografsko čitanje reljefa, na temelju izgleda i položaja figura. S tim u skladu je i tumačenje pojedinih figura na prikazu. Više od toga ikonografija ne pruža mogućnosti za interpretaciju.

Daje reljef imao religijsku funkciju, posve je pouzdano. On ima oblik koji se obično naziva kultnom slikom kakve su česte u kultu Silvana, Nimfa, Dijane i drugih božanstava koja su štovana u lokalnim i rustičnim krugovima.²⁰ Međutim, nazočnost dedikanta, prema mome mišljenju, isključuje mogućnost daje riječ o kultnoj slici, glavnom reljefu u nekoj edikuli ili slično. Smatram daje to bio *ex voto* reljef koji je neka osoba postavila u kultnome mjestu. Činjenica da je riječ o *ex voto* prikazu upućuje daje u Koprnu po svoj prilici morala postojati edikula ili hram Epone. Možda bi bilo uputno tragati za tim ostacima.

S. Boucher ovaj naš spomenik svrstava među *varia*, tj. među prikaze koji nisu tipični po svojoj ikonografskoj postavci (BOUCHER 1990: 995, br. 218). Po njoj je takav prikaz jedinstven. U to pitanje ovdje ne bih ulazio, jer jednostavno nemam uvida u sve Eponine spomenike. Nije isključeno daje u provinciji koja je daleko od središta Eponina kulta došlo do stanovitog iskrivljavanja originalnih shema ili do neznatne promjene kulta koji je doveo i do promjene interpretacije prikaza.

Još je jedno važno pitanje koje sam ovdje želio raspraviti. To je kronologija spomenika. Objavljajući reljef, A. Ratković se nije uopće osvrnuo na vrijeme njegova nastanka.²¹ Na prvi pogled doista se čini kao da tako rustični reljef nije lako datirati.²² Međutim, kad se prikaz samo malo temeljitije proanalizira, pokazuje se da je datacija ipak moguća. Doduše, ne može se spomenik posve precizno datirati, ali ipak može se s velikom vjerojatnošću odrediti vrijeme nastanka u dva do tri desetljeća. To omogućuju formalne, tehničke i ikonografske karakteristike.

Stoje to što omogućuje dataciju reljefa? Kompozicijski prikaz je vrlo naivan. Likovi su postavljani tako da se mogu najjednostavnije otčitati. Zato su ljudi postavljeni u strogom *enface* položaju, dok su žiotinje prikazane u profilu. U tome nema odstupanja. To su položaji koji su najlakši za prikazivanje. Klesar očito nije poznao, nitije bio u stanju prikazati složenije vizure. Ipak, unatoč tome, nema problema u interpretaciji likova. Glave su krupne i kubične. Zaobljenje samo donji dio lica. Odnos glave prema tijelu je približno 1:3, što je daleko od klasičnih mjerila. Sve navedeno jasno

16 RATKOVIĆ 1959: 135. On upućuje na ESPERAN-DIEU 1928: t. X (suppl.); 174, br. 7534. Za plamen vatre A. Ratković misli daje riječ o šiški.

17 BOUCHER 1990: 986 i d., br. 5, 138, 202 i 218 (ovaj posljednji broj odnosi se na reljef iz Koprna, ali uz riječ *palefrenier* stoji upitnik). Usp. RATKOVIĆ 1959: 135.

18 Usp. bilj. 8.

19 O sudjelovanju vojnika u kultu Epone usp. BOUCHER 1990: 998 i d. Mnogi nalazi Eponinih reljefa potječu s lokaliteta na kojima su bile *manssiones*.

20 Usp. na primjer reljef Silvana i Nimfa iz Garduna: RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1989: tab. LXXXIV, 2.

21 O dataciji u Ratkovićevu radu nema ni jedne jedine riječi, čak ni konstatacije da se reljef ne može datirati.

22 Ni S. Boucher ne datira reljef. Ona ne vidi mogućnost utvrđivanja kronologije na temelju figuralnih spomenika. Usp.: BOUCHER 1990: 997. Ipak autorica upućuje na nužnost da se kult Epone valja ispitati u svim regijama gdje se pojavljuje u svjetlu natpisa. Smatram, naprotiv, da se u mnogim slučajevima takvi reljefi ipak mogu datirati, unatoč njihovoj primi ti vnosti.

upozorava da je reljef nastao u kasnije rimsko vrijeme, po svoj prilici u tetrarhijsko doba. Slične krupne glave mogu se vidjeti na lošijim tetrarhijskim glavama, poput onih u Dioklecijanooj palači,²³ ili pak na hermama u Saloni.²⁴

Pouzdanije oslonce za datiranje nudi, međutim, figura muškarca. To je neka vrsta primitivnog portreta, ali lik, iako ne iskazuje fizionomijske karakteristike, ipak nedvojbeno pokazuje jednu točno određenu osobu. Ta osoba ima jasne modne karakteristike: kratku bradu, brkove i kosu. Te dlakave površine izrađene su na isti način kratkim zarezima ili udarcima dlijeta. Takva brada i kosa javlja se u portretistici potkraj 3. ili u ranom 4. st., a ona se prakticira još od nešto ranijeg doba.²⁵ Prema tome, već sami ti elementi upućuju na približnu dataciju.

Što se pak Eponine frizure tiče, valja navesti da ona ne pokazuje neke specifične karakteristike na temelju kojih bi se moglo datirati. Ona je jednostavna, sa središnjim razdjeljkom. Takvu frizuru ima veći broj prikaza božice,²⁶ ali ima ipak i onih koji iskazuju modne inovacije.²⁷ Jasno da u tom slučaju frizure odgovaraju vremenu u kojem su nastale, pa se mogu datirati. Šteta je što takav slučaj nije i na reljefu iz Koprna.

Međutim, ipak ima i drugih databilnih detalja. U očnim dupljama pojavljuju se svrdlane rupice što daju jako istaknuti svijetlo-tamni kontrast. Takve rupice u očima mogu se zapaziti na brojnim reljefima iz tetrarhijskog doba u Dalmaciji. Kao primjer navodim lik muškarca na steli Aurelija Valerina iz Salone kojaje s obzirom daje službovao na Dioklecijanovu dvoru u Nikomediji dobar kronološki reper.²⁸ Ima takvih primjera još, osobito u dubljoj unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije. Krupne i izbuljene oči, koje su lagano nakošene prema dolje vanjskim kutovima, također su tetrarhijska karakteristika. Njih možemo vidjeti na stelama Julije Valerije (Salona)²⁹ ili Aurelija Kaminesa (Šolta) (RINALDI TUFU 1971: 109, kat. br. 33, tab. X, I).³⁰ I one su nedvojbeno tetrarhijske. Brojne su takve stele i u sjevernoj Italiji.³¹

Pomoć u dataciji pružaju i dva predmeta koji pripadaju nošnji. To su krznena kapa i T-fibula. Spomenuti *pilleus pannonicus* najčešći je u tetrarhijsko doba, iako se javlja i kasnije, tijekom 4. st. To potvrđuju kršćanski sarkofazi na kojima se javlja prikaz Kristova ili Petrova uhićenja.³² Stražari, naime obično na glavi imaju takvu kapu. I ona je na vrhu glave kao i na našem reljefu. Takva je kapa pouzdano staleški znak, prema kojem se prepoznaju vojnička zanimanja (vojnici, stražari). O genezi te kape već sam jedanput pisao pa to ovdje ne bih ponavljao (CAMBI 1987: 12). Kasnocarska T-fibula (ili fibula s lukovicama) najčešći je tip u kasnoantičko doba (VINSKI 1969: 7 i d.; IVČEVIĆ 2000: 141 i d.). Njena pojava pada u doba od kraja 3. do sredine 5. st. (VINSKI 1969: 7 i d.; IVČEVIĆ 2000: 141 i d.). Takav se tip fibule javlja i na nekim reljefima. Upravo na spomenutim stelama Aurelija Valerina (usp. CAMBI 2000: 84 i bilj. 605, tab. 179 i kat. br. 138) i Aurelija Kaminesa (usp. RINALDI TUFU 1971: 109, kat. br. 33, tab. X, I) jasno se zapažaju takve fibule, ali ih ima i na drugim prikazima na nadgrobnim spomenicima (RINALDI TUFU 1971: tab. XI, 1; SERGEJEVSKI 1965: si. 22, 25, 29 i dr.).

23 Usp. L'ORANGE 1984: 7, 21, 102, tab. 13 a-c. Tu usp. i drugu lit. Usp. i: CAMBI 2000: 80 i d., bilj. 587; tab. 172, br. 128, 129; str. 82, tab. 173, br. 130.

24 L'ORANGE 1984: 12 i d. i str. 102, tab. 9 a (tu usp. i ostalu lit.). Usp. i: CAMBI 2000: 82, tab. 174; br. 131; str. 82, tab. 175 br. 132.

25 BERGMANN 1977: 32 i d., što se vidi na tab. 6.

26 BOUCHER 1990: si. 32, 170, 203 i brojne druge.

27 BOUCHER 1990: si. 32 (frizura sredine 3. st.), si. 103 s (isto sredina 3. st.), si. 184 (frizura druge pol. 2. st.).

28 CAMBI 2000: 83 i bilj. 601-602, tab. 177 (tu usp. i drugu lit.), kat. br. 136.

29 CAMBI 2000: 84 i bilj. 605, tab. 179 i kat. br. 138 (tu usp. i drugu lit.).

30 (RINALDI TUFU 1971: 109, kat. br. 33, tab. X, I)

31 Usp. stela iz Akvileje: REBECCHI 1976: 66 i d. str. 19-28.

32 BOVINI - BRANDENBURG 1967: 13, br. 14, tab. 5,14; str. 19, br. 22, tab. 7,22; str. 192, br. 423, tab. 72,423; str. 294, br. 709; tab. 112,709 a i b te brojni drugi primjerci.

Prema tome, sve stoje prethodno rečeno nedvojbeno upućuje na vrijeme kad je nastao reljef Epone. To je kraj 3. ili početak 4. st., u osnovi tetrarhijsko doba. Bijaše to vrijeme koje je neposredno prethodilo snažnom širenju kršćanstva. Kako je taj kult, toliko karakterističan za galske krajeve, dopro u Dalmaciju nije, dakako, poznato. Reljef očito nije importiran, jer pouzdano upućuje na dalmatsku kulturnu sredinu. Naime, već sam upozorio na sličnost s reljefima Silvana, Dijane i drugih božanstava toliko karakterističnih za taj kraj. Međutim, ako je dedikant iz vojničkih krugova, na što bi upućivala krznena kapa i druga odjeća, tada se na to pitanje s određenom dozom vjerojatnosti može ipak odgovoriti. Vojnik je mogao biti unovačen u zapadnim krajevima, gdje je Eponin kult ponikao i gdje je najviše bio proširen. Vrlo je vjerojatno da u Koprnu nije bio neki vojnički logor, iako je na tom području Dalmacije pronađen razmjerno veliki broj natpisa vojnika. Tim smjerom je vodila mreža kopnenih cesta prema sjeverozapadu.³³ Nedvojbeno je da je na cesti bilo mnogo vojnika kao službenika, a osobito u postajama.³⁴

BIBLIOGRAFIJA

- BERGMANN, M. 1977 - *Studien zum römischen Porträt des 3. Jahrhunderts n. Chr.* Bonn, 1977.
- BOUCHER, S. 1990 - s.v. Epona (Addenda). *LIMC*, V,1, 1990: 985-999.
- BOVINI, G. - H. BRANDENBURG 1967 - *Repertorium der christlich-antiken Sarkophage I (Rom und Ostia)*. Wiesbaden, 1967.
- CAMBI, N. 1987 - Studije o antičkim spomenicima u zgradama u Splitu i okolici (II). Reljef u južnom zidu crkve Sv. Duha. *Kulturna baština*, 17/1987.
- CAMBI, N. 2000 - *Imago animi. Antički portret u Hrvatskoj*. Zagreb, 2000.
- ESPERANDIEU, E. 1928 - *Receuil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule Romaine*, t. X (suppl.). Paris, 1928.
- Fl. Vegetius Renatus (ed. Lang) - *Epitoma Rei militaris* I, 20: 23
- FUCHS, W. 1983 - *Die Skulptur der Griechen*.³ München, 1983.
- IVČEVIĆ, S. - Lukovičaste fibule iz Salone u Arheološkom muzeju u Splitu. *VAHD*, 92/1999-2000: 125 ss.
- KRAUS, Th. 1967 - *Das römische Weltreich. Propyläen Kunstgeschichte*, Bd 2. Berlin, 1967.
- L'ORANGE, H.P. 1984 - *Das spätantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin-Söhnen 284-361 n. Chr. Das römische Herrscherbild* III Abt. Berlin. 1984.
- L'ORANGE, H.P. 1995 - *Das römische Reich von Augustus bis zu Konstantin dem Grossen*. Stuttgart-Zürich, 1995.
- MILETIĆ, Ž. 1993 - Ceste između Jadera, Burnuma i Salone, *RadFilZad*, 32, Razdio povijesnih znanosti 19/1992-93: 118 ss.
- RATKOVIĆ, A. 1959 - Reljef Epone iz Koprna u Dalmaciji. *Diadora*, 1/1959: 133-139.
- REBECCHI, F. 1976 - Le stele di età tetrarchica al Museo di Aquileia. Documenti tardo-antichi per la storia della città. *AquilN*, 47/1976.

33 O tim cestama usp.: MILETIĆ 1993.

34 BOUCHER 1990: 996 (najmanje 6 raznih nalaza potječe s cesta, raskršća i postaja).

- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1989 - Silvan i njegova kulturna zajednica u mitologiji Ilira. Ikonografska studija o spomenicima s teritorija Delmata. *Iliri i antički svijet*. Split, 1989: str. 489, tab. LXXXII, 1,2.
- RINALDITUFI, S. 1971 - Stele funerarie con ritratti di età romana nel Museo Archeologico di Spalato. Saggio di una tipologia strutturale. *MAL*, 368/1971, ser. III, 16, 3.
- Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia*. Beograd, 1993.
- SERGEJEVSKI, D. 1965 - Iz problematike ilirske umjetnosti. *GCBI*, 1/1965: 119-142.
- Umetnost alpskih Ilirov in Venetov. Situla od Pada do Donave*. Ljubljana, 1962.
- VINSKI, Z. 1969 - Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini pred-slavenskog supstrata. *VAHD* 69/1969: 7 ss.

SUMMARY

NOTES ON A RELIEF OF EPONA FROM KOPRNO

The discovery of a relief of Epona in Koprno (near Šibenik) was, and still is, a great surprise since it is the only representation of this goddess in Dalmatia. It has been studied before, but not all possibilities have been exhausted which is the reason for this article.

A seated figure of Epona is in the centre with a veil over her head. There is a horse on her right side and one other animal in front of it which cannot be identified as the relief is on a rather primitive level and does not focus on the young animals but on the figure of a mature woman. On the right is a dedicant pouring the sacrifice from the sacrificial bowl on an altar. There is a mountain in the background more or less parallel with the goddess' veil. Exactly above the horse's head, in the left corner, is a flying bird. Whether the bird bears any relation to the horse, as in Situla art is difficult to say. It probably just symbolises the nature in which the scene occurs.

The dedicant was obviously a soldier. He wears a uniform and *paludamentum*. On his head is *pilleus pannonicus* - fur cap which Vegetius describes as a suitable head covering when the heavy helmet was not being worn.

This is obviously an *ex voto* scene and the goddess may have been seated in an *aedicula* or some similar small cult object. Since Koprno was on the Roman route towards the north-west the dedicant may well have been in the service in a *mansio*

Nobody has been concerned with the date of the relief, which is a big problem in cases of primitive work. However, the close inspection shows that it can be precisely dated. In this respect the figure of the dedicant is of particular importance. His head is conceived as a portrait although facial characteristics are not clearly marked. But there are some details relating to the fashion, such as short chisel strokes on the face and the hair. This shows that the person had a close cut moustache, beard and hair (to the extent that it appears below the cap) The fur cap is shown in the same way. These fashion details suggest a date between the second half of the 3rd and the first half of the 4th centuries. The large, square head and tiny holes showing the eyes are also typical of this period. The fur cap (*pilleus pannonicus*) was even worn by leaders of the tetrarchy (a well known group of rulers in the south-west corner of St Mark's in Venice) and it was popular during the tetrarchy until the first decades of the 4th century (on some Early Christian sarcophagi) but it was the most popular during the tetrarchy. The T shaped fibula was very common in late-imperial times in Dalmatia, while some gravestones show it to have been much used in the 4th century.

It was certainly made in Dalmatia as in form and details it is most closely reminiscent of cult figures of Silvanus, Diana, and Nymphs often found in this part of the Roman Empire.

It is not easy to explain how this relief of the Epona cult reached Dalmatia, so far from Gaul where it originated. Who was the dedicant? If he was a soldier, as one may suppose on the basis of his cap and cloak, then perhaps he was a soldier from Gaul serving in Dalmatia.

Rukopis primljen 5.XI.2002.
Rukopis prihvaćen 10.XI.2002.

IVAN MIRNIK

Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR -10000 ZAGREB

FORGERIES OF POLISH COINS FROM THE ZAGREB
ARCHAEOLOGICAL MUSEUM NUMISMATIC COLLECTION

UDC 737.123:343.51 (438:497.5) "15-16"
Original Scientific/Scholarly Paper

In this paper 87 specimens of counterfeit Polish coins of the 16th and 17th c., kept in the Zagreb Archaeological Museum Numismatic Collection, have been presented. Even if most of them lack details of their provenance, they all must be considered as local finds from the Pannonian area of Croatia, i.e. of the historical Kingdom of Croatia and Slavonia and its Counties of Slavonia and Syrmia. All specimens are of copper and were silver plated, but the major part are worn or corroded, some also pierced.

POLISH COINS IN THE TRIUNE KINGDOM

As witnessed by some coin hoards and sporadic finds, Polish coins, starting with those of Casimir IV (1444-1492), began to arrive into the area of Southern Pannonia, i.e. to the Kingdom of Croatia and Slavonia, early in the 16th c, via Hungary (HUSZAR 1970; 1972). There were some Polish grossi in the following coin hoards: Crnac, 1893 (MIRNIK 1981: 127, No. 613); Donji Miholjac, 1899 (MIRNIK 1981: 129, No. 620) and Prhovo, c. 1913 (MIRNIK 1981: 134, No. 650). A more considerable influx took place in course of the 17th c. and later, as Polish currency was registered in the hoards of Ivanec, 1887 (MIRNIK 1981: 152, No. 752); Kotlina, 1954 (MIRNIK 1981: 142, No. 607); Kukujeveci, 1907/08 (MIRNIK 1981: 143, No. 700); Marinci, 1955; Oriovac, c. 1940 (MIRNIK 1981: 145, No. 712); Požega, 1909 (MIRNIK 1981: 146, No. 718); Srdinac, 1908 (MIRNIK 1981: 146, No. 719); Tovornik, 1977 (DORN 1977) Valpovo, 1897 (MIRNIK 1981: 147, No. 729); Varaždin, 1913 (MIRNIK 1981: 148, No. 731) and Virovitica, 1974 (MIRNIK 1981: 149, No. 735). A coin hoard, found somewhere near Brod on the Sava, and partly preserved in the Museum of Brodsko Posavlje, contained one ort and three triple grossi of Sigismund III. In addition in the Zagreb Collection there are remnants of a coin hoard from Bosnia (Sigismund I, denars, 1509; gift 1896; E28307-08).

Although not from the area we are interested in, the 1930 Pribojska Goleša (the former Sanjak) hoard (MIRNIK 1981: 141, No. 686), partly preserved in the Zagreb Collection, is quite important. It contained Polish (as well as Lithuanian, Gdansk and Riga;) coins, grossi and triple grossi struck by Casimir IV (1444-1492), Jan Albrecht (1492-1501), Alexander I (1501-1506), Si-

gismund I (1506-1546) and Sigismund III (1587-1632) (MIRNIK 1988: 104-108, Nos. 813-1012). There were also eight Ragusan imitations of triple grossi of Sigismund III from Riga, struck after 1667, in spite of the fact that the years on the coins were 1591, 1592, 1596 and 1599 (MIRNIK 1988: 98, Nos. 345-352). Most of these hoards from these area were recorded and analyzed by the late Andrzej Mikolajczyk (1982: 18-22). He not only gave a general insight into collections containing Polish coins, but also mentioned the ones kept in the Zagreb Collection (MIKOLAJCZYK 1987). One of his papers dealt also with the numismatic collection of the Archaeological and Ethnographical Museum in Lodz and the 358 coin hoards in it (MIKOLAJCZYK 1981).

The presence of Polish currency along the Adriatic Coast is negligible. One coin of Sigismund III, struck in 1608, once kept in the Zadar Archaeological Museum, was undug at Podgorje sometime after 1903. Another similar triple grossus came to the same museum in 1909 from Šibenik. According to the inventory compiled by Gjuro Bijelić and Milan Rešetar in 1909 and 1910, the numismatic collection of Baltazar Bogišić in Cavtat originally contained also 495 Polish coins (Inv. Nos. 1605-2100), yet none seem to have been a fake.

Individual Polish coins have been found at the following sites:

Čačavica (Sigismund III, *trojak*, 1594, gift 1909; E28196);

Maradik (Jan Casimir, ort 1666, purchased 1901; E26611; VI, 1660; purchased 1901; E28564);

Mitrovica (Sr. Mitrovica) (Sigismund I, denar, 1509; gift 1896; E28305);

Novi Banovci (Sigismund III, shillings, 1622; E28529-30; 1624; E42503; 1635, E42504; denar 1626, E42505);

Požega (Jan Casimir, ort 1664; Dragutin Lerman, gift, 1902, E28562)

Ruma (?) (Sigismund III, *trojak*, 1613, gift 1901; E28519);

Sotin (Sigismund III, shilling, 1624; gift 1901; E28532; Gdansk - Sigismund August, grossus, 1557; gift 1913; E26598);

Surduk (Sigismund III, shilling, 1598; purchased 1908; E28214);

Zagreb, the Savica arm (Sigismund III, *trojak* 1594, found in 1937, E37875);

CONTEMPORARY FORGERIES IN THE TRIUNE KINGDOM

In the Zagreb Archaeological Museum Numismatic Collection due interest has always been paid to contemporary counterfeit coins of all periods by Mijat Sabljar (Fig. 1a-b) and Josip Brunšmid as well as their successors and they were always carefully catalogued. None of these, however, came from any of known coin hoards, but were found individually, as hoarding is always done slowly and carefully. In haste, on the market, it was easy to cheat illiterate peasants with fakes. Besides, in those times, which short-sighted person could afford a pair of spectacles? Judging from the nonsensical inscriptions on such money, the counterfeiters were also illiterate.

In the Triune Kingdom forgeries of coins were nothing unusual from the thirteenth century onwards, in spite of the fact that mediaeval legislation drastically punished falsification of money, both in Croatia and in Hungary (BOHDANECKY 1936; KAHLER 1980). The Rude hoard of 1910 contained eight forgeries of Slavonian denarii (MIRNIK 1992: 196; 213, No.6; 218, No. 139 219, Nos. 156-159). In 1253 king Bela IV confirmed the ownership of a possession in the County of Vukovo (Vukovar) to the royal treasurer John (*Ivan magister tavernicorum*) who had purchased it. This previously confiscated land had once belonged to Lawrence, the former major of Bešenov, who, together with his son Demetrius and a man called John, had been apprehended in the crime of illegal

fabrication of money (TRUHELKA 1897: 146, No.1; 1899: 456, No.1; CD 4: 539, No.469; MIRNIK 1992: 196; KORČMAROŠ 1994: 51; MIRNIK 1995: 45).

The 1871 Klasnić hoard of Hungarian and Venetian money contained a considerable amount of contemporary counterfeit money. Out of the total of the preserved 1807 silverlings 123 (6.81%) were forgeries. Among the Hungarian coins as much as 10.6% (80 specimens out of 752 specimens) and among Venetian 4.09% (43 specimens out of 1051) came from illegal mints.

Venetian money in general was imitated from the very beginning because its popularity in the Mediterranean world, thus for instance the grossi. Let us for a moment remember the well-known quotation from Dante, referring to a Serbian king: *...e quel di Rascia/che male ha visto U conio di Vinegia (Paradiso, Canto XIX, 140-141; PAPADOPOLI 1893: 91)*. Counterfeiting of Venetian soldini was quite frequent, and so was culling and clipping, causing the Venetian government much trouble (STAHL 2000: 226-242). There is evidence for this in various documents from 1338 and 1339. Two counts of Krk, Bartolomaeus VIH and Doymus III, seem to have been quite active at this and the chief place for such counterfeiting was Rijeka. (PAPADOPOLI 1893: 160-161; KORČMAROŠ 1994: 54-55; MIRNIK 1995: 41-45; STAHL 2000: 45, 240). Another document, written under Marco Corner (1365-1368) also mentions *...ducatifabbricati all'estero...* (PAPADOPOLI 1893: 200).

A similar case from the Triune Kingdom has come down to us from 1363, when king Ludovic I, whose coins, both official and illegal, were very well represented in the Klasnić hoard, presented Stephen, bishop of Zagreb with the lands of Andrew and John de Ebergouch from the County of Sopron in Hungary, who were spoiled of their possessions because of theft and falsification of money (CD, 13: 303, No.225; 485, No.353; MIRNIK 1992:197,207; KORČMAROŠ 1994:56; MIRNIK 1995: 45). In 1390 a certain die-engraver Stephen from Vukovar and his companions were publicly accused as thieves (CD, 17/1981: 321, No. 232; MIRNIK 1982: 196, 207; 1995: 45). Many years later (1459) faked coins were discovered in Zagreb at the home of the cobbler John (MHCZ, 7/1902: 182-184; MIRNIK 1992: 196; KORČMAROŠ 1994: 57; MIRNIK 1995: 46).

In the Middle Ages the clipping of coins was a more frequent appearance. In the Zagreb court minutes dating from 1423 a certain goldsmith Clement, son of Ambrose, was suspected of this crime (MHCZ, 6/1900:124; MIRNIK 1982: 196; KORČMAROŠ 1994: 56-57; MIRNIK 1995: 46).

In 1465 the shield-bearer George was brought to court in Zagreb for alleged clipping of Venetian grossi (MHCZ, 7/1902:270; MIRNIK 1982:197; 1995:46). One of the worst known cases occurred in 1467, when Jorg of Hallein near Salzburg and his associates, the saddler Cristopher, Hans from Samobor, the bridle-maker Jacob and the furrier Oswald from Žumberak, faked silver, clipped coins and counterfeited Hungarian and Venetian florins (MHCZ, 7/1902: 316; MIRNIK 1982: 197, 207; KORČMAROŠ 1994: 57-58; MIRNIK 1995: 47). Jorg of Hallein was burned alive, the saddler Cristopher fled from Zagreb and their accomplice Leonard, the soldier, was saved by depositing his oath.

FORGERIES OF POLISH TRIPLE GROSSI

Most of the forgeries of Polish coins must have been made in Poland itself and then they were exported together with genuine ones. Of the forgeries contained in some of the renowned old collections Polish provenance can be supposed. The famous Leopold Welzl von Wellenheim Collection also contained some contemporary forgeries of Polish coins: trojaks of Riga under Sigismund III and three of Poland under Sigismund III (WELZL 1845:538, Nos. 10877-10878, 11096-11098). In the Prince Radziwill Collection there were also some forgeries of Polish coins, thus for example: one half-grossus of Sigismund I from 1502 (!) and of Sigismund III one three-grossi (trojak) piece, *onepultorak* (1 *Vi* grossus) from 1619, one grossus from 1608, one Lithuanian schilling bearing no year

O p i s		Novci ovi jesu već opisani u knjigi:
<p>Groš široki. Krunasti od bakra. Glava: Pod krunom u 3. reda: SIGIMVMDI - PRMRRE* - *POG OX* Pismo: SVIRARD* MVRIM* DM* IVIE* S, kruna. Okrunjeni polski orlo.</p>		
<p>Groš široki. Krunasti od bakra. Glava: SIGISMVEDI - PRMRRE - °FEOOOR° ; nad tim pismom od tri reda je kruna. Pismo: SGRIEV-BIMVIER* PRV-FELRDE- IS, kruna. U sriedi polski orlo.</p>		
<p>Groš široki. Krunasti od bakra. Glava: Pod krunom u 3 reda: SIGIMVRD* - PRMRRE* - °POG OX* Pismo: SVIRERDE - BRPRMBCIEBR- IS * u sriedi polski orlo.</p>		
Polshia.		
O p i s		Novci ovi jesu već opisani u knjigi:
<p>Groš trostruki. Glava: SIG II DE - REX ROVEGI ; okrunjena glava lično okrenuta. Pismo: III. niče okrunjen Wacim štit snopom žita, desno lična strana orla (S) i pibnja kod kroja, lično istočnoga dvorepuoga lava i pibnja kod kroja, lično polski orlo s pibnjom do Wacimog gork. Napisi: GDA 203 - REX RIV - 12 štit sla. vom, XI</p>		
<p>Groš trostruki. Glava: SIG II RD - EGXVRG - R - Glava okrunjena lično okrenuta. Pismo: III - niče štit, i u njemu ? Desno polski orlo, lično ? GDA 203 - REX RIV - 12 štit s lavom 9x. (arg. gros. - Pol. r. tri.)</p>		
O p i s		Novci ovi jesu već opisani u knjigi:
<p>Kriči novac (?) Glava: SIG I I D D RENOD I I ; Okrunjena glava lično okrenuta. Pismo: U 6 redih: VODS - REPMD - SEIDNR - 9RIF REG - POPONI - IFSC.</p>		28.553
<p>Groš kriči. Glava: Pod krunom u 3. reda: SIG I I DG - REX POI - M D Pismo: GROSS REG - PULURGI, tuča. Okrunjeni polski orlo snopom žita u štitu na persih, na dnu drugi štit s patriarkalnim križom.</p>		28.513
<p>Groš trostruki. Glava: kao u broju 35. Pismo: " " " 41. samo je F na mjesto P, i broj god. 16-00 pibnja.</p>		21.456

Sl.1b Sabljar's inventories

(RADZIWIŁŁ 1848: 17,42,43,49). There were more of such fakes in the Eduard Maretich de Riv-Alpon Collection: two denars of Sigismund I and one grossus of Sigismund III from 1622 (MARETICH, II, 1863: 249, No. 15611, 250, No. 15631). There was one *forged pultorak* of Sigismund IH in the Erbstein Collection (ERBSTEIN 1908: 157, No. 3530).

There are 87 specimens of counterfeit Polish coins in the Zagreb Collection. Eight forgeries of grossi of Albert V. of Brandenburg (8. Apr. 1525- 1568) of East Prussia in the same collection were probably made by the same counterfeiters (Nos. E6576-E26581, E44660-E44661). They were made out of copper and some of them still show traces of silver-plating. Most of them are worn or corroded, some are pierced, which is a proof that they were used as jewellery. Ali of the 54 specimens with no specific site from the Zagreb Collection can be considered as local finds, for the remainder the sites are known: Dalj, Donji Miholjac (vicinity), Ilinci, Ljuba, Marjanci, Mitrovica, Novi Banovci (MIRNIK 1999), Osijek, Požega, Ruma, Sotin, Stari Banovci, Vinkovci (vicinity) and Vukovar. Ali these sites are situated in the former Kingdom of Croatia and Slavonia, i.e. its eastern counties of Slavonia and Syrmia. Several forgeries were given to the Croatian National Museum Numismatic Collection during its very beginnings and they were entered into the inventories by Major Mijat Sabljari in the fifties of the 19th c. Some were later again catalogued by Josip Brunšmid, whereas many have been recovered from various boxes and parcels containing second-rate material or duplicates.

A workshop with unfinished Moldavian forgeries was discovered in the mighty castle of Suceava (Suczawa, formerly in Bukowina, now Rumania) (MIKOLAJCZYK 1980a).

Polish coins, especially the *trojaki* used to inspire other mints to strike similar money in the later 16th and 17th c, thus for instance Prussia, Kurland, Liegnietz-Brieg, Brandenburg, Hungary, Transylvania, Wallachia, Modena, Urbino, Correggio, and the Republic of Dubrovnik (Ragusa) (MIKOLAJCZYK 1980; 1986). The last mentioned minted coins of Riga struck under Stephan Bathory and Sigismund III (DECHANT 1870:153-159), but only after 1675 and until 1756 (REŠETAR 1924: 421-430; 1925: 194-207) and not from 1592, supposedly by permission of Sigismund III, as testified by Cerva (REŠETAR 1924: 422).

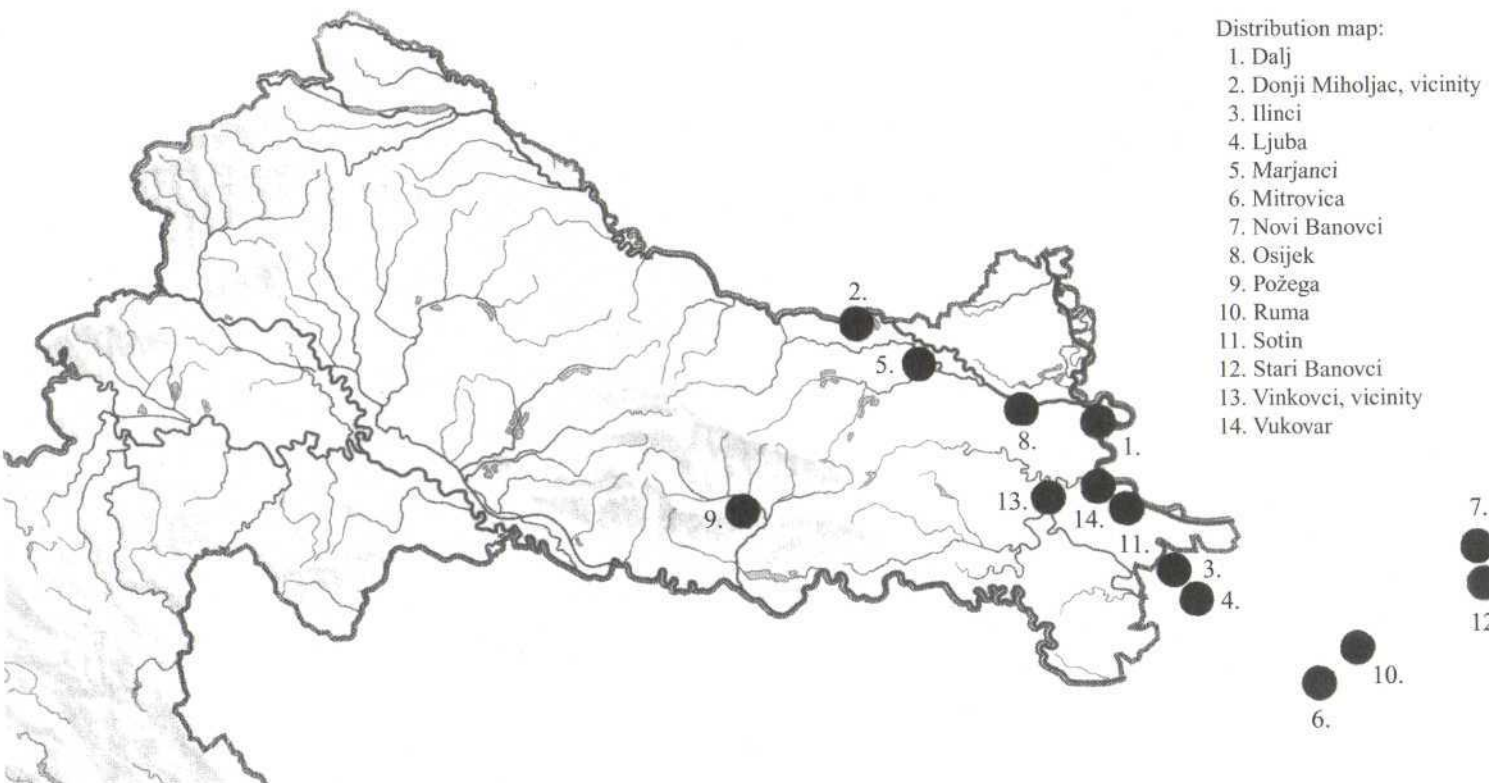

Fig. 2 Distribution map of forgeries of Polish coins

CATALOGUE

Polish-Baltic region

Gdansk/Danzig

Sigismund I.(1506-1549)

1	3 Grossi	1506-1548		Radziwill 19,1535 dif
2	3 Grossi	1506-1548		R. 19,1535 dif.
3	3 Grossi	1506-1548		R. 19,1535 dif.
4	3 Grossi	1506-1548		R. 20,1546 dif.

Stephan Bathory (1575-1586)

5	3 Grossi	1575-1586		R. 30,1579 dif.
6	3 Grossi	1579		R. 30,1579 dif.
7	3 Grossi	1579		R. 30,1579 dif.
8	3 Grossi	1587-1632		R. 30,1579 dif.

Poland, kingdom (-1795)

Sigismund I.(1506-1548)

9	Denarius	1506-1548	-	R. 18,1528a dif.
10	Grossus	1506-1548	-	R. 17,1526 dif.

- 538:ZAG E26597. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription); Two crosses underneath a crown. Wt.: 3,48gr. Dim.: 25 x 26mm. Axis: 2.
- 538:ZAG E26596. Forgery. Obv.: +SIGISxIxREXxROxDOoIOGIxxC between two dotted circles. Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: *GROSSVSxICIVIxDVXC5*115N within two linear borders; Two crosses underneath a crown. Wt.: 2,04gr. Dim.: (j)23mm. Axis: 11.
- 538:ZAG E26595. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription); Two crosses underneath a crown. Wt.: 1,80gr. Dim.: (j)24mm. Axis: 2. Pierced.
- 538:ZAG E26594. Forgery. Obv.: +SIGISxIxREXxPOLxDOxIOGIxRRG between two dotted circles. Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: xGROSSVSIDIVVxLVI(...)1545? within two linear borders; Two crosses underneath a crown. Wt.: 3,00gr. Dim.: (j)23mm. Axis: 9. Site: Pożega.
- 538:ZAG E42515. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription); Two crosses underneath a crown. Wt.: 1,71gr. Dim.: (j)24mm. Axis: 7. Corroded. Site: Ilinci.
- 538:ZAG E26603. Forgery. Obv.: SCLOPHANO'ORHANIPOIOP within two dotted borders. Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: OICROSSVSCIVTVICAOASNSISO within two dotted borders; Two crosses underneath a crown, upon a cartouche; V - 9 l. and r. Wt.: 2,70gr. Dim.: 24 x 25mm. Axis: 12. Provenance: Baron Gotthard Proff of Irnik, Vukovar (1846). Identical dies, cf. No. E26604, E42515(?).
- 538:ZAG E26604. Forgery. Obv.: SCIOPHANO:ORHANIPOIOP- within two dotted borders. Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: OICROSSVS-CIVIVI-CAOAF(upside down)NSISO within two dotted borders; Two crosses underneath a crown, upon a cartouche; V - 9 l. and r. Wt.: 2,49gr. Dim.: (j)25mm. Axis: 1. Traces of silver plating. Provenance: I.Kovačević (c. 1850). Identical dies, cf. No. E26603, E42515(?).
- 538:ZAG E43505. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,43gr. Dim.: 21 x 22mm. Axis: 3. Site: Mitrovica.
- 538:ZAG E28318. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription); Crown. Rev.: (nonsensical inscription); Eagle. Wt.: 0,55gr. Dim.: <j>17mm. Axis: 10. Corroded.
- 538:ZAG E28324. Forgery. Obv.: (crown)(nonsensical inscription). Rev.: (nonsensical inscription) within two dot circles; Eagle. Wt.: 2,70gr. Dim.: c()25mm. Axis: 3. Worn.

11	Grossus	1506-1548	R. 17,1526 dif.
12	Grossus	1506-1548	R. 17,1526 dif.
13	Grossus	1506-1548	R. 17,1526 dif.
14	Grossus	1506-1548	R. 17,1526 dif.
15	Grossus	1506-1548	R. 17,1526 dif.
16	Grossus	1506-1548	R. 17,1526 dif.
17	Grossus	1506-1548	R. 17,1526 dif.
18	Grossus	1506-1548	R. 17,1526 dif.
19	Grossus	1506-1548	R. 17,1526 dif.
20	Grossus	1506-1548	R. 17,1526 dif.
21	Grossus	1506-1548	R. 17,1526 dif.
22	3 Grossi	1506-1548	R. 17,1526 dif.
23	3 Grossi	1506-1548	R. 17,1526 dif.
24	3 Grossi	1506-1548	R. 17,1526 dif.

-
- 11 538:ZAG E28329. Forgery. Obv.: (crown)(nonsensical inscription). Rev.: (nonsensical inscription) within two dot circles; Eagle. Wt.: 2,64gr. Dim.: (♢)24mm. Axis: 6. Site: Vicinitv. Provenance: Blaž Bolthausen (1843).
- 12 538:ZAG E28330. Forgery. Obv.: (crown)(nonsensical inscription). Rev.: (nonsensical inscription) within two dot circles; Eagle. Wt.: 2,08gr. Dim.: (♢)24mm. Axis: 12. Worn. Provenance: Ex coll.Josip Brunšmid (1899).
- 13 538:ZAG E28326. Forgery. Obv.: (crown)(nonsensical inscription). Rev.: (nonsensical inscription) within two dot circles; Eagle. Wt.: 2,07gr. Dim.: (<)24mm. Axis: 5. Worn. Provenance: Pečur, Osijek (c. 1850).
- 14 538:ZAG E47141. Forgery. Obv.: (crown)(nonsensical inscription). Rev.: (nonsensical inscription) within two dot circles; Eagle. Wt.: 2,04gr. Dim.: (♢)24mm. Axis: 9. Worn. Identical dies, Cf. E47139-E47143.
- 15 538:ZAG E28327. Forgery. Obv.: (crown)(nonsensical inscription). Rev.: (nonsensical inscription) within two dot circles; Eagle. Wt.: 1,93gr. Dim.: 23 x 26mm. Worn.
- 16 538:ZAG E28328. Axis: 2. Forgery. Obv.: (crown)(nonsensical inscription). Rev.: (nonsensical inscription) within two dot circles; Eagle. Wt.: 1,85gr. Dim.: (♢)24mm. Axis: 3. Worn.
- 17 538:ZAG E28325. Forgery. Obv.: (crown)(nonsensical inscription). Rev.: (nonsensical inscription) within two dot circles; Eagle. Wt.: 1,67gr. Dim.: (♢)24mm. Axis: 5. Worn. Traces of silver plating.
- 18 538:ZAG E47142. Forgery. Obv.: (crown)(nonsensical inscription). Rev.: (nonsensical inscription) within two dot circles; Eagle. Wt.: 1,54gr. Dim.: (<)24mm. Axis: 12. Worn. Identical dies, Cf. E47139-E47143.
- 19 538:ZAG E47139. Forgery. Obv.: (crown)(nonsensical inscription). Rev.: (nonsensical inscription) within two dot circles; Eagle. Wt.: 1,48gr. Dim.: (<)23mm. Axis: 9. Worn. Identical dies, Cf. E47139-E47143.
- 20 538:ZAG E47143. Forgery. Obv.: (crown)(nonsensical inscription). Rev.: (nonsensical inscription) within two dot circles; Eagle. Wt.: 1,48gr. Dim.: (♢)25mm. Axis: 12. Worn. Identical dies, Cf. E47139-E47143.
- 21 538:ZAG E47140. Forgery. Obv.: (crown)(nonsensical inscription). Rev.: (nonsensical inscription) within two dot circles; Eagle. Wt.: 1,16gr. Dim.: (♢)22mm. Axis: 9. Worn. Identical dies, Cf. E47139- E47143.
- 22 538:ZAG E42501. Forgery. Obv.: (crown)(nonsensical inscription). Rev.: (nonsensical inscription) within two dot circles; Eagle. Wt.: 2,44gr. Dim.: (♢)24mm. Axis: 12. Worn. Site: Novi Banovci.
- 23 538:ZAG E28331. Forgery. Obv.: (crown)(nonsensical inscription). Rev.: (nonsensical inscription) within two dot circles; Eagle. Wt.: 1,97gr. Dim.: (♢)23mm. Axis: 12. Worn. Slight traces of silver plating. Site: Sotin. Provenance: Gjuro Haupt (1911).
- 24 538:ZAG E28332. Forgery. Obv.: (crown)(nonsensical inscription). Rev.: (nonsensical inscription) within two dot circles; Eagle. Wt.: 1,77gr. Dim.: (♢)24mm. Axis: 3. Worn. Site: Vukovar. Provenance: Anton Haimburger, Vukovar (1912).

Stephan Bathory (1575-1586)

25	3	Grossi	1575-1586	R. 26,1579 dif
26	3	Grossi	1575-1586	R. 26,1579 dif
27	3	Grossi	1575-1586	R. 26,1579 dif

Sigismund III. Wasa (1587-1632)

28	Schilling	1587-1632	R. 44,1588 dif
29	Schilling	1587-1632	R. 45,1624 dif
30	Grossus	1587-1632	R. 43,1608
31	3 Grossi	1587-1632	R. 37,1588 dif
32	3 Grossi	1587-1632	R. 37,1588 dif
33	3 Grossi	1587-1632	R. 37,1588 dif
34	3 Grossi	1587-1632	R. 37,1588 dif
35	3 Grossi	1587-1632	R. 37,1588 dif
36	3 Grossi	1587-1632	R. 37,1588 dif
37	3 Grossi	1587-1632	R. 37,1588 dif
38	3 Grossi	1587-1632	R. 37,1588 dif

- 25 538:ZAG E28343. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt: 1,92gr. Dim.: (>)21mm. Axis: 5. Worn.
- 26 538:ZAG E28344. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt: 1,56gr. Dim.: 19 x 20mm. Axis: 4. Worn. Provenance: Dragica Nikolašević, Zagreb.
- 27 538:ZAGE28342. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,49gr. Dim.: (>)20mm. Axis: 12. Worn.
- 28 538:ZAG E28559. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription); Coat-of-arms, crowned, quarterly, with the Wasa escutcheon; 3 underneath. Rev.: (nonsensical inscription); 1-5/orb with 24. Wt: 1,80gr. Dim.: 21 x 22mm. Axis: 3. Worn. Provenance: Narodna čitaonica/People's Reading Room (c.1850).
- 29 538:ZAG E28558. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription); Coat-of-arms, crowned, quarterly, with the Wasa escutcheon; 3 underneath. Rev.: (nonsensical inscription); 1-5/(orb with 24). Wt: 0,79gr. Dim.: (∅) 19mm. Axis: 6. Worn.
- 30 538:ZAG E42347. Forgery. Obv.: (crown)(SIG-)IIDG/(REX)POL/MDL. Rev.: (*GRO)SSREG - POL(O:16...); Eagle, coat of arms with double cross. Wt.: 1,52gr. Dim.: 21 x 22mm. Axis: 4. Worn.
- 31 538:ZAGE42506. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 23,00gr. Dim.: (<)20mm. Axis: 11. Worn. Site: Novi Banovci.
- 32 538:ZAG E42376. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt: 3,23gr. Dim.: 22 x 23mm. Axis: 1. Worn.
- 33 538:ZAGE28553. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 2,48gr. Dim.: 21 x 22mm. Axis: 10. Worn.
- 34 538:ZAGE42364. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 2,26gr. Dim.: (<)21mm. Axis: 11. Worn. Site: Osijek. Provenance: Osijek, Gymnasium Collection (1909).
- 35 538:ZAG E42369. Axis: 11. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 2,25gr. Dim.: (∅)21mm. Worn.
- 36 538:ZAG E42370. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 2,25gr. Dim.: (<)21mm. Axis: 2. Worn.
- 37 538:ZAGE28552. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt: 2,03gr. Dim.: (∅)21mm. Axis: 9. Worn. Traces of silverplating. Site: Mitrovica. Provenance: Don Frane Bulić (1908).
- 38 538:ZAG E28546. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt: 1,99gr. Dim.: 19 x 20mm. Axis: 9. Worn.

39	3	Grossi	1587-1632	R. 37,1588 dif.
40	3	Grossi	1587-1632	R. 37,1588 dif.
41	3	Grossi	1587-1632	R. 37,1588 dif.
42	3	Grossi	1587-1632	R. 37,1588 dif.
43	3	Grossi	1587-1632	R. 37,1588 dif.
44	3	Grossi	1587-1632	R. 37,1588 dif.
45	3	Grossi	1587-1632	R. 37,1588 dif.
46	3	Grossi	1587-1632	R. 37,1588 dif.
47	3	Grossi	1587-1632	R. 37,1588 dif.
48	3	Grossi	1587-1632	R. 37,1588 dif.
49	3	Grossi	1587-1632	R. 37,1588 dif.
50	3	Grossi	1587-1632	R. 37,1588 dif.
51	3	Grossi	1587-1632	R. 37,1588 dif.
52	3	Grossi	1587-1632	R. 37,1588 dif.
53	3	Grossi	1587-1632	R. 37,1588 dif.

- 39 538:ZAG E28542. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,96gr. Dim.: 20 x 21mm. Site: Marjanci. Provenance: Stjepan Subljak, teacher (1909). Axis: 2. Pierced. Worn. Traces of silver plating.
- 40 538:ZAG E42379. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,90gr. Dim.: 20 x 21mm. Axis: 9. Worn. Traces of silver plating.
- 41 538:ZAGE28538. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,89gr. Dim.: >20mm. Axis: 6. Worn.
- 42 538:ZAGE28540. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,88gr. Dim.: >20mm. Axis: 1. Worn. Provenance: Ex coll. Dr. Josip Brunšmid (1899).
- 43 538:ZAG E42375. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,88gr. Dim.: <21mm. Axis: 6. Worn.
- 44 538:ZAG E42372. Axis: 3. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,84gr. Dim.: 19 x 21mm. Damaged.
- 45 538:ZAGE42377. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,84gr. Dim.: 20 x 22mm. Axis: 4. Worn.
- 46 538:ZAG E42528. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,75gr. Dim.: <21mm. Axis: 9. Worn. Site: Ruma (1903).
- 47 538:ZAG E28543. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,74gr. Dim.: >21mm. Axis: 2. Traces of silver plating. Provenance: Osijek, Gymnasium.
- 48 538:ZAG E42366. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,72gr. Dim.: <20mm. Axis: 2. Worn.
- 49 538:ZAG E42371. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,71gr. Dim.: <21mm. Axis: 1. Worn.
- 50 538:ZAGE42363. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,70gr. Dim.: >22mm. Site: Osijek. Axis: 7. Pierced. Provenance: Osijek, Gymnasium Collection (1909).
- 51 538:ZAGE28544. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,69gr. Dim.: <21mm. Axis: 7. Worn. Traces of silver plating.
- 52 538:ZAG E28545. Axis: 7. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,62gr. Dim.: <19mm. Worn. Pierced. Traces of silver plating.
- 53 538:ZAG E42530. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,61gr. Dim.: <21mm. Axis: 6. Worn. Pierced. Site: Ljuba (1891).

54	3Grossi	1587-1632	-	R. 37,1588 dif.
55	3Grossi	1587-1632	-	R. 37,1588 dif.
56	3Grossi	1587-1632		R. 37,1588 dif.
57	3Grossi	1587-1632	-	R. 37,1588 dif.
58	3Grossi	1587-1632	-	R. 37,1588 dif.
59	3Grossi	1587-1632		R. 37,1588 dif.
60	3Grossi	1587-1632		R. 37,1588 dif.
61	3Grossi	1587-1632		R. 37,1588 dif.
62	3Grossi	1587-1632	-	R. 37,1588 dif.
63	3Grossi	1587-1632	-	R. 37,1588 dif.
64	3Grossi	1587-1632	-	R. 37,1588 dif.
65	3Grossi	1587-1632	-	R. 37,1588 dif.
66	3Grossi	1587-1632	-	R. 37,1588 dif.?
67	3Grossi	1587-1632	-	R. 37,1588a dif.
68	3Grossi	1587-1632	-	R. 37,1588a dif.

- 54 538:ZAGE42365. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,54gr. Dim.: <)19mm. Axis: 7. Worn. Traces of silverplating. Site: Osijek. Provenance: Osijek, Gymnasium Collection (1909).
- 55 538:ZAG E42373. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,53gr. Dim.: 19 x 20mm. Axis: 10. Worn.
- 56 538:ZAGE42374. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,53gr. Dim.: 21 x 22mm. Axis: 6. Worn. Traces of silver plating.
- 57 538:ZAGE28539. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,50gr. Dim.: >20mm. Axis: 4. Worn. Provenance: Dr. Franjo Rački.
- 58 538:ZAG E28541. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,48gr. Dim.: 20 x 22mm. Axis: 10. Worn. Provenance: Excoll. Dr. Josip Brunšmid (1899).
- 59 538:ZAGE43506. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,47gr. Dim.: <)21mm. Axis: 2. Worn. Site: Mitrovica.
- 60 538:ZAGE42381. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,28gr. Dim.: 20 x 21mm. Axis: 6. Worn. Pierced.
- 61 538:ZAG E28548. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,26gr. Dim.: >21mm. Axis: 12. Worn. Pierced. Provenance: Excoll. Dr. Josip Brunšmid (1899).
- 62 538:ZAGE28556. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,26gr. Dim.: >20mm. Axis: 9. Worn. Site: Stari Banovci (1905).
- 63 538:ZAGE42367. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,25gr. Dim.: 20 x 21mm. Axis: 1. Worn.
- 64 538:ZAG E42382. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,22gr. Dim.: >20mm. Axis: 7. Worn.
- 65 538:ZAG E42383. Forgery. Halved. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,12gr. Dim.: 12 x 20mm. Axis: 10. Worn.
- 66 538:ZAGE42507. Obv.: (SIG)III.D.G. -REX.PO.M.D.L. Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: III/(three coats of arms)/GROS.ARG/TRIP.REG/POLONI/(...). Wt.: 0,90gr. Dim.: >20mm. Axis: 2. Worn. Site: Novi Banovci. Forgery?
- 67 538:ZAG E28557. Forgery. Var. bust: crowned, cuirassed, 1. Obv.: (nonsensical inscription). Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 2,52gr. Dim.: >21mm. Axis: 9. Worn.
- 68 538:ZAG E28554. Forgery. Var. bust: crowned, cuirassed, 1. Obv.: (nonsensical inscription). Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 2,48gr. Dim.: >20mm. Axis: 5. Worn. Traces of silver plating.

69	3	Grossi	1587-1632	R. 37,1588a dif.
70	3	Grossi	1587-1632	R. 37,1588a dif.
71	3	Grossi	1587-1632	R. 37,1588a dif.
72	3	Grossi	1587-1632	R. 37,1588a dif.
73	3	Grossi	1587-1632	R. 37,1588a dif.
74	3	Grossi	1587-1632	R. 37,1588a dif.
75	3	Grossi	1587-1632	R. 37,1588a dif.
76	3	Grossi	1587-1632	R. 37,1588a dif.

Riga

Stephan Bathory (1575-1586)

77	3	Grossi	1588	R. 31,1581 dif.
----	---	--------	------	-----------------

Sigismund III.Wasa (1586-1632)

78	3	Grossi	1587-1632	R. 52,1588 dif.
79	3	Grossi	1587-1632	R. 52,1588 dif.
80	3	Grossi	1587-1632	R. 52,1588 dif.
81	3	Grossi	1587-1632	R. 52,1588 dif.
82	3	Grossi	1587-1632	R. 52,1588 dif.

- 69 538:ZAG E28551. Forgery. Var. bust: crowned, cuirassed, 1. Obv.: (nonsensical inscription). Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 2,27gr. Dim.: (∅)21mm. Axis: 12. Worn.
- 70 538:ZAG E42368. Forgery. Var. bust: crowned, cuirassed, 1. Obv.: (nonsensical inscription). Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 2,21gr. Dim.: <∅>20mm. Axis: 4. Worn.
- 71 538:ZAG E28549. Forgery. Var. bust: crowned, cuirassed, 1. Obv.: (nonsensical inscription). Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,75gr. Dim.: <∅>20mm. Axis: 11. Worn. Traces of silver plating. Site: Dalj. Provenance: Josip Schmiederer (1910).
- 72 538:ZAG E42529. Forgery. Var. bust: crowned, cuirassed, 1. Obv.: (nonsensical inscription). Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,75gr. Dim.: <∅>21mm. Axis: 1. Worn. Site: Ruma (1903).
- 73 538:ZAG E28547. Forgery. Var. bust: crowned, cuirassed, 1. Obv.: (nonsensical inscription). Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,72gr. Dim.: (∅)21mm. Axis: 7. Worn.
- 74 538:ZAG E42378. Forgery. Var. bust: crowned, cuirassed, r. Obv.: (nonsensical inscription). Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,68gr. Dim.: 19 x 20mm. Axis: 11. Worn.
- 75 538:ZAG E28550. Forgery. Var. bust: crowned, cuirassed, 1. Obv.: (nonsensical inscription). Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,62gr. Dim.: (∅)20mm. Axis: 3. Worn. Site: Donji Miholjac, vicinity. Provenance: M. Kramarich (1899).
- 76 538:ZAG E28555. Forgery. Var. bust: crowned, cuirassed, 1. Obv.: (nonsensical inscription). Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,47gr. Dim.: (∅)20mm. Axis: 7. Worn. Site: Mitrovica. Provenance: Abbott Pajo Miler (1897).
- 77 538:ZAG E28186. Forgery. Obv.: *STEP:D:G(reverse): - XRO:*. Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: III/Six88/AR(coat of arms)08/*S(horizontal)/HEERTDRP/*CIVIRI/*GEN(reverse). Wt.: 1,46gr. Dim.: ∅ 20mm. Axis: 11. Worn.
- 78 538:ZAG E28211. Forgery. Var. bust: crowned, cuirassed, 1. Obv.: (nonsensical inscription). Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 3,04gr. Dim.: <∅>20mm. Axis: 12. Worn. Traces of silver plating.
- 79 538:ZAG E28212. Axis: 6. Forgery. Var. bust: crowned, cuirassed, 1. Obv.: (nonsensical inscription). Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 2,51gr. Dim.: ∅ 19mm. Worn. Traces of silver plating.
- 80 538:ZAG E28207. Forgery. Obv.: S(reversed)IGIII -... Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 2,27gr. Dim.: (∅)21mm. Axis: 11. Worn. Traces of silver plating. Provenance: Ivan Kukuljević de Sacci.
- 81 538:ZAG E28209. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 2,06gr. Dim.: ∅ 19mm. Axis: 2. Worn.
- 82 538:ZAG E28205. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 2,01gr. Dim.: <∅>22mm. Axis: 9. Worn. Traces of silver plating.

83	3Grossi	1587-1632		R. 52,1588 dif.
84	3Grossi	1587-1632		R. 52,1588 dif.
85	3Grossi	1587-1632		R. 52,1588 dif.
86	3Grossi	1587-1632		R. 52,1588 dif.
87	3Grossi	1587-1632	-	R. 52,1588 dif.

- 83 538:ZAG E28213. Forgery. Var. bust: crowned, cuirassed, l. Obv.: (nonsensical inscription). Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,76gr. Dim.: (j)21mm. Axis: 2. Worn.
- 84 538:ZAGE28206. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,71gr. Dim.: \sphericalangle21mm. Axis: 3. Worn.
- 85 538:ZAGE42380. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,59gr. Dim.: \sphericalangle19mm. Axis: 8. Worn.
- 86 538:ZAG E28210. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,37gr. Dim.: (l)21mm. Axis: 9. Worn. Traces of silver plating.
- 87 538:ZAGE28208. Forgery. Obv.: (nonsensical inscription). Bust: crowned, cuirassed, r. Rev.: (nonsensical inscription). Wt.: 1,36gr. Dim.: \sphericalangle19mm. Axis: 7. Worn. Traces of silver plating.

INDEX

- Dalj: 71
- Donji Miholjac, vicinity: 75
- Ilinci: 5
- Ljuba: 53
- Marjanci: 39
- Mitrovica (Sr. Mitrovica): 8; 37; 59; 76
- Novi Banovci: 22, 31; 66
- Osijek: 34; 50; 54
- Požega: 4
- Ruma:** 46; 72
- Sotin:** 23
- Stari Banovci: 62
- Unknown sites: 1-3, 6-7, 9-10, 12-21; 25-30; 32-33; 35-36; 38; 40⁵; 47-49; 51-52; 55-58; 60-61; 63-65; 67-70; 73-74; 77-87.
- Vinkovci, vicinity: 11
- Vukovar: 24

BIBLIOGRAPHY

- BOHDANECZKY, I.A. 1936 - penzhamisetas Magyarorszagon a kozepkorban. (Resume:) Falsification des monnaies en Hongrie au Moyen-Age. *NK*, 34-35/1935-36: 48-57, 90.
- DECHANT N.1870 -Die Miinzen der Republik Ragusa. *NZ*, 2/1870: 153-159.
- DORN 1977 - DORN, Antun. Skupni nalazi srebrnjaka iz XVII i XVIII stoljeća u Tovarniku. *Glasnik slavonskih muzeja*, 35/1977, 12: 17-20.
- EINE ungarische Falschmiinzerwerkstatte aus dem 16. Jahrh. *Bldtterfür Miinzfreunde*, 38/1914: 5140.
- ERBSTEIN 1908 - *Sammlung Erbstein. Nachlass des + Herrn Geh. Hofraths Dr. Richard Julius Erbstein Director des Konigl. Milnzcabineets, des Griinen Gewolbes und der Porzellan-Sammlung zu Dresden, Ritter hoher Orden etc*, II. Frankfurt am Main, 1908: Adolph Hess Nachfolger.
- HUSZAR, L. 1970-AlengyelpenzekforgalmaMagyarorszagonaXVI-XVII. szazadban. (Zusammenfassung: Verkehr polnischer Miinzen in Ungarn im XVI-XVII. Jahrhundert. *NK*, 68-69/1969-70: 57-62.
- HUSZAR, L. 1972 - Obieg polskich monet na Wegrzech w XVI-XVII. wieku. *WiadNum*, 16/1972: 193-200.
- KAHLER 1980 - KAHLER, F. A magyarorszagi kozepkori penzhamisftas (II. rez. Karoly Roberttol I. Matyasig). (Zusammenfassung:) Die mittelalterliche Geldfalschung in Ungarn (II. Teil. Von Karl Robert bis Matthias I.). *NK*, 78-79/1979-80: 43-50.
- KORČMAROŠ 1994 - KORČMAROŠ, Ladislav. Patvorenje novca i sankcije protiv krivotvoritelja na području Hrvatske i Slavonije od XIII. do XVI. stoljeća. Summary: Counterfeit money and sanctioning forgers in (civil) Croatia, from the thirteenth to the seventeenth (sic!) century. *NumVij*, 36/1994,47:50-61.
- LEHOCKY, T. 1894 - Lengyel eremlelet. *ArchErt*, 24/1894: 191-192.
- MARETICH 1863-64 - *Verzeichniss der Miinzen- und Medaillensammlung des k.u.k. Generalmajors Eduard Baron Maretich de Riv-Alpon. Europaische und aussereuropaische Miinzen, beruhmte Personen und Miscellanstucke des Mittelalters und der Neuzeit*, I-II. Wien, 1863.
- MERZBACHER 1896- *Verzeichnis einer Sammlung ausgewdhlter polnischer Miinzen und Medaillen insbesondere von Danzig, Elbing und Thorn. Ferner einer Sammlung von Miinzen und Medaillen aller Ednder...* Miinchen, 1896: Dr Eugen Merzbacher.
- MIKOCKI 1850 - L. Mikocki. *Verzeichniss einer grossen und sehr gewdhlten polnischen Mu'nz- und Medaillen-Sammlung, dann einer Sammlung Miinzen und Medaillen aller Ednder*. Wien 1850.
- MIKOLAJCZYK, A.
- 1980. Wplyw Polskich wzorcow na wyobrazenia monet europejskich w XVI. i XVII. wieku. The Influence of Polish Coin Models on Representation of European Coins in the 16th and 17th Centuries. *Wiadomos'i Numizmatyczne*, 24/1980, 2: 75-81.
 - 1980a. Falszerska mennica w Suczawie. Summary: Forgers' Mint in Sucava. *Wiadomošci Numizmatyczne*, 24/1980,4: 197-224.
 - 1981. Zbiory numizmatyczne Museum Archeologicznego i etnograficznego w Lodzi. Summary: Numismatic Collection of the Archaeological and Ethnographical Museum in Lodz. *Prace i materialy Muzeum archeologicznego i etnograficznego w Lodzi. Seria numizmatyczna i konserwatorska*, 1/1981:5-67.
 - 1982. Materiały do inwentaryzacji znalezisk monet polskich na Balkanach i w Azji Mniejszej. Summary: Materials for the Cataloguing of Finds of Polish Coins in the Territory of the Balkans

and Asia Minor. *Wiadomości Numizmatyczne*, 26/1982, 1-2: 18-32.

- 1986. Spreżenie zwrotne między produkcją miedzianą w Polsce a obiegiem pieniężnym w Europie w XVII w. Summary: Feedback between the monetary market and mint production in Poland in the 17th century. *Wiadomości Numizmatyczne*, 30/1986, 3⁴: 117-118.
- 1986a. Polish Factor in the Balkan Monetary Affairs of the Late 16th and 17th Century. *Zeitschrift für Balkanologie*, 22/1986, i: 61-76.
- 1987. Polskie monety w zagranicznych zbiorach muzealnych. Summary: Polish coins in the foreign museum collections. *Prace i materiały Muzeum archeologicznego i etnograficznego w Łodzi. Seria numizmatyczna i konserwatorska*, 7/1987: 121-128.

MIRNIK, I.

- 1981. Coin hoards in Yugoslavia. *BAR, International Series*, 95/1981.
- 1988. O skupnom nalazu srebrnog novca 15-17. st. iz Pribojske Goleše. Summary: On the 15-17 c. silver coin hoard from Pribojska Goleša. *VAMZ*, 3.s., 21/1988: 87-129.
- 1992. Skupni nalazi slavonskih banovaca u numizmatičkoj zbirci Arheološkoga muzeja u Zagrebu. Zusammenfassung: Münzfunde slavonischer Banaldenare in der Numismatischen Sammlung des Archäologischen Museums in Zagreb. *VAMZ*, 3.ser., 24-25/1991-92 (1993): 183-248.
- 1995. The 1871 Klasnić Hoard (Medieval Hungarian Coins - Medieval Italian (Gorizia - Padova-Venezia) Coins - Contemporary Forgeries). *Glaux. Collana di Studi e Ricerche di Numismatica (Milano)* 11/1995.
- 1999. Prolegomena to the numismatic topography of *Burganae*. *Emlekkönyv Biró-Sej Katalin és Gedai István 65. születésnapjára. Festschrift für Katalin Biró-Sej und István Gedai zum 65. Geburtstag*. Budapest, 1999: 221-235.

PAPADOPOLI, N. 1893 - *Le monete di Venezia*, I. Venezia 1893.

PAWLOWSKI, A.v. 1885 - Zwei Vorträge über Nachahmungen und Nachfälschungen von Münztypen. *NZ*, 17/1885: 145-166

PEEZ, K. 1915 - Zur Geschichte der internationalen Fälschmünzerei. *MonNGW*, 10/1915, 3: 19-22; 77-79.

PROBSZT, G.

- 1954. *Quellenkunde der Münz- und Geldgeschichte der ehemaligen Österreichisch-Ungarischen Monarchie*. Graz, 1954: 76-77.
- 1964. Ungarische Münzfälschungen des 16. Jahrhunderts. *MittNGW*, 13/1963-64: 52-58.

PUSCHI, A. 1882 - Das Corpus delicti eines Fälschmünzerprocesses. *NZ*, 14/1882: 191-193.

RADZIWIŁŁ 1848 - *Catalogue des monnaies et des médaillers de Pologne que renferme le cabinet monétaire de Son Altesse le Prince Guillaume Radziwiłł*. Berlin, 1848.

SCHLESINGER 1929 - *Münz-Auktion 11. November 1929. Sammlung aus norddeutschem Besitz*, I. Abt. Berlin-Charlottenburg, 1929: Felix Schlesinger.

STAHL, A. M. 2000 - *Zecca. The mint of Venice in the Middle Ages*. Baltimore - London - New York, 2000.

STUPNICKI 1896 - *Katalog der Sammlung polnischer Münzen und Medaillen weil: Hochwürdigsten Herrn Bischofs Johann Stupnicki in Przemyśl...* Wien, 1896: Briider Egger.

TRUHELKA, Ć.

- 1897. Slavonski banovci. (Prinos hrvatskoj numismatici). *GZM*, 9/1897: 1-160.
- 1899. Die slavonischen Banaldenare. *WMBH*, 6/1899: 328-466.

WACHTER, C.v. 1873 - Versuch einer systematischen Beschreibung der Venezianischer Miinzen nach ihren Typen. *NZ*, 5/1873: 214-218.

WELZL 1845 - WELZL VON WELLENHEIM, Leopold. *Verzeichniss der Miinz- und Medaillen-Sammlung des kaiserl. konigl. Hofrathes und Mitgliedes mehrerer gelehrten Gesellschaften, Herrn Leopold Welzl von Wellenheim, II, II.* Wien, 1845.

ZSCHIESCHE & KODER 1911 - *Auktions-Katalog enthaltend die Munzen- und Medaillen-Bestände der aufgelosten Firma Zschiesche & Koder, Leipzig u. A., I.* München, 1911: Otto Helbing Nachf.

SAŽETAK

PATVORINE POLJSKOG NOVCA IZ NUMIZMATIČKE ZBIRKE

ARHEOLOŠKOGA MUZEJA U ZAGREBU

Sustavna zbirka srednjovjekovnog i novijeg novca Numizmatičke zbirke Arheološkoga muzeja u Zagrebu sadrži i 87 primjeraka patvorina poljskog novca 16. i 17. st. Premda za većinu, 54 komada, nemamo točnih podataka o mjestu nalaza, moramo smatrati da potječu iz naših krajeva. Riječ je o bakrenim primjercima, presvučenim tankim slojem srebra, sačuvanom samo u nekoliko slučajeva. Nekoliko ih je probušeno. Za ostale su nalazišta poznata: Dalj, Donji Miholjac (okolica), Ilinčić, Ljuba, Marjanci, Mitrovica, Novi Banovci (MIRNIK 1999), Osijek, Požega, Ruma, Sotin Stari Banovci, Vinkovci (okolica) i Vukovar. Svi ti lokaliteti leže u nekadašnjim županijama Slavoniji i Srijemu, u sklopu Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije.

Patvoreni novac svih zemalja i vremena oduvijek se pomno čuvao u zagrebačkoj numizmatičkoj zbirci i njemu se posvećivala određena pažnja, još od vremena Mijata Sabljara i poslije Josipa Branšmida te njihovih nasljednika. Neki su primjerci u novije vrijeme izlučeni iz škatulja s drugorazrednim materijalom ili iz omota s duplikatima.

Riječ je o pojedinačnim nalazima, jer nismo otkrili nijedan sličan primjerak iz nekoga zakonog blaga. Blago, ušteđevina, uvijek se slaže polako i s pažnjom, pa se ima vremena dobro proučiti svaki pojedini komad novca. Drukčije se postupa s novcem na trgu, na brzinu, te je tamo uvijek bilo lakše podvaliti falsifikat nepismenom seljaku. Osim toga, tko sije od kratkovidnih ljudi iz tih najnižih slojeva u to vrijeme mogao priuštiti naočale? Sudeći prema besmislenim natpisima s nepostojećim slovima na patvorinama, i sami krivotvoritelji su bili nepismeni. Naposljetku, usprkos slabome vidu i nepismenosti, te su patvorine prije ili poslije prepoznate zbog manje težine ili zbog neobičnog okusa, kad su se lagano zagrizle te su u konačnici bačene na tlo. Neki su primjerci bušeni i prišivani na nošnju kao ukras, ili vješani na koncu oko vrata.

Najvjerojatnije je da su patvorine poljskog novca nastale u samoj Poljskoj. Neke od poznatih starih numizmatičkih zbirki, u sastavu kojih je bilo i poljskog novca, ali i njihovih patvorina, koje su po svoj prilici bile nađene negdje u Poljskoj. Navedimo glasovitu zbirku Leopolda Welzla von Wellenheima s nekoliko trojaka Rige iz vremena Sigismunda III i tri poljska, također iz vladanja Sigismunda III (WELZL 1845: 538, br. 10877-10878, 11096-11098). I zbirka princa Vilima Radziwilla sadržavala je nekoliko falsifikata poljskog novca, tako npr.: jedan polugroš Sigismunda I iz 1502. god. (!) i jedan trogroš (*trojak*), jedan *pultorak* (1 *Vi* groša) iz 1619. god., jedan groš iz 1608. god., jedan litvanski šiling bez godine Sigismunda III (RADZIWILL 1848: 17, 42, 43, 49). No te godine

na novcu ništa ne znače, jer nije kovan u službenoj kovnici. Nešto sličnih patvorina balazilo se i u zbirci Eduarda Mareticha de Riv-Alpon: dva denara Sigismunda I i jedan groš Sigismund III sa 1622. godinom. (MARETICH, II, 1863: 249, br. 15611, 250, br. 15631). Jedan patvorenih *pultorak* Sigismunda III bio je i u zbirci Julija Erbsteina (ERBSTEIN 1908: 157, No. 3530).

Poljski novac, osobito *trojaki*, poslužio je kovnicama nekih država diljem Europe kao uzor za kovanje njihova novca 16. i 17. st., tako primjerice Pruske, Kurlanda, Liegnietz-Brieg, Branibora (Brandenburg), Ugarske, Semogradske, Vlaške, Modene, Urbina, Correggia, te Dubrovačke Republike (MIKOLAJCZYK 1980; 1986). U Dubrovniku se kovao novac Stjepana Bathorvja i Sigismunda III iz Rige, samo je to kovanje započelo tek nakon 1675. god., a trajalo je do 1756. god. (REŠETAR 1924: 421³⁰; 1925: 194-207), a ne od 1592. god., i još manje s dopuštenjem samoga Sigismunda III, kako je to smatrao Cerva (REŠETAR 1924: 422).

Rukopis predan 20.XI.2002.
Rukopis prihvaćen 22.XI.2002.

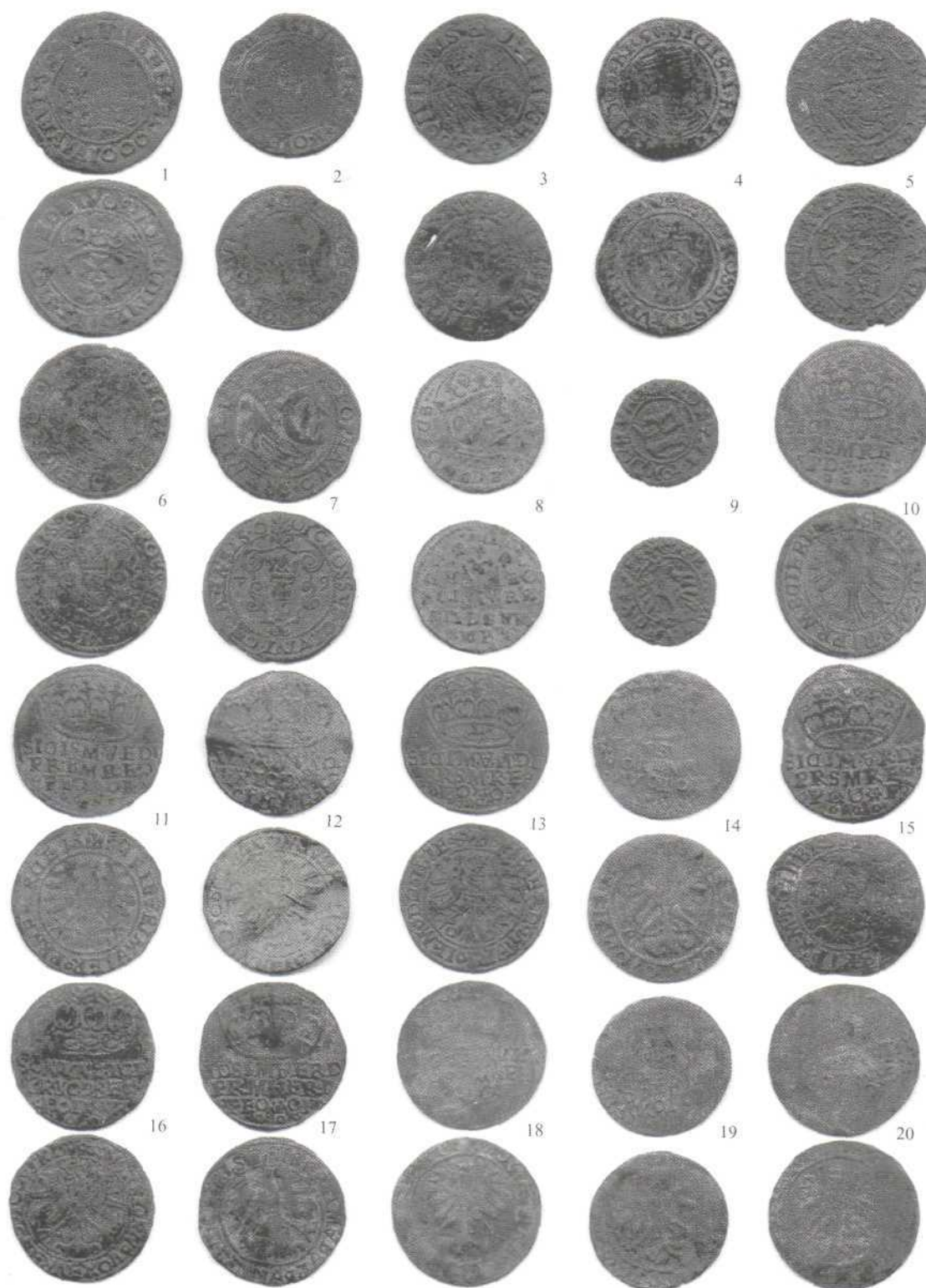

Tabla 1

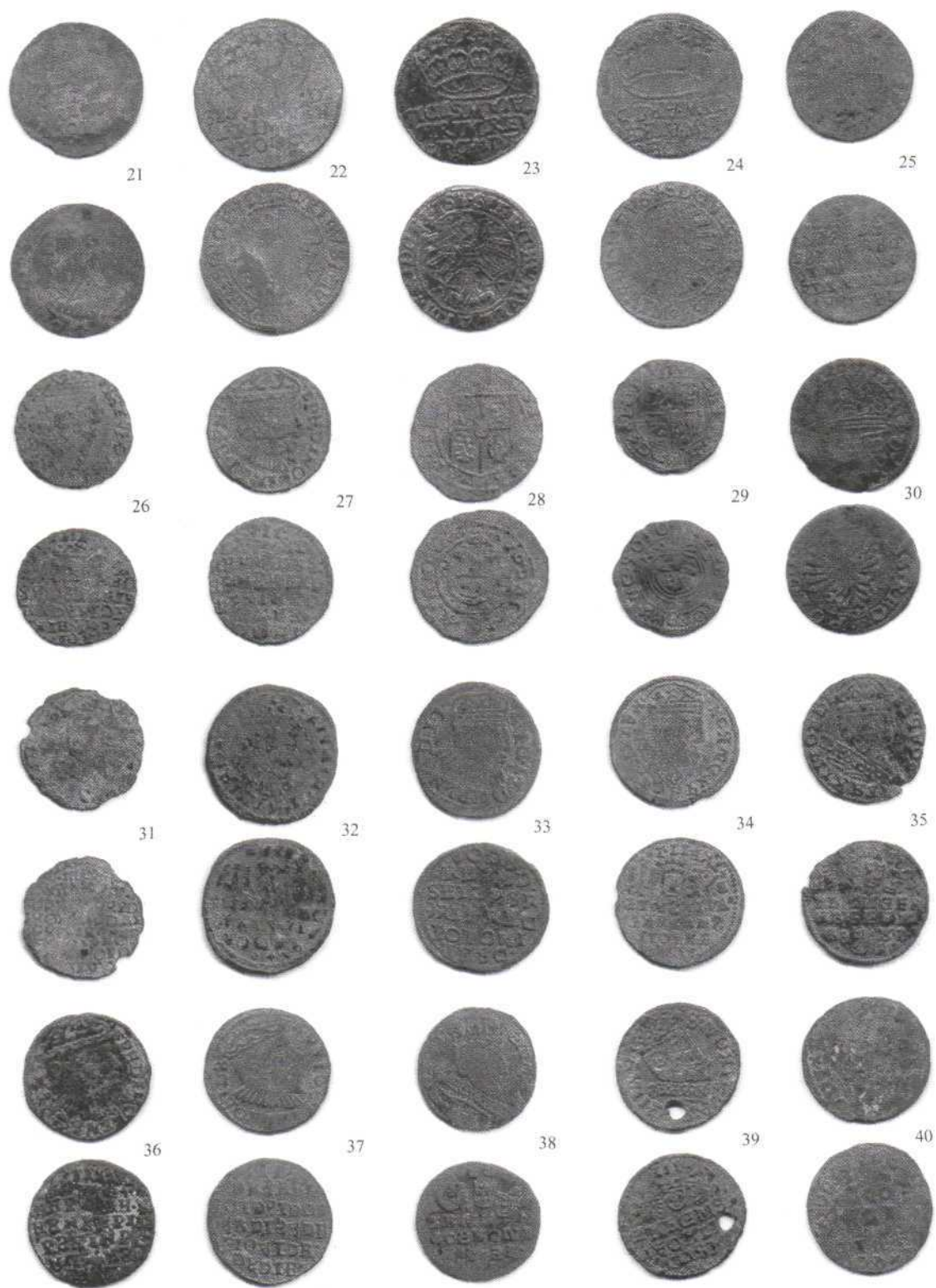

Tabla 2

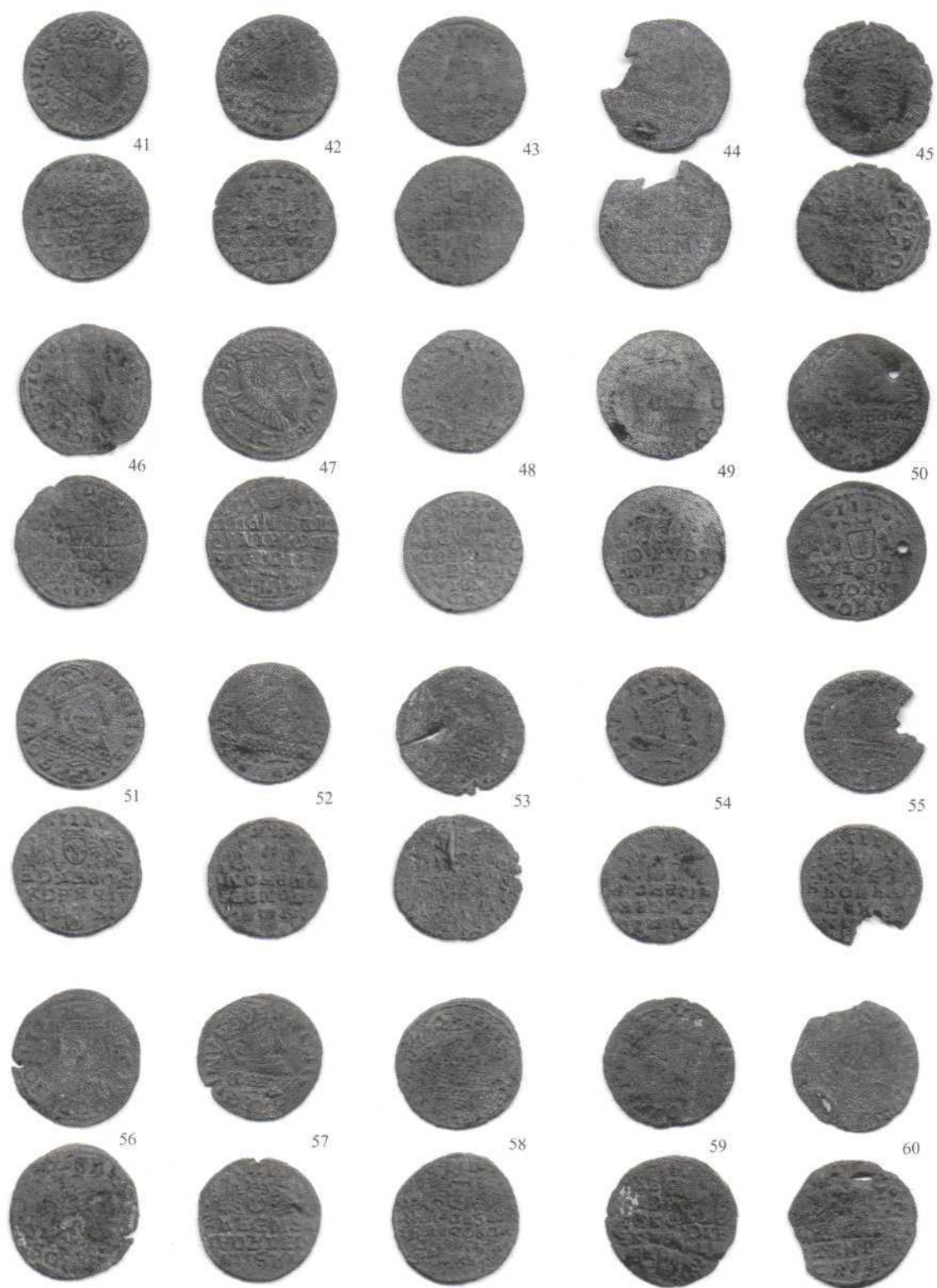

Tabla 3

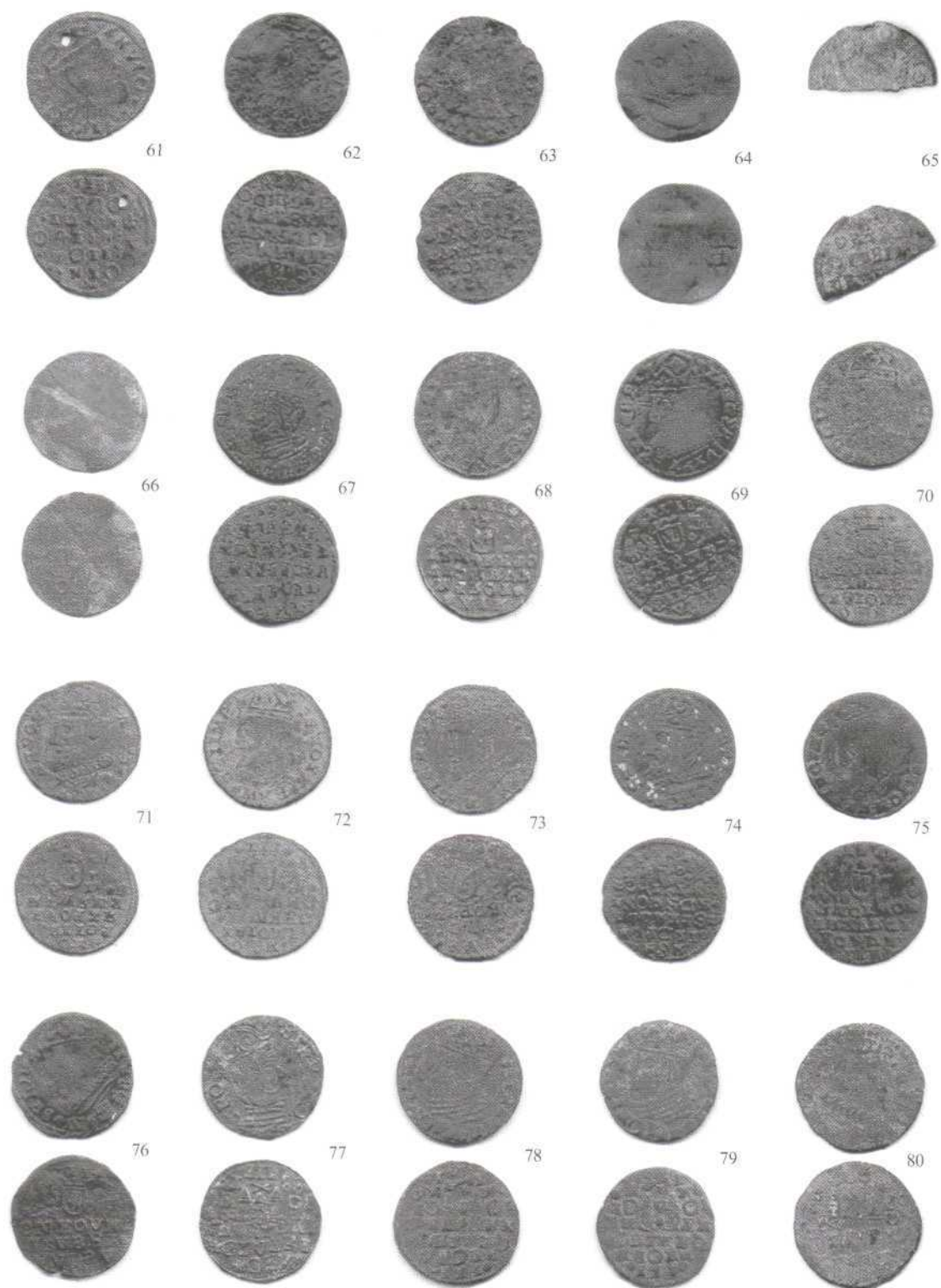

Tabla 4

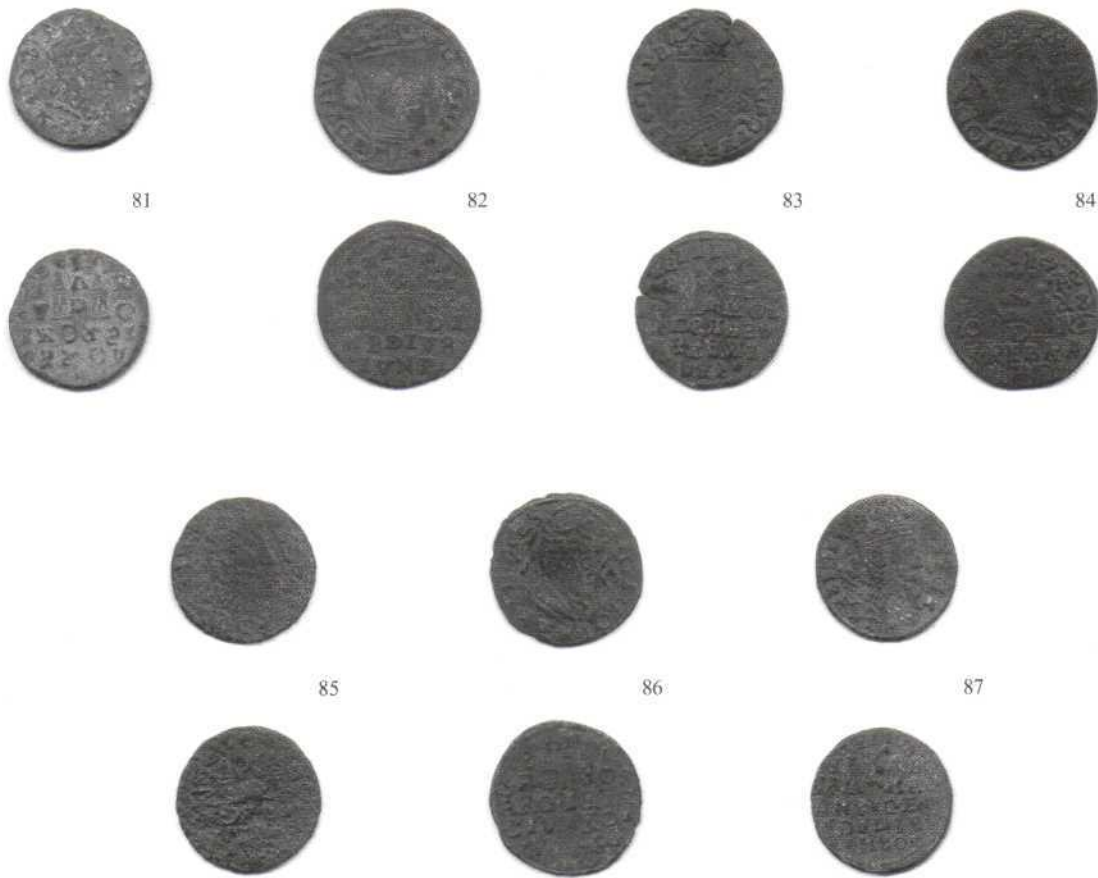

Tabla 5

MILJENKA GALIĆ

*Nehajska 46
HR-10000 ZAGREB
m.galic@inet.hr*

IVAN RADMAN-LIVAJA

*Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR- 10000ZAGREB
ivan.radman@inet.hr*

ZAŠTITNO ISTRAŽIVANJE U SAMOBORSKIM NOVAKIMA 2000. GODINE

UDK 904: 726.829 (497.5)
Stručni članak

Autori iznose rezultate malog zaštitnog iskopavanja, provedenog u listopadu 2000. godine u Novakima kraj Samobora, tijekom kojeg je otkriven rimski sarkofag te određeni broj nalaza iz razorenih grobova.

U kratkom periodu od 25.9. do 28.9. 2000. godine, zagrebački Arheološki muzej, na poziv vlasnika zemljišta, Alojza Videkovića iz Rakitja, proveo je malo zaštitno iskopavanje u Novakima kraj Samobora.

Vlasnik, inače poljoprivrednik, tijekom oranja slomio je traktorski plug, zakačivši tvrd i velik predmet. Želeći ga odstraniti sa svoje njive, jer mu to nije bilo prvi put daje zapeo za nj (iako do tada bez štetnih posljedica), odlučio gaje samostalno iskopati. Međutim, od tog je nauma odustao čim je ustanovio da je riječ o vrlo velikom kamenom sanduku, koji se nalazio neposredno ispod površine zemlje. Tada se obratio Arheološkome muzeju s molbom da arheolozi dođu obaviti uviđaj te da organiziraju vađenje sanduka i njegovo premještanje u Muzej ako budu smatrali daje posrijedi arheološki nalaz. Djelatnici Muzeja procijenili su daje riječ o sarkofagu, te je donesena odluka o iskopavanju.¹

¹ Uviđaj su obavili Dubravka Balen, Katica Simoni i Ivan Radman-Livaja, a naknadno je došao i ravnatelj Ante Rendić-Miočević. Istraživanje, u kojem su sudjelovali Miljenka Galić i Nikola Vukosavljević (jedan dan gaje mije-

njavao Krešimir Noršić), vodio je Ivan Radman-Livaja. Pomoć pri završnim radovima pružio je i muzejski djelatnik Robert Vazdar.

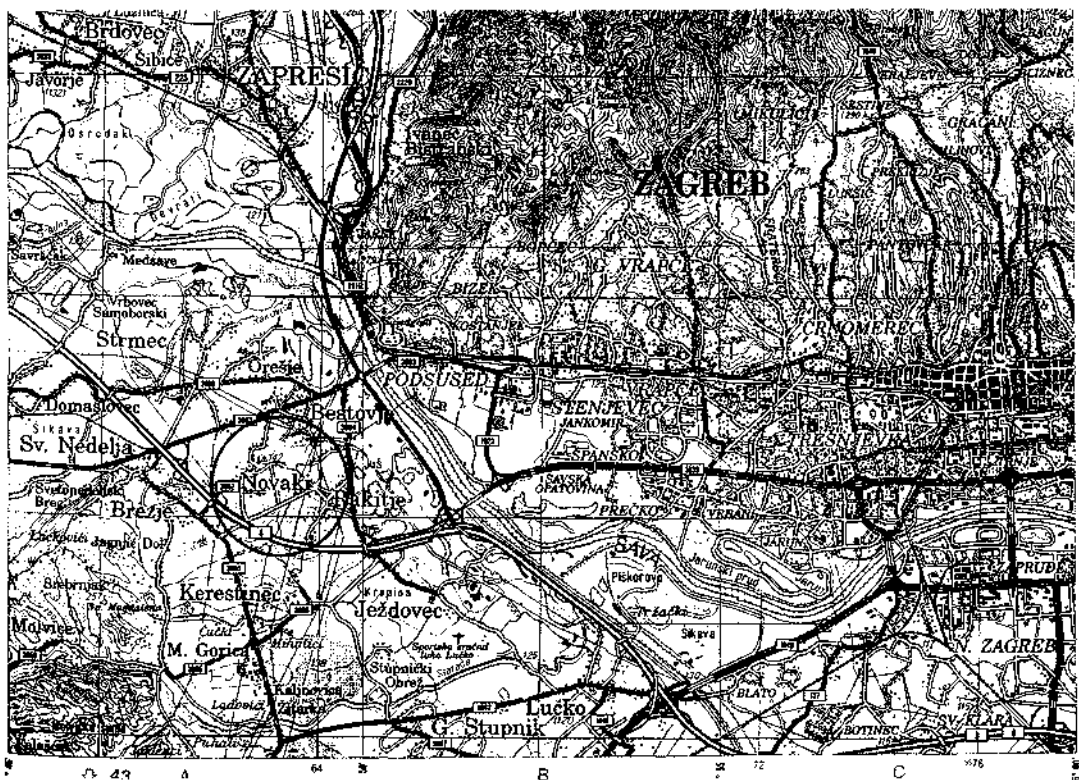
Budući da vlasnik nije bio spreman omogućiti opsežnije istraživanje, morali smo se ograničiti isključivo na vađenje sarkofaga. Kako je sarkofag nađen neposredno uz među dva imanja, bili smo prisiljeni naći kompromis između želje vlasnika da mu zauzmemo što manji dio njive i da ne prelazimo na susjedovo zemljište te potrebe za oslobađanjem dovoljno prostora oko sarkofaga da bi ga se moglo izvući dizalicom. Prema tome, morali smo se zadovoljiti sondom malih dimenzija (2 x 3m). Također nismo smjeli kopati u dubinu već smo samo mogli očistiti sondu do podnožja sarkofaga kako bi ga pripremili za vađenje.

Nalaz sanduka sarkofaga upućivao bi na postojanje antičke nekropole na tom mjestu, no treba napomenuti da sarkofag nije bio jedini nalaz u toj maloj sondi. Iako zbog dubinskog oranja nije bilo moguće definirati arheološke slojeve do dubine do koje smo kopali, nađeno je dosta fragmenata koji upućuju na postojanje rimskih grobova uništenih tijekom dugogodišnjeg obrađivanja zemlje. Sveukupno je u sondi registrirano 125 nalaza, ne računajući sam sarkofag, u kojem nisu nađeni arheološki ostaci. Među njima pretežu fragmenti keramičkog posuda i opeka, a nađen je i oštećeni stakleni grlić, fragment kalote ljudske lubanje te jedan komad novca. Zbog loše očuvanosti ne može ga se determinirati s apsolutnom sigurnošću, no vjerojatno je riječ o jednom čestom tipu novca Konstancija II (337-361), s portretom cara na aversu te, kako se čini, natpisom FEL • TEMP • REPARATIO i prikazom vojnika koji kopljem probada protivnika koji pada s konja na reversu (T. 2.-5.). Previše je izlizan da bi ga se moglo točno datirati i utvrditi kovnica.²

Većina keramičkih fragmenata, usitnjenih dugogodišnjim preoravanjem terena, zbog malih se dimenzija i loše sačuvanosti ne može precizno datirati ili tipološki odrediti, no zbog svoje se fature mogu smatrati tipičnim proizvodima lokalne provincijalne rimske keramike. Najviše je zastupljena nešto grublja keramika, uglavnom sivosmeđi ulomci lonaca debljih stijenki, ukrašeni češljastim motivom (T. 2.-2., 6.). Ovaj ukrasni motiv čest je u ovom dijelu Gornje Panonije (VIKIĆ-BELANČIĆ 1975: 31; JOVANOVIĆ 1984: 46), a od bližih lokaliteta, evidentiranje u Stenjevcu (VIKIĆ-BELANČIĆ 1975:25-27; GREGL 1989: T.3, T.23, T.32), Šćitarjevu (VIKIĆ-BELANČIĆ 1975: 27), te u nekropoli na Savskoj cesti (GREGL 1997: 39). Od ukrašenih komada tu je još fragment tamnosmeđe zdjelice čiji je trbuh ukrašen užljebljivanjem (T.2.-3.), zatim ulomak od dobro pročišćene gline s tragovima barbotina (T.2.-4.) te desetak fragmenata keramike također finije fature, žućkaste boje s tragovima crvenog premaza. Nalazi se mogu datirati u vrlo širokom rasponu, svakako kroz cijelo 2. i 3. st., s mogućnošću i nešto ranije, odnosno kasnije datacije.

Stakleni nalaz iskopan je pokraj sarkofaga. Riječ je o svijetlozelenom, prilično oštećenom grliću, visine sedam centimetara, koji se još nastavljao (T.2.-1.). Prelomljen je na prijelazu vrata u trbuh, koji se tek nazire na ovom fragmentu. Zbog nedostatka tijela, točan tip posude ne može se pobliže odrediti, premda oblik grlića (prijelaz između grlića i trbuha naglašeno je uvučen), upućuje na nekoliko tipova rimskog staklenog posuda, i to ponajprije na boce i balzamarije, odnosno ugventarije. Ipak, s obzirom na promjer i veličinu grla, vjerojatno iz razmatranja možemo isključiti balzamarije (možda s izuzetkom nekih većih primjeraka - STERNINI 1990: 79, n° 294.), te pretpostaviti daje riječ o grliću boce. Takve grliće imaju brojni tipovi boca, primjerice polukuglaste boce ili boce trbušasto koničnog tijela s izduženim vratom iz italskih radionica, datiranih u 1. i 2. st. pos. Kr. (DAMEVSKI 1974: 63; FADIĆ 1982: 120; WELKER 1985: 24; FADIĆ 1986: 11), ciparske boce konično profiliranog tijela iz 2. i 3. st. pos. Kr. (FADIĆ 1986: 11), bočice zvonolikog tijela s dugim cilindričnim vratom, datirane od 2. do 4. st. pos. Kr. (FADIĆ 1986: 12), ili relativno rijetke veće boce zvonolikog tijela (možda iz panonskih ili dalmatinskih radionica) iz 2. i 3. st. pos. Kr. (BARKOČZI 1966/67: 73, Kat. Nr. 12.; FADIĆ 1986: 11; BARKOČZI 1988: 125, Kat. Nr. 241. i 242.), kao i kuglaste boce s cilindričnim vratom iz 3. i 4. st. pos. Kr. (BARKOČZI 1968: 74, Kat. Nr. 36c;

2 Zahvaljujemo prof. Z. Dukatu na identifikaciji novca.

Slika 1.

DAMEVSKI 1974: 66; WELKER 1985: 57; BARKÓCZI 1988: 118, Kat. Nr. 214.). Iz navedenoga je očito da se glič iz Novaka može datirati u vrlo širok vremenski raspon, te nam ne može poslužiti za sigurniju užu dataciju.

Fragmenti rimskih opeka bi upućivali na postojanje grobova obloženih opekama, što je čest i dobro dokumentiran pogrebni običaj na našem području (JOVANOVIĆ 1984: 39-40; GREGL 1989: 13, 34; BURKOWSKY 1993: 74-75, 78; GREGL 1997: 26; GÖRICKE-LUKIĆ 2000: 17- 18).

Sam sarkofag, odnosno sanduk sarkofaga jer od poklopca nema ni traga, vrlo je rustične izrade, i bez ikakvih ukrasa (T. I.).³ Tragovi profilacije na gornjim rubovima neosporno dokazuju daje u pitanju kameni sanduk koji je imao poklopac. Bočne i unutrašnje strane grubo su obrađene dlijetom, te je razvidno da njegovoj izradi nije bila poklonjena velika pažnja. Načinjen je od pješčenjaka, vjerojatno s Medvednice.⁴ To bi uostalom bilo i logično s obzirom na blizinu i postojanje nekoliko rimskih kamenoloma podno Medvednice. Najpoznatiji su se nalazili u Crnoj Vodi kod Markuševca, Čučerju, Vrapcu i Podsusedu.⁵ Za nas su u ovom slučaju posebno zanimljivi kamenolomi u Crnoj

3 Iako im se u literaturi poklanja manje pažnje, neukrašeni rimski sarkofazi nisu rijetkost; BULAT 1974: 88-89; VRBANOVIĆ 1981: 199; BURKOWSKY 1993: 75; GÖRICKE-LUKIĆ 2000: 36-37

4 Zahvaljujemo dr. D. Balenu iz Mineraloško petrografskog zavoda pri Odsjeku za geologiju Prirodoslovno matematičkog fakulteta na informaciji. Pouzdano utvrdi-

vanje porijekla pješčenjaka iziskivalo bi detaljne mikroskopske analize koje sada nismo u mogućnosti provesti.

5 DEGMEĐIĆ 1957: 102, 104, 109-110; MAKIANIĆ 1981: 74; VIKIĆ-BELANČIĆ 1981: 145, 149, 152; GREGL 1984: 12; GREGL 1991:49; GREGL 1997 bis: 35 (treba napomenuti da se položaj kamenoloma u Podsusedu spominje i pod toponimom Bizek).

Vodi i Vrapcu jer se u njima vadio i obrađivao pješčenjak, dok se u Podsusedu iskorištavao vapnenac. Premda nije riječ o reprezentativnom primjerku, osoba koja je bila sahranjena u ovom sarkofagu sigurno nije pripadala siromašnijem sloju lokalnog stanovništva, jer je izrada čak i ovako grubog primjerka iziskivala znatan trud, o transportu do nekropole da i ne govorimo. S obzirom na nedostatak bilo kakvog oblika ukrašavanja, vjerojatno je sarkofag od samog početka bio ukopan u zemlju (TOYNBEE 1971: 49, 270). Orijehtacija mu je SZ-JI (odnosno JI-SZ). Taje orijentacija, odnosno općenito gledano orijentacija Z-I, i inače najčešće zastupljena među skeletnim ukopima u Panoniji.⁶

Skeletni se ukopi u Panoniji sporadično javljaju već od kraja 1. st. pos. Kr., i to u većim urbanim središtima, a pripisuju se doseljenim orijentalcima (GÖRICKE-LUKIĆ 2000: 96; JOVANOVIĆ 1984:45). Od druge polovine 2. st. pos. Kr. taj je oblik sahranjivanja sve rašireniji diljem Carstva i postupno potiskuje kremaciju. Razlog tomu nije posve jasan, budući da tada, globalno gledano, nema bitnih promjena u pogrebnim običajima i zagrobnim vjеровanjima. Ipak, može se reći da orijentalni, odnosno semitski običaji vjerojatno nisu bitno utjecali na sve veću popularnost inhumacije među stanovništvom zapadnog dijela Carstva (TOYNBEE 1971: 40-41). U Panoniji skeletni ukopi također postaju sve češći od kraja 2. st. pos. Kr (FITZ 1980: 171; GREGL 1991: 35). Osim u obične rake, pokojnike su pokopavali i u grobove s konstrukcijom (najčešće od opeka, rjeđe kamena) te u sarkofage.⁷ Za razliku od Italije (TOYNBEE 1971: 40, 270-272), u Panoniji sahranjivanje u sarkofazima nije uobičajeno prije 3. st. pos. Kr. (GÖRICKE-LUKIĆ 2000: 36-37, 105-106). Sarkofag iz Novaka bi se stoga mogao datirati u 3. ili 4. st. po Kr.

Iako je istraživanje bilo ograničeno na vrlo mali prostor, zanimljiva je poprilična količina nalaza. Usprkos slaboj očuvanosti i fragmentarnom stanju, njihov broj upućuje na postojanje cijele nekropole. Nažalost, dugogodišnjim dubinskim oranjem grobovi su uništavani a materijal raznesen po cijelom polju. Naša je pretpostavka potvrđena riječima seljaka koji su izjavili da na tome mjestu redovito izoravaju fragmente opeka i grnčarije kojima do našeg dolaska nisu pridavali osobitu pažnju.

Sada je nemoguće išta pouzdano reći o veličini i trajanju te nekropole, no s obzirom da u blizini okolici nema registriranog većeg rimskog naselja, prije bi bilo daje riječ o groblju koje je služilo stanovnicima nekog sela (*vicus*) ili većeg poljoprivrednog imanja (*villa rustica*), vjerojatno u sklopu andautonijskog municipalnog teritorija (DEGMEDŽIĆ 1957: 114-115; VIKIĆ-BELANČIĆ 1981: 132, 145). Cijeli je taj kraj, odnosno šira okolica današnjeg Zagreba, tijekom antičkog razdoblja bio razmjerno gusto naseljen zahvaljujući dobrim uvjetima za poljoprivredu te postojanju važnih prometnica (KLEMENC 1938: 106-118; GREGL 1984: 7, 9-10; GREGL 1991: 14-21, 38²).

Ovo se groblje, poput ostalih rimskih nekropola, sigurno nalazilo uz neku cestu (DEGMEDŽIĆ 1957: 92, 111; TOYNBEE 1971: 73-74; VRBANOVIĆ 1981: 197; GREGL 1991: 24). S obzirom na sadašnja saznanja i spoznaje, ne možemo sa sigurnošću tvrditi daje to bio neki važniji prometni pravac (odnosno državna cesta). Poznato je da su trase dviju velikih prometnica prolazile zagrebačkim područjem. Riječ je o cestama Emona - Siscia te Poetovio - Siscia (KLEMENC 1938: 107-115; GREGL 1991: 38, 40-41). Ova potonja nikako ne dolazi u obzir za naše razmatranje jer se protezala istočnije od Novaka. Naime, vodila je preko Komina kod Sv. Ivana Zeline do Jelkovca, a zatim je kod Ivanje Rijeke prelazila Savu prema Ščitarjevu te se možda kod Buševca spajala s cestom Neviodumum - Siscia, dijelu trase velike ceste Emona - Siscia (KLEMENC 1938: 107-111;

⁶ LÁNYI 1972: 58-64; GÖRICKE-LUKIĆ 2000: 99; Treba napomenuti da u sarkofagu nije bilo ostataka pokojnika, pa ne možemo pouzdano znati je li tijelo pokojnika bila položeno s glavom na zapadnoj ili istočnoj strani.

⁷ Pod pojmom sarkofaga prvenstveno mislimo na kamene sanduke, no koristili su se i drveni, terakotni te olovni sanduci, ovi potonji mahom unutar kamenih sarkofaga ili drvenih sanduka; TOYNBEE 1971: 49, 101-102; GÖRICKE-LUKIĆ 2000: 18-19

GREGL 1984: 9-10; GREGL 1991: 40). Međutim, ne možemo isključiti mogućnost da se nekropola iz Novaka nalazila uz drugu veliku cestu, onu od Emone do Siscije. Iako popriličan dio njene trase nije precizno definiran,⁸ dostaje pouzdano da se od Krškoga protezala prema Kerestincu, preko Samoborskog polja, uz obronke Samoborskog gorja, odnosno u blizini današnjih Novaka (KLEMENC 1938: 112; GREGL 1984: 10; GREGL 1991: 41). Ipak, možda je vjerojatnije daje ova nekropola bila smještena uz neki vicinalni put, primjerice neki koji bi povezivao riječni prelaz i pristanište kod Podsuseda (GREGL 1984: 10-11; GREGL 1991: 42) s cestama južno od Save.

S obzirom na vrlo ograničen opseg istraživanja u Novakima, ne možemo iznijeti nikakav dalekosežan zaključak već samo nekoliko općenitih zapažanja o lokalitetu. Mislimo da nema razloga sumnjati daje riječ o nekropoli, s obzirom na karakter i relativnu raznovrsnost materijala, iako kontekst nalaza ne omogućuje ni približnu procjenu broja grobova. K tome, nismo u mogućnosti preciznije odrediti vremenski raspon tijekom kojeg su izvođena ukopavanja. Ipak, na temelju nalaza, razdoblje 3. i 4. st. pos. Kr. čini se najvjerojatnijim, no ne možemo isključiti mogućnost i ranijih ukopa. Tijekom ovog istraživanja nisu otkriveni tragovi rimske ceste, ali vjerujemo da postojanje nekropole upućuje na tu mogućnost. Razumljivo da ne možemo znati je li bila riječ o vicinalnoj ili državnoj cesti, no mišljenja smo da njeno postojanje nije upitno.

Iako ovo istraživanje nije bitno pridonijelo poznavanju antičke baštine zagrebačkog područja, otkrivanje još jednog rimskog lokaliteta ipak upotpunjava našu sliku o mreži rimskih naselja i prometnica na ovom prostoru. Možemo se samo nadati da će se u bližoj ili daljoj budućnosti nastaviti istraživanje ove potencijalno vrlo zanimljive lokacije, čime bi se dopunili, a možda i opovrgli, stavovi i hipoteze izneseni u ovom radu.⁹

BIBLIOGRAFIJA

- BARKÓCZI, L. - Die datierten Glasfunde aus dem II. Jahrhundert von Brigetio. *FolArch*, 18/1966-1967: 67-89.
- BARKÓCZI, L. - Die datierten Glasfunde aus dem 3[^]. Jahrhundert von Brigetio. *FolArch*, 19/1968: 59-86.
- BARKÓCZI, L. - Pannonische Glasfunde in Ungarn. Budapest, 1988.
- BULAT, M. - Antičko staklo u Muzeju Slavonije, *AV*, 25/1974: 88-101.
- BURKOWSKY, Z. - Nekropole antičke Siscije, *Prilozi*, 10/1993, 69-80.
- DAMEVSKI, V. - Pregled tipova staklenog posuđa iz italskih, galskih, mediteranskih i porajnskih radionica na području Hrvatske u doba Rimskog Carstva, *AV*, 25/1974:62-87.

8 Problem je u tome što se neka mjesta (Ad Fines, Quadrata i Romula) spominju na trasi dviju cesta, odnosno na cesti Emona - Nevioudunum - Siscia i cesti Senia - Siscia (Emona - Siscia: *It. Ant.* 259, II ff; *Tab. Peut. Segm. V*; *Geogr. Rav.* IV, 20; Senia-Siscia: *It. Ant.* 273,7 ff). Ako nije posrijedi greška, ili postojanje više istoimenih naselja, to bi značilo da su se trase tih dviju cesta spajale. Pitanje je samo gdje? Iako je Romula ubicirana u Ribnici kod Mokrica, još uvijek nemamo rješenje za taj problem. Ako je to bilo negdje blizu doline Kupe, bilo bi vjerojatno da zajednički, završni dio trase većim dijelom nije ni pratio dolinu Save. Treba ipak napomenuti da arheološki tragovi ne idu baš u prilog toj tezi, jer postoje brojni tragovi važne rimske pro-

metnice od Brezovice do Buševca, preko Lomnice i Petrovine, pa pomicanje trase ceste Emona-Siscia prema dolini Kupe i nije logično, tim više što bi se ta cesta onda ponovno morala penjati prema sjeveru, kako bi se kod Buševca spojila s cestom Poetovio-Siscia. Kako god bilo, sadašnji stupanj istraženosti rimskih prometnica u ovom dijelu Hrvatske ne dopušta sigurno ubiciranje trase navedene ceste; KLEMENC 1938: 111-115; PETRU 1969:20-21; GREGL 1984: 10

9 Zahvaljujemo se kolegama dr. Zoranu Greglu i Ivani Ožanić na susretljivosti i konstruktivnim sugestijama za ovaj rad.

- DEGMEDŽIĆ, I. - Sadržaj antiknih kamenih spomenika nađenih u Zagrebu i okolici, ISNZ, 1/1957: 91-117.
- FADIĆ, I. - Tipologija i kronologija rimskog stakla iz arheološke zbirke u Osoru. IzdHAD, 7/1982, 111-135.
- FADIĆ, I. - Antičko staklo Argyruntuma. Zadar, 1986.
- FITZ, J. - The way of life, 161-175; u A. Lengyel and G.T.B. Radan, eds., The Archaeology of Roman Pannonia. Budapest, 1980.
- GÖRICKE-LUKIĆ, H. - Sjeveroistočna nekropola rimske Murse. Osijek, 2000.
- GREGL, Z. - Pokušaj rekonstrukcije antičke cestovne mreže na području Zagreba. ISNZ, 6/1984: 7-15.
- GREGL, Z. - Rimskodobna nekropola Zagreb-Stenjevec. Zagreb, 1989.
- GREGL, Z. - Rimljani u Zagrebu. Zagreb, 1991.
- GREGL, Z. - Rimske nekropole sjeverne Hrvatske. Zagreb, 1997.
- GREGL, Z. bis - Arheološki nalazi po Medvednici, 34-36; u Vuković M. i Bukovec D., ur., Medvednica, eko muzej. Zagreb, 1997.
- JOVANOVIĆ, A. - Rimske nekropole na teritoriji Jugoslavije. Beograd, 1984.
- KLEMENC, J. - Archaeologische Karte von Jugoslawien, Blatt Zagreb. Beograd, 1938.
- LÁNYI, V. - Die spätantike Gräberfelder von Pannonien. ActaAHung, 24/1972: 53-213.
- MAKJANIĆ, R. - Antički kamenolomi na području Hrvatske. Dometi, 5/1981: 71-76.
- PETRU, P. - Rimski grobovi iz Dobove, Ribnice in Petrušnje vaši. Razprave, 6/1969: 5-82.
- STERNINI, M. - La verrerie romaine du Musée Archéologique de Nîmes. Nîmes, 1991.
- TOYNBEE, J.M.C. - Death and burial in the Roman world. Baltimore-London, 1971.
- VIKIĆ-BELANČIĆ, B. - Keramika grublje fature u južnoj Panoniji s osobitim obzirom na urne i lonce. AV, 26, 1975: 25-53.
- VIKIĆ-BELANČIĆ, B. - Etape urbanog razvitka Andautonije i antičko nasljeđe Zagreba. IzdHAD, 6/1981: 129-154.
- VRBANOVIĆ, S. - Prilog proučavanju topografije Siscije. IzdHAD, 6/1981: 187-199.
- WELKER, E. - Die römischen Gläser von Nida-Hedderheim II. Schriften des Frankfurter Museums für Vor- und Frühgeschichte, VIII, 1985.

OPIS TABLI / DESCRIPTION OF PLATES

(Crteže izradila Miljenka Galić)

Tabla 1 - Plate 1

Sarkofag, pješčenjak; dužina: 200 cm, širina: 76 cm.

Sarcophagus, sandstone, length: 200 cm, width: 76 cm

Tabla 2 - Plate 2

1. Grlić boce, staklo; visina: 7,2 cm, promjer: 3 cm.
Bottleneck, glass; height: 7,2 cm, diameter: 3 cm.
2. Fragment keramičke posude; dimenzije: cea 5,4 x 5,2 cm, debljina: 1,1 cm.
Fragment of a ceramic vessel; dimensions: cea 5,4 x 5,2 cm, thickness: 1,1 cm.
3. Fragment oboda keramičke posude; dimenzije: cea 2 x 2,3 cm, debljina: 0,6 cm.
Fragment of a ceramic vessel rim; dimensions: cea 2 x 2,3 cm, thickness: 0,6 cm.
4. Fragment keramičke posude; dimenzije: cea 3 x 2 cm, debljina: 0,5 cm.
Fragment of a ceramic vessel; dimensions: cea 3 x 2 cm, thickness: 0,5 cm.
5. Novac Konstancija II, bronca (nije u mjerilu).
Coin of Constantius II, bronze (not to scale).
6. Fragment keramičke posude; dimenzije: cea 7,5 x 5,5 cm, debljina: 1,1 cm.
Fragment of a ceramic vessel; dimensions: cea 7,5 x 5,5 cm, thickness: 1,1 cm.

SUMMARY

SALVAGE EXCAVATIONS AT NOVAKI NEAR SAMOBOR IN 2000

In the period from 25 to 28 September 2000, the Archaeological Museum of Zagreb conducted limited salvage excavations in Novaki near Samobor, at the request of the landowner who found a stone sarcophagus while tilling his field.

As the owner was not prepared to allow large-scale excavations, we had to limit our activity to extracting the sarcophagus and gathering the finds in its immediate surroundings. As a consequence of deep ploughing, the archaeological layers of the entire depth that was dug out could not be defined, but numerous sherds were found indicating the existence of Roman graves destroyed by the many years of tilling. A total of 125 finds were registered, not including the sarcophagus itself. Among the finds, the most numerous are pottery and brick sherds. A damaged glass bottleneck, a fragment of a human skull cranium and a coin were also found. Although the coin is too faded to allow for precise dating and the determination of its mint, it may be assumed that it is an instance of a common type of coin from the era of Constantius II (337-361), bearing a portrait of the emperor on the obverse, while on the reverse it seems to bear the inscription FEL • TEMP • REPARATIO and the image of a soldier driving a spear into an enemy soldier falling from a horse (T. 2.-5.). Most of the pottery sherds, fragmented by the many years of ploughing, cannot be precisely dated or typologically classified due to the small dimensions and poor state of preservation. However, their texture indicates that they are typical local provincial Roman ceramic products (T. 2.-2., 3., 4., 6). The glass find was dug out from beside the sarcophagus. It is a light green, fairly damaged neck, seven centimetres high, which originally extended further. (T.2.-1). The diameter and size of the neck would seem to exclude *balsamaria* (with the possible exception of some larger specimens), and we may therefore assume that it was a bottleneck. Such necks are found on numerous types of bottles dated to an extended period - from the 1st to the 4th century AD (it should be said that analogies are more numerous for a later period, i.e. the 3rd and 4th century). The neck from Novaki can, therefore, be dated to a very long time span and cannot serve for any certain narrower dating.

Roman brick fragments indicate the existence of graves covered with bricks, a common and well-documented burial custom in this area.

The sarcophagus itself- that is, the coffer of the sarcophagus, as there is no trace of the lid - is of a very rustic make, bearing no decorations (T.I.). The flanks and the inside are crudely executed with a chisel, and it is obvious that very little attention was given to the design. It is made of sandstone, probably from Medvednica. This seems logical because of the vicinity of Medvednica and the existence of several Roman stone quarries at its foot. As burials in sarcophagi were not common in Pannonia before the 3rd century AD, this sarcophagus may be dated to the 3rd or 4th century AD. It is interesting that the very small excavated area yielded a fair amount of finds. Although they are poorly preserved and fragmented, their quantity indicates the existence of an entire necropolis. Unfortunately, the many years of deep ploughing have damaged the graves and scattered the material throughout the field. Our assumption was confirmed by the villagers who said they regularly unearthed brick and pottery sherds in this area but did not pay much attention to them until our arrival.

At the moment, nothing certain can be said about the size and duration of this necropolis. However, as there are no registered Roman settlements in the vicinity, we may assume that it was a graveyard serving the population of a village (*vicus*) or larger farm (*villa rustica*), probably part of the Andautonian municipal territory. Like other Roman necropolises, this graveyard must have been located near a road. Our current knowledge does not permit us to claim with any certainty that this was a major roadway (i.e. a principal road). We know that the routes of two major roads passed through the Zagreb area. These were the Emona-Siscia and the Poetovio-Siscia roads. The latter must be excluded because it ran much further to the East of Novaki. However, we cannot exclude the possibility that the Novaki necropolis was located near the other big road - the one from Emona to Siscia. Although a significant part of its course has not been precisely traced, it is quite certain that it ran from Krško toward Kerestinec, traversing the Samobor field, that is, the area where Novaki are located. We, therefore, cannot exclude the possibility that the necropolis was located near this road. Another possibility is that it was located near a vicinal road - for example, one connecting the river crossing and pier at Podsused with the roads South of the Sava river.

Because of the very limited scope of the excavations in Novaki, we cannot present any far-reaching conclusions but only some general observations about the locality. The nature and relative diversity of the material leave us with no reason to doubt that it was a necropolis, although the context of the finds does not permit even a rough estimate of the number of graves. We are also unable to determine the time span of the burials. However, the finds lead us to believe that this was probably the 3rd and 4th century AD, although we cannot exclude the possibility of earlier burials. No traces of a Roman road were discovered during this excavation but we believe the existence of the necropolis indicates such a possibility. Although this excavation did not significantly contribute to our knowledge of the classical heritage of the Zagreb region, the discovery of yet another Roman locality does give us a better idea of the network of Roman settlements and roads in this area. We can only hope that excavations of this potentially very interesting locality will continue some time in the future.

Rukopis primljen: 25.IX.2002.

Rukopis prihvaćen: 14.X.2002.

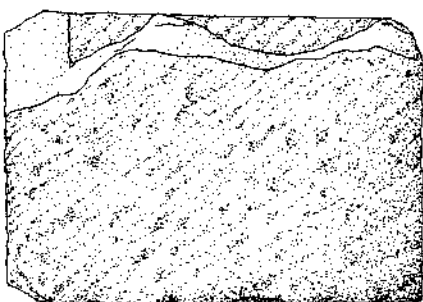
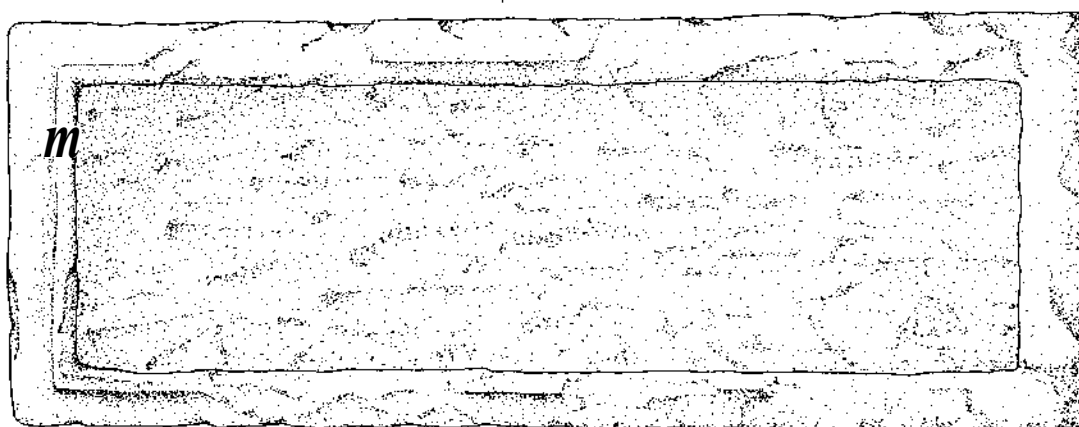

Tabla 1.

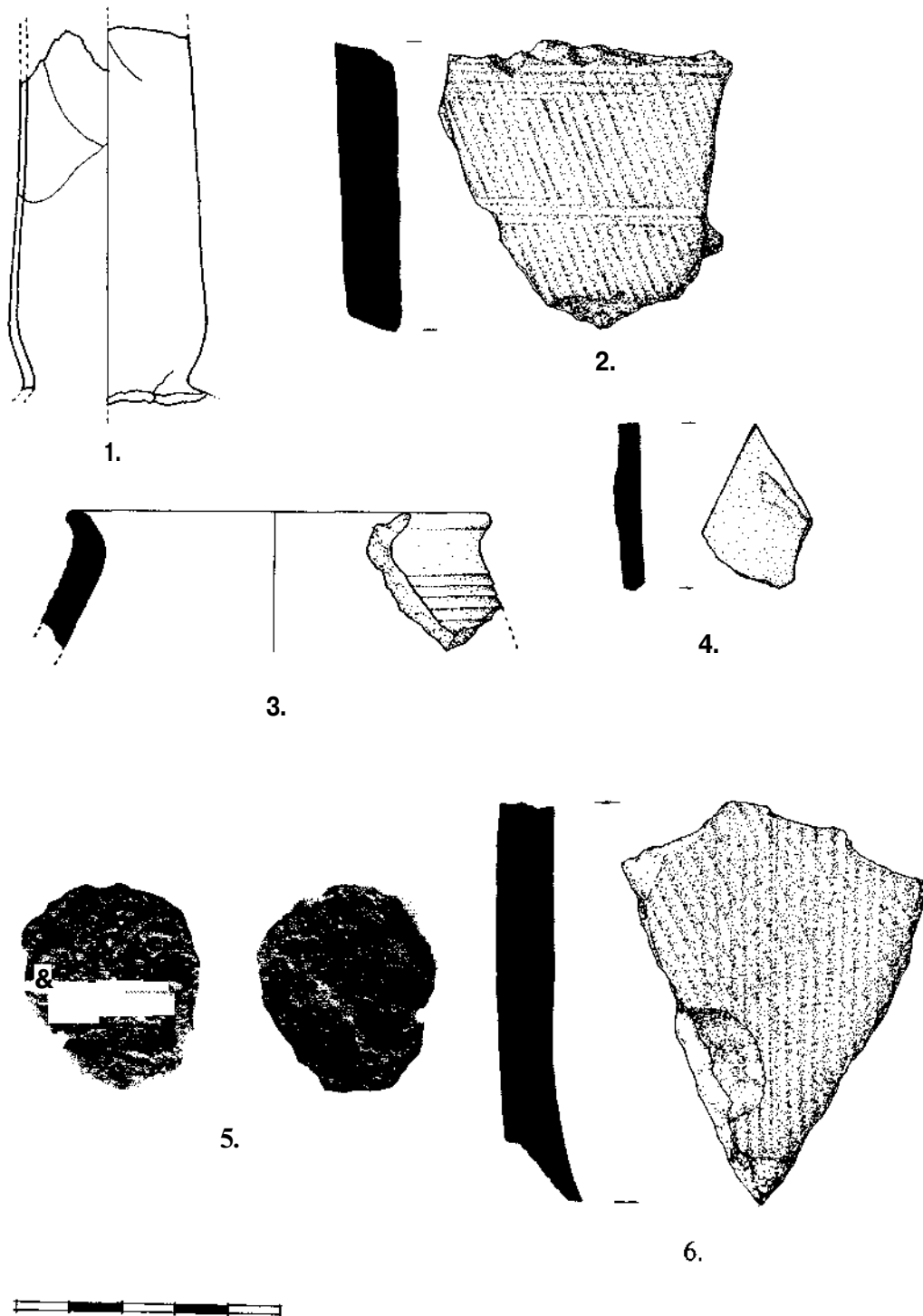

Tabla 2.

SANJIN MIHELIC

Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR -10000 ZAGREB

PRILOG POZNAVANJU PRETPOVIJESNE ZEMLJORADNJE

UDK 903 "63"
Pregledni rad

Tematika obrađena u radu odnosi se na pretpovijesnu zemljoradnju općenito, a u pojedinim segmentima posebna je pažnja usredotočena na specifični vremenski i prostorni okvir: kontinentalni dio Hrvatske tijekom brončanoga doba. Namjera je prikazati različite aspekte procesa uzgoja i korištenja biljnih kultura, te sumirati dokaze koji nam o tome procesu preostaju, a do kojih je moguće doći arheološkim istraživanjima.

UVOD

O pitanju zemljoradnje u pretpovijesno vrijeme u našoj je stručnoj literaturi bilo relativno malo spomena. Stav kako se među osnovne gospodarske grane pretpovijesnih populacija nesumnjivo ubrajala i zemljoradnja omiljena je konstatacija većine arheologa, no tako deklarirana mišljenja nerijetko se doimaju više kao usputno ponavljanje jedne poodavno ustanovljene, »opće poznate« činjenice, a tek manjim dijelom kao zaključak temeljen na rezultatima specifično orijentirane metodologije arheološkog istraživanja.

Stručnjaci koji povezuju znanje botanike s interesom za arheološku problematiku -arheobotaničari ili paleoetnobotaničari, kako ih se još naziva, proteklih su desetljeća pomogli u razrješavanju mnogih problema povezanih s međuodnosom ljudi i biljaka te se u današnje vrijeme njihov doprinos smatra vrlo vrijednom komponentom arheoloških istraživanja. Rana pitanja koja su, u vezi s tim odnosom, zaokupljala arheologe kretala su se, među inim, oko problema početne domestikacije pojedinih biljnih vrsta te njihovoga širenja i korištenja, dok je s druge strane pažnja bila usredotočena na promjene u društvenom razvoju, nastale zbog uslijed prihvatanja sjedilačkoga načina života. Oba ta pitanja obuhvatio je teoretski V. Gordon Childe svojim konceptom »neolitičke revolucije.« Razdoblje nakon Dragoga svjetskog rata obilježeno je početkom multidisciplinarnih istraživanja arheoloških nalazišta, zadatak kojih je bio definiranje pojedinih komponenata koje tvore ukupnost ljudskog života. Istraživanje R. Braidwooda u Jarmu (Irak) pedesetih godina dvadesetog stoljeća prvi su takav sveobuhvatni projekt na kojem su postavljeni standardi terenskog istraživačkog rada. Usporedimo li metodologiju primjenjivanu prije pola stoljeća u Jarmu s onom kakva je još i sada uobičajena za veliki dio arheoloških istraživanja, primjerice u nas, ne čudi kako su saznanja o brojnim aspektima pretpovijesnog života relativno skromna. U pogledu brončanog doba na primjer, suočeni

smo s preoskudnim podacima. Uzmemo li u obzir skromne terenske pokazatelje te zanemarivu prisutnost ove tematike u našoj stručnoj literaturi, može se reći da se brončanodobnom zemljoradnjom kod nas do sada nitko nije ozbiljnije pozabavio.

Opisano stanje najbolje je iskazano konstatacijama kakve donose sintetski radovi. Primjerice, ključno djelo za poznavanje brončanoga doba šire regije (PJZ 1983) objedinjuje obje navedene karakteristike - nedostatan poznavanje i sklonost »podrazumijevanju«:

"Nema sumnje da se privreda brončanoga doba zasniva dobrim dijelom na daljem razvoju onih grana koje su bile dominantne i u prethodnom, eneolitskom dobu. Pored zemljoradnje koja se, zbog značaja žitarica u prehrani, sama po sebi podrazumijeva i koja je, zavisno od lokalnih prilika, morala biti manje ili više razvijena, ističe se u prvi plan stočarstvo kao jedna od osnovnih poluga ekonomike ljudskih grupa brončanoga doba u našim krajevima. Za ovu tezu nedostaju, doduše, posve egzakti, direktni dokazi (ČOVIĆ 1983: 811).

'Na žalost, nije nam poznato koje su se vrste žitarica uzgajale jer nam u potpunosti nedostaju kako podaci, tako i eventualne analize, i to ne samo biljnog već i životinjskog svijeta. Svake prilike, međutim, da vrste žitarica nisu mnogo odstupale od inače dokumentiranog njihovog uzgajanja na području srednjeg Podunavlja i srednje Europe u okvirima kulture polja sa žarama. To su prvenstveno pšenica, ječam i proso, a u manjoj mjeri raž i zob, te poljski grašak i sočivo' (VINSKI-GASPARINI 1983: 640).

* * *

G. Barker (BARKER 1985: 11) podijelio je mogućnosti za temeljenje zaključaka o pretpovijesnoj zemljoradnji na sljedeće kategorije: oruđa korištena u zemljoradnji, likovni prikazi, naseobinski podaci, položaj arheoloških lokaliteta u prostoru, arheologija životnoga okoliša te sačuvani ostaci hrane. Ocjenjujući trenutačno stanje poznavanja brončanodobne zemljoradnje, kudikamo najviše mogućnosti za izvođenje zaključaka omogućuje nam relativno bogat korpus nalaza raznovrsnog oruđa korištenog u zemljoradnji te s njome povezane aktivnosti.

ORUĐAKORIŠTENAUZEMLJORADNJI

Pripremni radovi za sjetvu uključuju brazdanje zemljišta, posao koji neizbježno iziskuje određena tehnička pomagala. Tijekom brončanog doba ta se radnja obavljala na različite načine: motikama ili sjekirama od kamena ili jelenskih rogova, kao i štapom, lopatom ili plugom, najčešće izrađenima od drva. Kamene sjekire najbrojnije su među spomenutim nalazima, no one same po sebi ne znače izravno svjedočanstvo o obradi zemlje, zbog toga stoje njihova najčešća funkcija bila usmjerena na sječu šuma ili obradu drveta.

Jelenski rogovi podesan su materijal za izradu alatki za obradu zemlje. Nalazi motika i sjekira od jelenskih rogova poznati su iz pretpovijesnih konteksta s brojnih lokaliteta kontinentalne Hrvatske.

Mnogo veći problem zadaju pretpostavljeni drvenie artefakti korišteni u obradi zemlje. Pri standardnim atmosferskim uvjetima drvo je podložno propadanju te vrlo rijetko pretpovijesni drveni materijal biva sačuvan do naših dana. Stoga smo u stvaranju prihvatljive slike primorani poslužiti se analogijama etnografskoga karaktera ili posegnuti za istodobnim, no prostorno različitim primjerima. Zemljopisno-klimatski uvjeti karakteristični za kontinentalni dio Hrvatske nisu pogodni za očuvanje organskih tvari, za razliku od močvarnih predjela sjeverne Europe ili područja permafros-

ta, primjerice Sibira, odakle potječu brojni pretpovijesni nalazi drva, tekstila, pa čak i vrlo dobro sačuvanih ljudskih tijela. Slični nalazi, primjerice pretpovijesni drveni čamci, nisu nepoznati ni u našim okvirima (JURIŠIĆ 1993), no barem kada je o zemljoradnji riječ takvih primjera nema. Nalazi drvenih lopata i štapova za rovanje zemlje poznati su s nekoliko skandinavskih lokaliteta, a na lokalitetu Gwithian u Cornwallu tragovi zaobljenoga vrha lopate pronađeni su u brončanodobnome kontekstu u blizini tragova primitivnog plućarenja (HARDING 2000: 125).

Plug je najranije evidentiran u Mezopotamiji i u Egiptu, gdje se sredinom trećega tisućljeća pr. Kr. javlja na brojnim slikovnim prikazima (SHERRATT 1981:165). Ubrzo potom takvi su prikazi vidljivi i na brončanodobnim artefaktima na Cipru i Kreti, dok su najraniji europski plugovi izvan mediteranskoga kruga jednostavnije forme, izrađeni uglavnom od jednog rašljastoga komada drva, u koji se uglavljuje ručka. Rani nalazi drvenih plugova potječu uglavnom sa sjevera i istoka Europe - iz Danske, Njemačke, Poljske, Ukrajine - a poznati su i s alpskog prostora. S lokaliteta Lavagnone potječe nalaz drvenog pluga iz ranoga brončanog doba (PERINI 1983: 187-195). U razvijenijajoj formi plug se sastoji od čvrste drvene osovine i na nju okomito postavljene poluge koja ujedno funkcioniše kao drška i kao ralo. Kako se obradom zemlje drveno ralo vrlo brzo trošilo, već se zarana taj dio počeo izrađivati od kamena, a kasnije i od bronce. Nekoliko stotina kamenih rala poznato je iz pretpovijesnih razdoblja Britanskog otočja. U Arheološkome muzeju u Zagrebu čuva se omdedavna kameno ralo pronađeno u Dubrancu (T. 1: 2; BALEN-LETUNIĆ 1994: 43; BALEN 1998: 17-18)¹ te jedan primjerak iz Čulinca (T. 1: 1), prispjeo u muzej još krajem 19. stoljeća.

Prostorno najbliži dokumentirani primjerci brončanih rala potječu iz jugoslavenskog Podunavlja. Na lokalitetu Bordoš u Banatu pronađeno je plosnato ralo u kontekstu kasnoga brončanog doba (Ha Al stupanj; MEDOVIĆ 1993). Prema ponuđenoj rekonstrukciji, ralo je bilo uglavljeno u donji dio pluga izrađenog od rašljastog debla. Posve je drugačijeg tipa primjerak brončanog rala pronađen nedavno prilikom šljunčarenja Velike Morave kod Požarevca (JACANOVIĆ 1996: 43-51, T. I-III). Riječ je zapravo o brončanoj oplati drvenoga pluga koja je s prednje strane štitila fragilni drveni dio od pretjeranog trošenja. Nezastupljenost ove vrste brončanih artefakata među građom karakterističnom za brojne ostave brončanih predmeta Jacanović objašnjava njihovom relativnom rijetkošću, navodeći kako jedno ralo može pokriti potrebe zemljoradničke zajednice od 15 do 20 ljudi. Kao izdvojeni nalaz, poneko ralo lako je uostalom moglo promaknuti sakupljačima ili nalaznicima zbog svoje »neatraktivnosti« i sličnosti s recentnim oblicima.

Za obradu zemlje plugom bio je potreban znatan utrošak energije, stoje riješavano upregnutim stoke u jaram. Osim činjenice daje ta praksa još posve prisutna u mnogim dijelovima svijeta, pa i kod nas u brojnim domaćinstvima, dokaze o pretpovijesnim zapregama nalazimo na likovnim predstavama, primjerice brojnim u stijenu uklesanim prizorima s područja Skandinavije ili Italije (npr. Val Camonica: BARKER 1985: 14, fig. 7). Kao zaprežne životinje tijekom brončanog doba najvjerojatnije su se koristili volovi, a u manjoj mjeri i konji.² Posrednim metodama moguće je također odrediti jesu li se neke životinje koristile za vuču, pa se tako hipertrofiranost određenih kostiju kod udomaćenih goveda objašnjava kao indikator za navedenu praksu. Rijetki sačuvani ostaci drvenih jarmova dodatno su neposredno svjedočanstvo.

Jurić *et al.* (JURIĆ *et al.* 2001: 1137) ukratko opisuju način pretpovijesne sjetve. Kako bi se zemlja pripravila za sjetvu, palio se korov i granje te ostaci preostali od prethodne žetve, čime se

¹ J. Balen navodi kako je spomenuti artefakt korišten pri obradi zemlje, no postoji dvojba je li riječ o ralu, budući da je sirovinski materijal premekan; možda je mogao poslužiti za štavljenje kože.

² tijekom brončanog doba postotak kostiju konja s arheoloških lokaliteta redovito se kreće u vrijednostima ispod 5%.

uništavalo neželjeno sjemenje, a potom se pepelom tlo dodatno oplemenjivalo mineralima i korisnim tvarima.

S tim u vezi Jurić navodi kako je žetva »obavljana srpom na način daje odsijecanje vršeno visoko pod klasom,« kako bi što više slame ostalo za spaljivanje sljedeće godine. On smatra kako je korištenje sijena počela tek potkraj brončanoga doba, a u vezi s pitanjem zimske prehrane stoke spominje kako se u prostorima bogatima šumom taj problem jednostavno rješavao: stabla su odsijecana na visini dohvata ruke te su se za zimsku ishranu sjekli mladi izdanci, a uz to goveda bi još oglodala koru s debljih grana. Ostatak bi poslužio za ognjište, ograde ili za paljenje na zemljištu za sjetvu.

To je nesumnjivo plauzibilan model, no ne može ga se smatrati univerzalnim. Pitanje osiguravanja zimske prehrane bilo je odlučujuće za opstanak stada, tako da barem u prostorima siromašnima šumom valja računati na korištenje slame kao alternativni model. Tijekom brončanog doba rasprostranjenost šuma bila je već znatno smanjena u odnosu na primjerice neolitik, što se može pripisati djelomično klimatskim, no prije svega antropogenim faktorima.

Kada se govori o krčenju šuma, često se previđa daje razloga za takvo postupanje moglo biti nekoliko. Primjerice, uzgoj žitarica iziskivao je velike površine obradive zemlje. Paljenjem šume ne samo stoje taj prostor oslobođan za zemljoradnju već je tako dobivenim pepelom tlo primalo hranjive sastojke koji su osiguravali rodnost polja. U rano doba zemljoradnje, dok gnojenje još nije bilo redovito prakticirano, tlo bi se iscrpio već nakon nekoliko sezona, a tada je ponovno bilo najpraktičnije spaliti nove površine pod šumom. Osim za zemljoradnju, šume su bile prepreka i stočarskim zajednicama, kojima su za ispašu stada bili potrebni prostrani pašnjaci.

Klimatski uvjeti odredili su sastav šuma i biljnih zajednica, što je utjecalo i na odnos ljudi prema šumama. Razdoblje koje u arheološkoj klasifikaciji nazivamo brončanim dobom u cijelosti ulazi u klimatsku epohu subboreala (3000-800. g. pr. Kr.), koju karakterizira hladna i vlažna klima (GYULAI 1993: 13). Šumske zajednice miješane hrastove šume, tipične za neolitički krajolik, polako iščezavaju pred zajednicom bukve kako klima postaje hladnija i vlažnija. Za razliku od hrastovih šuma, koje zahvaljujući otvorenim krošnjama propuštaju dosta svjetla, za bukove je šume karakteristična zatvorena struktura krošnje, zbog čega do zemlje ne dopire dovoljno svjetla. Time je onemogućen razvoj grmovitih biljaka i nižeg raslinja te je, uzevši u cijelosti, biljni sastav vrlo ograničen. Zbog toga su bukove šume mnogo manje bile zanimljive pretpovijesnim ljudima: oskudijevaju hranjivim plodovima, sakupljanje kojih je počelo gubiti onu bitnu ulogu koju je imalo u ranijim pretpovijesnim razdobljima; manje omogućuju prehranu domaćih životinja, a jednako tako čine i manje atraktivni habitat za divljač. Uostalom, u vrijeme brončanoga doba metalurgija je uzela već toliko maha da se potreba za gorivom jamačno znatno odrazila na količinu šuma.

Sjetva se u mediteranskom dijelu Europe tijekom pretpovijesti uglavnom obavljala najesen, dok je u kontinentalnim dijelovima prevladavao proljetni sustav sjetve (BARKER 1985:45). U razdoblju između sredine veljače i sredine ožujka, kada bi snijeg okopnio, pričekalo bi se da se osuši korov i raslinje na polju namijenjenom obradi, te se ono palilo. Ohlađeno zemljište brazdano je drvenim motkama, motikama ili plugom, a zatim je prosipano sjeme te ravnano tlo. Ako bi bio posijan ječam, odgoda sjetve izvan spomenutih rokova znatno bi smanjila prinos sjemena, čak i do 50% čeka li se do travnja (KOLAK 1994: 190), dok se pšenica sijala kasnije. Usjeve je valjalo i plijeviti, što se obavljalo primjerice motikom od jelenskih rogova ili tvrdim, plosnato stanjenim štapom (JURIĆ et al. 2001: 1138).

Kad bi žito dozrilo, počinjala je žetva. Vrijeme žetve potrebno je pažljivo odrediti, na osnovi postotka vlažnosti te vanjskog izgleda biljke. Sjeme prerano požnjениh usjeva moglo se prerano smežurati, no kašnjenje žetve može prouzročiti osipanje sjemena (ječam, pšenica i si.) ili, ako je riječ o mahunastim plodovima (grašak, grahorica, bob i si.), pucanje mahune, a požnjeveno sjeme

postaje presuho. Na pogodno vrijeme za žetvu ukazivala je promjena boje biljke i sjemena, a zahvaljujući stečenom iskustvu moglo se odrediti je li sjeme sazrelo i pritiskom noktom: ne ostane li trag, sjeme je već pretvrdo, a ukoliko je njeckavo, još nije pravi trenutak za žetvu (KOLAK 1994: 113).

Osnovno oruđe za žetvu žitarica bio je srp. U izradi ranih, neolitičkih srpova upotrebljavano je drvo ili jelenski rog za dršku i luk, a s njihove unutarnje strane uglavljivanje niz oštih komadića kremen u funkciji sječiva. Sve što od takvih srpova uglavnom preostaje u arheološkom kontekstu su upravo kremen dijelovi, za koje je određenim metodama moguće utvrditi s kojom su namjenom bili korišteni. Tako se analizom istrošenosti rubova (*microwear analysis*) može okvirno odrediti je li oruđe korišteno za rezanje mesa, drveta ili na primjer žita. Mikroskopskom analizom također se mogu identificirati biljna vlakna, a još jedna korisna metoda je kemijska analiza rubova oruđa: primjerice, poznato je da kalijev jodid poplavi u dodiru sa škrobom, a požuti ako je riječ o drugim biljnim tvarima (RENFREW - BAHN 2000: 261).

Opisani tip srpa zadržao se u uporabi sve do brončanog doba, kada se pojavljuju prve metalne verzije, u početnim stadijima još u relativno skromnom broju. Takvo se stanje u potpunosti mijenja do kasnoga brončanog doba, a nalazi srpova iz toga vremena na različitim lokalitetima nerijetko broje se u desecima i stotinama primjeraka - *repertoire* ostava kontinentalne Hrvatske to zorno dokazuje (VINSKI-GASPARINI 1973; VINSKI-GASPARINI 1983). Tolika brojnost srpova te njihova povezanost s ostalim kronološki osjetljivim arheološkim materijalom omogućila je i njihovu relativno finu tipološko-kronološku klasifikaciju (npr. VINSKI-GASPARINI 1973), a istovremeno je relevantan pokazatelj važnosti zemljoradnje u svakodnevnom životu pretpovijesnih populacija. Drugi tip alatke korišten pri žetvi - kosa - ne pojavljuje se sve do željeznog doba.

Pokošeno klasje skupljalo se na različite načine, na primjer u košare od pruća kakve se i danas izrađuju u ruralnim krajevima. Ako se žito rezalo pri tlu, moglo se povezati u snopove i ostaviti da se suši na polju ili prenijeti na za to predviđeno mjesto. Potonji način omogućuje sjemenu da prirodno dozrije na biljci prije vršidbe (KOLAK 1994: 113). Požnjeveni usjevi iziskuju posebnu pažnju kako bi se spriječili gubici zbog osipanja sjemena s klasja. S tim u vezi vrijedi spomenuti kako je procesom domestikacije izmijenjena fizička struktura žitarica: divlji srodnici kultiviranih oblika pšenice ili ječma slobodno prosipaju sjeme po zriobi, a tek jedan manji postotak biljaka - mutanti - ne odbacuje sjeme već ono ostaje zarobljeno na klasu. Žanje li se takvo divlje polje srpom, ono sjeme koje se čvrsto drži klasa ima mnogo veće šanse naći se među prikupljenim sjemenom, a time i u onome dijelu koji se odvaja za sljedeću sjetvu. U konačnici, već nakon nekoliko generacija postotak takvog sjemena će se mnogostruko povećati u odnosu na ono koje se spontano odvaja od klasa. Nadaje se pitanje kako se uopće javila potreba da se usjevi žanju srpom, kada je bilo neusporedivo jednostavnije samo lagano zatresti dozrelu biljku i plodove sakupiti u vreću ili kotaricu.³ Najvjerojatniji razlog tome bila je želja da se uza samo klasje sakupe i stabljike žita, no u tome slučaju nije bilo govora o tome da se žito žnjelo visoko pod klasom. Stabljike su mogle poslužiti kao hrana za stoku,⁴ oblaganje krova, pravljenje ležaja itd.

Prikupljeno žito ovršilo bi se na za to pripremljenome mjestu, vjerojatno u blizini naselja. Arheološki indikator za gumna su karbonizirani ostaci vršidbe, uspije li ih se pronaći tijekom iskopavanja (o tome u nastavku teksta). Žito se vršilo mlaćenjem štapovima, gaženjem, a ponegdje i prevlaćenjem preko žita daske sa čije su donje strane bili umetnuti oštri komadići kremen. Dakako, i kod ovakve alatke jedino što arheološki preostaje je upravo kremen. Slama se vjerojatno odstranjivala grabljama, no primjerci tih pretpostavljenih alatki nisu sačuvani te se smatra da su grablje bile izrađivane od drva. Kad je najveći dio slame odstranjen, preostatak se bacao u zrak; vjetar bi odno-

3 Takav se način žetve još i sada prakticira primjerice u Anadoliji: SMITH 1995.

4 Ovdje pak iskrsava problem nesinhroniziranosti domestikacije prvih biljnih kultura i prvih udomačenih životinja.

sio preostale lakše dijelove, dok bi teži - zrnelje i klasje - padali na tlo. Proces pripravljanja sjemena za uporabu uključivao je i različite druge radnje, primjerice grubo prosijavanje, sušenje ili zagrijavanje, mrvljenje, fino prosijavanje, ručni odabir, skladištenje, žrvnjanje (RENFREW - BAHN 2000: 254).

Većina opisanih aktivnosti odvija se u okviru naselja, a mnoge od njih mogu ostaviti posve karakteristične tragove u arheološkom kontekstu, ovisno o tome o kojoj je biljnoj kulturi riječ, kakvi su uvjeti sačuvanosti arheološkoga materijala, te kakva se metodologija istraživanja primjenjuje. Izrađevine namijenjene poljodjelstvu i procesuiranju plodova, artefakti korišteni pri tim poslovima (sita, motke, vile i slično) uglavnom ne ostaju sačuvani.⁵ Čest je ipak nalaz kamenih žrvnjeva, neizostavnih pomagala u pripravljanju sjemena za hranu. Takvi žrvnjevi tipično imaju oblik ravne ploče od tvrdoga kamena, a uz njih je obično i manji kamen kojim se mrvi sjeme. Arheološka interpretacija takvih nalaza obično je posve jasna: žrvnjevi su nesumnjiv znak postojanja uzgoja i obrade žitarica. Složit ćemo se daje to ponajviše vjerojatno točno, no valja uzeti i to da žrvnjevi mogu posve korisno poslužiti i pri obradi divljih biljaka, mesa, soli ili pak pigmentata (RENFREW - BAHN 2000: 260). Uočljiva je lakoća s kojom se često određenom primjerku kamena pronađenog na arheološkom lokalitetu pripisuje funkcija žrvnja, iako redovito postoje i druge mogućnosti interpretacije, primjerice daje imao funkciju brusa (J. BALEN, usmeno priopćenje). S tipološko-kronološke točke gledišta, žrvnjevi nisu pogodan materijal za finije klasifikacije, budući da se vrlo slična forma provlači kroz tisućljeća.

NASEOBINSKI POKAZATELJI

Na to da su se stanovnici određenoga naselja bavili zemljoradnjom, posredno nam ukazuju i naseobinski ostaci kako svojom arhitekturom, tako i prostornom analizom materijalnih artefakata i organskih ostataka. Na ranu zemljoradnju ukazuje i zemljopisni položaj pojedinog naselja. Položaj brončanodobnih lokaliteta kod nas pokazuje da su naselja uglavnom osnivana na mjestima pogodnima za zemljoradnju.

Arhitektonski pokazatelji odnose se prvenstveno na lokacije namijenjene skladištenju žitarica, a u tijeku brončanoga doba to su ponajprije jame ukopane u zemlju te posebni nadzemni objekti - žitnice ili ambari. *Storage pits*, jame za skladištenje žitarica, korištene su još od vremena neolitika. Eksperimentalnim istraživanjima ustanovljeno je daje žito u takvim jamama moglo biti sačuvano tijekom nekoliko godina, osigura li se nepropusnost zaštitnog pokrova. Prodre li u takve jame voda, ili mulj njihova uporabivost prestaje te one preuzimaju funkciju odlagališta kućnog otpada. Pri arheološkim iskopavanjima jame se pojavljuju kao (više ili manje) markantne diskoloracije u tlu, budući da materijalni sastav zapune nije jednak niti istovremen okolnoj zemljišnoj površini. Ta razlika napose dolazi do izražaja u slučaju vlaženja otkrivene površine, budući da će različita gustoća i sastav tla uvjetovati različiti stupanj apsorpcije vlage, što se odražava među inim i u boji tla.

Posve drugačije iskazuju se u arheološkim istraživanjima ostaci ambara - nadzemnih struktura namijenjenih skladištenju žita. Kako je, barem u uvjetima kontinentalne Hrvatske, uglavnom riječ o jednostavnim drvenim konstrukcijama, jedini i najčešći trag njihova postojanja su nizovi mrlja u tlu na mjestima gdje su stajali nosivi stupovi, kao stoje to slučaj i s ostalim naseobinskim elementima, od kojih ih je moguće razlikovati po primjerice veličini, poziciji u naselju ili pak prema posrednim pokazateljima (npr. artefakti pronađeni u blizini). Žito se osim u jamama ili ambarima čuvalo i u keramičkim posudama, kao uostalom i druge namirnice. Među njima su specifično skla-

5 Kao vlakna za sita po svoj prilici korištene su vlasi kose: GYULAI 1993: 39.

dišnu funkciju imale posebno velike posude - pitosi. Važnim se dokazom o uzgoju žitarica mogu smatrati nalazi krušnih peći; iako se na njih rijetko nailazi, posredni podaci mogu se dobiti i zahvaljujući keramičkim modelima poput onih poznatih iz vučedolske kulture.

ARHEOLOGIJA ŽIVOTNOG OKOLIŠA

Brojne pomoćne arheološke discipline koje su se razvile u novije vrijeme mogu kvalitetno poslužiti pri temeljenju zaključaka o pretpovijesnoj zemljoradnji. Kod takvih je istraživanja uglavnom riječ o specifičnoj primjeni prirodnih znanosti na konkretne arheološke probleme. Tako je, na primjer, primjenom palinoloških rezultata moguće dobiti okvirne pokazatelje o relativnom udjelu biljne populacije na određenom zemljopisnom području.

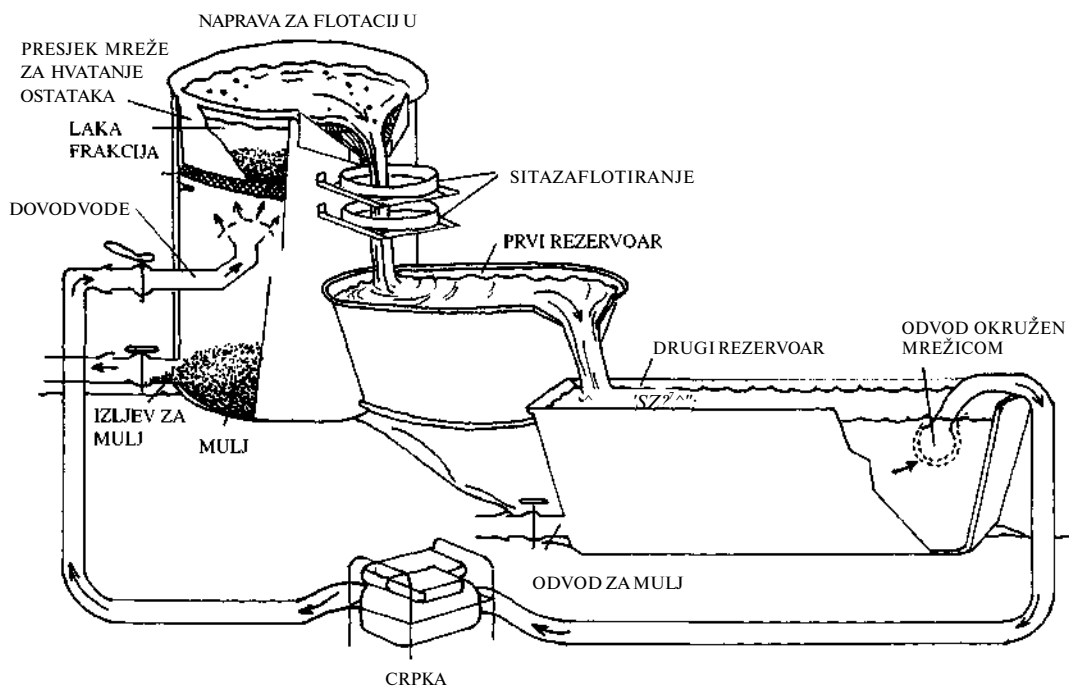
Palinologiju je kao metodu razvio norveški geolog Lennart von Post početkom dvadesetog stoljeća. Njena je prva primjena bila usmjerena na razjašnjavanje kronoloških pitanja, no razvojem izotopskog datiranja taje funkcija potisnuta u drugi plan (RENFREW - BAHN 2000: 224). Metoda se temelji na identifikaciji vanjskog omotača (*exine*) peludnih zrnaca karakterističnih za pojedini biljni rod ili vrstu, a sadržanih u stratigrafski definiranim slojevima na arheološkim lokalitetima ili - alternativno - u dugim sekvencama do kojih je moguće doći bušenjem naslaga tla s jezerskoga dna. Identificirani peludni materijal prikazuje se u postotnom omjeru, prema vrsti i stratigrafskom položaju, na tzv. peludnom dijagramu, iz koga se mogu iščitati varijacije u zastupljenosti pojedinih zajednica, a na temelju tih zapažanja donose se zaključci o klimatskim promjenama, uzgoju žitarica, krčenju šuma i slično.

Srodna metoda, također vrlo korisna za arheologe, obuhvaća analizu fitolita - minijaturnih silikatnih dijelova biljnog staničja, koji često ostaju čitavi čak i nakon što je ostatak biljke istrunuo ili bio spaljen. Iako i ovu metodu prate brojni problemi te se tako vrlo rijetko može odrediti kojoj točno biljnoj vrsti pojedini fitolit pripada, ova je vrsta nalaza manje podložna propadanju nego peludna zrnca te vrlo često ostaje sačuvana u arheološki relevantnim kontekstima: unutar ognjišta ili slojeva pepela, sadržana u keramičkome materijalu ili priljubljena uz kameno oruđe (RENFREW - BAHN 2000: 225).

SAČUVANI BILJNI OSTACI

Već je spomenuto kako organski materijal iz pretpovijesnih razdoblja tek u iznimnim slučajevima može preostati do naših dana u klimatskim i atmosferskim uvjetima kakvi su zadani umjerenom kontinentalnom klimom karakterističnom za naše krajeve. Usprkos tome, kada je o zemljoradnji riječ, postoje situacije gdje su nam ostali sačuvani pojedini, iako vrlo mali, ostaci uzgajanih kultura te onih biljaka koje su s njima bile u neposrednoj vezi, primjerice korov. Zohary i Hopf navode niz takvih situacija (ZOHARY - HOPF 2000: 1-7; T. 2). Primjerice, anaerobni uvjeti kakvi vladaju u podvodnom ambijentu sprječavaju prirodnu dekompoziciju organske materije, tako da su jezera, močvare, bunari ili poplavljena područja prava riznica arheološki relevantnog materijala. Svoj će oblik sjeme ili neki drugi dio biljke sačuvati i u slučaju mineralizacije (kalcifikacije ili silicifikacije), usprkos tome što će izmijeniti svoju kemijsku strukturu. Na sličan će se način sjeme sačuvati i djelovanjem metalnih oksida, nađe li se u blizini srebra, željeza te bakra ili bronce (na primjer u posudi izrađenoj od jednog od navedenih materijala). Nisu rijetki ni slučajevi kada biljka ostavlja svoj »negativ« - u keramici, opekama ili kućnom lijevu.

Najčešće su, međutim, situacije u kojima ostaci žitarica i ostalog bilja bivaju sačuvani zahvaljujući djelomičnoj karbonizaciji. Tako se, primjerice, sjeme pšenice ili ječma može vatrom oštetiti

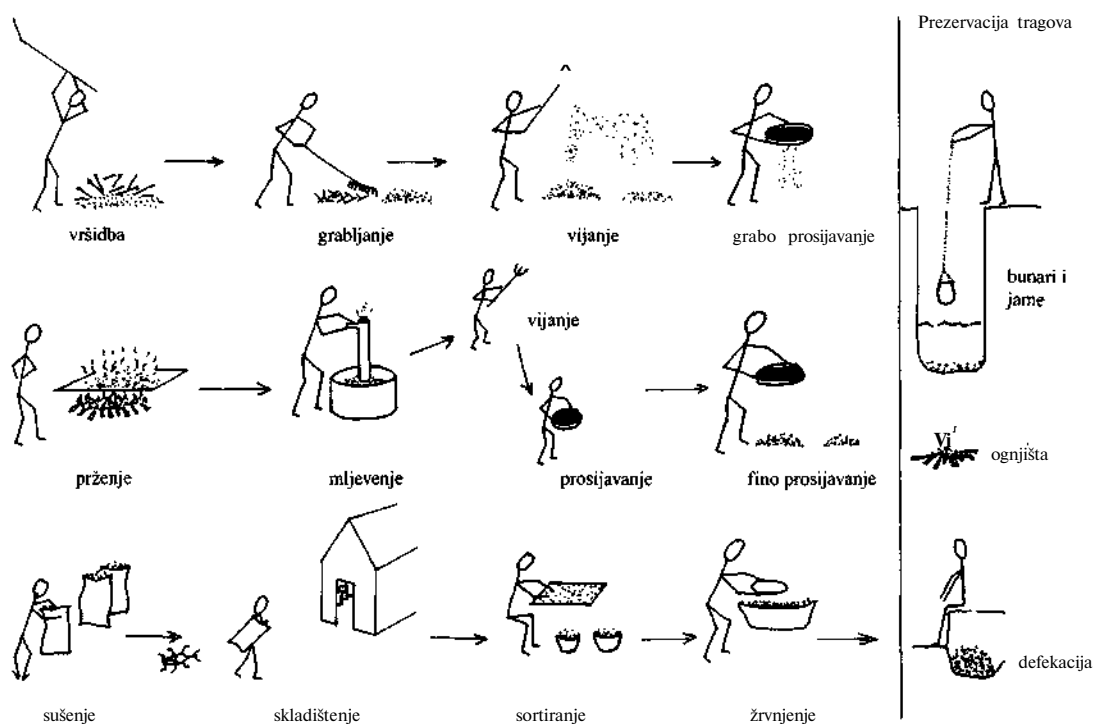
Slika 1. Shema naprave za flotaciju

(odnosno sačuvati, sa stajališta arheologa) tijekom čišćenja ili procesuiranja blizu ognjišta, tijekom zagrijavanja radi lakšeg odvajanja zaštitne stijenke, kao sastavni dio keramičke posude prilikom pečenja, zbog požara u ambaru i slično. Pokatkad se na arheološkim iskopavanjima nailazi na veće količine pougljenjenog sjemenja, koje je vjerojatno bilo zajedno sadržano u nekoj posudi ili u ambaru. Ipak, takvi su nalazi uglavnom rijetki te najveći dio pougljenjenih biljnih ostataka zbog svoje neznatne veličine prolazi neprimijećen. Stoga, smatramo li daje taj materijal relevantan za naša arheološka istraživanja, a trebao bi biti budući da je na taj način moguće doći do direktnih podataka o zemljoradnji i prehrani pretpovijesnih populacija, poslužiti ćemo se metodom flotacije (Slika 1).

Riječ je o metodi koja je uvelike unaprijedila naša saznanja o uzgoju, procesuiranju i korištenju biljaka u prošlosti. Kako su upravo zbog ranije navedenog razloga - slabe zamjetnosti u tlu tijekom iskopavanja, a uz to i nedovoljne orijentiranosti i pripremljenosti istraživača - ostaci sjemenja na arheološkim lokalitetima bili tek iznimna pojava, pojava flotacije omogućila je arheolozima da se na vrlo jednostavan način dođe do vrijednih nalaza.⁶

Metoda se temelji na jednostavnom principu: činjenici daje specifična težina većine biljnih tvari manja od specifične težine vode. U skladu s tim, uroni li se određena količina iskopane zemlje u vodu te se potom razrahli, biljni ostaci - sjemenke, grančice, stabljike - izronit će na površinu. Najjednostavniji način flotacije izvodi se od mrvljenjem zemlje u kanti ili bačvi s vodom, gdje će se zemlja staložiti na dno, a sjemenke ostati na površini vode. Sofisticiraniji model flotiranja uključuje posebno konstruiranu napravu (posve jednostavno izvedivu u kućnoj radinosti), kod koje će priljev vode pospješiti plutanje nešto gušćeg materijala, posebno postavljene mreže različitog promjera ot-

⁶ Vrlo instruktivne informacije o flotaciji daju primjericice WAGNER 1988, PEARSALL 2000, a našoj suliteraturi o tome pisali DURMANIN - KAISER - KIRIGIN 1997.

Slika 2. Faze procesuiranja žitarica, od kojih nakon svake preostaje specifična grupa nalaza

vora »hvatati« ostatke, a otvor na dnu služiti za odvod zemlje i mulja. Pritom je bitno da se tijekom iskopavanja redovito uzima ravnomjerni uzorak zemlje, budući da se jedino na taj način mogu postaviti pouzdani omjeri između različitih prostornih i vremenskih -odnosno, terenskim rječnikom, horizontalnih i vertikalnih - stratigrafskih jedinica. Kako je bilo moguće ustanoviti iz objavljene literature te izvješća s terenskih istraživanja, kod nas se flotacija tek iznimno primijenjuje (Primjerice FORENBAHER - KAISER 1999; FORENBAHER - MIRACLE 1999).

Promatramo li način postupanja sa žitom jednom kada ono dozrije, uz pomoć pouzdane metode, kakvom flotaciju zasigurno možemo smatrati, moguće je arheološkim putem utvrditi različite faze toga procesa, budući da svaka od njih ostavlja karakteristične tragove u arheološkom inventaru. Naravno, riječ je o idealnoj situaciji, od koje se u najvećem broju slučajeva na konkretnom primjeru nekog lokaliteta može ustanoviti tek poneki izdvojeni dio (Slika 2). Pritom smo u rekonstrukciji toga procesa limitirani, među inim i činjenicom da će u arheološkom kontekstu biti sadržan tek neznatni dio žetve, uglavnom onaj koji bude opržen vatrom, te ograničenjima koja nam postavljaju metodologija istraživanja i raspoloživa sredstva.

Interpretacija se temelji na modelu postupanja s ljetinom kakvu nam daju etnografske analogije, a sastoji se u definiranju slijeda nužnih radnji - promatranju lokacija na kojima se one izvode, te bilježenju specifičnog materijala koji pri tome preostaje (HASTORF 1988: 119-140). Na svakome stupnju procesa sastav promatrane »populacije« je različit: žito preneseno u naselje sadržavat će čitavo klasje, a uz njega raznovrsni korov. Vršidbom i vijanjem kida se klasje i uklanja slama. Prvim, grabim prosijavanjem, odvajaju se preostale čestice stabljike te neslomljeno osje, dok sjeme prolazi kroz sito. Kod nekih žitarica (npr. *Einkorn - Triticum monococcum*; *emmer - Triticum turgidum subsp. dicocum*) sjeme je zaštićeno ljuskom, a da bi se ona odstranila, urod se najčešće lagano

zagrijava. To je ujedno s arheološke točke gledišta vrlo zahvalan trenutak, budući daje prilikom toga mogućnost da bude pougljenjenih ili nagorenih ostataka vrlo velika, a pritom je riječ o posve specifičnom karakteru nalaza, u obliku sjemenki u ljuskama ili izvan njih, te samih dijelova ljuski. Zatim, kod »finog« prosijavanja, u situ će se zadržati uglavnom sjeme žitarica, uz poneko sjeme korova i pokoji komadić ljuske ili stabljike, dok će se kao otpadni materijal ove radnje pojaviti posebna grupa nalaza u obliku djelića sjemenih ljusaka te ostalih segmenata klasa, ali uz to i sjemenki korova, uglavnom manjih od sjemena žitarica (POPPER 1988: 56). Nadalje, završno ručno sortiranje odijelit će i posljednje neželjene dijelove, a pročišćeno žito bit će spremno za skladištenje ili upotrebu. Razumljivo je kako nisu svi dijelovi ovog procesa jednako vidljivi u arheološkom inventaru. Mogućnost da uzorak bude sačuvan zbog izlaganja vatri mnogo je veća u slučaju kada se pojedina radnja obavlja blizu ognjišta (npr. ručno sortiranje sjemenki) ili na vatri (pripremanje hrane, »prženje« žita radi odstranjivanja ljuske). Eksperimentalni rezultati ukazuju na to daje prethodnim zagrijavanjem žita na otprilike 200 °C bio bitno olakšan postupak žrvnjanja. Kako god bilo, bitno je da materijal bude tek opržen ili nagoren, jer se u protivnom ništa neće sačuvati. Sjemenke i drugi manji biljni segmenti s te su strane pogodan materijal jer upadnu li u vatru, postoji velika mogućnost da će se žsakritiž u pepelu te tako ostati čitavi.

Osim očuvanosti nagorijevanjem, već je spomenuto kako anaerobni uvjeti koji vladaju u vodenoj mediju mogu sačuvati organski materijal. U vezi s našom tematikom takav slučaj odnosi se primjerice na jame za skladištenje žita u koje je prodrila kiša.

UZGOJ BILJNIH KULTURA U BRONČANO DOBA

Govoreći o pretpovijesnoj zemljoradnji u našim krajevima, dotakli smo se okvirno arheološki relevantnih artefakata kojima je ona obavljena, sumarnoga tijeka postupaka uzgoja i obrade žitarica, kao i znanstvenih tehnika i metoda pomoću kojih možemo utvrditi pojedine dijelove cjelovitog procesa. Biljne kulture činile su temelj prehrane brončanodobnog stanovništva u našim krajevima. Kako je već rečeno, dosadašnja istraživanja arheoloških nalazišta u kontinentalnom dijelu Hrvatske uglavnom nisu među svoje »research objectives« (ciljeve istraživanja) eksplicitno ubrajala istraživanje pretpovijesne zemljoradnje, te u skladu s tim raspoložemo s vrlo malo podataka o uzgajanim kulturama. Stoga smo za stvaranje realne slike primorani poslužiti se saznanjima o toj temi s nama susjednih područja.

Najvažnije biljne kulture u prehrani brončanodobnog stanovništva u ovim krajevima bile su, od žitarica, pšenica, ječam i proso, a od mahunarki grašak, grahorica i leća. Uz njih, uzgajali su se i pir, raž, zob, bob, lan i mak. Činjenica da se na lokalitetima često nailazi zajedno na žitarice i mahunarke sugerira da su rani ratari bili svjesni važne uloge koju mahunarke imaju u pospješanju zemljoradnje. One, naime, vezuju dušik iz atmosfere i tako djeluju kao prirodni regulator održavanja plodnosti tla.

Pšenica se javlja u različitim oblicima. Čini se kako je tijekom brončanoga doba prvenstvo uglavnom imala jednozrna pšenica - einkorn (*Triticum monococcum*) ili, alternativno, dvozrna - emmer (*Triticum turgidum subsp. dicoccum*) dok se krušna pšenica (*Triticum aestivum subsp. aestivum* i *subsp. compactum*) u to vrijeme pojavljuje tek sporadično i u manjem opsegu, a veći će značaj dobiti kako se progresivno budu obrađivala čvršća tla. Svi su ovi oblici poznati u našim krajevima još od neolitika, a einkorn i emmer dio su onog inicijalnog skupa prvih domestikata, u koji još ubrajamo ječam (*Hordeum vulgare*).¹

¹ Odomestifikaciji: SMITH 1995, ZOHARY-HOPF 2000.

Iz vremena ranog neolitika, istraživanja lokaliteta starcevačke kulture u Starčevu i Oblima (ZOHARY - HOPF 2000: 225) dokazala su uzgoj emmera, einkorna, krušne pšenice, ječma i graška (*Pisum sativum*), te u Oblimajoš i leće (*Lens culinaris*). Na oba lokaliteta dominantna kultura bio je emmer. S potonjeg lokaliteta, iz sloja kasnoneolitičke butmirske kulture potječu istovrsni nalazi, s izuzetkom leće, što prije treba pripisati nedovoljnoj istraženosti nego prestanku uzgoja ove mahunarke. Mnoštvo podataka omogućio je srijemski lokalitet Gomolava (VAN ZEIST 1975: 5-18), gdje su u sloju kasnog neolitika pronađeni bogati ostaci. Dominira *einkorn*, a česti su nalazi emera, ječma i prosa (*Panicum miliaceum*), dok se uzgredno pojavljuju leća, grašak, grahorica (*Vicia ervilia*) i lan (*Linum usitatissimum*).

Ranoneolitički nalazi iz Mađarske također ukazuju na uzgoj emmera, einkorna i ječma te leće. Na lokalitetu Dévaványa-Réhely gát, primjerice, dominira ječam. Na kasno-neolitičkom lokalitetu Szilhalom nađeni su brojni nalazi einkorna i emmera te posebice graška (ZOHARY - HOPF 2000: 228). Za proučavanje zemljoradnje brončanog doba upravo su nam mađarski lokaliteti najbliži i najvredniji izvor podataka (GYULAI 1993: 20-32).

Tijekom ranoga brončanog doba uzgajane su iste kulture kao i tijekom neolitika, no sada se prvi puta u Mađarskoj pojavljuju grahorica i lan, na lokalitetu Dunaföldvár-Kálvária, Nagyrév kulture. Na tome nalazištu dominira einkorn, dok na lokalitetu Ottomanynv kulture Bakonyszeg-Kádárdomb prevladava emmer. Ta će dvojnost biti karakteristična za mađarske lokalitete tijekom cijeloga brončanog doba.

Bogati nalazi žitarica poznati su nam s nekoliko lokaliteta koji se pripisuju srednjobrončano-dobnoj Vátya kulturi središnje Mađarske. Na utvrđenoj naselju Bölcske-Vörösgyir na Dunavu, najvažnija žitarica bio je einkorn, zatim ječam, a u manjoj mjeri opsegui uzgajali i *emmer*, pir (*Triticum aestivum* subs. *spelta*) i raž. Tim se kulturama na lokalitetu Tiszaalpár-Várdomb pridružuju i obična pšenica, leća, grašak, grahorica i bob (*Vicia faba*), a također i lan, u svojoj dvojnoj ulozi izvora ulja te sirovine za izradu tekstila. Proso, zastupljeno još od neolitika, od srednjega brončanog doba dobiva na važnosti, dok se raž (*Secale cereale*), čini se, tek sada prvi puta pojavljuje. Zanimljivo je da se zob za sada pojavljuje tek kao korov (*Avenafatua*), a ne kao kultivirana žitarica (*Avena sativa*), a to će postati tek potkraj drugog tisućljeća i u prvome tisućljeću prije Krista. (GYULAI 1993: 27).

S kasnobrončanodobnog lokaliteta Gradec nad Mihovim u susjednoj Sloveniji potječu karbonizirani ostaci pšenice, einkorna, prosa, ječma, leće, boba te zobi. Već ranije, tijekom bakrenoga doba, dokumentiranje uzgoj pšenice, ječma te prosa, kako to pokazuju nalazi sjemenja s visinskih nalazišta Gradec pri Mirni te Stari grad nad Seli pri Šumberku (CULIBERG - ŠERCELJ 1995: 171-173).

S Feudvara u Vojvodini potječu bogati tragovi žitarica iz vremena kulture polja sa žarama. Na lokalitetu, naseljenom tijekom 12-9. st. pr. Kr., pronađeni su karbonizirani ostaci einkorna i emera te ječma, raži, pšenice, prosa, leće, grahorice, lana i maka. Mak (*Papaver somniferum*) je u sjevernoj, središnjoj i zapadnoj Europi dokumentiran još od srednjeg neolitika, no u nama se bliskim krajevima pojavljuje tek u brončanom dobu. U to je vrijeme uzgajan prvenstveno zbog svojih sjemenki, bogatih uljem (ZOHARY - HOPF 2000: 135). Novijim istraživanjima zagrebačkoga Instituta za arheologiju na položaju Sjenjaku Novoj Bukovici ustanovljeni su pougljenjeni ostaci sjemenki boba te žira u kasnobrončanodobnom kontekstu (KOVAČEVIĆ 2001: 71-72; ŠOŠTARIĆ

8 Pir je kao žitarica bio relativno raširen u Europi sve do početka 20. st., no danas se uzgaja u vrlo malim količinama tek najjugu Njemačke i u sjevernoj Španjolskoj. Tijekom

brončanog i željeznog doba uzgajan je širom istočne, središnje i sjeverne Europe. Važnu je ulogu imao i za Rimljane: ZOHARY - HOPF 2000: 57.

2001: 79-80).⁹ S kraja brončanog i početka željeznog doba poznati su nam nalazi ječma, einkorna, prosa i leće i s vojvođanskog lokaliteta Kalakača, s područja rasprostiranja bosutske grupe (MEDOVIĆ 1978: 19).

ZAKLJUČAK

Ima li se u vidu stupanj do kojeg je zemljoradnja bila određujući čimbenik za razvoj ljudskog društva, s punim se pravom procesu prelaska na sjedilački, zemljoradnički način života pripisuju revolucionarne karakteristike. Tim više čudi što se u našoj stručnoj literaturi raznovrsnim problemima u vezi s poznavanjem pretpovijesne zemljoradnje posvećuje veomamalo pažnje. Spomenuti nedostatak interesa iskazan je sjedne strane slabo izraženim zanimanjem za razradu u domeni teorije, a s druge takvim pristupom terenskom radu koji zanemaruje metodologiju usmjerenu na rješavanje specifičnih pitanja povezanih sa zemljoradnjom.

U ovome je radu ponuđen jedan sumarni pregled osnovnih pokazatelja na temelju kojih možemo donijeti zaključke o pretpovijesnoj zemljoradnji, uključujući pokretne i nepokretne arheološke nalaze, etnografske analogije, pomoćne znanstvene metode te sačuvane ostatke finalnih proizvoda zemljoradnje - žitarica i ostalih obrađivanih kultura. Navedenim primjerima nipošto nisu iscrpljene sve mogućnosti koje nam stoje na raspolaganju za spoznavanje raznovrsnih aspekata ove problematike. Spomenimo primjerice eksperimentalnu arheologiju. U svijetu - prije svega u zapadnoj Europi i Americi - postoje brojni arheološki istraživački centri koji istražuju pojedine aspekte života u prošlosti putem rekonstrukcije pretpostavljenih radnji i usporedbe dobivenih rezultata s nalazima otkrivenim arheološkim istraživanjima. Među najpoznatije i najproduktivnije ubrajaju se *Butser Experimental Iron Age farm* u Hampshireu (Engleska) (REYNOLDS 1999: 124-135), te *Lejre Research Center* u Danskoj (RASMUSSEN - GRONNOR 1999: 136-145), dok kod nas za sada takvih centara nema. Pitanja rane zemljoradnje pokušavala je (i još pokušava) riješiti i lingvistika. Iako spoj tih dviju disciplina nije uvijek davao najsretnije rezultate, i s te se strane mogu očekivati vrijedni doprinosi (opširnije o tome pitanju: MARKEY 1989, RENFREW 1987). Budućnost arheologije leži u interdisciplinarnom povezivanju te prihvaćanju različitih pristupa promatranju problematice, jer je samo na taj način moguće ponuditi zadovoljavajuća rješenja i odgovore na različita pitanja koja se tiču života u prošlosti.

U pogledu poznavanja pretpovijesne zemljoradnje u kontinentalnoj Hrvatskoj ne možemo biti zadovoljni postojećim stanjem. Iako u nekim aspektima raspoložemo zavidnim korpusom nalaza (npr. brojnost artefakata), ostale komponente potrebne za sagledavanje cjelokupne slike, počevši od metodoloških principa i terenske prakse, nisu zasada dovoljno razvijene.

BIBLIOGRAFIJA

- BALEN, J. 1998 - Nalazište Lasinjske kulture u Dubrancu, *VAMZ*, 3. s., 30-21/1997-1998: 13-32.
- BALEN-LETUNIĆ, D. 1994- Dubranec - naselje lasinjske kulture, *ObHAD*, 26/1994, 2: 42^5.
- BARKER, G. 1985 - *Prehistoric farming in Europe*. Cambridge, 1985.
- CULIBERG, M. - A. ŠERCELJ 1995 - Karpološke in antrakotomske analize iz prazgodovinskih visinskih naselja na Dolenjskem, *Aves*, 46/1995: 169-176.

⁹ Žir se, osim kao hrana svinjama, mogao upotrebljavati i kao nadopuna ljudskoj prehrani: FILIPOVIĆ 1953: 17-32.

- ČOVIĆ, B. 1983 - Zaključna razmatranja, *PJZ*, 4, 1983.
- DURMANIN, M. et al. 1997- DURMANIN, M. - T. KAISER - B. KIRIGIN. Bilješke o flotaciji arheoloških ostataka. *ObHAD*, 29/1997, 1: 65-70.
- FILIPOVIĆ, M. 1953- Žir u ishrani balkanskih naroda. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 37/1953: 17-38.
- FORENBAHER, S. - T. KAISER 1999 - Obnovljeno istraživanje u Spili kod Nakovane (Pelješac), *ObHAD*, 31/1999, 3: 75-77.
- FORENBAHER, S. - P. MIRACLE 1999 - Peta sezona iskopavanja Pupićine peći (Istra), *ObHAD*, 31/1999, 3: 54-57.
- GYULAI, F. 1993 - *Environment and agriculture in Bronze Age Hungary*. Budapest, 1993.
- HARDING, A. 2000- *Bronze Age in Europe*. Cambridge, 2000.
- HASTORF, C.A. 1988 - The use of paleoethnobotanical data in prehistoric studies of crop production, processing and consumption. *Current paleo-ethnobotany*. Chicago, 1988: 109-144.
- JACANOVIĆ, D. 1996 - Bronzani lemeš praistorijskog rala iz Požarevca. *RVM*, 37-38/1995-1996: 43-51.
- JURIĆ, I. et al. 2001 - JURIĆ, I. - M. BOGUNOVIĆ - M. ĐIKIĆ. Značajke poljoprivredne proizvodnje u naseljima starčevačke kulture na prostoru između Vinkovaca i Slavenskog Broda u Hrvatskoj. *Društvena istraživanja*, 10/2001, 6: 1131-1158.
- JURIŠIĆ, M. 1993 - Nalaz monoksila u Kupi kod Siska - položaj Mali Kaptol, *ObHAD*, 25/1993, 3: 68-69.
- KOLAK, I. 1994 - *Sjemenarstvo ratarskih i krmnih kultura*. Zagreb, 1994.
- KOVAČEVIĆ, S. 2001 - Istraživanja prapovijesnog lokaliteta u Novoj Bukovici na položaju Sjenjak - povijest i novi rezultati, *Prilozi*, 18/2001: 63-78.
- MARKEY, T.L. 1989- The spread of agriculture in western Europe: Indo-European and (non-) pre-Indo-European linguistic evidence. *Foraging and farming. The evolution of plant exploitation*. London, 1989: 585-606.
- MEDOVIĆ, P.
- 1978. *Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslavenskom Podunavlju*, *DissMon*, 22/1978.
- 1993. Raonik (lemeš) rala sa Borđoša kod Novog Bečaja. *RVM*, 35/1993:
- PEARSALL, D.M. 2000 - *Paleoethnobotany. A handbook of procedures*. San Diego 2000.
- PERINI, R. 1983 - Der frühbronzezeitliche Pflug von Lavagnone. *ArchKorr*, 13/1983, 2:
- POPPER, V.S. 1988- Selecting quantitative measurements in paleoethnobotany. *Current paleoethnobotany*. Chicago, 1988: 53-71.
- RASMUSSEN, M. - B. GRONNOW 1999 - The Historical-archaeological experimental centre at Lejre, Danmark: 30 years of experimenting with the past. *The Constructed past*. London, 1999: 136-145.
- RENFREW, C. 1987 - *Archaeology and language*. London, 1987.
- RENFREW, C. - P. BAHN 2000 - *Archaeology. Theories, methods and practice*. London, 2000.
-

- REYNOLDS, P. 1999 - Butser Ancient Farm, Hampshire, UK, *The Constructed Past*, London 1999: 124-135.
- SHERRATT, A. 1981 - Plough and pastoralism: Aspects of the secondary products revolution, *Economy and society in prehistoric Europe*, Edinburgh 1997: 158-198.
- SMITH, B. 1995 - *The emergence of agriculture*. New York, 1995.
- ŠOŠTARIĆ, R. 2001 - Karbonizirani biljni ostaci iz prapovijesnog lokaliteta u Novoj Bukovici na položaju Sjenjak. *Prilozi*, 18/2001: 79-82.
- VAN ZEIST, W. 1975 - Ugljenisani biljni ostaci na višeslojnom nalazištu Gomolava. *RVM*, 23-24/1974-1978: 5-18.
- VINSKI-GASPARINI, K.
- 1973. *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*. Zadar, 1973.
- 1983. *Kultura polja sa žarama sa svojim grupama*, *PJZ*, 4. Sarajevo, 1983:
- WAGNER, G.E. 1988 - Comparability among recovery techniques. *Current paleoethnobotany*. Chicago, 1988: 17-35.
- ZOHARY D. - M. HOPF 2000 - *Domestication of plants in the Old world*. Oxford, 2000.

POPIS ILUSTRACIJA

- Slika 1. Shema naprave za flotaciju. Precrtano iz: D. M. PEARSALL. *Paleoethnobotany. A handbook of procedure*. San Diego, 2000: 49, si. 2.23.
- Slika 2. Faze procesuiranja žitarica, od kojih nakon svake preostaje specifična grupa nalaza. Precrtano iz: RENFREW, C. - P. BAHN. *Archaeology. Theories, methods and practice*. London, 2000: 255.

LIST OF FIGURES

- Figure 1. Scheme of a flotation system. Redrawn from: D. M. PEARSALL. *Paleoethnobotany. A handbook of procedure*. San Diego, 2000: 49, fig 2.23.
- Figure 2. Crop processing phases. Each phase produces a distinctive assemblage. Redrawn from: RENFREW, C. - P. BAHN. *Archaeology. Theories, methods and practice*. London, 2000: 255.

SUMMARY

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF PREHISTORIC AGRICULTURE

The issue of prehistoric farming has been given only modest importance in Croatian archaeological theory and practice. Regarding agriculture during the Bronze Age of Continental Croatia there is at present a very limited body of information. Nevertheless, there is a relatively wide range of categories available to those wishing to shed more light on this essential aspect of human life: the tools and implements used, pictorial representations, contextual information from human settlements, location of archaeological sites within the landscape, environmental archaeology, and preserved food remains.

At present, by far the most conclusive evidence for interpreting prehistoric agricultural activities in Northern Croatia are numerous remains of various tools, indispensable for sowing, harvesting and processing of cultivated plants. This category includes diverse artefacts made of stone, bone and antler, and later of metals - copper and bronze. Wood must have been of great importance as well, but is seldom preserved.

Observations concerning farming can be drawn from the excavation of settlements, through an analysis of the architecture and a spatial analysis of artefacts and preserved organic remains. The location of a given site within the landscape is also indicative. The geographic distribution of Bronze Age settlements in Croatia suggests that they were mostly founded on locations favourable for agriculture.

Among the numerous ways in which natural science can be of help to archaeology there are several that apply directly to farming. Thus, palynology can provide general information on the relative participation of plant populations within a given geographical region. A related method, also of great importance to archaeologists, consists of the analysis of phytoliths, miniature silicate particles of plant tissue. These often remain preserved long after the rest of a plant had vanished through decay or fire.

The organic material from prehistory can only exceptionally survive to our day in the atmospheric conditions of the moderate Continental climate characteristic for Continental Croatia. Nevertheless, when it comes to agriculture, there are instances where the remains of cultivated plants have remained preserved, as have the remains of plants found in association with the former, such as weeds.

Plant seeds are normally preserved in the anaerobic conditions characteristic of undervater or vwaterlogged sites. A seed will preserve its shape (although not its chemical structure) in the case of mineralization. Similarly, it will remain preserved through the action of metal oxides, if it comes into contact with silver, iron, copper and bronze (e.g. in a vessel made of one of these materials). There are numerous cases when the plant has left its 'negative' in pottery or daub.

However, seeds are most often preserved through partial carbonisation. Thus for example, seeds of wheat or barley can be preserved through fire during various stages of their processing: i.e. during threshing, sieving, roasting, winnowing, oven drying, sorting, storing, etc. In order to recover as much macrobotanical material as possible archaeologists employ the method of flotation.

The introduction of flotation has revolutionised palaeoethnobotanical efficiency and it is now possible to follow various phases of crop processing, because (in an ideal situation) each phase leaves characteristic traces in the archaeological context. The limitations stem from the fact that a given context normally contains only an insignificant portion of the harvest - the one that had been preserved through charring.

The most important cultivated plants in the diet of the Bronze Age inhabitants of Northern Croatia were wheat, barley, millet, green peas, vetch and lentil. Of secondary importance were spelt, rye, oats, horse-bean, flax and poppy. The fact that cereals and legumes are often found in association suggests that the early farmers were well aware of the role of leguminous plants in the improvement of their produce. As nitrogen fixers they served as a natural regulator for the preservation of soil fertility.

In conclusion, we cannot be satisfied with contemporary knowledge regarding prehistoric farming in Continental Croatia. While there is an impressive body of artefacts utilised in farming exists, the other necessary components for successful interpretation, such as theoretical principles and fieldwork methodology, are at present insufficiently understood.

Rukopis primljen 17.X.2002.
Rukopis prihvaćen 20.X.2002.

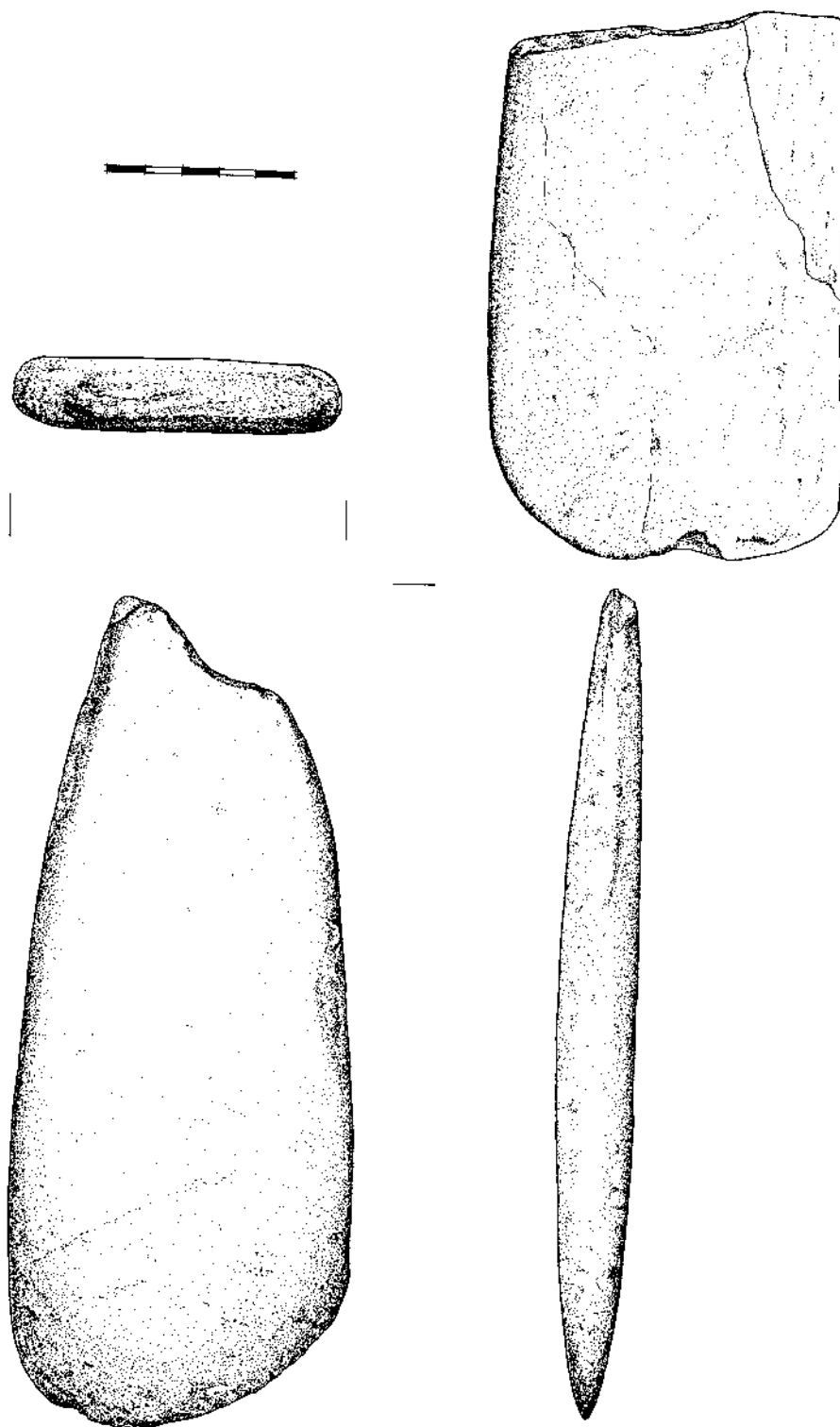

Tabla 1.

PRIKAZI

Bryan SYKES. *Sedam Evinih kćeri (The Seven Daughters of Eve)*. Zagreb, 2002: Naklada Zadro. 261 str., tvrdi uvez.

Autor, profesor Bryan Sykes, šef katedre za humanu genetiku na sveučilištu Oxford u Velikoj Britaniji, ispočetka se godinama bavio problemima u vezi s nasljednim bolestima koštanog sustava u ljudskome tijelu s težištem na tzv. bolesti lomljivih kostiju. Radeći na tom projektu, počeo je surađivati s prof. Robertom Hedgesom koji na istom sveučilištu vodi laboratorij za datiranje radioaktivnim ugljikom. Hedges je osim za datume iz organskih materijala, bio zainteresiran za dobivanje i nekih drugih podataka kao npr. može li se iz fosilnih ostataka izolirati genetski materijal. To pitanje pokrenulo je višegodišnji proces čiji je rezultat Sykesova knjiga *Sedam Evinih kćeri*.

Genetika je u posljednjem desetljeću postala jedna od vodećih grana znanosti u svijetu, a u posljednjih nekoliko godina istinski hit. Statistike u SAD-u i Europi bilježe izniman porast interesa za studij genetike, koji je radi toga raščlanjen na manje i uže segmente. Otvaranje brojnih multinacionalnih kompanija, kao i onih manjih po opsegu no ne i po važnosti, koje se bave najrazličitijim primjenama genetike, od kloniranja, potom genetski modificirane hrane pa do tretiranja genetski nasljednih bolesti, rezultiralo je iznimnom konkurencijom na tom polju. Ne tako davno uspješno iščitavanje ljudskog genoma u cijelosti mnogi su stručnjaci okarakterizirali kao najveće dostignuće 20. stoljeća. Gotovo istodobno počele su i sudske parnice oko toga tko ima vlast nad mapama gena koje se izrađuju i u kojima leži golemi financijski potencijal...

U svjetlu svih tih zbivanja i arheologija je u genetici dobila iznimnog saveznika. Kao i uvijek, takav napredak donosi sobom opravdane sumnje. I to je također nužno. Iste one su autora

¹ mtDNA kratica je koja označava mitohondrijsku DNAmolekulu, koja se, među inim, od genomske razlikuje po tome stoje nasljedna samo po ženskoj liniji. Za detalje

prisiljavale na beskonačno provjeravanje dobivenih rezultata što mu je omogućilo da spremno dočeka i odgovori na gotovo svaku kritiku, a nerijetko su takve situacije dovodile do novih otkrića.

Tim je veća važnost ove knjige koja nam detaljno donosi gradnju jedne ideje koja se rodila iz znanstvenog rada.

Knjiga je podijeljena na 23 poglavlja i ima 261 stranicu. Zapravo je sastavljena od tri cjeline: genetika i opis kako je autor došao do 7 pramajki gotovo svih stanovnika Europe, upoznavanja sa svakom od njih, te zaključka. U uvodu i početnim poglavljima vrlo dobro objašnjava osnovne pojmove i sklopove genetike što čitanje čini lakšim. Nakon uvoda upoznaje nas sa svojim prvim većim projektom u vezi sa mtDNA¹ — izoliranjem genetskog materijala iz Ötzija, možda poznatijeg pod imenom Ledeni čovjek iz Tirola. Nakon uspješnog izvlačenja molekule DNA iz Ötzijeva tijela i prilikom konferencije za tisak upriličene tim povodom Sykes je objavio da još danas ima ljudi koji imaju vrlo sličnu sekvencu molekule. I tada se dogodila prekretnica. Jedna mu je novinarka uputila nezgodno pitanje, na koje nije mogao odgovoriti: čiji su to zapravo geni? Pretražujući bazu podataka svojih uzoraka, pronašao je jedan koji je bio sličan Ötzijevom. Bila je to izvjesna gđa Mary, Ötzijeva daleka rođakinja koja danas živi u Engleskoj. Tako je dobio ideju da projekt okrene prema mogućnostima genetike na tom polju, te počinje obradu osteološkog materijala sa srednjovjekovnog lokaliteta u Abingdonu kod Oxforda.

U drugom nam poglavlju govori o molekuli DNA, pionirima njenog istraživanja, osnovnim mehanizmima ljudskog genoma i si., dakle, kako smo već rekli, svemu onome o čemu će više ili manje detaljno govoriti u knjizi. Vratio se što je mogao ranije u pisanu prošlost opisujući

vidjeti: M. BURIĆ. Genetika i arheologija - mogućnosti interdisciplinarnog povezivanja. *OpA*, 21/1997.

nastojanja ljudi, (poimence Aristotela i Hipokrata), da npr. objasne mehanizme sličnosti između djece i roditelja. Putuje zatim dalje od patera Gregora Mendela, redovnika iz Brna, koji se danas smatra ocem genetike kao znanstvene discipline, do Jamesa Watsona i Francisa Cricka, otkrivača molekularne strukture nasljednosti kao onih koji su molekuli dali ime DNA. Opisan je njihov pokus, kasnije nagrađen Nobelovom nagradom za kemiju: vlakna DNA molekule izložili su radioaktivnosti, čije su se čestice u pravilnom obliku odbijale od molekula u strukturi na foto-papir. Tako su dobili njen izgled, tzv. *double helix shape* koji svi danas znamo kao sliku spiralno izvijene molekule. Može se vidjeti kako je i to poglavlje vrlo zahvalno jer čitaocu-laiku u polju genetike daje osnovne informacije bez kojih ne bi mogao razumjeti većinu materije koja slijedi.

Treće poglavlje govori o Rh-faktoru i njegovoj povezanosti s genom, te poznatom fenomenu »modrog djeteta«. Prvi put u knjizi spominje Luigija Luču Cavalli-Sforza, danas umirovljenog profesora sa Stanforda, doajena molekularne biologije i čovjeka koji je - jedan od prvih - iznio tezu o tome kako su prvi ratari s Bliskog istoka kulturološki nadjačali potomke kromanjonaca, a oni su prije toga to isto učinili neandertalcima, prema čemu se zaključilo kako smo mi danas njihovi izravni potomci. Ta misao, u stručnim krugovima nazvana *demička difuzija*, prevladava u arheologiji više od 20 godina, a neki od najranijih pristaša bili su veliki autoriteti: Albert Ammerman i Collin Renfrew. Naravno, u kontekstu toga spominje i dvije najpoznatije teze o doseljenu *Sapiensa* u Europu: multiregionalni i »Out of Africa« model.

U sljedećem, četvrtom poglavlju govori o razlikama genomske i mitohondrijske DNA, te zaštoje baš ova druga postala evolucijski sat kojim se možemo vraćati u prošlost i tamo potražiti svoje pretke. Upućuje također u specifični dio mtDNA - hipervarijabilnu regiju (HVR) iz koje se može iščitati najveći broj mutacija. No, pitanje koje je visjelo nad glavom cijelom istraživačkom timu bilo je hoće li ta regija biti dovoljno stabilna za proučavanje evolucije? Tu je pred dr. Sykesom stajao mukotrpan put pronalaznja velikog broja još živih ljudi koji svi potje-

ču od iste majke. Pothvat je zvučao ludo a Sizi-fov posao već bio u procesu kad se dosjetio daje takav slučaj s jednom vrstom hrčaka. Ako bi svi imali isti slijed, on će voditi prema Majci svih hrčaka te vrste. Prikupili su uzorke iz cijeloga svijeta od ljudi koji su slali kutijice sa uzorcima svojih ljubimaca. Nakon prikupljena dovoljnog broja uzoraka, dali su se na analizu. Rezultat je pokazao da su svi sljedovi bili isti. DNA se nepogrešivo prenosila kroz prošlost. HVR je postala ključni dio za provjeru mutacija mtDNA i putovanje kroz vrijeme moglo je započeti!

Počelo je petim poglavljem koje govori o slučaju kada se putem DNA analize trebalo dokazati da su istraživači uspjeli pronaći grob obitelji cara Nikolaja II Romanova, posljednje ruske carske obitelji ubijene po nalogu boljševika u srpnju 1918. godine.

Nakon toga počinje njegov impresivan put do otkrića sedam pramajki. Pokusno istraživanje, o kojemu započinje pripovijedati u sljedećem poglavlju, obavio je na najvećem polinezijskom otoku Rarotongi, gdje je uspio dokazati podrijetlo Polinežana iz istočne Azije a ne iz Amerike, kako se do tada vjerovalo. Otok Rarotonga nalazi se u kompleksu Kukovih otoka, oko tisuću kilometara zapadno od Tahitija, kojeg slavni moreplovac nije otkrio, iako je najveći. Prvo iskrcavanje izveli su drugi, jednako tako legendarni moreplovci - pobunjenici s broda Bounty. U sljedeća dva poglavlja donosi opis tih istraživanja potkrijepljen iznimno duhovitim detaljima. Čitajući ih, teško se oduprijeti dojmovima o gotovo nevjerojatnim slučajnostima zamiješanih prstom sudbine, koje su B. Sykesu pomogle pri prvim zaključcima koje će kasnije koristiti u Europi.

Od osmog poglavlja iznosi problematiku fosila te njihove datacije i determinacije. Postavio je vrlo zanimljivo pitanje: zašto nikada nisu pronađeni fosilni ostaci čovjekolikih majmuna? Pouzdano se zna da su postojali već prije dva milijuna godina. Iz navedene tvrdnje, da ne znamo drugačije, znanost bi pretpostavila da čovjekolikih majmuna u to doba zore čovječanstva jednostavno nije bilo. Ovakvo postavljanje problema načelno prikazuje način njegova rada.

Nadalje, postavlja jedno od najvažnijih pitanja ljudske evolucije. Čiji smo potomci, neandertalaca ili kromanjonaca? Opisuje prva uzimanja uzoraka krvi, gradnju prve baze podataka mtDNA sekvenci itd. Ono stoje ovdje bitno istaknuti jest da objašnjava svojevremeni veliki znanstveni *bum* koji je prouzročilo istraživanje tima Svantea Pääba, koji je tada radio u Miinchenu i Sykesova tima na Oxfordu kada su »dokazali« da vrsta *Sapiens* nema nikakve genetske veze s neandertalcima. Kritike su bile žestoke jer je izravno bila ugrožena multiregionalna teorija. (Tada sam i sam pisao jedan uvodni tekst na tu temu i daleko od oba laboratorija bio upozoren da se »počinjem gubiti u glupostima«).

Međutim, moram reći da mi tada neke pojedinosti nisu bile sasvim jasne, no imao sam sreću daje u Zagreb na proslavu 100-godišnjice krapinskog nalaza, među inim, došao i dr. Pääbo te mi razgovorom vratio poljšanu vjeru u

arheogenetiku. Stoga, nikako ovdje ne bih želio kritizirati ničije stavove i mišljenja ma kakva da su ona tada bila.

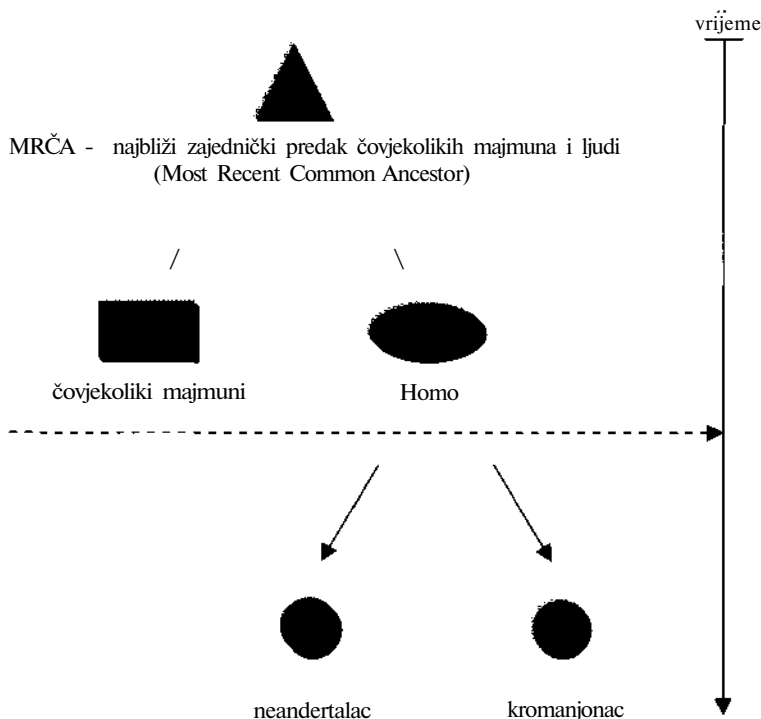
U spomenutom poglavlju prikazuje zanimljiv primjer što se moglo dogoditi ako se miješanje neandertalaca i kromanjonaca ipak zbililo.

Konji imaju 64 kromosoma, a magarci 62. Mazga, dakle, dobiva od oca konja 32, a od majke magarice 31 kromosom što zajedno čini 63, tj. neparan broj. U procesu nastajanja, geni oba roditelja normalno se iščitavaju bez obzira na kojoj se poziciji nalaze i stoga mazge normalno žive. Međutim, problem nastaje prilikom potrebe za reprodukcijom - zbog jednog neparanog »visećeg« kromosoma ona jednostavno nije moguća. Da li je takav ili sličan slučaj kromosomske razlike bio i kod neandertalaca?

Čovjekoliki majmuni, naši najbliži rođaci, imaju jedan kromosom više nego ljudska vrsta. Zapravo su se naša dva kromosoma stopila

ujedan prije otprilike najviše 6 milijuna godina, dakle negdje u periodu otkada su se ljudi i čovjekoliki majmuni odvojili od zajedničkog pretka. Ako se to zbililo nakon razdvajanja dviju linija iz kojih se kasnije razvijaju kromanjonci, odnosno neandertalci, tada bi njihov eventualni plod bio također kromosomski neuravnotežen jer bi imao 47 kromosoma. Živio bi normalno; međutim, ne bi bio sposoban za potomstvo (slika 1). Dok genetika ne otkrije koliko je kromosoma imao neandertalac, na to pitanje nećemo dobiti odgovor.

U poglavlju *Lovci i ratari* sukobljava glavnih sedam europskih genskih skupina i teoriju demičke difuzije. Kako smo rekli, ona se temelji na tezi koja

Slika 1. Shematski prikaz razdvajanja neandertalaca i kromanjonaca. Ako se spajanje dvaju ljudskih kromosoma u jedan dogodilo »ispod« isprekidane crte, došlo je do kromosomske neravnoteže.

je općeprihvaćena u arheologiji Starog kontinenta i koja se uči na svim studijima arheologije u Europi: nakon kultivacije primarnih žitarica u regiji plodnog polumjeseca na Bliskom istoku, što je inače jedna od osnovnih točaka u definiciji neolitika, nastala je ekspanzija ljudske populacije. Jedan od ogranaka širenja tog stanovništva bio je prema jugoistočnoj Europi i dalje prema središtu kontinenta. Pridošlice sobom donose znanje o zemljoradnji koje prenose na domorodačko stanovništvo. Rezultat je bilo nezaustavljivo širenje zemljoradnje, odnosno sjeđilačkog života. To je ono na što su upućivali arheološki nalazi potkrijepljeni istraživanjima L. Cavalli-Sforze i njegova tima. Međutim, Sykesovi rezultati vode u drugome, ali ne posve različitom smjeru. Naime, kad bi spomenuta teza bila točna, genetski slijed većine današnjih stanovnika Europe morao bi biti mlađi od datuma početaka zemljoradnje na Bliskom istoku, što možemo datirati u vremenski okvir otprilike ugrubo deset tisuća godina ili malo više. Činjenice ukazuju na upravo suprotno. Od sedam genetskih grupa, šest njih je znatno starije od navedenog datuma. Samo je jedan genetski slijed star deset tisuća godina. Sljedeći najbliži star je petnaest tisuća. Što to pokazuje? Po tim dokazima preostalih šest genetskih sekvenci vuče korijene iz doba lovaca-sakupljača, dakle iz paleolitika.

Vrlo je hrabro to reći i udariti u samo središte učenja starog barem 25 godina, ali rezultati, čini se, ipak govore tako.

Nikako se toga ne bi trebalo uhvatiti kao gotove činjenice, čak i od strane onih koji su potpuno uvjereni u apsolutnu vjerodostojnost genetskih istraživanja na današnjem stupnju tehnološkog razvoja. Još smo daleko, daleko od trenutka kada ćemo moći biti potpuno sigurni u rezultate analiza, ali nameće se pitanje - što sada? Kako se god stvar okrenula, nova je teza arheologiji mehanizam za korigiranje njenih rezultata, a to je najvažnije. Otvara novu mogućnost, jedan novi prostor za razmišljanja i diskusije. Prisilit će istraživače da malo podrobnije pogledaju rezultate dosadašnjih istraživanja, ako je to ikako moguće, a buduća da prilagode tom novom stanju stvari. No, ako je to i istina, (tek raz-

govora radi pretpostavimo tu činjenicu), što ona mijenja? Početak datuma neolitizacije? Činjenicu daje taj proces pristigao s Bliskog istoka ili daje dio tamošnje populacije doista prešao Bospor ili nekim drugim putem naselio Europu? Ništa od toga! U tome bi se slučaju samo dokazalo da je znatno manja inicijalna masa ljudi prispjela sa Istoka od onoga što se do sada mislilo, tj. daje lokalno stanovništvo Europe mnogo brže primilo te nove stečevine koje su donijeli došljaci. Sve drugo ostaje gotovo netaknuto. Možemo reći da demička difuzija ostaje nedirnutu jer je sada još evidentna, ali u jednom drugom volumenu. To potvrđuje i autor spominjanjem dvaju ogranaka te jedine genetske grupe s Istoka od kojih je jedan išao Balkanom prema sjeveru, a drugi Sredozemljem na zapad Europe i zapadnom obalom dalje na Sjever.

Sljedeće poglavlje govori o problemu određivanja stope mutacija i sukobu dviju populacijskih teza, te dva ključna momenta njegovih istraživanja. Ona su se zbila na dva različita znanstvena simpozija. Prvi simpozij, na kojemu je B. Sykes iznio svoju teoriju, gdje se direktno suprotstavio dotadašnjim istraživanjima o populacijama, stoje naišlo na žestoke kritike prisutnog L. Cavalli-Sforze, te drugi simpozij na kojem su mu u prisutnosti najeminentnijih imena genetike pokušali zatajiti podatke koji su potvrđivali njegov višegodišnji rad, i to njegovi nekadašnji najbliži suradnici. Naime, jedan član njegovog izvornog tima, koji se radi neslaganja odvojio, tvrdio je daje detektirao rekombinacije u mtDNA koje do tada u njoj nisu bile poznate. Detekcija rekombinacije u mtDNA jednim bi udarcem potpuno uništila sve njene potencijale za iščitavanje evolucije čovjeka. Nakon stanovitog vremena taj je znanstvenik priznao pogrešku pri čitanju sekvence. Ove ključne događaje opisuje detaljno, a oni tom dijelu knjige daju dojam napetog romana s nestvarnom pričom.

Dvanaesto poglavlje govori o poznatom slučaju Cheddarskog čovjeka koji je živio prije oko devet tisuća godina. Taj se nalaz u potpunosti uklapa u jednu od sedam genetskih skupina u Europi. Autor detaljno iznosi tijekom samog istraživanja.

Iduće poglavlje govori o spomenutim rekombinacijama, ali sada muškog (Y) kromosoma i zapravo rasvjetljava zašto on nije sposoban donositi genetske poruke iz prošlosti onako kako to čini ženski (X) kromosom. Stručni tim dr. Cavalli-Sforze pokušao je pročitati podatke o evoluciji na način kako to donosi Y kromosom. Rezultat je objavljen u jednom od vodećih znanstvenih časopisa *Science* i pokazao je da je dr. Sykes sa svojim istraživanjima na mtDNABio u pravu. Daleka prošlost muškaraca podudarala se s onom u žena - više od 95% današnjih stanovnika Europe uklapa se u jednu od sedam genetskih grupa i oni su kao takvi potomci lovaca iz ledenih doba!

Četrnaesto poglavlje koje nosi naziv *Sedam kćeri* uvodje u vrhunac knjige gdje autor objašnjava kako je sedam genetskih sljedova, koji obuhvaćaju vremenski raspon od 45000 do 10000 godina, označeno sa sedam različitih slova iz kojih je kasnije proisteklo sedam ženskih imena: Uršula, Ksenija, Helena, Velda, Tara, Katarina i Jasmina (Ksenija i Katarina ne predstavljaju isto slovo jer se Ksenijino ime izvorno piše sa X).

U nadolazećih sedam poglavlja knjiga doslovno napušta znanost i odlazi u fikciju. Na impresivan način autor opisuje svaku od tih žena; maštom se vraća u te daleke dane ljudske prošlosti i opisuje njihova rođenja, živote i smrti. Dočarava njihove roditelje, muževe i djecu. Smješta ih u prostor i vrijeme kao da ne piše znanstveni tekst, nego izmišljenu priču smještenu u davno vrijeme Europe okovane ledom.

Zaključak svega donesen je, naravno, u posljednjem poglavlju.

Sedam Evinih kćeri knjiga je koja je pod upitnik postavila mnoge činjenice koje su prije njezinog objavljivanja bile same po sebi razumljive. Moramo znati da je to zasad jedan od prvih koraka u tom smjeru što svakako još jednom naglašavamo. U njoj još ništa nije apsolutno dokazano; međutim, pokazuje da analiza mtDNA ima svoje mjesto u modernoj arheologiji. To smo jednom drugom prilikom već rekli. Sada, međutim, znamo daje to vrlo zapaženo mjesto. »Nacrt« tog mjesta najbolje je narisao sam Bryan Sykes: *Za razliku od starog pergamenta, naša*

DNA ne blijedi. Ne trune u zemlji kao mač davno umrloga ratnika. Nju ne nagriža ni vjetar ni kiša, niti je razara plamen ili potres. Ona je putnik iz neke drevne zemlje, koja živi u svima nama.

Marcel Burić
mburic@ffzg.hr

Borut KRIŽ. *Kelti v Novem mestu/The Celts in Novo mesto* (Katalog izložbe). Novo mesto, 2001: Dolenjski muzej. 167 stranica sa slikama i kartama.

Nakon izložaba *Novo mesto pred Iliri* (1995) te *Željezna doba na Slovenskem - Kapitelska njiva Novo mesto* (1997), koje su popratili istoimeni, iznimno kvalitetni katalogi, u Dolenjskom muzeju u Novom mestu potkraj 2001. godine postavljena je izložba *Kelti v Novem mestu* prigodom koje je tiskan i luksuzni dvojezični slovensko-engleski katalog autora Boruta Križa. Izložba je rezultat dugogodišnjih iskapanja koja je od 60-tih godina 20. stoljeća Dolenjski muzej pod vodstvom Toneta Kneza provodio na nalazištima u Novom Mestu, koje je postalo jednom od najistaknutijih točaka europskog prapovijesnog arheološkog zemljovida. Dio te bogate materijalne ostavštine iz razdoblja mlađeg željeznog doba predstavio je već Tone Knez na izložbama *Prazgodovina Novega mesta* (1971) i *Keltske najdbe iz Novega mesta* (1977). U ediciji *Carniola Archaeologica* objavljena je latenska građa koja je otkrivena iskapanjima tumula A i B na Marofu davne 1894. godine (KNEZ 1990) te nalazi s latensko-rimske nekropole na Beletovom vrtu (KNEZ 1992). Istraživanja Toneta Kneza više nego uspješno nastavio je Borut Križ koji je, čemu smo posljednje desetljeće i svjedoci, rezultate svojih i ranijih istraživanja predstavio europskoj arheološkoj javnosti. Posebno treba istaknuti to stoje od samih istraživanja do izlaganja i objavljivanja iznimno bogate građe prošlo neznatno vremena, pa nalazi nisu stigli ni pokupiti prašinu na muzejskim policama.

Izložba *Kelti v Novem mestu* pomajprije rezultat je istraživanja na Kapitelskoj njivi koja je zapravo najveće do sada poznato groblje Tauriska na slovenskim prostorima, no izložena je i

preostala do sada poznata građa s drugih novomeških nalazišta latenske kulture. Tako su nalazima prikazana groblja na Kandiji i Beletovom vrtu. Posebno je značajna objava nalaza otkrivenih na položaju crkve sv. Nikole, gdje je iskopavanjima otkriveno naselje datirano u 1. st. pr. Kr. koje je povezano s istovremenim grobovima na nekropoli Beletov vrt. Što se tiče položaja naselja kojem pripada groblje na Kapiteljskoj njivi, pretpostavlja se kako se ono nalazilo na Marofu, gdje su u dosadašnjim pokusnim iskopavanjima zabilježeni ostaci naselja iz kasnog brončanog i starijeg željeznog doba.

Katalog izložbe započinje kratkim uvodnim slovom slovenske ministrice za kulturu Andreje Rihter čije je Ministarstvo, uz općinu Novo mesto, glavni pokrovitelj ove izložbe, nakon čega slijedi predgovor ravnatelja Dolenjskog muzeja Zdenka Picelja. U uvodnom dijelu kataloga Borut Križ opisuje dugogodišnje zanemarivanje nalaza iz mlađeg željeznog doba koji su bili pretpostavljeni bogatoj i za europska mjerila iznimnoj građi iz starijeg željeznog doba, kada je prostor Novog Mesta predstavljao metropolu »*cvatućeg kranjskoga halštata*«.

Zaokret je nastao 1986. godine početkom istraživanja na Kapiteljskoj njivi, kada su otkriveni prvi grobovi mlađeg željeznog doba (KNEZ 1987). Na tom je položaju ukupno do sada istraženo 708 grobova s bogatim priložima oružja i nakita koji ovo groblje svrstavaju u red najznačajnijih europskih nalazišta mlađeg željeznog doba.

Sliku razvoja latenske kulture na prostoru Slovenije opisuje Mitja Guštin u poglavlju *Keltski bojovnici i njihovo vrijeme*. U uvodnom dijelu ukratko se prikazuje nastanak latenske kulture te širenje Kelta s matičnog prostora naseljavanja koje se nalazilo između Francuske i Češke. U završnoj fazi starijeg željeznog doba Dolenjske potkraj 5. i tijekom 4. st. pr. Kr. ostvareni su trgovački kontakti koji su rezultirali izradom domaćih predmeta prema keltskim uzorima, od kojih su najčešće brončane i željezne pojasne kopče izrađene u tehnici na proboj. Pod izravnim keltskim utjecajima s prostora sjeverno od Alpa pojavljuju se i prvi predmeti

latenske kulture koji se nalaze na značajnim kasnohalštatskim nalazištima u Sloveniji. Početkom 3. st. pr. Kr. s dolaskom Kelta, koje su antički historiografi nazivali Tauriscima, na jugoistočnoalpskom području završava razdoblje starijeg željeznog doba. Taurisci su naselili poriječja Mure, Drave, Save, Savinje, Krke i Ljubljaničnice u istočnoj i središnjoj Sloveniji, kao i velike dijelove središnje Hrvatske, o čemu za sada svjedoče tek malobrojni nalazi što isključivo treba promatrati u svjetlu nedostatnih istraživanja (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970). U posljednja dva desetljeća otkrivena su nova brojna nalazišta, posebno oko Koprivnice i Varaždina (MARKOVIĆ 1984), čime se potvrđuje pretpostavka o pripadnosti znatnog dijela prostora središnje Hrvatske velikoj keltskoj ekumeni. Svakako će se na prostoru središnje Hrvatske riješavati pitanje istočne granice rasprostiranja Tauriska koja se prema Pliniju nalazila na gori *Mons Claudius*. Ubiciranje ove gore bit će jedno od prioritetnih zadataka istraživanja mlađeg željeznog doba na prostoru središnje Hrvatske.

Uz brojne tehnološke novine, pristizanje novog, keltskog stanovništva s karakterističnim predmetima nošnje i oružja najbolje se zrcali u pojavnosti novog pogrebnog običaja. Nakon rodovskih tumula starijeg željeznog doba pojavljuju se ravna groblja s paljevinskim ukopom. Arheološkim istraživanjima dokumentirana su i naselja Tauriska koja su se nalazila u ravninama rijeka Mure, Drave i Savinje, kao i ona koja su podignuta potkraj 2. st. pr. Kr. na dominantnim uzvišenjima Dolenjske, Štajerske i Bele krajine. Naselja istoga tipa zabilježana su i na tlu središnje Hrvatske, pa su tako istraživanjima otkrivena utvrđena naselja na Kuzelinu ili Gornjem gradu u Zagrebu, dok su u Podravini oko Koprivnice i Varaždina, te u posljednje vrijeme oko Virovitice, zabilježena brojna ravničarska naselja.

Saznanja o materijalnoj i duhovnoj kulturi Tauriska uglavnom počivaju na rezultatima istraživanja grobalja koja se nalaze na riječnim terasama ili osunčanim padinama brežuljaka. U grobne rake okruglog, ovalnog ili pravokutnog oblika položeni su spaljeni ostaci pokojnika s predmetima nošnje i oružja te priložima hrane i pića koji su se nalazili u keramičkim posudama.

U pojedinim su grobovima u Dobovi, Brezicama i Kapiteljskoj njivi u Novom Mestu pokopani ostaci više osoba. Sličan je običaj zabilježen i u nekoliko grobova na Velikom polju u Zvonimirovu nedaleko od Suhopolja (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 2001). U grobovima muškaraca često se nalazi bojna oprema sastavljena od mača u koricama, koplja, okova središnjeg dijela štita te pojasa o kojem se nosio mač. Muškarcima su pridodani i predmeti nošnje te toaletni pribor. Samo se u malom broju grobova ratnika nalaze i željezna ili brončana kaciga, konjska oprema ili ostaci kola na dva kotača. Iskopavanja u Zvonimirovu pokazala su kako svi muškarci nisu bili oružjem označeni kao ratnici, nego su zabilježeni i ukopi muškaraca kojima nije bilo priloženo oružje. Ukazuje li to možda na složenu društvenu strukturu koja se zrcali i kod ukopa žena gdje se u pojedinim grobovima nalaze brojni luksuzni brončani i željezni predmeti nošnje, dok su kod pojedinih grobova pronađeni tek skromni prilozi. U grobovima muškaraca, žena i djece položene su jedna ili više keramičkih posuda s poputbinom koja se sastojala od hrane i pića. Često se u grobovima nalaze i posebno priloženi ostaci peradi i divlje svinje. Na Kapiteljskoj njivi i drugim grobljima u Dolenjskoj većinom se nalaze keramičke posude koje su izrađene u tradicijama starijeg željeznog doba, dok na grobljima u slovenskoj Podravini i Posavini prevladavaju posude izrađene na lončarskom kolu u latenskoj tradiciji (BOŽIĆ 1987), stoje slučaj i u Zvonimirovu. Ono što je posebnost Zvonimirova u odnosu na groblja Tauriska s prostora središnje i istočne Slovenije prilaganje je kantharosa, kako onih većih dimenzija izrađenih na lončarskom kolu, tako i onih malih dimenzija izrađenih rukom. Često spominjanje groblja u Zvonimirovu, jedinog do sada sustavno istraživana groblja latenske kulture na cijelom prostoru sjeverne Hrvatske,¹ ukazuje na postojanje mnogobrojnih sličnosti u grobnoj arhitekturi te priložima oružja i nošnje s grobljima Tauriska na području Slovenije, posebno onima u slovenskoj Podravini (Slatina, Skorba, Formin) i Posav-

vini (Dobova i Brezice). Određene posebnosti Zvonimirova zadane su ponajprije svega njegovim zemljopisnim položajem na istočnoj granici središnje Hrvatske.

U poglavlju o kronologiji mokronoške skupine, a prema važećoj podjeli D. Božica (1999), Mitja Guštin navodi značajne oblike svakog stupnja razvoja koji prvenstveno počivaju na analizi sačuvanih zatvorenih grobnih cjelina. Nalaze latenske kulture s prostora središnje Hrvatske u kronološku podjelu kulture Tauriska uvrstio je D. Božič (1987), čime je potvrđena pretpostavka o povezanosti nalaza latenske kulture s prostora središnje Hrvatske s istovremenim nalazima s prostora središnje i istočne Slovenije (MAINARIĆ-PANDŽIĆ 1970). O nastavku života Tauriska u okviru rimske države svjedoči kontinuitet ukapališnih položaja sa starim pogrebnim običajima, kako je to zorno dokumentirano arheološkim iskopavanjima pojedinih doljenjskih nalazišta.

Nakon opisa općih pojavnosti kulture Tauriska, autor izložbe i kataloga Borut Križ prikazuje nalazišta mlađeg željeznog doba s prostora Novog Mesta. U dosadašnjim istraživanjima na prostoru Novog Mesta zabilježena su četiri nalazišta, od toga tri groblja - Kandija, Kapiteljska njiva i Beletov vrt, te jedno naselje, ono na Kapitlju kod crkve sv. Nikole. Za svako iznimno iscrpno opisano nalazište uz detaljno navedenu povijest istraživanja priložene su pregledne karte s označenim položajima.

Istraživanjima na Kapiteljskoj njivi otkriveno je 708 paljevinskih grobova iz mlađeg željeznog doba, što ovo nalazište prikazuje kao najveće groblje iz tog razdoblja u Sloveniji. Paljevinski grobovi nalazili su se uz tumule starijeg željeznog doba. Slična je situacija zabilježena i na Kandiji te nekim drugim doljenjskim nalazištima. Svakao treba istaknuti kako su kod sela Malunje nedaleko od Jastrebarskog također pronađeni grobovi latenske kulture koji su se nalazili u grobnome humku ili uza nj. (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970). Na lomači su u veći-

¹ Istraživanja provodi Institut za arheologiju iz Zagreba pod vodstvom Željka Tomičića. U dosadašnjim istraži-

vanjima od 1993.-1995. te od 1998. godine otkriveno je 46 grobova iz razdoblja srednjega latena (TOMIČIĆ 2000.).

ni slučajeve zajedno s pokojnicima spaljeni i njihovi osobni predmeti kao što su dijelovi nošnje i naoružanje. Sve je potom položeno u grobne rake različitih oblika od kojih se posebno izdavaju one malih dimenzija, velike tek toliko da se u njih »naguraju« spaljeni ostaci pokojnika s priložima i poputbinom. Kod pojedinih grobova spaljene su kosti položene u posudu. U iskopavanjima u Zvonimirovu zabilježene su grobne rake istih oblika kao na Kapiteljskoj njivi, pri čemu su se kod dva groba u Zvonimirovu sačuvali i dijelovi drvene grobne arhitekture u koju su bili položeni spaljeni ostaci pokojnica s priložima. Groblje na Kapiteljskoj njivi datirano je nalazima od kraja starijeg željeznog doba s prijelaza 4. st. u 3. st. pr. Kr. pa sve do kraja 1. st. pr. Kr. Iznimno je vrijedan i prikaz nalaza iz srednjolatskih paljevinskih grobova otkrivenih 1967. godine na Kandiji, koji većim dijelom do sada nisu bili poznati stručnoj javnosti. Kasnolatsko razdoblje prikazano je nalazima s Beletovog vrta te nalazima s naselja koje se nalazilo na položaju crkve sv. Nikole.

Nakon opisa nalazišta slijedi prikaz nalaza predstavljenih na izložbi. Najveći dio građe potječe iz istraživanja na Kapiteljskoj njivi. Kako još nisu provedene antropološke analize, spolne oznake pokojnika počivaju na analizi priloga u grobovima. Tako muške grobove označuje naoružanje, dok se u ženskim grobovima nalaze predmeti nakita te pršljeni.

Oprema keltskog bojovnika, pa tako i onog tauriškog, obuhvaćala je mač u koricama, koplje, štit i bojni nož, dok je kaciga zabilježena samo u grobovima istaknutih pojedinaca. Oružje je načinjeno od željeza (čijom je rudom Dolenjska obilovala) i u grob je položeno savijeno. Najbrojniji dio oružane opreme u grobovima su koplja različitih oblika i dužine uz koja se potkad nalaze okovi nasadnika donjeg dijela koplja. Štitovi su bili od drveta, a sačuvana su samo različito oblikovana središnja željezna pojačanja (umbo) te ručke za koje se štit pridržavao. Zanimljiv je nalaz dva umba u grobu 286 koja pripadaju različitim tipološkim oblicima koja imaju suprotne kronološke pozicije. Dok se umbo s trolisnim krilcima datira u mlađu fazu ranolatskog razdoblja (BOŽIĆ 1981), dot-

le je okrugli umbo jedan od karakterističnih oblika razdoblja kasnoga latena (BOŽIĆ 1987). Kako objasniti pojavu dva različita tipa umba u jednom grobu? Nasljedstvom i polaganjem u grob kad je tip trolisnog umba već davno izašao iz uporabe ili ustaljene tipološke podjele treba promatrati u drugačijem svjetlu. Sastavni dio opreme keltskog bojovnika bio je i udarni bojni nož koji je služio za borbu izbliza. Najznačajnije naoružanje mlađeg željeznog doba na kojem se mogu pratiti brojne oblikovne promjene bio je dvosjekli željezni mač koji se nosio u koricama od željeznog lima. Korice su često u gornjem dijelu ukrašene različitim motivima ili iskucavanjem krugova i pravokutnika. Veliki je broj korica od tankog željeznog lima uništen zbog nepovoljnog sastava tla na kojem su grobovi iskopavani ili je stradao prilikom spaljivanja ratnika na lomači. Mačevi su nošeni ovješeni o željezne pojase koji su tijekom razvoja materijalne kulture doživjeli brojne promjene i na kraju su se sveli na željezne i brončane obruče od kojih se sastojala pojasna garnitura. O utjecaju tradicije starijeg željeznog doba svjedoči prilaganje sjekira u grobove ratnika na Kapiteljskoj njivi. Na keltskim nalazištima u Novom Mestu pronađene su četiri željezne kacige koje su pripadale najistaknutijim članovima zajednice. Na Kapiteljskoj njivi pronađene su dvije cijele, obredno uništene kacige te ulomci treće kacige tipa Trbinci (GABROVEC 1990). Grobovi u kojima su pronađene ove kacige ubrajaju se među najstarije ukope s početka mlađeg željeznog doba iz oko 300. god. pr. Kr. Kaciga s Beletovog vrta pripada najstarijem grobu s početka razdoblja kasnoga latena. Za bojnu opremu s novomeških latenskih nalazišta moguće su usporedbe s nalazima s prostora središnje Hrvatske kao što su Malunje i Vojakovac (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970) te Zvonimirovo (TOMIČIĆ 2000; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 2001). Nedavni pronalazak dijela kacige tipa Novo Mesto kod Sesveta još jednom ukazuje na usku kulturnu povezanost slovenskih nalazišta s nalazištima latenske kulture na prostoru središnje Hrvatske. Na Kapiteljskoj njivi u grobovima muškaraca priloženi su i dijelovi toaletnog pribora kao što su britve, dok je zanimljiv nedosta-

tak pinceta koje su pronađene u Zvonimirovu. Također, na Kapiteljskoj njivi i Kandiji nisu zabilježeni ni nalazi škara koje su jedan od uobičajenih priloga u grobovima muškaraca. Rijetko se u grobovima nalaze priloženi noževi i kameni brusovi te srpovi.

U grobovima žena pronađeni su predmeti koji su predstavljali njihovu nošnju i nakit. Nalaz dva brončana člankovita pojasa datirana na prijelaz 3. st. u 2. st. pr. Kr. znače jedan od najluksuznijih nalaza na Kapiteljskoj njivi. Ovakvi su pojasi rijetkost na slovenskim nalazištima. Do sada su bila poznata samo dva primjerka, po jedan iz Brstja i Valične vaši (BOŽIČ 1987). U dosadašnjim istraživanjima u Zvonimirovu pronađeno je pet jednako oblikovanih brončanih pojasa, čime se još jednom ističe važnost i opravdava nastavak istraživanja ovog iznimnog nalazišta latenske kulture. Jedan od najbolje sačuvanih brončanih člankovitih pojasa na kojem se sačuvalo ulaganje crvenog emajla potječe s groblja Zeleno polje u Osijeku (ŠIMIĆ 1997). Izniman nalaz s Kapiteljske njive je željezna igla sa završetkom u obliku glavice konja koja je zauzela mjesto i na naslovnici kataloga. Prstenje je bilo izrađeno od bronce, srebra, zlata i stakla i jedan je od najkarakterističnijih priloga u ženskim grobovima. Narukvice i nanožnice različitih oblika i tipova prilog su koji se nalazi kako u ženskim, tako i u muškim grobovima, a izrađene su od željeza, bronce, srebra, stakla i lignita. Posebno su brojne one od stakla različitih boja, no kako su većinom spaljene na lomači zajedno s pokojnicama, to je njihov oblik ostao nepoznat. I na groblju u Zvonimirovu sve do sada pronađene staklene narukvice uništene su na lomači. Sačuvalo se samo jedan stakleni prsten koji nije bio izložen vječnom očišćenju vatrom. Staklene perle također su dijelom nepovratno uništene, a one koje nisu bile izložene vatri ukazuju na kontinuitet oblika iz starijeg željeznog doba. Također, sačuvalo se i mali broj perli od jantara. Jedan od najbrojnijih nalaza u muškim i ženskim grobovima su fibule koje su izrađene od bronce, željeza i srebra. Fibule su zbog čestih izmjena oblika, a što je rezultat promjena mode i potreba, prikladne za stvaranje kronoloških podjela razvoja materi-

jalne kulture u bilo kojem razdoblju prapovijesti. Ranolatenske fibule pojavljuju se u kasnohalštatskim kosturnim grobovima ukopanim u tumule i nagovještaj su novog doba koje tek predstoji (KRIŽ 1997). Na novomeškim nalazištima mlađeg željeznog doba predstavljen je široki repertoar oblika latenskih fibula, sve do završetka kasnolatenskog razdoblja. Iskopavanja u Zvonimirovu potvrdila su pretpostavke kako se u muškim grobovima uglavnom nalaze željezne fibule većih dimenzija, dok se u ženskim, iako to nije uvijek pravilo, nalaze one izrađene od bronce.

Najučestaliji prilog na grobljima u Novom Mestu su keramičke posude. U grobovima na Kapiteljskoj njivi veliki broj posuda izrađen je rukom i ukrašen je u tradicijama starijeg željeznog doba, no ima i posuda izrađenih na lončarskom kolu koje su pokatkad ukrašene motivom žigosanih kružnica. Za kasnolatensko razdoblje Dolenjske karakteristični su pehari kakvi su pronađeni u grobovima na Beletovom vrtu te na naselju na Kapitlju. Najpoznatija keramička posuda iz Novog Mesta je znameniti kantharos iz groba 40 s Kandije koji je ukrašen maskama, a ima usporedbe na prostoru istočnog keltskog svijeta gdje se i nalazila pradomovina Tauriska (KNEZ - SZABO 1983). O postojanju veza Dolenjske s prostorom sjeverne Italije tijekom 1. st. pr. Kr. svjedoče nalazi brončanih simpuluma tipa Pescate.

O problemima restauracije latenskih nalaza s područja Novog Mesta svjedoče riječi istraživača Boruta Križa. Poznato je kako je dolenjsko tlo veoma nepovoljno za arheološke nalaze, pri čemu su predmeti bili dodatno oštećeni spaljivanjem na lomači zajedno s pokojnikom. Zbog toga su nalazi bili upućeni u radionicu diljem Slovenije te u prestižnu restauratorsku radionicu u Mainzu. Kako je najveći broj predmeta izrađen od željeza, postupak restauracije je usporen, no ova izložba i katalog pokazuju kako se kontinuiranim radom i dobrom organizacijom mogu riješiti i najveći problemi. A sve je to djelo jednog čovjeka, Boruta Križa, kojem dugujemo zahvalnost što smo u prilici upoznati iznimnu građu iz svih razdoblja prošlosti Novoga Mesta.

Katalog završava zaključkom u kojem se sumiraju rezultati dosadašnjih istraživanja na području Novog Mesta, u kojima je otkriveno više od 800 paljevnih grobova iz razdoblja mlađeg željeznog doba. Tako je Novo Mesto dobilo trajno mjesto na zemljovidu latenske Europe.

Drugi dio publikacije *Kelti v Novem mestu* donosi katalog predmeta sa četiri novomeška nalazišta prikazana na izložbi. Svaki je predmet zastupljen crno-bijelom fotografijom, opisom te osnovnim podacima o veličini. Tako je izložba kao jedan neposredan i vremenski ograničen medij dobila trajnu i neizbrisivu vrijednost ovim iznimnim katalogom.

BIBLIOGRAFIJA

BOŽIĆ, D.

- 1981. Relativna kronologija mlađe željezne dobe v jugoslavenskom Podunavlju. *AV,XXXII/1981*: 315-336.
- 1987. Zapadna grupa. *PJZ, V, 1987*: 855-897.
- 1999. Die Erforschung der Latènzeit in Slovenien Seit Jahr 1964. *AV, 50/1999*: 189-213.

GABROVEC, S. 1990 - Grob s čelado d Trbinca pri Mirni. *AV, XLI/1990*: 105-121.

KNEZ, T.

- 1986. *Novo Mesto I, Halštatski grobovi*. Carniola Archaeologica, 1 (Novo Mesto), 1986.
- 1990. Novo Mesto/Kapiteljska njiva. *AP, 29/1998 (1990)*: 107-108.
- 1992. *Novo Mesto 2, Keltsko-rimsko grobišče Beletov vrt*. Carniola Archaeologica, 2 (Novo Mesto), 1992.

KNEZ, T. - SZABO, M. 1983 - Ein keltischer Kantharos aus Novo Mesto. *AJug, XX-XXI/1980-1981 (1983)*: 80-88.

KRIŽ, B. 1997 - *Kapiteljska njiva, Novo Mesto, Željezna doba na Slovenska*. Novo Mesto, 1997.

MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N.

- 1970. *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu*. Acta Musei Cibalensis, 2 (Vinkovci), 1970.

- 2001. Grob ratnika Lt 12 iz srednjolaten-skog groblja u Zvonimirovu kod Suhopolja u Virovitičko-podravskoj županiji. *Prilozi, 18/2001*: 83-101.

MARKOVIĆ, Z. 1984 - Prilog poznavanju kontinuiteta naseljavanja terena oko Delova. *PodZb, 84/1984*: 295-319.

ŠIMIĆ, J. 1997 - Kelti, u: Kelti i Rimljani na području Osijeka. Katalog izložbe. Osijek, 1997: 3-49.

TOMIČIĆ, Ž. 2000 - Zvonimirovo-Veliko polje, Sumarni prikaz i osvrt na postignuća sustavnih zaštitnih arheoloških istraživanja u razdoblju od 1993. do 2000. *ObHAD, 3/2000*: 80-87.

Marko Dizdar

Alenka MIŠKEC. *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Kroatien*. Abt. XVIII. *Istrien*. Mainz, 2002: Verlag Philipp von Zabern, 346 str., 2 tab., 1 zemljovid.

Tko se god u prošlosti bavio antičkom novčanom, odnosno gospodarskom poviješću Istre, vrlo je brzo ustanovio da raspolaže iznenađujuće skromnim podacima o nalazima novca na poznatim antičkim nalazištima (npr. Pula, Poreč, Brijuni). I muzejske numizmatičke zbirke istarskih muzeja (npr. Arheološkog muzeja Istre u Puli, Zavičajnog muzeja u Poreču) su radi svojeg povijesnog usuda, kad su prenesene u Italiju i nakon rata vraćene bez popratne dokumentacije, u usporedbi s predratnim stanjem, iznimno osiromašene i za proučavanje optjecaja novca u antici prilično neznačajne. Stoga je veliki desideratum bio sabrati svu raspoloživu dokumentaciju o antičkim nalazima novca s područja hrvatske Istre.

Toga se posla prije nekoliko godina prihvatila Alenka Miškec, sadašnji voditelj Numizmatičnog kabineta Narodnog muzeja Slovenije, koja je savjesno valorizirala muzejske numizmatičke zbirke, kao i svu literaturu, odnosno arhivsku građu u svezi s arheološkim poučavanjem Istre. Još je važnija činjenica to da je uspjela dobiti uvid u neke od istarskih privatnih zbirki s građom s nekih značajnih lokaliteta. Taj

korpus kao svjedočanstvo pridonosi iznenađujuće bogat pregled o novčanim nalazima s područja hrvatske Istre. On je uređen u skladu sa svim standardima kakvi su već pedesetih godina prošlog stoljeća uvedeni u Njemačkoj, gdje je prvi put zasnovan projekt pripreme korpusa antičkih novčanih nalaza s određenih područja. Sada se, zahvaljujući autoru, i Hrvatska uvrstila u međnarodni projekt *Die Fundmünzen der römischen Zeit* Akademije znanosti i književnosti u Mainzu, u okviru kojeg već niz godina s uspjehom sudjeluje i slovenska numizmatička znanost (u tisku je već peti svezak korpusa antičkih novčanih nalaza s područja Slovenije).

A. Miškec je tijekom zakašnjelog i dugotrajnog proučavanja stručne literature, arhivske građe te sačuvanog numizmatičkog materijala uspjela dokumentirati veoma veliki broj (4241 primjeraka) antičkog novca sa 133 nalazišta u hrvatskoj Istri. Zahvaljujući tome sada stoji na raspolaganju dovoljan uzorak koji nam omogućuju izradu primjernog studija novčanog optjecaja na području Istre i susjedstva. Osobito je zanimljiva građa s nekoliko lokaliteta, s kojih nalazi novca do sada još nisu bili objelodanjeni. To su na primjer nalazišta Vižula kod Medulina sa 730 komada novca ili Bale kod Rovinja sa 375 primjeraka novca. S druge strane iznenađujuće nalazište Kastrum na Brijunima, gdje je, premda su provedena opsežna sustavna istraživanja, dokumentiran iznenađujuće skromni broj novca (261 primjeraka). Malobrojni novac zabilježen na području antičke Pule razumljiv je rezultat posljedica prijenosa građe u Italiju i kasniji njezina kasnijeg povrata bez popratne dokumentacije.

Priloženi korpus antičkog novca s područja hrvatske Istre prvi je svezak serije koja bi u 21 segmet sustavno objedinila pregled novčanih nalaza s područja cjelokupne Hrvatske. Za preostali dio Hrvatske to ostaje zadaća projekta, koji vodi Ivan Mirnik iz Numizmatičnog kabineta Arheološkog muzeja u Zagrebu. On u je toj knjizi zastupljen s uvodnim dijelom s bogato dokumentiranim pregledom istraživanja antičkih novčanih nalaza na području Hrvatske.

Iznimni primjerci novca, rijetki novci, odnosno *inedita* objavljeni su i s kvalitetnom fotografijom. Opširni indeksi omogućuju brzu informaciju o nekim posebnostima (npr. kontramarkiranje, polovičenje, imitacije, itd.), odnosno o keltskom, bizantinskom ili istočnogotskom novcu. Četrnaest dokumentiranih skupnih nalaza novca je u indeksu razvrstano i kronološki, što je upravo tako dobrodošli doprinos većem sluzenju tim sveskom.

Na kraju mi se čini daje važno spomenuti da svaki korpus novčanih nalaza nije samo neki obrtnički proizvod, kako ga — doduše rijetko — nekako omalovažavajući, pokušavaju opredijeliti neki kolege, nego je svaka takva monografija rezultat dugotrajnog istraživačkog poznavanja svjetske stručne literature, opredjeljivanja novca prema kovnicama i u razdoblja kovanja, itd. Od svih arheoloških artefakata je zapravo u primjeru numizmatičkih nalaza moguće govoriti o kronološkom opredjeljivanju nastanka artefakata u apsolutnim brojkama, a na temelju njih pak posredno i o drugim artefaktima iz istih stratigrafskih cjelina. Upravo stoga je pomno proučavanje novčanih nalaza odgovorno, a svaka njihova publikacija hvalevrijedan doprinos širenju osnove za kasnije analize optjecaja novca, za ustanovljavanje zasebnosti u njemu te za pisanje gospodarske povijesti određenog prostora. I u ovom slučaju je tako.

Peter Kos

POPIS KRATICA - ABBREVIATIONS

Cf.: MÜLLER, Otto v. - Wolfram NAGEL - Eva STROMMENDER. Sigelschlüssel der archäologischen Literatur. *Acta Praehistorica et Archaeologica* (Berlin), 9-10/1978-79: 167-383; *Numismatic chronicle* (London), 156/1996: xiv-xvi; *American Journal of Archaeology* (Princeton, NJ), 62/1958, 1: 1-8; 80/1976, 1: 3-8.

AA - *Archäologischer Anzeiger*. (Berlin)

AA WW - *Anzeiger der (Kais.) Akademie der Wissenschaften (in Wien.) Philosophisch.-historische Klasse*. (Wien)

ABAWP - *Abhandlungen., Bayerische Akademie der Wissenschaften (Philosophisch-historische Klasse)*. (München)

AbhGött - *Ahhandlungen. der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philosophisch-historische Klasse. (Göttingen)*

AcAn — *Acta Antiqua. Academia Scientiarum Hungarica*. (Budapest)

ActaAHung - *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. (Budapest)

ActaAK0b - *Acta Archaeologica*. (Köbenhavn)

ActaGothob — *Acta Universitatis Gothoburgensis. Göteborgs Universitets årsskrift*. (Göteborg)

ActalnstRomFin - *Acta Instituti Romani Finlandiae*. (Helsinki / Helsingfors)

Adriatica - *Adriatica praehistorica et antiqua miscellanea Gregorio Novak dicata*. (Zagreb, 197.)

AEM - *Archdologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn*. (Wien)

AH - *Archaeologia Hungarica*. (Budapest)

AIPHOS - *Annuaire de l' Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves*. Universitaire Libre de Belgique. (Bruxelles.)

AJA - *American Journal of Archaeology*. (Princeton, N.J.)

AJug — *Archaeologia Jugoslavica*. (Beograd)

ALBiH - *Arheološki leksikon BiH*. (Sarajevo)

AnÉp - *L'Année épigraphique*. (Pariš)

AnnKoper — *Anali za istrske in mediteranske študije*. (Koper)

Antiquity - *Antiquity*. (Gloucester/ London)

AMC - *Acta Musei Cibalensis*. (Vinkovci)

AMN - *Acta Musei Napocensis*

ANRW - *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. Berlin-New York, 1979.

ANSMN - *American Numismatic Society, Museum Notes*. (New York)

AntAlt - *Antichità Altoadriatiche*. (Aquileia)

Antheus - *Antheus. Communicationes ex Instituto archaeologico Academiae scientiarum Hungaricae*. (Budapest)

Antiquity - *Antiquity*. (London)

- APA** - *Acta Praehistorica et Archaeologica*. (Berlin)
- Apulum** - *Apulum. Buletinul muzeului regional Alba Julia*. (Alba Julia)
- AquilN** - *Aquileia Nostra*. (Aquileia)
- ArchAustr** - *Archaeologia Austriaca*. (Wien)
- ArchAustrMon** - *Archaeologia Austriaca: Monographien*. (Wien)
- Archaeology** - *Archaeology* (New York)
- ArchÉrt** - *Archaeologia Értésitő* (Budapest)
- ArchKorr** - *Archdologisches Korrespondenzblatt*. (Mainz)
- ALaz** - *Archeologia Laziale*.
- ANRW** - *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. Berlin - New York, 1979.
- AP** - *Arheološki pregled*. (Beograd - Ljubljana)
- ARadRaspr** - *Arheološki radovi i rasprave*. (Zagreb)
- Argo** - *Argo*. (Ljubljana)
- Arheologija** - *Arheologija*. (Sofija)
- Arkiv** - *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*. (Zagreb)
- ATr** - *Archeografo Triestino*. (Trieste)
- AttAL** - *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei*. (Roma)
- Attilstr** - *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*. (Venezia)
- AttiRov** - *Atti del Centro di ricerche di Rovigno*. (Trieste)
- AttiTrieste** - *Atti dei Civici musei di storia ed arte di Trieste*. (Trieste)
- ASAE**—*Annales du Service des Antiquités de l'Égypte*. (Le Caire)
- AUG** - *Acta Universalis Gothoburgensis. Göteborgs Högskolas drsskrift*. (Göteborg)
- AVes**—*Arheološki Vestnik*. (Ljubljana)
- Balcanica** - *Balcanica*. (Beograd)
- BalcPosn. Acta et studia** - *Balcanina posnaniensia. Acta et studia*. (Poznah)
- BalStud** - *Balkan Studies*.
- BAR**—*British Archaeological Reports, International Series*. (Oxford)
- BASD** - *Buletino di archeologia e storia dalmata* (Split)
- BCH** - *Bulletin de correspondance hellénique*. (Athènes / Paris)
- BdA** - *Bollettino d'arte*. (Roma)
- BhTAVO** - *Beihefte zum Tübinger Atlas der Vorderen Orients*. (Wiesbaden)
- Bilten HAZU (JAZU)** - *Bilten (Bulletin) instituta, za likovne umjetnosti HAZU (JAZU)*. (Zagreb)
- BInstALondon** - *Bulletin of the Institute of Archaeology. University of London*. (London)
- BJ**—*Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande*. (Köln/Graz/Kevelaer)

- BJVABh** - *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande. Beihefte.* (Bonn)
- BMC** - *British Museum Catalogue.* (London)
- BMFr** - *Bldtterfür Münzfreunde.* (Dresden)
- **Bolletino del Club di se. Naturali in Fiume.* (Rijeka/ Fiume)
- **Bulletino di Paleontologia Italiana.* (Roma)
- BRGK** - *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archdologischen Instituts.* (Frankfurt/Main - Berlin)
- BSFN** - *Bulletin de la Sociétéfrangaise de numismatique.* (Pariš)
- CarArch** - *Carniola Archaeologica.* (Novo Mesto)
- CCP** - *Croatica christiana periodica.* (Zagreb)
- CH** - *Coin Hoards.* (London)
- CIL** - *Corpus Inscriptionum Latinarum.*
- CINCR** - *Commission Internationale de Numismatique, Compte rendu.* (Wetteren, Belgique)
- CNI** - *Corpus Nummorum Italicorum.*
- CRAI** - *Comptes rendus des séances de l'année ... Académie des inscriptions et de belles lettres.* (Pariš)
- CSIR** - *Corpus Signorum Imperii Romani.*
- CVA** - *Corpus Vasorum Antiquorum.* (Pariš et al.)
- ČIP** - *Čovjek i prostor.* (Zagreb)
- Dacia** - *Dacia.* (Bucuresti)
- Dela** - *Dela Slovenske Akademije Znanosti in Umetnosti.* (Ljubljana)
- Diadora** - *Diadora.* (Zadar)
- DissBel** - *Dissertationes.* (Beograd)
- DissBern** - *Dissertationes Bernenses* (Bern)
- DissBreslau** - *Dissertationes.* (Breslau)
- DissGöttingen** - *Dissertationes.* (Gdttingen)
- DissHalle** - *Dissertationes.* (Halle)
- DissMon** - *Dissertationes et Monographiae.* (Beograd)
- DissPan** - *Dissertationes Pannonicae.* (Budapest)
- DjelaCBI** - *Djela Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.* (Sarajevo)
- DÖAW** - *Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.* (Wien)
- EAACO** - *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale.* (Roma)
- DOC** - *Dumbarton Oaks Catalogue.* (Washington, DC)
- Dometi** - *Časopis za kulturu i društvena pitanja.* (Rijeka)

- DOP** - *Dumbarton Oaks Papers*. (Washington, DC)
- EeTM** - *Etudes et Travaiuc d'Archeologie marocaine*.
- EphEp** - *Ephemeris Epigraphica*. (Berlin)
- Epigrafica** - *Epigrafica* (Roma)
- Epigraphica** - *Rivista italiana di epigrafia*. (Faenza)
- Fiume** - *Fiume Rivista* (Rijeka/ Fiume)
- FMRD** - H. GEBHARD - K KRAFT et alii (edd.). *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Deutschland*. Berlin, 1960 -.
- FÖ** - *Fundberichte aus Österreich*. (Wien)
- FolArch** - *Folia Archaeologica*. (Budapest)
- FontAH** - *Fontes Archaeologiae Hungariae*. (Budapest)
- GCBI** - *Godišnjak, centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH*. (Sarajevo)
- GeolVj** - *Geološki vjesnik*. (Zagreb)
- Germania** - *Germania*. (Frankfurt / Main)
- GIIBH** - *Godišnjak Istorijeskog instituta Bosne i Hercegovine*. (Sarajevo)
- GlasSANU** - *Glas Srpske akademije nauka i umetnosti*. (Beograd)
- GlasSrpKraljA** - *Glas Srpske kraljevske akademije*. (Beograd)
- Glaux** - *Glaux. Collana di Studi e Ricerche di Numismatica*. (Milano)
- Glotta** - *Glotta*. (Goßtingen) GR
- GOMHV** - *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Vinkovci*
- GR** - *Grada i rasprave*. Publikacija Arheološkog muzeja Istre (Pula)
- GSND** - *Glasnik Skopskog naučnog društva*. (Skopje)
- GSUFF** - *Godišnik na Sofijskija Universitet Filologičeski Fakultet*. (Sofija)
- GZFFS** - *Godišen zbornik na Filozofski fakultet*. (Skopje).
- GZM** - *Glasnik zemaljskog muzeja*. (Sarajevo)
- HBN** — *Hamburger Beiträge zur Numismatik*. (Hamburg)
- HistAnt** - *Histria Antiaqa*. (Pula)
- HistArch** - *Histria Archaeologica*. (Pula)
- Historia** - *Historia*. (Wiesbaden)
- HOMÉ** - *A Herman Otto Múzeum Évkönyve*. (Pécs)
- InvArch** - *Inventaria Archaeologica*.
- IG** — *Inscriptiones Graecae*.
- Iliria** - *Iliria*. (Tirana)
- ILS** - H. DESSAU. *Inscriptiones Latinae Selectae*.
- IstZb** - *Istarski zbornik* (Pula)
- IzdHAD** - *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*. (Zagreb)

- IBAI** - *hvestija na Blgarskaja arheologičeski institut.* (Sofija)
- IID** - *hvestija na istoričeskoto društvo.* (Sofija)
- UNA** - *International Journal of Nautical Archeology.*
- ILJug-** *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia repertae et editae sunt.* (Ljubljana)
- IMS** - *Inscriptions dela Mésie Supérieure.* (Beograd)
- IntNumN** - *International Numismatic Newsletter.* (Wien-Padova)
- ISNZ** - *Iz starog i novog Zagreba.* (Zagreb)
- JAI** - *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland.* (London)
- Jdl** - *Jahrbuch des (Kaiserlich) Deutschen Archologischen Instituts.* (Berlin)
- JfA** - *Jahrbuch für Altertumskunde.* (Wien)
- JfNG** - *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte.* (München)
- JHS** — *Journal of Hellenic Studies.* (London)
- JMS** - *Journal of Mithraic Studies.*
- JÖAI** - *Jahreshefte des Österreichischen Archdologischen Instituts.* (Wien)
- JÖAIBeibl** - *Jahreshefte des Österreichischen Archdologischen Instituts. Beiblatt.* (Wien)
- JPMÉ** - *A Janus Panonius Múzeum Évkönyve.* (Pécs)
- JRA** - *Journal of Roman Archaeology.* (Ann Arbor, Michigan)
- JRGS** - *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz.* (Mainz)
- JRS** - *Journal of Roman Studies.* (London)
- JZ** - *Jadranski zbornik.* (Rijeka - Pula)
- KinM** - *Katalogi in monografije.* (Ljubljana)
- Klio** - *Klio.* (Leipzig / Berlin / Wiesbaden)
- KSAG** - *Kleine Schriften zur alten Geschichte.* (Leipzig)
- KSLeipzig** - *Kleine Schriften.* (Leipzig)
- KSMarburg** - *Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar Marburg.* (Marburg)
- LIMC** - *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* (Basel).
- LNV** - *Litterae Numismatae Vindobonenses.* (Wien)
- LRBC** - R.A.G. CARSON - P.V. HILL - J.P.C. KENT. *Late Roman Bronze Coinage.* London, 1962.
- Ljetopis JAZU** - *Ljetopis JAZU.* (Zagreb)
- MAA** - *Macedoniae Acta Archaeologica.* (Skopje)
- MAAL** - *Monumenti antichi. R. Accademia nazionale dei Lincei* (Roma).
- MAAR** - *Memoirs of the American Academy in Rome.* (Roma)
- MAL** - *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, Memorie. Classe di scienze morali, storiche e filologiche.* (Roma)
- MarbStud** - *Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte.* (Marburg)
-

- Mdl** - *Mitteilungen des Deutschen Archdologischen Instituts.* (Berlin)
- MCC** - *Mitteilungen der K. K. central-Commission zur (für) Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale.* (Wien)
- MFMÉ** - *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve.* (Szeged)
- MIB** - W. HAHN. *Moneta Imperii Byzantini.* Wien, 1972-.
- MittArchlnst** - *Mitteilungen des Archdologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.* (Budapest)
- MÖNG** - *Mitteilungen der Österreichischen Numismatischen Gesellschaft.* (Wien)
- MonZad** - *Monografije Filozofskog fakulteta Zadar.* (Zadar)
- MPK** - *Mitteilungen der Prdhistorischen Kommission.* (Wien)
- Materijali SADJ** — *Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije.* (Beograd)
- Miinzstudien** - *Miinzstudien.* (Halle / Saale)
- Muzeji** - *Muzeji.* (Zagreb)
- MusBelge** - *Le Musée Belge.* (Bruxelles)
- MZK** - *Mitteilungen der K.K. Zentralkommission für Denkmalpflege.* (Wien)
- NarStar** - *Narodna starina.* (Zagreb)
- NašeStar** - *Naše starine.* (Sarajevo)
- NC** - *Numismatic Chronicle.* (London)
- NK** - *Numizmatikai Közlöny.* (Budapest)
- NotNum** - *Notae Numismatae. Zapiski numizmatyczne.* (Krakow)
- Numizmatičar** - *Numizmatičar.* (Beograd)
- NumVij** - *Numizmatičke vijesti.* (Zagreb)
- NZ** - *Numismatische Zeitschrift.* (Wien)
- ObHAD** - *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva.* (Zagreb)
- OpA** - *Opuscula Archaeologica. Radovi Arheološkog Zavoda Filozofskog fakulteta u Zagrebu* (Zagreb)
- OZ** - *Osječki zbornik.* (Osijek)
- PACT** — *PACT. Journal of European Study Group on Physical, Chemical and Mathematical Techniques Applied to Archaeology.*
- PamArch** - *Pamdtky archeologicke.* (Praha)
- PBF** - *Prdhistorische Bronzefunde.* (Miinchen; Stuttgart)
- PBSR** - *Papers of the British School at Rome.* (London)
- Peristil** - *Peristil.* (Zagreb)
- Philologus** - *Philologus. Zeitschrift für das klassische Altertum.* (Stolberg et al.)
- PodZb** - *Podravski zbornik.* (Koprivnica)
- Poročilo** — *Poročilo o raziskovanju nelita in eneolita v Sloveniji.* (Ljubljana)

- PosIzdCBI** - *Posebna izdanja. Centar za balkanološka ispitivanja.* (Sarajevo)
- PosIzdŽA** - *Posebna izdanja. Živa Antika* (Skopje)
- PovPril** - *Povijesni prilozi.* (Zagreb)
- Prilozi** - *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu.* (Zagreb)
- PriloziHvar** - *Prilozi povijesti otoka Hvara.* (Hvar)
- PJZ** — *Praistorija jugoslavenskih zemalja.* (Sarajevo)
- PomZb**- *Pomorski Zbornik.* (Rijeka)
- Poročilo** - *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji.* (Ljubljana)
- PriloziPUD** - *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji.* (Split)
- Prinosi** - *Prinosi Odjela za arheologiju u Zagrebu.* (Zagreb)
- PZ** - *Prähistorische Zeitschrift.* (Wien)
- QdAV**- *Quaderni di archeologia del Veneto, Giunta regionale del Veneto.* (Canova)
- RadCenZad** - *Rad Centra JAZU u Zadru.* (Zadar)
- RadFilZad** - *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru.* (Zadar)
- RadGo** - *Radovi Geografskog odjela.* (Zagreb)
- Rad JAZU** - *Rad JAZU.* (Zagreb)
- RadZad** - *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU (JAZU) u Zadru.* (Zadar)
- RAr** - *Revue archéologique.* (Pariš)
- Razprave** - *Razprave Slovenske akademije znanosti in umetnosti.* (Ljubljana)
- RBN** - *Revue belge de numismatique.* (Bruxelles)
- RE** - Pauly, Afold Friedrich - Georg Wissowa - Kroll. *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.*
- Revija** - *Revija.* (Osijek)
- RIC** - H. MATTINGLY - E. SYDENHAM et alii. *The Roman Imperial Coinage.* London, 1923-
- Rijeka**- *Rijeka. Časopis povijesnog društva Rijeka.* (Rijeka)
- RIN** - *Rivista italiana di numismatica.* (Milano) •
- RIU** — *Die römischen Inschriften Ungarns.*
- RN** - *Revue numismatique.* (Pariš)
- RNSSP** - *Royal Numismatic Society Special Publications.* (London)
- Romanitas** - *Romanitas.* (Rio de Janeiro)
- RPC** - A. BURNETT - M. AMANDRY - P. RIPOLLÈS. *Roman Provincial Coinage.* London - Pariš, 1992-.
- RRC** - M.H. CRAWFORD. *Roman Republican Coinage.* Cambridge, 1974.
- RRCH** - M.H. CRAWFORD. *Roman Republican Coin Hoards.* London, 1989.
- RStLig** - *Rivista di studi liguri* (Cuneo/Bordighera)
- RVM** - *Rad vojvođanskih muzeja.* (Novi Sad)

- Saalbjb** - *Saalburg Jahrbuch*. (Berlin)
- SANUBI** - *Srpska akademija nauka i umetnosti Balkanološki institut*. (Beograd)
- SBWien** - *Schriften der Balkankommission*. (Wien)
- SenjZb** - *Senjski Zbornik*. (Senj)
- Sirmium** - *Sirmium*. (Beograd)
- Situla** - *Situla. Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani*. (Ljubljana)
- Sk** - *Solinska kronika*. (Split)
- SIAnt** - *Slavia Antiqua*. (Poznań / Warszawa - Poznań)
- SlovArch** - *Slovenská archeológia*. (Nitra)
- SM** - *Schweizer Mittheilungen*. (Zürich)
- SNG** - *Sylloge Nummorum Graecorum*.
- SÖAIW** - *Sonderschriften des Österreichischen archäologischen Institutes in Wien*. (Wien)
- SP** - *Starohrvatska prosvjeta*. (Split)
- Spomenik SANU** - *Spomenik Srpske akademije nauka i umetnosti*. (Beograd)
- Spomenik SKA** - *Spomenik Srpske kraljevske akademije*. (Beograd)
- SSF** — *Societas Scientiarum fennica. Commentationes Hummanarum litterarum*. (Helsinki / Helsingfors)
- Starinar** - *Starinar*. (Beograd)
- StudAlb** - *Studia Albanica*. (Tirana)
- StudArchASH** — *Studia Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. (Budapest)
- StudBal** - *Studia Balcanica*. (Sofija)
- StudCom** - *Studia Comitatus*. (Szentendre)
- Swiatowit** - *Swiatowit*. (Warszawa)
- SzolnokMME** - *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyve*. (Szolnok)
- Syria** - *Revue d'art oriental et d'archéologie*. Institut français d'archéologie de Beyrouth. (Pariš)
- ŠtudZvesti** - *Študijske zvesti*. (Nitra)
- Thracia** - *Thracia*. (Sofija)
- Tribunia** - *Tribunia*. (Trebinje)
- VrGI** - *Vranjski glasnik*. (Vranje)
- VAHD** - *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*. (Split)
- VAMZ** - *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3.s.* (Zagreb)
- VHAD** - *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, n.s.* (Zagreb)
- VHARP** - *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* (Rijeka)
- VinZb** - *Vinodolski zbornik* (Crikvenica)
- VMBP** - *Vijesti Muzeja Brodskog Posavlja*. (SI. Brod)
- VMKH** - *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*. (Zagreb)

- VNAEN — *La vie numismatique, Alliance Européenne Numismatique.* (Bruxelles)
- VNZM - *Viestnik narodnog zemaljskog muzeja u Zagrebu za godinu 1870; 2/1876.* (Zagreb)
- VVM - *Vjesnik vojnog muzeja Jugoslavenske narodne armije.* (Beograd)
- WiaNum - *Wiadomosci Numizmatyczne.* (Warszawa)
- WMBH - *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina.* (Wien)
- WNum - *Wiadomosci Numizmatyczno-archeologiczne.* (Krakow)
- ZadRev — *Zadarska revija.* (Zadar)
- ZborADBiH - *Zbornik Arheološkog društva Bosne i Hercegovine.* (Sarajevo)
- ZborASar - *Zbornik ANUBH.* (Sarajevo)
- ZborFilozFakBeograd - *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu.* (Beograd)
- ZborFilozFakLjublj - *Zbornik Filozofske fakultete.* (Ljubljana)
- ZborInstZad - *Zbornik Instituta za historijske nauke.* (Zadar)
- ZborKM - *Zbornik krajiških muzeja.* (Banja Luka)
- ZborPo - *Zbornik Poreštine* (Poreč)
- ZborNMBeograd - *Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu.* (Beograd)
- ZborRadBeograd - *Zbornik radova. Vizantološki institut.* (Beograd)
- ZfN — *Zeitschrift für Numismatik.*
- ZM - *Zalai Múzeum* (Zalaegerszeg)
- ŽA - *Živa Antika* (Skopje)
-

